33(И)
Թ 80

Հ. Կ. ԹՐՅԱՆ

ՊԱՅՔԱՐ ՆԱՎԹԻ ՀԱՄԱՐ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

А. К. ТРЯН

РАЗМЕЩЕНИЕ НЕФТЯНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ И ПРОТИВОРЕЧИЕ МЕЖДУ АНГЛО-АМЕРИКАНСКИМИ ИМПЕРИАЛИСТАМИ В СТРАНАХ БЛИЖНЕГО И СРЕДНЕГО ВОСТОКА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1957

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Հ. Կ. ԹՐՅԱՆ

ՆԱՎԹԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ ԵՎ ԱՆԳԼՈ-ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԻՄՊԵՐԻԱԼԻՍՏՆԵՐԻ ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1957

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի որոշմամբ։

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո գլխավոր իմպերիալիստական երկրների՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների և Անգլիայի՝ միջև ստեղծվել է ժամանակավոր «համաձայնություն», որի արտահայտման նմուշներից են ՆԱՏՕ-ն (Ատլանտյան պակտ), նրա ասիական վարիանտ՝ ՍԵԱՏՕ-ն, ՄԵՏՕ-ն (Բաղդադի պակտ), և այլն։ Չնայած դրան, այդ ագրեսիվ բլոկների ընդերքում գոյություն ունեն խոր հակասություններ, որոնք ներկայումս ընդունել են ավելի սուր բնույթ։

Հայտնի է, թե ինչպես առաջին, նույնպես և երկրորդ համաշխարհային պատերազմներից հետո փոխվեցին կապիտալիստական առանձին երկրների տնտեսական հզորությունն ու քաղաքական և ռազմական ուժը։ Ուժերի փոփոխված այս նոր հարաբերությունը հակասության մեջ մտնելով կապիտալիստական երկրների՝ միջև ազդեցության ոլորտների նախկին բաժանման հետ, սուր պայքար առաջ բերեց իմպերիալիստական պետությունների միջև՝ ազդեցության ոլորտների նոր վերաբաժանման համար։ «Այսպիսի վերաբաժանման փորձի, վերաբաժանման համար մղվող պայքարի մի ուսանելի օրինակ է ներկայացնում նավթարդյունաբերությունը»[1]։ Նավթի տնտեսական դերը, ինչպես խաղաղության, այնպես էլ պատերազմի ժամանակ չափազանց կենսական է։

Կապիտալիստական աշխարհում, նավթային հարստությունները գլխավորապես գտնվում են ԱՄՆ-ում, Կարաիբյան շրջանում, Մերձավոր ու Միջին Արևելքում և Ինդոնեզիայում։

Նավթային պաշարներով այդ հարուստ շրջաններից օրեցօր աճող նշանակություն է ստանում Մերձավոր և Միջին Արևելքը, որի շուրջը իմպերիալիստական պետությունների միջև ծավալվող պայքարը ընդունել է սուր բնույթ։

---

[1] Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 22, Հայպետհրատ, Երևան, 1951 թ., էջ 328։

Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը, ինչպես և դրանից հետո մի որոշ ժամանակ, անգլիական իմպերիալիզմը Մերձավոր և Միջին Արևելքում հեգեմոն դեր էր գրավում։ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, ինչպես ամենուրեք, այնպես էլ Մերձավոր և Միջին Արևելքում, ամերիկյան իմպերիալիզմը նվաճեց և անընդհատ նվաճում է մինչև այդ բրիտանական գաղութարարների կողմից գրավված դիրքերը։ Այս պայքարի գլխավոր առանցքն է ԱՄՆ-ի համաշխարհային տիրապետություն սանձելու պլանը։ Ինքնին հասկանալի է, որ ամերիկյան իմպերիալիզմի որդեգրած այս քաղաքականությունը չի կարող բողոք և հակամիջոցառումներ առաջ չբերել անգլիական կապիտալի կողմից։ Եղած փաստերը ցույց են տալիս, որ անգլիական և ամերիկյան զանազան ասպարեզներում գործող խոշոր մոնոպոլիաների միջև պայքարը մեծ ծավալ է ընդունել, իսկ նավթային մեծ ընկերությունները կատաղորեն հարձակվում են միմյանց վրա՝ Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների նավթային հարստությունները իրար ձեռքից խլելու համար։ Ակնհայտ է, որ նրանք բնավ չեն կարող հաղթահարել գոյություն ունեցող ու գնալով ավելի խորացող այդ հակասությունները, քանի որ դրանք բխում են մոնոպոլիստական-իմպերիալիստական սիստեմի բուն էությունից։

Մեր այս գրքում նպատակ է դրված տալ նավթի արդյունաբերության տեղադրումը, վեր հանել Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների նավթի պաշարների կարևոր նշանակությունը միջազգային ներկա իրադրության պայմաններում, վերլուծել հիշյալ երկրներում նավթի համար մղվող պայքարի էությունը այս երկու մրցակից «պարտնյորների» միջև, և մերկացնել անգլիական և ամերիկյան իմպերիալիստներին որպես Մերձավոր և Միջին Արևելքի ժողովուրդների կողմից մղվող ազգային ազատագրական շարժումները ճնշողներ։ Այս գրքում փորձում ենք նաև ապացուցել, որ Մերձավոր և Միջին Արևելքի նավթային հարստությունների զավթումը և շահագործումը ամերիկյան և անգլիական իմպերիալիստների կողմից միևնույն ժամանակ մտնում է ՍՍՌՄ և դեմոկրատական երկրների դեմ նոր ագրեսիվ պլանների նախապատրաստման ընդհանուր ծրագրի մեջ։

Մայիս 1956 թ.
Երևան

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԿԱՊԻՏԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՆԱՎԹԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԸ; ՊԱՅՔԱՐ ՆԱՎԹԻ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ՇՈՒԿԱՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

Կապիտալիստական աշխարհի նավթարդյունաբերությունը ամբողջությամբ վերցրած՝ խոշոր մոնոպոլիստական միավորումների մի տարածուն ցանց է։ Ահա թե ինչու չի կարելի անմիջական պատկերացում կազմել մի շրջանի նավթարդյունաբերության մասին, առանց թեկուզ համառոտակի ծանոթություն ունենալու կապիտալիստական աշխարհի նավթարդյունաբերության այն բազմաթիվ փոխադարձ կապերի մասին, որոնց միջոցով նավթային խոշոր մոնոպոլիաներին հաջողվում է տիրապետող դիրք գրավել նավթի թե՛ աղբյուրների նկատմամբ և թե՛ շուկաներում։ Տվյալ դեպքում, կապիտալիստական աշխարհի նավթարդյունաբերության մեջ Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների դերը լավ հասկանալու համար հարկավոր է մինիմում ծանոթություններ ունենալ կապիտալիստական մյուս նավթարդյունաբերող երկրների մասին։

* * *

Համաշխարհային նավթային մոնոպոլիաները իմպերիալիստական նպատակներով նավթի պաշարների մասին տարածում են տարահող լուրեր։ ԱՄՆ-ի տերիտորիայում նավթի պաշարների մոտալուտ սպառման վտանգի մասին 1901 թվականին առաջին անգամ «ահազանգեց» Պետական երկրաբանական վարչության պետը։ Այնուհետև, երկրորդ անգամ, 1928 թվականին այս մասին ազդարարեց ծովային տրանսպորտի դեպարտամենտի քարտուղարը։ Այդ առթիվ սենատում դիսկուսիա կազմակերպվեց և որոշում ընդունվեց կառավարությանը կից ստեղծել հատուկ օրգան, որը պետք է առաջարկու-

թյուններ կազմեր օտար երկրներում նավթային հարստությունները ձեռք բերելու նոր միջոցառումների մասին։ Այդ թվականից սկսած՝ ամերիկյան նավթային իմպերիալիզմը ավելի սուր բնույթ ընդունեց։

ԱՄՆ-ի տերիտորիայում կատարվող հետազոտությունների հետևանքով հրապարակված արդյունքները ցույց տվեցին, որ տեղական նավթի պաշարների մոտալուտ սպառման վտանգի մասին եղած անհանգստությունը չիմնավորված էր, հետապնդում էր խոշոր մոնոպոլիաների կողմից օտարերկրյա ոլորտներ գրավելու գործն արդարացնելու նպատակ։ Շատ երկրների ընդերքում, ինչպես ցույց են տալիս երկրաբանական տվյալները, պետք է գտնվեն նավթի պաշարներ։ Նավթային խոշոր մոնոպոլիաները, որոնք ձգտում են համաշխարհային շուկաներում ապահովել իրենց արդյունահանած նավթի համար բարձր գներ, արհեստականորեն սահմանափակում են կապիտալիստական աշխարհի նավթի արդյունահանումը։ Այսպիսով, նավթի պաշարները սահմանափակ լինելու մասին կարծիքը չի համապատասխանում իրականությանը և հանդիսանում է միայն մոնոպոլիաների կողմից տարածված հորինվածքներ։ Այս մասին բուրժուական տնտեսագետ Թ. Ս. Լովերինգին մատնանշում է, որ «...նավթի կապակցությամբ, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների համար հիմնական պրոբլեմը հանդիսանում է, ամենից առաջ, գնապառատության պրոբլեմը»[1]։ Հատկանշական է, որ նա այդպես է հայտարարում այն ժամանակ, երբ ԱՄՆ-ի ղեկավար շրջաններն իրենց երկրի նավթի պաշարների մոտալուտ սպառման մասին անհանգստանում են փաստորեն իրենց ոտնձգությունները Մերձավոր Արևելքում և այլուր արդարացնելու նպատակով։

Ճիշտ է, արդյունահանման ներկա մասշտաբները շարունակվելու դեպքում ԱՄՆ-ի նավթային պաշարները նվազելու են, սակայն, եթե հիմնվենք նույնիսկ 1955 թվականի արդյունահանման մասշտաբի վրա, նրա սեփական տերիտորիայի նավթային պաշարները կարող են մի քանի տասնամյակներ ևս բավարարել։ 1935 թվականի 1739 միլիոն տոննայի դիմաց 1955 թվականին երկրի պաշարները հաշվվում են 4010 միլիոն տոննա, և հետագայում նավթային նոր պաշարներ հայտնաբերվելու բոլոր հավանական տվյալներն էլ կան։ Համաձայն ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաների օրգան «Ուորլդ Պետրոլեում»-ի տվյալների պարզվում է, որ 1938 թվականից հետո ԱՄՆ-ում արդյունահանված նավթի ընդհա-

[1] T. S. Lovering, Minerals in World Affairs, New York, 1944, p. 166.

նուր քանակը այժմ արդեն գերազանցել է հենց այդ թվականին երկրի ընդհանուր պաշարների ենթադրվող քանակին[1]։ Ուալլաս Է. Պրատտը ԱՄՆ-ի Կոնգրեսում վերջերս (1956 թ. փետրվարին) հանդես գալով հայտնեց, որ գալիք 20 տարվա ընթացքում ամենայն հավանականությամբ ԱՄՆ-ում կհայտնաբերվեն 10-ից 13 միլիարդ տոննայի հասնող նավթի նոր պաշարներ[2]։

Իսկ ի՞նչն է անհանգստացնում ԱՄՆ-ի նավթային մոնոպոլիաներին։ Ա՛յն, որ համաշխարհային նավթարդյունաբերության ասպարեզում ԱՄՆ-ի տեսակարար կշիռն ընդունել է վայրէջքի ընթացք, չնայած նրան, որ այս երկրի տարեկան նավթարդյունահանումը վիթխարի չափով աճել է։ Դեռևս երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին միայն ԱՄՆ-ը արդյունահանում էր կապիտալիստական աշխարհի նավթի 60 տոկոսը, մինչդեռ 1955 թվականի տվյալների համաձայն, այդ տոկոսն արդեն իջել էր 43-ի։ Ընդսմին, եթե ամերիկյան նավթային խոշոր մոնոպոլիաներն իրենց գործունեության ասպարեզը պարփակեին միայն երկրի սահմաններում, ապա չէին կարող ապահովել այն համաշխարհային հեգեմոն դիրքը, որ ունեն այսօր։ Ահա թե ինչու ամերիկյան իմպերիալիզմը այսօր Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում հանդես է գալիս ավելի քան ագրեսիվ քաղաքականությամբ։

«Միջին Արևելքի նավթը,— ասում է Կերմիտ Ռուզվելտը,— ԱՄՆ-ի ներքին պահանջների համար չի օգտագործվում, քանի որ մեր երկիրը այդ նյութը բավարար չափով ստանում է իր ընդերքից»[3]։ Սակայն, նույն հեղինակը մի ուրիշ տեղ նշում է. «...եթե ամերիկյան ընկերությունները չզբաղվեն Միջին Արևելքի նավթով, շատ ուրիշ երկրների ընկերություններն այդ կանեն, ԱՄՆ-ն էլ թողնելով դուրս»[4]։

Ռուզվելտը տվյալ դեպքում փորձում է պատճառաբանել նավթային մոնոպոլիաների ագրեսիան։ Մոնոպոլիստական կապիտալը չի զարգանում միայն երկրի ներքին շուկաներն իրեն ենթարկելու միջոցով։ Մաքսիմալ շահույթ հետապնդող մոնոպոլիաները նավթի աղբյուրներ են ձեռք բերում նաև օտար երկրներում, և օգտագործում են դրանք նավթի միջազգային շուկան տնօրինելու համար։

[1] World Petroleum, October 1954, p. 77.

[2] Ու. Է. Պրատտը Ստանդարդ Օյլ Կոմպանի օֆ Նյու Ջերսիի նախկին վիցե-պրեզիդենտն է։ Այս մասին մանրամասնությունների համար տե՛ս World Petroleum, March, 1956, p. 98.

[3] Kermit Roosevelt, Arabs, Oil and History, New York, 1949, p. 31.

[4] Idem, p. 27.

* * *

Մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները ամենախոշոր նավթարդյունաբերողներն ու արտահանողներն էին։ Պատերազմից անմիջապես հետո ԱՄՆ-ը սկսեց, ընդհակառակը, մեծ քանակությամբ անմշակ նավթ ներմուծել գլխավորապես Կարաիբյան շրջանից։ Այդ տարիներին Կարաիբյան շրջանն անմշակ նավթի արտահանության ասպարեզում կապիտալիստական երկրների շարքում առաջին տեղն էր գրավում։ Կարաիբյան շրջանից փոքր ինչ հետ էր մնում Մերձավոր և Միջին Արևելքը, որը, սակայն, նավթի արդյունահանման հարաճուն տեմպերի շնորհիվ ներկայումս արդեն գրավում է առաջին տեղը։ Թեև առանձին երկրների շարքում Վենեսուելան դեռևս շարունակում է այս ասպարեզում մնալ առաջին գծի վրա։

Նավթի արդյունահանման տեսակետից կապիտալիստական երկրների մեջ ԱՄՆ-ը դեռևս գրավում է առաջին տեղը։ 1955 թվականին կապիտալիստական երկրների արդյունահանված 760 միլիոն տոննա նավթից ԱՄՆ-ի բաժինը կազմում է 357 միլիոն։ Կարաիբյան շրջանը՝ 1955 թվականին արդյունահանել է 115 միլիոն տոննա, որից Վենեսուելան առանձին 111 միլիոն և, վերջապես, Մերձավոր Արևելքը այդ նույն թվականին արդյունահանել է 162 միլիոն տոննա[1]։

Ինչ վերաբերում է ՍՍՌՄ-ին, 1955 թվականին 1950 թվականի համեմատությամբ նավթահանումը աճել է 185 տոկոսով։

Հաշվի առնելով տիպիկ տարիները, կապիտալիստական երկրների նավթի արդյունահանումը ներկայացնում է հետևյալ պատկերը (տե՛ս աղյուսակ 1)։

Այս աղյուսակում բերված տվյալներից երևում է, որ կապիտալիստական երկրներից ԱՄՆ-ը սկզբից ևեթ նավթարդյունաբերողների շարքում գրավել է առաջին տեղը։

Մինչև 1874 թվականը համաշխարհային նավթարդյունաբերության մեջ ԱՄՆ-ի տեսակարար կշիռը կազմում էր 90 տոկոս։ Սկսած 70-ական թվականների կեսերից, ցարական Ռուսաստանը

[1] Սրանք դեռևս նախնական տվյալներն են, որի հետևանքով զանազան աղբյուրների միջև տարբերություններ կան։ Այսպես, օրինակ, անգլիական նավթային մենաշնորհների օրգան Petroleum Press Service-ի տվյալներով, 1955 թ. անմշակ նավթի համաշխարհային արդյունահանումը հաշվվում է 760 միլիոն տոննա, մինչդեռ ամերիկյան նավթային մենաշնորհների օրգան Petroleum Information Bureau-ի տվյալների համաձայն, այն հաշվվում է 785 միլիոն տոննա։

Աղյուսակ 1

Կապիտալիստական երկրներում նավթարդյունահանումը սկզբից մինչև մեր օրերը ըստ տիպիկ տարիների (հազար տոննաներով)

Երկրներ	1881 թ.	1891 թ.	1901 թ.	1911 թ.	1914 թ.	1918 թ.	1928 թ.	1930 թ.	1938 թ.	1946 թ.	1955 թ.
ԱՄՆ	3790	7439	9506	30202	36410	48762	123502	123028	166367	237550	357000
Մեքսիկա	—	—	—	1720	3594	8744	6871	5416	5275	6745	13000
Կանադա	38	103	104	40	29	42	85	209	954	1039	16500
Վենեսուելա	—	—	—	—	—	46	14488	18724	25780	51222	111700
Իրան	—	—	—	—	27	89	5884	7178	10737	20114	16000
Իրաք	—	—	—	—	—	—	97	123	4472	4886	33700
Եգիպտոս	—	—	—	3	103	265	252	273	216	1243	1800
Բահրեյն	—	—	—	—	—	—	—	—	1137	1097	1500
Սաուդյան Արաբիա	—	—	—	—	—	—	—	—	67	8212	47600
Կուվեյտ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	812	54800
Բորնեո	—	—	—	—	—	—	716	672	947	281	5500
Հնդկաստան և Բիրմա	—	—	—	—	—	—	1198	1136	1374	396	
Ինդոնեզիա	—	—	550	1668	1565	1751	4400	5717	7853	288	11441
Ռուսաստան	493	4737	11668	9057	9182	3722			ՍՍՌՄ		
Ռումինիա	17	67	230	1523	1757	1196	4216	5701	6643	4306	ԺԴՌ
Լեհաստան	39	86	445	1441	882	826	752	672	516	119	ԺԴՌ
Գերմանիա	4	15	43	139	107	37	86	162	599	622	3000
Ֆրանսիա	—	—	—	—	—	50	76	80	85	62	900

հանդես է գալիս որպես համաշխարհային խոշորագույն նավթարդյունաբերողներից մեկը և նույնիսկ 1901 թվականին իր նավթի արդյունահանմամբ գերազանցում է ԱՄՆ-ին, որի հետևանքով վերջինիս տեսակարար կշիռը, այդ նույն թվականին, իջնում է 41 տոկոսի, մինչդեռ Ռուսաստանինը բարձրանում է 51 տոկոսի։

Հետագայում, երբ ԱՄՆ-ի տերիտորիայում նավթային նոր պաշարներ հայտնաբերվեցին, այդ թվում Գոլֆ Կոստի հարուստ պաշարները, նրա տեսակարար կշիռը նորից բարձրացավ և 1910 թվականին կազմեց 64 տոկոս։ Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, մյուս երկրների նավթի արդյունահանման կրճատման հետևանքով, ԱՄՆ-ի տեսակարար կշիռը բարձրացավ մինչև 72 տոկոսի։ Այդ տարիներին նավթի արդյունահանման նվազումը Եվրոպայում եղել է պատերազմական գործողությունների պատճառով և Ռուսաստանում՝ քաղաքացիական կռիվների հետևանքով։ Այն թվականներից հետո, երբ Հարավային Ամերիկայում, Մերձավոր և Միջին Արևելքում և մի շարք այլ երկրներում հայտնաբերվեցին նավթի հարուստ պաշարներ, ԱՄՆ-ի նավթահանման տեսակարար կշիռը տարեց տարի նվազեց և 1955 թվականին իջավ 43 տոկոսի[1], թեև երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին ԱՄՆ-ի նավթարդյունաբերության տեսակարար կշիռը ժամանակավորապես բարձրացել էր, և 1945 թվականին հասել էր 66 տոկոսի։ Այդ տարին ԱՄՆ-ը արդյունահանել էր այնքան նավթ, որ տեղական պահանջները բավարարելուց հետո, հնարավոր էր եղել արտահանել 29 միլիոն տոննա։

ԱՄՆ-ի նավթարդյունաբերության տեսակարար կշիռը կշարունակի իր վայրէջքը, որովհետև ուրիշ երկրներում, այդ թվում Մերձավոր և Միջին Արևելքում կատարվող հետախուզությունների շնորհիվ շարունակ հայտնաբերվում են նավթի նորանոր և հարուստ պաշարներ, մինչդեռ ԱՄՆ-ի ընդերքը, որը համեմատաբար ավելի է հետախուզված, ներկա տվյալներով զուրկ է խոշոր հեռանկարներից, թեև նոր հայտնաբերումների հավանականություններ միշտ էլ կան, սակայն սահմանափակ մասշտաբներով։

ԱՄՆ-ի արդյունահանած նավթի մեծագույն մասն սպառվում է տեղում։ Բայց չի նշանակում, որ նավթի և այլ նավթամթերքների արտահանում ու ներմուծում գոյություն չունի։ Ընդհակառակը, ձգտելով նավթամշակման գործարանների վիթխարի սիստեմի թերբեռնվածության առաջն առնել, ԱՄՆ-ը նավթի խոշոր ներմուծողներից է։ 1954 թվականին ԱՄՆ-ը ներմուծել է 69,29 միլիոն տոննա նավթ։ Ներմուծված նավթը, ինչպես որ այդ պետք է եզրակացնել, համարյա միշտ եղել է անմշակ վիճակում, իսկ ընդհակառակը, արտահանված նավթը եղել է մշակված վիճակում։ Այդ նույն թվականին արտահանվել է 20,86 միլիոն տոննա նավթ, 1945 թվականի 29 միլիոն տոննայի դիմաց։ Այս անկումը հետևանք է այն բանի, որ Մերձավոր և Միջին Արևելքը սկսել է նավթ և նավթամթերք մատակարարել այն շուկաներին, որոնք մի ժամանակ մատակարարվում էին ԱՄՆ-ի կողմից։ Իսկ սա բացատրվում է նրանով, որ Մերձավոր և Միջին Արևելքի նավթարդյունաբերության մեջ ներդրված է մեծ մասամբ ամերիկյան կապիտալ։ Ահա թե ինչու ամերիկյան խոշոր մոնոպոլիստները թույլատրում են, որ Արաբիայի և Քուվեյթի նավթը մուտք գործի իրենց նախկին շուկաները։ Դա նրանց համար ապահովում է գերշահույթներ և միաժամանակ հնարավորություն է տալիս ԱՄՆ-ում արդյունահանված հավելյալ նավթից խոշոր պաշարներ ամբարել ստրատեգիական հումքերի կուտակման քաղաքականության համաձայն։

1955 թվականին ԱՄՆ-ի ամբողջ նավթարդյունաբերությունը կենտրոնացած էր 384 ընկերության ձեռքում։ Այդ բոլոր ընկերությունները իրար հետ սերտորեն կապված են մոնոպոլիստական կապերով։ ԱՄՆ-ի նավթարդյունաբերության մեծագույն մասը գտնվում է հետևյալ ութ խոշորագույն մոնոպոլիաների հսկողության տակ՝ Ստանդարդ Օյլ օֆ Նյու Ջերսի, Սոկոնի-Վակուում Օյլ Կոմպանի, Ստանդարդ Օյլ օֆ Ինդիանա, Տեխաս Կորպորեյշն, Ստանդարդ Օյլ օֆ Կալիֆորնիա, Գոլֆ Օյլ Կորպորեյշն, Սիտիզ Սերվիս, Շելլ Յունյըն Օյլ Կորպորեյշն, Կոնսոլիդեյտըդ Օյլ Կոմպանի և Ֆիլիպս Պետրոլեում Կոմպանի, որոնցից երեքը մտնում են Ստանդարդի 35 ընկերությունների խմբի մեջ։

1945 թվականի 14 միլիարդ դոլլարի դիմաց 1954 թվականին ամերիկյան նավթարդյունաբերության մեջ ներդրված կապիտալը կազմում էր 28 միլիարդ դոլլար[1], որի 54 տոկոսը ներդրված էր հորատման գծով, 17,9 տոկոսը՝ նավթաթորման գծով, իսկ մնացածը՝ տրանսպորտի, վաճառահանման և սրանց հետ կապված այլ ճյուղերի գծով։ Միայն 1954 թվականի ընթացքում կապիտալ ներդրումները կազմել են 4,6 միլիարդ դոլլար։

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո նավթարդյունահանման հսկայական զարգացման զուգահեռ աճել են նաև նավ-

[1] Ուրիշ տվյալների համաձայն 44,1 տոկոս և 44,6 տոկոս, տես World Petroleum, November, 1955, p. 85; Idem, January, 1956, p. 38.

[1] World Petroleum, June, 1954, p. 39.

թի ու նավթամթերքների պաշարները։ Վերջին տվյալների համաձայն, կապիտալիստական երկրների նավթամթերքների համախառն պաշարները կազմել են 610 միլիոն տոննա, որից միայն ԱՄՆ-ը պատկանել է 356 միլիոն տոննա, այլ կերպ ասած ընդհանուրի 58,5 տոկոսը։ Ամերիկյան ցամաքամասին պատկանել է այդ ընդհանուրի 45 տոկոսը։ Ապա գալիս է Արևմտյան Եվրոպան, որը պատկանել է ընդհանուրի 15 տոկոսը, իսկ Մերձավոր և Հեռավոր Արևելքը միասին վերցրած՝ 7,5 տոկոսը։

1955 թվականին համաշխարհային շուկա մտած 300 միլիոն տոննա նավթից միայն 120 միլիոն տոննան է եղել մշակված վիճակում, այլ խոսքով ասած՝ ընդհանուրի 40 տոկոսը, մինչդեռ 1952 թվականին այդ տոկոսը եղել է 55։ Այս բացատրվում է նրանով, որ իրանական նավթի ազգայնացման փորձից հետո, արևմտյան ընկերությունները նավթը վերցնում են առավելապես անմշակ վիճակում և թորման են ենթարկում հենց սպառման վայրում։ Այս քաղաքականության շնորհիվ վերջին տարիներս նավթաթորման նոր գործարաններ կառուցվեցին Կենտում (Անգլիա), Հոլլանդիայում, Ֆրանսիայում, Ադենում, Ավստրալիայում և այլն։

Մեքսիկան, մինչև երկրի նավթային պաշարների ազգայնացումը[1], անգլո-ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաների հակասությունների տիպիկ թատերաբեմն էր հանդիսանում։ Այս մրցակցությունը հասավ այն աստիճանի, որ բացասաբար անդրադարձավ երկրի նավթարդյունաբերության հետագա զարգացման վրա։

Մեքսիկան նավթարդյունաբերության մեջ երկար ժամանակ երկրորդ տեղն էր գրավում։ 1920 թվականին Մեքսիկայում նավթի տարեկան հանույթը կազմում էր 24,4 միլիոն տոննա, 1921 թվականին այն բարձրացավ մինչև 29 միլիոն տոննայի։ Այդ ժամանակ (չհաշված ՍՍՌՄ) Մեքսիկան տալիս էր նավթի համաշխարհային արդյունահանման 29 տոկոսը. Վենեսուելայում և Մերձավոր Արևելքում նավթի հարուստ պաշարներ հայտնաբերելու, ինչպես նաև համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամերի հետևանքով (1929—1933), Մեքսիկայի արդյունահանումը տարեց տարի նվազեց և այդ երկիրը, որ նավթ արդյունահանող կապիտալիստական երկրների շարքում մինչ այդ գրավում էր երկրորդ տեղը, իջավ ութերորդ տեղը և հետագայում մի քանի տարի շարունակ նավթահանումը ստաբիլիզացվեց տարեկան միջին հաշվով 6 միլիոն տոննայի սահմաններում։ Վերջին ժամանակները համաշխարհային նավթարդյունաբերության ընդհանուր աճին զուգահեռ, այս երկրի արդյունահանումը նույնպես որոշ չափով բարձրացավ։

[1] 1938 թվականին։

Չնայած նրան, որ 1917 թվականի սահմանադրության համաձայն, երկրի ընդերքի հարստությունները հայտարարված էին ազգային սեփականություն, դեռևս 1938 թվականին Մեքսիկայի նավթարդյունաբերության 95 տոկոսը գտնվում էր օտարերկրյա կապիտալիստների ձեռքում՝ 60 տոկոսը ԱՄՆ-ի (Ստանդարդ Օյլ խմբի) և 35 տոկոսը անգլո-հոլլանդական խմբին (Ռոյալ Դեչ Շել)։ Դրանից հետո էր, որ պրեզիդենտ Կարդենասը երկրի նավթահորերը դեկրետով վերջնականապես պետականացրեց և նրանց հետագա շահագործման համար կազմակերպեց Պետրոլեոս Մեքսիկանոս պետական ընկերությունը։

1942 թվականին ԱՄՆ-ի նավթային ընկերությունների ֆինանսական պրետենզիաները կարգավորվեցին երկու կառավարությունների միջև կայացած համաձայնությամբ։ Մեքսիկայի կառավարությունը համաձայնեց ԱՄՆ-ի նավթային ընկերություններին վճարել նրանցից վերցված կոնցեսիոն իրավունքների դիմաց մոտ 24 միլիոն դոլլար։ Մեքսիկայի կառավարությունն այս պարտքը վճարեց հանձնելով իր նավթի արդյունահանման 80 տոկոսը։

1955 թվականին Մեքսիկայի նավթային պաշարները հաշվվում էին 228 միլիոն տոննա, իսկ նավթի արդյունահանումը այդ նույն թվականին եղել է 13 միլիոն տոննա։

Նավթարդյունաբերող երկրների շարքում Կանադան մինչև վերջին ժամանակներս գրավում էր ամենահետին տեղերից մեկը։ Կանադայում 1932 թվականին տարեկան նավթահանումը չափազանց ցածր էր՝ մոտ 130 հազար տոննա։ 1938 թվականին արդյունահանումը բարձրանում է 898 հազար տոննայի, իսկ 1948 թվականին՝ 1.435 հազար տոննայի։ Լեդյուկի շատ հարուստ նավթավայրերի հայտնաբերումից հետո, 1949 թվականից սկսած՝ երկրի նավթարդյունաբերությունը մեծ թափ առավ և նույն թվականին հանույթը հասավ մինչև 4 միլիոն տոննայի։ Հետագա տարիներում այս ընթացքը շարունակվեց և 1955 թվականին արդյունահանվեց 17 միլիոն տոննա նավթ, Կանադայի նավթային պաշարները այդ նույն թվականին հաշվվում էին 302 միլիոն տոննա։

Այս երկրի նավթարդյունաբերության մեջ սկզբում գերիշխում էր անգլո-կանադական կապիտալը, որը 1945 թվականին կազմում էր նավթարդյունաբերության մեջ ընդհանուր կապիտալ ներդրումների 58 տոկոսը, մինչդեռ ամերիկյանը կազմում էր միայն 39 տոկոսը։ Այժմ, ինչպես ամենուրեք, նաև Կանադայի նավթարդյունա-

ընկերության մեջ ամերիկյան կապիտալը գերիշխող է՝ (52 տոկոս ամերիկյան, իսկ 47 տոկոս անգլո-կանադական)։

Հարավային Ամերիկայի կոնտինենտում նավթահանման ասպարեզում առաջին տեղը գրավում է Կարաիբյան շրջանը՝ Վենեսուելայի գլխավորությամբ։ Այս կոնտինենտի մյուս երկրները համաշխարհային նավթարդյունաբերության մեջ համեմատաբար երկրորդական դեր են խաղում։

Կապիտալիստական նավթարդյունաբերող երկրների շարքում Վենեսուելան իր նավթահանման վիթխարի աճի շնորհիվ վերջին ժամանակներս գրավեց երկրորդ տեղը, ԱՄՆ-ից անմիջապես հետո, իսկ նավթ արտահանող երկրների շարքում նա գրավում է արդեն առաջին տեղը, այսպիսով գերազանցելով ԱՄՆ-ին։

Վենեսուելան 1940 թվականի 26,5 միլիոն տոննայի դիմաց, 1955 թվականին արդյունահանել է 111 միլիոն տոննա նավթ։ Այլ կերպ ասած՝ 15 տարվա ընթացքում երկրի նավթահանումը աճել է ավելի քան 4 անգամ։ Այդ նույն թվականին արդյունահանված նավթի 94,7 տոկոսը մտել է միջազգային շուկա, որից 24,44 տոկոսը ներմուծվել է ԱՄՆ։ Վենեսուելայի արդյունահանված նավթի միայն 23,4 տոկոսն է, որ մշակվում է տեղում, իսկ 76,6 տոկոսն արտահանվում է անմշակ վիճակում։

Նավթային պաշարներով այնքան հարուստ այս երկիրը չէր կարող հենց սկզբից չգրավել նավթային խոշոր մոնոպոլիաների ուշադրությունը և չդառնալ համաշխարհային տիրապետության համար նրանց միջև մղվող պայքարի գլխավոր թատերաբեմերից մեկը։

Վենեսուելայի նավթարդյունաբերության 95 տոկոսը գտնվում է օտարերկրյա կապիտալի ձեռքում՝ 55 տոկոսը ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաների, իսկ 40 տոկոսը անգլո-հոլանդական և 5 տոկոսը՝ ուրիշ նավթային մոնոպոլիաների ձեռքում։ Ամերիկյան կապիտալը ներկայացված է հետևյալ ընկերություններով՝ Կրեոլ Սինդիկատ, Լագո Օյլ էնդ Տրանսպորտ Կոմպանի, Վենեսուելա Պետրոլեում և այլն։ Անգլիական կապիտալը ներկայացված է հետևյալ ընկերություններով՝ Վենեսուելա Օյլ Կոնսեշըն, Կարաիբյան Պետրոլեում Կոմպանի, Բրիտիշ Կոնտրոլըդ Օյլ Ֆիլդ, Բրիտիշ Պետրոլեում և այլն։ Ֆրանսիական կապիտալը ներկայացված է Պետրոլ դը Կարակաս ընկերության միջոցով։ Ամերիկյան ընկերությունների մեջ ղեկավար դեր է խաղում Ստանդարդ Օյլի խումբը, իսկ բրիտանականի մեջ՝ Ռոյըլ Դեչ Շելլի խումբը։

1955 թվականին Վենեսուելայի նավթային պաշարները հաշվվում էին 1,397 միլիոն տոննա։

Կոլումբիայի նավթարդյունաբերությունը նույնպես գտնվում է օտարերկրյա կապիտալի ձեռքում՝ 85 տոկոսը ԱՄՆ-ի, իսկ 15 տոկոսը անգլիական կապիտալի հսկողության տակ։ Գործող ընկերություններն են՝ Սաութ Ամերիկըն Գոլֆ, Տրոպիկըլ Օյլ, Ստանդարդ Օյլ օֆ Նյու Ջերզի և ուրիշներ։ Կոլումբիայի նավթային պաշարները առ 1955 թվականը հաշվվել են 60,28 միլիոն տոննա։ Այդ նույն թվականին նավթահանումը եղել է մոտ 5,7 միլիոն տոննա։

Մինչև 1947 թվականը բրիտանական նավթարդյունաբերող գաղութների շարքում Տրինիդադը գրավում էր առաջին տեղը, բայց 1948 թվականից առաջին տեղն սկսեց գրավել Բրիտանական Բորնեոն։

1955 թվականին Տրինիդադի նավթի պաշարները հաշվվում էին 37,78 միլիոն տոննա։ Այդ նույն թվականին այս երկրի նավթահանումը եղել է ավելի քան 3,47 միլիոն տոննա։ Տրինիդադի նավթարդյունաբերությունը հիմնականում գտնվում է անգլիական կապիտալի հսկողության տակ։

Էկվադորի նավթարդյունաբերությունը մեծ մասամբ գտնվում է անգլիական կապիտալի ձեռքում։ Շահագործող ամենագլխավոր ընկերությունը Անգլո-Էկվադորյան Օյլ Ֆիլդն է Ռոյըլ Դեչ Շելլի խմբից։ Տարեկան միջին նավթահանումը կազմում է 500 հազար տոննայից ոչ ավելի։

Հարավային Ամերիկայի նավթարդյունահանող երկրների շարքում Պերուն երկար ժամանակ գրավում էր առաջին տեղը։ Սակայն այժմ նա այդ դիրքը զիջել է և վերջին ժամանակաշրջանում նրա տարեկան միջին նավթահանումը եղել է շատ ցածր։ 1955 թվականին այս երկրի նավթահանումը եղել է 2,29 միլիոն տոննա։ Այդ նույն թվականին Պերուի նավթային պաշարները հաշվվում էին 29,9 միլիոն տոննա։

Երկրի ամբողջ նավթարդյունաբերությունը գտնվում է ամերիկյան և անգլիական կապիտալի հսկողության տակ։ Գործող ընկերությունների թվում են՝ Ինտերնեշընըլ Պետրոլեում Կոմպանին (անգլիական) և Ստանդարդ Օյլը (ամերիկյան)։

Արգենտինայի նավթարդյունաբերության մեծագույն մասը ներկայումս գտնվում է Յասիմենտոս Պետրոլիֆերոս Ֆիսկալես պետական կազմակերպության ձեռքում։ Վերջին ժամանակներս համաշխարհային խոշոր մոնոպոլիաները պայքար են ծավալել այս կազմակերպության դեմ և, դիմելով ամեն տեսակի նենգ միջոցների, արգելում են նավթահորատման գործիքներ և սարքավորումներ մատակարարել Արգենտինային։

537

1955 թվականին երկրի նավթային պաշարները հաշվվում էին 60,95 միլիոն տոննա։ Այդ նույն թվականին նավթահանումը եղել է 4,45 միլիոն տոննա։

Շատ թե քիչ քանակությամբ նավթի պաշարներ կան նաև Կոլումբիայում և Բրազիլիայում։ Մինչև վերջին ժամանակներս նավթային խոշոր մոնոպոլիաները թույլ չէին տալիս հրապարակել Բրազիլիայում կատարված նավթահետախուզական աշխատանքների արդյունքները (այս մասին ավելի հանգամանորեն կխոսենք հետագայում)։

Եվրոպայի գլխավոր նավթաբեր շրջանների մեծագույն մասը գտնվում է այն երկրներում, որոնք դարձել են ժողովրդական դեմոկրատական երկրներ և, այսպիսով, դուրս են եկել կապիտալիստական երկրների նավթարդյունաբերողների շարքից։

Եվրոպայի մյուս երկրները՝ Արևմտյան Գերմանիան, Ֆրանսիան, Իտալիան և Անգլիան նավթահանման տեսակետից չափազանց աղքատ են։ Գերմանիայում (թե՛ Արևելյան և թե՛ Արևմտյան), բացի բնական նավթից, արտադրում են նաև սինթետիկ նավթ։ Արևմտյան Գերմանիայի բնական նավթի տարեկան միջին արդյունահանումն է մոտ 3 միլիոն տոննա, Ֆրանսիայում՝ 900 հազար, Իտալիայում՝ 300 հազար, Անգլիայում՝ 100 հազար տոննա, իսկ Ավստրիայում տեղի է ունեցել հսկայական աճ, և 1955 թվականին տվել է 3,75 միլիոն տոննա նավթ, այսպիսով Եվրոպայում Ռումինիայից հետո գրավելով երկրորդ տեղը։

Թեև Եվրոպայի վերահիշյալ երկրների տեսակարար կշիռը նավթահանման տեսակետից աննշան է, սակայն նավթաթորման ասպարեզում նրանք շատ կարևոր դեր են խաղում, և ունենալով համապատասխան հարմարանքներ, ներքին սպառման նավթի մեծագույն մասը մշակում են հենց տեղում (այս մասին տե՛ս աղյուսակներ 24 և 25)։

Աֆրիկայի տերիտորիան նավթահանման տեսակետից շատ ետ է մնացել։ Դա հավանորեն պետք է բացատրել նրանով, որ այնտեղ դեռևս չեն կատարվել լրիվ և լուրջ հետախուզական աշխատանքներ։ Ամենավերջին տվյալների համաձայն, Մարոկկոյում (շատ սակավաթիվ), Ալժիրում և Թունիսում հայտնաբերվել են բավական կարևոր նավթաբեր շերտեր։

Ներկայումս Թունիսում և Ալժիրում հետախուզական աշխատանքներ են կատարվում ամերիկյան, անգլիական և ֆրանսիական խոշոր մոնոպոլիաների կողմից։ Հետախույզ ընկերություններից են՝ Սոսիետե դ՛ Էտյուդ դը Ռեշերշ է դ՛ Էքսպլուատասիոն (Ֆրան-

սիական կապիտալ), Սոսիետե Նոր Աֆրիկեն դը Պետրոլ (65 տոկոսը պատկանում է ամերիկյան կապիտալին և, փաստորեն, Գոլֆ Օյլ Կորպորեյշընին, իսկ 35 տոկոսը՝ ֆրանսիական կապիտալին), իսկ երրորդ կոնցեսիան պատկանում է Կոմպանի դե Պետրոլ դը լա Թյունիզի (65 տոկոսը՝ Շելլի խմբին և 35 տոկոսը՝ ֆրանսիական կապիտալին)։

Ինչպես տեսնում ենք, Աֆրիկայում սկսել են գործել նավթային խոշորագույն մոնոպոլիաները, և եթե հետախուզական աշխատանքները տան սպասված արդյունքները, ապա շուտով այս երկրները նույնպես կդառնան խոշոր նավթային տրեստների ուժեղ պայքարի մի նոր թատերաբեմ։ Ներկայումս ամերիկյան կապիտալը, ինչպես և ամենուրեք, փորձում է դուրս մղել անգլիական ու ֆրանսիական կապիտալները, ձգտելով այստեղ ևս իր համար հեգեմոն դիրք ձեռք բերել։

Բացի Մերձավոր և Միջին Արևելքից, որի մասին հանգամանորեն խոսելու ենք առանձին գլխում, Ասիայի մյուս շրջանները նույնպես հարուստ են նավթային պաշարներով։ Հնդկաստանում դեռևս հայտնաբերված չեն նավթային հարուստ պաշարներ։ Այս երկրի տարեկան միջին նավթահանումը 300 հազար տոննայից չի անցնում։

Բիրմայում շատ վաղուց է հայտնաբերվել նավթը։ 1955 թվականի տվյալների համաձայն, այս երկրի նավթային պաշարները կազմում են ընդամենը 6,3 միլիոն տոննա, իսկ տարեկան միջին նավթահանումը 250 հազար տոննայից չի անցնում։

Ինդոնեզիան աշխարհի խոշորագույն նավթային մոնոպոլիստական ընկերություններից մեկի՝ Ռոյալ Դաչ Շելլի, այսպես ասած, ծննդավայրն է եղել։ Այս երկրում նավթային հարստությունների շահագործումը սկսվեց անցյալ դարի 90-ական թվականներից։ Ինդոնեզիայում արդյունահանվող նավթի 50 տոկոսը ստացվում է Սումատրա կղզուց։

1939 թվականին Ինդոնեզիան (այդ ժամանակներին դեռևս հոլլանդական Հնդկաստան) կապիտալիստական աշխարհի ընդհանուր նավթարդյունահանման ասպարեզում հինգերորդ տեղն էր գրավում։ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Ինդոնեզիան մեծապես տուժեց և նավթարդյունահանումը մեծ չափով նվազեց։ 1948 թվականին նավթահանումն արդեն իջել էր տարեկան 4 միլիոն տոննայի՝ 1941 թվականի 9 միլիոն տոննայի դիմաց։ Հետագա տարիներին այս երկրի նավթարդյունաբերությունը որոշ չափով վերականգնվեց և 1955 թվականին Նոր Գվինեայի հետ միասին

ավելի մոտ 12 միլիոն տոննա նավթ: Այս նույն թվականին երկրի նավթային պաշարները հաշվվում էին 148,5 միլիոն տոննա:

Բորնեոյի հյուսիս-արևմտյան ափը նույնպես նավթային պաշարների տեսակետից հարուստ շրջան է համարվում: 1955 թվականին այս շրջանի նավթահանումը բարձրացավ 5 միլիոն տոննայի, այսպիսով բրիտանական գաղութների շարքում, Բորնեոն, առաջնությունը խլեց Տրինիդադից:

Պայքար նավթի համաշխարհային աղբյուրների և շուկաների համար: Նավթարդյունաբերության համար հենց սկզբից բնորոշ էր մոնոպոլիստական տենդենցը: Այդ երևույթին նպաստում էին, հիմնականում, հետևյալ երեք պայմանները, առաջին՝ նավթարդյունաբերությունը ինդուստրիալ մասշտաբներով սկսեց զարգանալ մոնոպոլիաների առաջացման երրորդ ժամանակաշրջանում, երբ կարտելները դարձել էին արդեն ամբողջ տնտեսական կյանքի հիմքերից մեկը: Երկրորդ՝ նավթի շահագործումը պահանջում է բարձր տեխնիկա և թանկարժեք սարքավորումներ, որի հետևանքով,— ինչպես Վ. Ի. Լենինն է վկայակոչում գերմանական պրոֆեսոր Հերման Լևիից,— «հարկ է լինում» այդ տիպի «ձեռնարկությունների վրա ծախսել վիթխարի գումարների հասնող կապիտալ»[1]: Երրորդ՝ «Այնտեղ, որտեղ կարելի է՝ զավթել հումքի բոլոր կամ գլխավոր աղբյուրները, կարտելների ծագումը ու մոնոպոլիաների գոյացումն առանձնապես հեշտ է լինում»[2]: Իսկ նավթարդյունաբերության բնագավառում այս տենդենցը չափազանց բնորոշ երևույթ է:

Վ. Ի. Լենինը «Իմպերիալիզմը որպես կապիտալիզմի ամենաբարձր ստադիա» իր հռչակավոր աշխատության մեջ մատնանշել է մոնոպոլիաների կազմավորման այս երեք շրջանը. «1) 1860-ական և 1870-ական թվականները՝ ազատ կոնկուրենցիայի զարգացման բարձրագույն, սահմանային աստիճան: Մոնոպոլիաները հազիվ նկատելի սաղմեր են միայն: 2) 1873 թվականի ճգնաժամից հետո՝ կարտելների զարգացման լայն շրջան, սակայն կարտելները դեռ բացառություն են, նրանք դեռ հաստատուն չեն: Նրանք դեռ անցողիկ երևույթ են: 3) XIX-րդ դարի վերջերի վերելքն ու 1900—1903 թթ. ճգնաժամը. կարտելները դառնում են ամբողջ տնտեսական կյանքի հիմքերից մեկը: Կապիտալիզմը վերածվել է իմպերիալիզմի»[3]:

[1] Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 22, Հայպետհրատ, Երևան, 1951 թ., էջ 237:

[2] Նույն տեղում, էջ 270:

[3] Նույն տեղում, էջ 261:

Նավթի համար պայքարը սկզբում տեղի ունեցավ բախտախնդիր նավթորոնողների միջև, այնուհետև՝ հեռանկարներով հարուստ նորաստեղծ արդյունաբերությունից ծնունդ առած կապիտալիստների միջև՝ հայտնաբերվող նավթային աղբյուրներին և ներքին շուկաներին տիրանալու համար: Այս երևույթը Վ. Ի. Լենինը հանճարեղորեն պարզաբանել է, ասելով՝ «Կապիտալիստների մոնոպոլիստական միությունները — կարտելները, սինդիկատները, տրեստները — ամենից առաջ ներքին շուկան են բաժանում իրենց միջև՝ տվյալ երկրի արտադրությունն իրենց ձեռքը գցելով և ավելի կամ պակաս չափով լրիվ տիրելով նրան»[1]:

Մոնոպոլիաները զարգանալով ազատ մրցումից, ազատ մրցման ուղղակի հակադրությանն են վերածվում, այն իմաստով, որ «...գլխավոր մրցող ձեռնարկությունների թիվը հասնում է ընդամենը ինչ-որ երկու դյուժինի»[2], որի հետևանքով փոքր ձեռնարկությունները դուրս են մղվում, դրա հետ միասին չքանում է ազատ մրցումը: Սակայն մրցումը խոշոր մոնոպոլիաների միջև չի վերանում, դառնում է կատաղի և ընդունում է ավելի սուր բնույթ:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ նավթարդյունաբերությունը ազատ մրցման շատ կարճատև շրջան ապրեց, որի ընթացքում ավելի կատաղի կերպով հանդես եկան կապիտալիզմին հատուկ պայքարի բոլոր ձևերը, քան մի որևէ այլ ասպարեզում: Ըստ էության, նավթի համար մղվող պայքարում հենց սկզբից գործադրվեցին շանտաժի, կաշառքի, խարդախության, սաբոտաժի, ընդհուպ մինչև մարդասպանության միջոցները: Եվ ահա այսպիսի պայմաններում էր, որ ծնվեց և զարգացավ տխրահռչակ Ռոկֆելլերի անվան հետ կապված՝ կապիտալիստական երկրների համաշխարհային նավթի խոշորագույն տրեստներից մեկը՝ Ստանդարդ Օյլը:

Ռոկֆելլերը իր կարիերան սկսեց մանրածախ առևտրով: Այդ տարիներին Դրեյկի[3] կողմից նավթի հայտնաբերումը որոշ շրջաններում մեծ աղմուկ էր հանել և Օյլ Կրիկի շրջանը դարձել էր մրցավազքի ասպարեզ: Ռոկֆելլերը, նույն պախիոզով բռնված, 1862 թվականին գնաց հաստատվեց Օյլ Կրիկում: Նա առաջին իսկ օրերից ըմբռնեց, որ նավթահետախուզական ասպարեզը մեծ անորոշությունների և ռիսկի հետ է կապված: Եվ ապա օգտվելով հանգամանքից, որ բոլորի ուշադրությունը կենտրոնացած է նավթի նոր

[1] Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 22, Հայպետհրատ, Երևան, 1951 թ., էջ 324:

[2] Նույն տեղում, էջ 258:

[3] Տե՛ս այս աշխատության հավելվածում, էջ 248:

աղբյուրներ ստանալու վրա, սակայն հետո որոշեց մտնել նավթամշակման և վաճառահանման ասպարեզը, ուր ամենակարճ ժամանակամիջոցում նրան հաջողվեց տիրապետող դիրք ձեռք բերել:

Կլարկ եղբայրների և ինժեներ Անդրյուսի հետ միասին կառուցեցին, ներկա համեմատությամբ շատ պրիմիտիվ, նավթաթորման գործարան: Երեք տարին չլրացած, այդ գործը ապահովեց շատ մեծ շահույթներ: 1865 թվականին իր ընկերներին վճարելով համապատասխան գումարներ, Ռոկֆելլերը նրանց հեռացրեց գործից: Այդ ժամանակից սկսած, մեծ շահույթներ ստանալու համար նա ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չառավ: Իր նպատակների իրագործմանը հետապնդեց համառորեն և այնքան անգութ ու կատաղի, որ հետագայում դարձավ աշխարհի ամենաատելի մարդը:

Երբ նավթի արդյունահանումն աճեց և անցավ տարեկան մեկ միլիոն տոննայից ու դրա փոխադրության հարցը դարձավ չափազանց այժմեական խնդիր, Ռոկֆելլերը, իր տիրապետող դիրքը պահպանելու համար, ձգտեց հսկողություն ձեռք բերել նաև նավթի փոխադրման միջոցների վրա:

Այդ թվականներին նավթի փոխադրման ամենատարածված միջոցը երկաթուղին էր: Ուստի, 1870 թվականին իր շուրջը հավաքելով նավթամշակման մի շարք ընկերություններ, Ռոկֆելլերը կազմակերպեց նավթաթորների միություն, որի շնորհիվ նավթի շուկայում ձեռք բերելով որոշ գերիշխանություն, նրա խմբին հաջողվեց երկաթուղային ընկերություններին թելադրել փոխադրման համար իր ուզած պայմանները: Որո՞նք էին այդ պայմանները: Ռոկֆելլերի խումբն առաջարկում էր երկաթուղային ընկերություններին իր հետ գաղտնի համաձայնություն կնքել, ըստ որում նրանք պետք է բարձրացնեին նավթի փոխադրման գները, սակայն, մյուս կողմից՝ միության մեջ մտնող ընկերությունների համար զիջել սահմանվածից ցածր գներ: Դրա դիմաց Ռոկֆելլերը պարտավորվում էր իր միության մեջ մտնող բոլոր գործարանների ամբողջ արտադրությունը փոխադրել այդ երկաթուղային ընկերությունների միջոցով:

Այս գաղտնի համաձայնության շնորհիվ Ռոկֆելլերի խմբին հաջողվեց ապահովել փոխադրման ցածր գներ և միաժամանակ իր մրցակիցների համար ստեղծել աննպաստ պայմաններ: Օգտվելով իր ձեռք բերած առավելություններից, նա կատաղի պայքար մղեց իր մրցակիցների դեմ, որի հետևանքով շատերը սնանկացան:

Ռոկֆելլերի խմբի և երկաթուղային ընկերությունների միջև կայացած գաղտնի համաձայնությունը շուտով հայտնի դարձավ բոլորին: Դրա հետևանքով մրցակիցները ամենակատաղի հակա-

հարձակումներ սկսեցին Ռոկֆելլերի և նրա խմբի դեմ: Մրցակիցների և հասարակական կարծիքի ճնշման տակ գաղտնի համաձայնությունը չեղվեց: Սակայն մրցակիցների նկատմամբ Ռոկֆելլերի արդեն իսկ ձեռք բերած առաջնությունը լայն հնարավորություններ տվեց նրան հետագա պայքարում: Շարունակելով պայքարի ամենանենգ մեթոդները և ֆինանսական կապեր հաստատելով երկաթուղային ամենախոշոր մագնատ Վանդերբիլտի հետ, Ռոկֆելլերի խմբին հաջողվեց ստեղծել իր սեփական տրանսպորտային սիստեմը:

Նավթամշակման արդյունաբերությանը, նավթի փոխադրման սիստեմի մեծ մասին և, վերջապես, նավթի վաճառահանման ներքին շուկաներին տիրանալուց հետո, Ռոկֆելլերը ուզեց իր հեգեմոն դիրքն ապահովել նաև նավթի տեղական աղբյուրների նկատմամբ: Այդ նպատակով 1874 թվականին նա կազմակերպեց Սենտրըլ Ասոսիեյշընը (կենտրոնական միություն), որը գաղտնի կերպով միավորում էր արտաքուստ միմյանցից անկախ, բայց փաստորեն «մեծ տիրոջից» կախյալ նավթամշակման մի շարք ընկերություններ: Այս տարբեր ընկերությունները զանազան եղանակներով սկսեցին գնել նավթի աղբյուրները: Երբ սովորական դիմման վճարի, «համոզման» և նման եղանակները սպասված արդյունքները չէին տալիս, դիմում էին խիստ և կատաղի միջոցների: Մոնոպոլիաների պայքարի այս մեթոդը բնութագրելիս Վ. Ի. Լենինը ասում է «...Մոնոպոլիան իր համար ճանապարհ է հարթում ամենուրեք և ամեն եղանակներով, սկսած դիմման «համեստ» վճարից և վերջացրած մրցակցի նկատմամբ ամերիկական դինամիտի «կիրառելով»»[1]:

Ռոկֆելլերը, իր նենգ մեքենայությունների ավելի մեծ ազատությամբ իրագործելու համար, որոշեց իր աշխատանքի կենտրոնը փոխադրել Նյու Ջերսի նահանգը, որտեղ օրենքները համեմատաբար ավելի մեղմ էին: Այսպես 1882 թվականին այդ նահանգում նա հիմնեց Ստանդարդ Օյլ օֆ Նյու Ջերսի նավթի խոշոր մոնոպոլիստական տրեստը և իր շուրջը համախմբեց նավթային 33 խոշորագույն ընկերությունները:

Անցյալ դարի 90-ական թվականներին նրան արդեն հաջողվել էր իր հսկողության տակ վերցնել ԱՄՆ-ի նավթամշակման 90 տոկոսը: Այս կապակցությամբ Վ. Ի. Լենինը ասում է. «Մեր առջևն է արդեն ոչ թե մանր ու խոշոր, տեխնիկապես հետամնաց և տեխնի-

[1] Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 22, Հայպետհրատ, Երևան, 1951 թ., էջ 270—271:

կապես առաջավոր ձեռնարկությունների կոնկուրենցիան պայքարը։ Մեր առջևն է մի երևույթ, երբ մոնոպոլիստները խեղդում են նրանց, ովքեր չեն ենթարկվում մոնոպոլիային, նրա ճնշմանը, նրա քմահաճույքին»[1]։ Այնուհետև շարունակում է. «...սա նշանակում է, կապիտալիզմի զարգացումը հասել է նրան, երբ թեև առաջվա պես «թագավորում է» ապրանքային արտադրությունը և համարվում է ամբողջ տնտեսության հիմքը, բայց իրոք ապրանքային տնտեսությունն արդեն խարխլված է, և գլխավոր շահույթները բաժին են ընկնում ֆինանսական խարդախությունների «հանճարներին»։ Այս մեքենայությունների և խարդախությունների հիմքն արտադրության հանրայնացումն է, սակայն մարդկության վիթխարի առաջադիմությունը, որն այնքան աշխատել է հասնել այս հանրայնացմանը, ծառայում է... սպեկուլյանտների օգտին»[2]։

1890 թվականին, հասարակական կարծիքի ճնշման տակ, սենատում բանավեճ տեղի ունեցավ ընդհանրապես տրեստների և մասնավորապես Ռոկֆելլերի խմբի նենգ գործունեության շուրջը։ Այս բանավեճի հետևանքով ընդունվեց Շերմանի անտի-տրեստ օրենքը, որի համաձայն, տրեստները, այդ թվում և Ստանդարդ Օյլ տրեստը պետք է կազմալուծվեին։ Հասարակական կարծիքը հանգստացնելու համար Շերմանի օրենքը մի դեմագոգիկ փուչ էր ընդդեմ մոնոպոլիզմի և փաստորեն չէր կարող ԱՄՆ-ում արդեն արմատացած մոնոպոլիստական դրությունը խախտել։ Ռոկֆելլերը իր կազմած տրեստը ձևականորեն լուծարքի ենթարկեց և ապա կազմակերպեց 20 քույր-ընկերություններ, որոնք արտաքուստ իրարից անջատ, բայց իրականում իրար հետ սերտորեն կապված էին նրա իշխանության տակ։

Այս նոր մեքենայության շնորհիվ Ռոկֆելլերին հաջողվեց վերականգնել իր խմբի մոնոպոլ դրությունը և տիրապետող դիրքը։ 1904 թվականին նա վերստին իր ձեռքում կենտրոնացրեց ԱՄՆ-ի նավթամշակման գործարանների 84 տոկոսը, արտահանումների 86 տոկոսը, նավթամուղային սիստեմի 95 տոկոսը և, վերջապես, տեղական շուկայի 98 տոկոսը։ Այս պայմաններում, բնական, հասարակական անհանգիստ կարծիքը տրեստների և մոնոպոլիաների մասին շարունակում էր զարգանալ։ Այդ թվականներին Այդա Տարբել[3]

[1] Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 22, Հայպետհրատ, Երևան, 1951 թ., էջ 268։

[2] Նույն տեղում, էջ 268—269։

[3] Ida M. Tarbell, The History of the Standard Oil Company, New York, 1950 (առաջին անգամ հրատարակվել 1902 թվականին)։

անունով մեկը հրապարակեց մի գիրք, որի մեջ մերկացվում էր Ռոկֆելլերի խմբի նենգ գործունեությունը։ Թեոդոր Ռուզվելտը, մեծ թվով քվեներ ապահովելու համար, օգտագործեց հասարակության անհանգիստ տրամադրությունները տրեստների դեմ և իր ընտրական կամպանիայում հանդես եկավ «պայքարել տրեստների դեմ» լոզունգով։ Տրեստների, հատկապես Ռոկֆելլերի դեմ պայքարը հասավ մեծ չափերի։

1907 թվականի ամռանը Ռոկֆելլերը դատի տրվեց։ Նա մեղադրվում էր 1462 հանցանքի համար։ Դատարանը հասարակական կարծիքի ճնշման տակ, Ռոկֆելլերին դատապարտեց յուրաքանչյուր հանցանքի համար 20 հազար դոլլարով, որը կազմում էր մի վիթխարի գումար՝ ավելի քան 29 միլիոն դոլլար։

Այս դատավճիռը անմիջապես արձագանք գտավ Նյու-Յորքի բորսայում (սակարանում)։ Ռոկֆելլերի մրցակիցներն օգտվեցին այդ հանգամանքից։ Ստանդարդ Օյլի սիստեմում գտնվող բոլոր ընկերությունների բաժնեթղթերը արժեզրկվեցին։ Այսուհանդերձ Ռոկֆելլերին հաջողվեց հաղթահարել այդ ժամանակավոր դժվարությունները և վերականգնել իր տիրապետող դիրքը։ Ի միջի այլոց նշենք, որ Ռոկֆելլերը դատարանի կողմից սահմանված 29 միլիոն դոլլար տուգանքը չվճարեց։

Ռոկֆելլերը այս բոլոր փորձություններից դուրս գալով, նորից վերակազմակերպեց Ստանդարդ Օյլի սիստեմը և ստեղծեց ձևականորեն իրարից անկախ 35 ընկերություն։ Յուրաքանչյուր ընկերությունը կրում էր Ստանդարդ Օյլ անունը՝ ավելացրած նահանգի անունը։ Այսպիսով, ստեղծվեցին Ստանդարդ Օյլ օֆ Նյու Ջերսի, Ստանդարդ Օյլ օֆ Կալիֆորնիա, Ստանդարդ Օյլ օֆ Ինդիանա և այլ ընկերությունները։

Ռոկֆելլերի խումբը, ներքին շուկաների համար մղվող պայքարից հաղթական դուրս գալուց հետո, սկսեց իր ձեռք բերած հեգեմոն դիրքը տարածել նաև արտաքին համաշխարհային շուկաներում։ Եվ դա պատահական երևույթ չէր։ Վ. Ի. Լենինը, մոնոպոլիաների կողմից շուկաների տիրապետման համար մղվող պայքարի մասին խոսելիս, առաջ է քաշում այն միտքը թե մոնոպոլիաները ներքին շուկան գրավելուց հետո իրենց ձեռքերն երկարում են դեպի արտաքին շուկաները, քանի որ, ասում է նա «կապիտալիզմի ժամանակ ներքին շուկան անխուսափելիորեն կապված է արտաքինի հետ։ Կապիտալիզմը վաղուց է ստեղծել համաշխարհային շուկա»[1]։

[1] Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 22, Հայպետհրատ, Երևան, 1951 թ., էջ 324։

Համաշխարհային շուկաներին տիրանալու գործը Ռոկֆելլերը սկսեց Չինաստանի շուկան գրավելու փորձով: Չինաստանը իր չորս հարյուր միլիոն[1] բնակչությամբ չէր կարող նրա ուշադրությունից վրիպել: Իսկ, նավթի համաշխարհային աղբյուրներին տիրանալու համար, նա մուտք գործեց Հարավային Ամերիկա: Պայքարի դաշտ գալով նավթի համաշխարհային շուկաների և աղբյուրների համար, Ռոկֆելլերի խումբը դեմ առ դեմ եկավ Դետերդինգի խմբի հետ: «Սկսվեց մի պայքար,— գրում է Վ. Ի. Լենինը,— որը անտեսագիտական գրականության մեջ հենց այդպես էլ անվանում են — «աշխարհի բաժանման» պայքար»[2]: Այդ երկու հսկաների հաջորդական բախումները կազմում են նավթի համար մղվող համաշխարհային պայքարի ընդհանուր պատմությունը:

Ժամանակակից միջազգային հարաբերությունների պատմությունից մեզ հայտնի է, որ նավթային մեծ մոնոպոլիաների պայքարը սրել է իմպերիալիստական մեծ պետությունների միջև արդեն գոյություն ունեցող հակասությունները, որոնք բխում են հենց իմպերիալիզմի էությունից և զարգանում են հատկապես հումքի աղբյուրների ու համաշխարհային շուկաների համար մղվող պայքարի ֆոնի վրա: Վերցնենք երկու համաշխարհային առավել խոշոր նավթային ընկերությունները՝ Ստանդարդ Օյլը և Ռոյալ Դոչ Շելլը, որոնցից առաջինը՝ ներկայացնում է ամերիկյան նավթային շահերը, իսկ երկրորդը՝ անգլո-հոլանդականը: Այս ընկերությունների միջև պայքարը տեղի է ունենում աշխարհի այն բոլոր մասերում, որտեղ նավթ է հանվում, և վերջիվերջո նրանց շահերը նույնացվել են յուրաքանչյուրի ներկայացրած պետության շահերի հետ:

Այս հանգամանքները եզրակացնել են տալիս, որ երկու խոշոր նավթային մոնոպոլիաների պայքարի պատմությունը միաժամանակ հանդիսանում է այդ իմպերիալիստական տերությունների միջև նավթի համար մղվող պայքարի պատմություն, իսկ ինչ վերաբերվում է նավթային այլ ընկերությունների միջև մղված պայքարին, դա սատելիտային կռիվ է՝ Ռոկֆելլերի և Դետերդինգի գլխավորած մոնոպոլիստական միությունների միջև մղվող պայքարի առանձին մոմենտներ:

Սկզբում Վիլհելմ Հենրի Դետերդինգը (ազգությամբ հոլանդացի), աշխատում էր Սումատրայի հյուսիսում, Մեդա քաղա-

[1] XIX դարում Չինաստանի բնակչությունը հաշվվում էր 400 միլիոն:

[2] Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 22, Հայպետհրատ, Երևան, 1951 թ., էջ 329:

քում որպես Նեդերլանդիշե Հանդելս Մաատշապպիժ բանկի ծառայող: Այդ ժամանակ (սկսած 1889 թվականից) Հոլանդական Հնդկաստանում նավթային կոնցեսիաները շահագործվում էին Ավգուստ Կեսլերի կողմից: Նա, ծանոթանալով երիտասարդ Դետերդինգի հետ և գնահատելով նրա վարչական կարողությունները, նրան աշխատանքի ընդունեց իր մոտ:

1900 թվականին, երբ Կեսլերը վախճանվեց, ընկերության ղեկավար նշանակվեց Դետերդինգը, և Կեսլերի հիմնած այդ համեստ ընկերությունը հանդիսացավ նավթի համաշխարհային երկրորդ ամենամեծ խմբի «Ռոյալ Դոչ Շելլի» հիմնական կորիզը:

Երբ Ռոկֆելլերը պայքարի դաշտ եկավ նավթի համաշխարհային տիրապետության համար, չնայած ֆինանսապես իր գերակշռությանը, նրան չհաջողվեց շարքից դուրս բերել Դետերդինգին, որովհետև վերջինս նույնքան «հարպիկ» էր և 1913—1914 թվականներից սկսած նա իր շահերը նույնացնելով անգլիական պետական շահերի հետ, ուժեղ թիկունք էր ապահովել իր համար:

Դետերդինգին հաջողվեց շատ մեծ ճկունությամբ դիմագրավել Ռոկֆելլերի բոլոր հարվածներին: «...Ռոկֆելլերի «նավթի տրեստը»,— գրում է Վ. Ի. Լենինը,— ցանկանալով զավթել ամեն ինչ, հիմնեց մի «դուստր-ընկերություն» բուն Հոլանդիայում, գնելով Հոլանդական Հնդկաստանի նավթային աղբյուրները և կամենալով այս կերպ հարված հասցնել իր գլխավոր թշնամուն, այն է՝ անգլո-հոլանդական «Շելլ» տրեստին»[1]: Դետերդինգը իր հակառակորդի այս մանյովրը կանխեց, բաց թողնելով [illegible] բաժնեթղթեր և այդ միջոցով վարչական խորհրդում իր ձեռքում պահելով քվեների մեծ մասը:

Այս իր գործունեության կենտրոնը փոխադրելով Լոնդոն և միանալով Շելլ Տրանսպորտ էնդ Տրեյդինգ ընկերության հետ, Դետերդինգը կազմեց Ռոյալ Դոչ Շելլը (60 տոկոսը Ռոյալ Դոչին, 40 տոկոսը Շելլին): Այս միջոցով նա իր նավթի համար ստեղծեց սեփական տրանսպորտի սիստեմ: Հաստատվելով Լոնդոնում, նա կապեր ստեղծեց անգլիական և ֆրանսիական կապիտալի շրջաններում: Եվ փաստորեն, Ռոյալ Դոչ Շելլի պայքարը Ստանդարդ Օյլի դեմ սկզբնական շրջանում ֆինանսավորեցին Ռոտշիլդները (ֆրանսիական կապիտալ):

Ռոտշիլդները նավթային մեծ շահեր ունեին ցարական Ռուսաստանում: Փաստորեն Բաքվի նավթի տերերն էին Ռոտշիլդները և

[1] Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 22, Հայպետհրատ, Երևան, 1951 թ., էջ 329:

նորել եղբայրները: 1904—1905 և ապա 1910 թվականներին ցարական Ռուսաստանում տեղի ունեցող ռասայական հալածանքների հետևանքով Ռոտշիլդները ստիպված եղան ռուսական նավթի իրենց շահերը հանձնել Ռոյըլ Դեչ Շելլին, որին այս միջոցով հաջողվեց մուտք գործել Ռուսաստան:

Հետագայում Դետերդինգին հաջողվեց իր գործով շահագրգռել Լորդ Ֆիշըրին, որն այդ ժամանակ անգլիական կաբինետում ռազմական նավատորմի մինիստրն էր: Լորդ Ֆիշըրի առաջարկով անգլիական պառլամենտում որոշում ընդունվեց և ռազմական նավատորմը մոտորային շարժիչների անցավ: Այս բրիտանական ռազմական նավատորմի մինիստրությունը, ելնելով իր two power standard[1] տրադիցիոն քաղաքականությունից, իր ռազմական նավատորմը վառելանյութով ապահովելու համար որոշեց Ռոյըլ Դեչ Շելլի մեջ բաժնետեր դառնալ:

Բրիտանական կառավարության շահերի նույնացումը Ռոյըլ Դեչ Շելլի շահերի հետ, անտարակույս, ուժեղացնում էր Դետերդինգի թիկունքը: Այնտեղ, ուր Դետերդինգը ֆինանսական ուժով չէր կարողանում հասնել իր նպատակներին, օգնության էր հասնում Բրիտանական կառավարության քաղաքական ճնշումը: Բրիտանիայի գաղութներում և նրա ազդեցության տակ գտնվող բոլոր երկրներում Դետերդինգին հաջողվում էր հեգեմոն դիրք գրավել ինչպես նավթային աղբյուրների նկատմամբ, այնպես էլ նավթի շուկաներում:

Ձգտելով ավելի բարձր շահույթների, Դետերդինգը չսահմանափակվեց Եվրոպայում և Ասիայում ձեռք բերած տիրապետող դիրքով, Ստանդարդ Օյլի դեմ նա պայքար ծավալեց նաև Հարավային Ամերիկայում:

Հարավային Ամերիկայի երկրներից Մեքսիկան և Վենեսուելան հանդիսացան անգլիական և ամերիկյան նավթային շահերի բախման գլխավոր վայրերը: Մեքսիկայի գրեթե բոլոր կառավարական հեղաշրջումների պատճառները կապված են եղել նավթային մոնոպոլիստական շահերի հետ և հանդիսացել են Դետերդինգի ու Ռոկֆելլերի պայքարի տրամաբանական շարունակությունը: Հեղաշրջումների ժամանակ առանձին հազարավոր մեքսիկացիներ սպանում էին իրար, կարծելով, որ պաշտպանում են իրենց սեփական իրավունքները, բայց իրականում կռվի էին մղվում ամբոխավար

[1] Two power standard անգլիական տրադիցիոն քաղաքական սկզբունք, որի համաձայն, անգլիական ռազմական նավատորմը պետք է միշտ համազոր լինի երկու այլ մեծ տերությունների ռազմական նավատորմների միացյալ տարողությանը:

ավանտյուրիստների կողմից, որոնք հանդիսանում էին տարբեր նավթային տրեստների գործակալները:

Մինչև Ռոկֆելլերի մուտք գործելը, Մեքսիկայում արդեն գործում էր և տիրապետող դիրք էր գրավել նաև ամերիկյան կապիտալիստ էդուարդ Դոհենին: Պրեզիդենտ Դիազի օրով, Դոհենիին հաջողվում է 350 հազար դոլլար վճարելով ձեռք բերել կոնցեսիոն իրավունքներ: Այդ կոնցեսիաներն ընդգրկում էին երկրի գլխավոր նավթաբեր շրջանները՝ մոտ 300 հազար ակր: Դոհենին իսկույն ևեթ կազմակերպում է մի շարք ընկերություններ, որոնց թվում՝ Պետրոլեում Սեկյուրիտի Կամպանի, Մեքսիկըն Պետրոլեում օֆ Կալիֆորնիա, Դոհենի Սաոն Դրիլ Կոմպանի և այլն: Հետագայում բոլորը միանալով, կազմում են Պան Ամերիկըն Պետրոլեում Կոմպանին, որը հանդիսանում էր մեքսիկական նավթի խոշորագույն տրեստը: Դոհենիի կազմած տրեստը 1910 թվականին արդեն ի վիճակի է լինում արտահանելու ավելի քան երկու միլիոն տոննա նավթ: Մեքսիկական նավթի ամերիկացի մագնատն սկսում է ստանալ վիթխարի չափերի հասնող շահույթներ՝ շաբաթական մեկ միլիոն դոլլար:

Այս պայմաններում, իհարկե, Ռոկֆելլերը Մեքսիկա մուտք գործելիս՝ հանձին Դոհենիի հանդիպում է շատ ուժեղ դիմադրության: Երբ Ռոկֆելլերի գործակալներին չի հաջողվում պրեզիդենտ Դիազին կաշառել (ոչ թե նրա համար, որ Մեքսիկայի պրեզիդենտն անկաշառ էր, այլ, ընդհակառակը, նրա համար, որ նա Դոհենիի կողմից արդեն կաշառված էր), նա դիմում է սաբոտաժի: Երբ սաբոտաժն էլ չի հաջողվում, սկսում է քաղաքական դավեր սարքել պրեզիդենտ Դիազի դեմ, ընդհուպ մինչև պետական հեղաշրջումներ: Մեքսիկացիներն սկսում են իրար սպանել երկու ամերիկյան կապիտալիստների ներքին վեճերի պատճառով:

Դոհենին ուժեղ էր և հաջողությամբ դիմադրում էր Ռոկֆելլերի բոլոր հարվածներին: Ռոկֆելլերը տեսնելով, որ իր դեմ կանգնած է մի այնպիսի ուժ, որին չի կարելի հաշվի չառնել, փոխում է պայքարի սովորական տակտիկան և մրցակից Դոհենիին դարձնում է ընկերակից՝ Պան Ամերիկըն Պետրոլեում տրեստը մտցնելով Ստանդարդ Օյլի օրբիտի մեջ: Այդ կոմբինացիան նրան նստեց 50 միլիոն ոսկի դոլլար:

Մեքսիկայում նավթի համար մղվող պայքարը Ռոկֆելլերի և Դոհենիի ընկերակցությամբ չվերջացավ: Դետերդինգի խումբը, իր թիկունքում ունենալով անգլիական կառավարությունը, փորձում է Ռոկֆելլերի ձեռքից խլել Մեքսիկայում նրա ձեռք բերած նոր տի-

բաղկացող գիրքը։ Ըստ որում, նավթի համար մղվող կռիվը Մեքսիկայում վեր է ածվում անգլիական և ամերիկյան շահերի հայտնի պայքարին։ Խոշոր նավթային մոնոպոլիաների վեճը Մեքսիկայի ժողովրդի համար նորից դառնում է դժբախտության աղբյուր։ Դետերդինգին հաջողվում է կաշառել պրեզիդենտ Դիասին։ Այս Մադերոն Ստանդարդ Օյլի փողերով հեղաշրջում է կազմակերպում։ Դիասը պարտվում է։ Բայց Ռոյըլ Դեչ Շելլը չի հուսալքվում, կազմակերպում և ֆինանսավորում է նոր հեղաշրջում՝ Հուերտայի ղեկավարությամբ։ Այս անգամ Մադերոն է պարտություն կրում։ Այս իրար հաջորդող հեղաշրջումների հետևանքով պրեզիդենտի աթոռին են նստում՝ Կարանցան, Օբրեգոնը, Կալլեսը։ Նորից վերսկսվում է «նավթային կոմեդիան»[1] և ոչ ոք չի իմանում, թե այս կոմեդիան ե՞րբ և ինչո՞վ է վերջանալու։

Բայց այդուհանդերձ Մեքսիկըն Իգլին (անգլիական) հաջողվում է ձեռք բերել հարուստ կոնցեսիաներ։ Դրա հորերից մեկը՝ Ծերո Ազուլ № 4 տալիս էր օրական 261 հազար բարրել նավթ։ Դա համաշխարհային ռեկորդ էր։ Մեքսիկըն Իգլը ապահովում է մեծ շահույթներ։ Մի քանի տարվա ընթացքում դիվիդենտները վեց տոկոսի փոխարեն բարձրանում են 62 տոկոսի։ Չնայած, որ կոնցեսիաների մեծ մասը գտնվում է ամերիկացիների ձեռքում (Ամերիկայի բաժինը 51,7 տոկոս, Անգլիայինը՝ 41,6 տոկոս, Մեքսիկայինը՝ 5,2 տոկոս, ուրիշներինը՝ 1,5 տոկոս), այնուամենայնիվ անգլիացիներին հաջողվում է արդյունահանել երկրի նավթի ընդհանուր հանույթի 60 տոկոսը։

Երկրի նավթային հարստությունների միայն 5,2 տոկոսն էր բուն Մեքսիկայի քաղաքացիների ձեռքում։ Անտուան Ջիշկան իր գրքում[2] Մեքսիկայում օտարերկրյա կապիտալի դերի մասին խոսելիս, բերում է հետևյալ շատ հետաքրքիր տեղեկությունները. «Երկրի ընդհանուր հարստության 3.616.195.864 դոլլարը պատկանում է 161 հազար օտարերկրացիների, մինչդեռ միայն 3.140.804.135 դոլլարը գտնվում է 17 միլիոն մեքսիկացիների ձեռքում» և, եզրակացնելով, ասում է. «Մեքսիկայում օտարերկրյա կապիտալը երկրի տնտեսության տեր ու տնօրենն է, իսկ օտարերկրյա կապիտալի 79 տոկոսը ներդրված է նավթարդյունաբերության մեջ»։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Անգլիան,

[1] Վ. Ի. Լ ե ն ի ն, Երկեր, հատ. 22, Հայպետհրատ, Երևան, 1951 թ., էջ 330։

[2] A n t o i n e Z i s c h k a, La Guerre Secrète pour le Pétrole, Paris, 1934 (vide P. Fontaine, p. 124).

իր ռազմական անմիջական կարիքներից հարկադրված, մեղմացրեց ամերիկյան շահերի դեմ մղվող պայքարի տեմպերը։ Բայց հենց որ զինադադարը ստորագրվեց, Ռոյըլ Դեչ Շելլի խումբը Ստանդարդ Օյլի դեմ նոր և շատ ուժեղ հարձակում գործեց աշխարհի այն բոլոր մասերում, որտեղ նավթ կար։

Այնքան ուժեղ եղավ և այնքան մեծ հաջողություններով պսակվեց անգլիական նավթային մոնոպոլիաների հարձակումը, որ 1920 թվականին Սեր Է. Մակեյը այդ առթիվ հետևյալ հավակնոտ հայտարարությունն արեց. «Այսօր ի վիճակի եմ հայտարարելու, որ Հարավային Ամերիկայում շահագործվող նավթի 2/3-ը գտնվում է անգլիացիների ձեռքում։ Շելլի խումբը հսկում և տիրապետում է աշխարհի բոլոր նավթաբեր շրջաններին՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, Մեքսիկայում, Հոլլանդական Հնդկաստանում, Ռումինիայում, Եգիպտոսում, Վենեսուելայում, Տրինիդադում, Հնդկաստանում, Ցեյլոնում, Մալայայում, Չինաստանում, Սիամում, Նեղուցներում (Սինգապուր), Ֆիլիպիններում։ Շուտով Ամերիկան պիտի հարկադրված լինի միլիոնավոր ստեռլինգներ վճարելով, մեզնից գնել այն նավթը, որի չափազանց մեծ կարիքն ունի և որը այսուհետև չի կարողանալու իր սեփական պաշարներից հարկ եղած քանակությամբ ապահովել։ Բացի Մեքսիկայից և Կենտրոնական Ամերիկայի մի քանի երկրներից, աշխարհի բոլոր մյուս մասերը ուժեղ կերպով բարիկադված են ամերիկյան հետագա հարձակումների դեմ»[1] (խոսքը նավթային ընկերությունների մասին է — Հ. Թ.)։

Բայց այս հայտարարությունը, ինչպես, չափազանց պարծենկոտ էր։ Իրականում ամերիկյան նավթային խոշոր մոնոպոլիաներն այնքան վատ դրության մեջ չէին գտնվում և հարվածին պատասխանում էին հարվածով։ Այսպես, օրինակ, Սան Ռեմոյի համաձայնության (ըստ որի, Մոսուլի նավթը բաժանվում էր անգլիացիների ու ֆրանսիացիների միջև) շուրջը տարաձայնություններ ծագեցին և քիչ էր մնացել նավթի համար անգլիացիների ու ամերիկացիների միջև դիվանագիտական հարաբերությունների խզում տեղի ունենար։ Բայց Վաշինգտոնի կոնֆերանսում համաձայնություն կայացավ Մոսուլի նավթի վերաբերյալ, որի հետևանքով այդ խզումը տեղի չունեցավ, և ԱՄՆ-ը, հանձին Ստանդարդ Օյլի, ստացավ Իրաքի նավթի 23,75 տոկոսը։

1937 թվականին Մեքսիկըն Իգլի բանվորները պահանջեցին բարձրացնել աշխատավարձը։ Վեճը փոխադրվեց դատարան։ Դա-

[1] P. F o n t a i n e, La Guerre Occulte du Pétrole, Paris, 1949, p. 122.

տական ընտրությունների ժամանակ հայտնի դարձավ, որ Մեքսիկըն Օյլը, համաշխարհային շուկաներում դեմպինգի իր վարած քաղաքականության հետևանքով, մեքսիկական նավթը երկրի ներսում սկսել էր վաճառել 170-ից մինչև 250 տոկոս բարձր գներով։ Դատարանը, հասարակական կարծիքի ճնշման տակ, վճռեց հօգուտ բանվորների։ Անգլիական նավթի մոնոպոլիաները չկատարեցին դատարանի վճիռը և շարունակեցին բանվորների շահագործումը։

Պրեզիդենտ Լազարո Կարդենասը, ելնելով Մեքսիկայի 1917 թվականի սահմանադրության այն հոդվածից, որի համաձայն երկրի ընդերքի հարստությունների շահագործման իրավունքը վերապահվում է Մեքսիկայի քաղաքացիներին, 1938 թ. մարտին հատուկ դեկրետով ազգայնացրեց երկրի նավթային հարստությունները։

Մեքսիկական կառավարությունը համաձայն էր նավթային ընկերությունների վերացված կոնցեսիոն իրավունքների դիմաց վճարել համապատասխան գումարներ։ 1942 թվականին ԱՄՆ-ի նավթային ընկերությունների ֆինանսական պրետենզիաները կարգավորվեցին միջկառավարական համաձայնությամբ։ Անգլիական նավթային ընկերությունները դուրս գալով նավթային հարստությունների ազգայնացնելու որոշման դեմ, սկսեցին բոյկոտել մեքսիկյան նավթը։ Բրիտանական նավթատար նավերը հրաժարվեցին փոխադրել մեքսիկյան նավթը։ Մեքսիկան սկսեց իր նավթը փոխադրել ուրիշ երկրների նավթատար նավերով։ Ապա վաճառելով իր նավթը 5 տոկոսով ավելի ցածր գներով, ուժեղ պայքար մղեց անգլիական նավթային մոնոպոլիաների դեմ։ Գերմանիան և Իտալիան, որոնք ագրեսիվ քաղաքականություն էին վարում և պատրաստվում էին նոր պատերազմի, այդ հանգամանքից օգտվեցին էժան գներով նավթի մեծ պաշարներ ամբարելու համար[1]։

Պրեզիդենտ Կարդենասը[2], համառորեն կանգնեց իր որոշման վրա, չզիջեց իր դիրքերը և, պայքարելով նավթի համաշխարհային մոնոպոլիաների կրկնվող հարվածների դեմ, միաժամանակ վերջ տվեց Մեքսիկայում նավթի համար մերթ ընդ մերթ ծագող ներքին եղբայրասպան կռիվներին։

Վենեսուելան 1929 թվականին արդյունահանում էր մոտ 19 միլիոն տոննա նավթ և այդ թվականից սկսած՝ նավթարդյունահանողների շարքում գրավում էր երկրորդ տեղը։ Վենեսուելայում անգլիական և ամերիկյան մոնոպոլիաների միջև նավթի համար մղվող պայքարը իր ընդհանուր գծերով նման է Մեքսիկայում մղված պայքարին։

[1] Ըստ Էյդուսի տվյալների, Գերմանիայի և Իտալիայի նավթի ամբարած պաշարները երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկզբներին հաշվվում էին 6—8 միլիոն տոննա։ Տե՛ս Я. Т. Эйдус, Жидкое топливо и война, Москва, 1943, стр. 75.

[2] Պրեզիդենտ Կարդենասը 1955 թ. արժանացավ Միջազգային խաղաղության լենինյան մրցանակի կոչման։

Վենեսուելայի պրեզիդենտ Գոմեզին հաջողվել էր մի տևական ժամանակավոր հավասարակշռություն ստեղծել անգլիական և ամերիկյան մոնոպոլիաների շահերի միջև։ Նա օգտվում էր թե՛ մեկից և թե՛ մյուսից և միևնույն ժամանակ լավ էր ծառայում նավթի մոնոպոլիաների շահերին։ Սրա փոխարեն ստացած վարձատրությունները նրան դարձրել էին Հարավային Ամերիկայի ամենահարուստ մարդը։ Վենեսուելայի բանակը երկրի ժողովրդին զոհում էր նավթային խոշոր մոնոպոլիաների շահերին։ Մեծ թվով քաղաքական կալանավորներ էր աշխատեցնում նավթի փոխադրման համար կառուցվող ճանապարհների շինարարության վրա։ Վենեսուելայի գյուղացիներին հարկադրում էր երկրի նավթաբեր շրջաններում չափազանց վատ պայմաններում manu militari[1] աշխատելու նավթի մոնոպոլիաների համար։ Վենեսուելայի նավթաբեր շրջանները ամենավատառողջ՝ ճահճային և մալարիկ գոտիներում գտնվելու հետևանքով, նավթարդյունաբերության գործը բանվորների համար դառնում է էլ ավելի դժվար և տաժանելի։

Չնայած ամերիկյան կապիտալի ներթափանցմանը, անգլիական ընկերությունները, որոնք ավելի միասնաբար էին գործում, Գոմեզին շահագրգռելով, որոշումներ էին անցկացնում իրենց օգտին։ Սրա դեմ ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաները գաղտնի կերպով զինում են Ռաֆայել Ուրբինային, որը պետական հեղաշրջում է կազմակերպում։ Այս փորձը անհաջողության է մատնվում, բայց որոշ ժամանակից հետո Ռոյըլ Դեչ Շելլի բանվորները, ամերիկյան դրդումով, գործադուլ են հայտարարում և պահանջում են անգլիական ընկերությունների պետականացում։ Այս գործադուլը ճնշվում է զենքի ուժով։ Ապա Ռոյըլ Դեչ Շելլը, օգտվելով բոլիվարի (վենեսուելական փողի միավոր) դեվալվացիայի քաղաքականությունից[2] գործադուլավոր բանվորներից վրեժ լուծելու համար օժանդակում է դեվալվացիայի իրագործմանը, որովհետև բոլիվարի արժեքի անկումով ընկնում է բանվորների ռեալ աշխատավարձը։

[1] Հարկադրանքով։

[2] Այդ քաղաքականությունը վարում էին արտահանությամբ զբաղվող մի խումբ առևտրականներ՝ իրենց ապրանքները համաշխարհային շուկաներում ավելի էժան գներով վաճառելու համար։

ԱՄՆ-ը երկրորդ համաշխարհային պատերազմից, մյուս կապիտալիստական երկրների համեմատությամբ, դուրս գալով ավելի ուժեղ, ինչպես ամենուրեք, այնպես էլ Վենեսուելայում ձեռք է բերում գերակշռող դիրք: 1955 թվականին Վենեսուելայում գործում էին հետևյալ գլխավոր նավթային ընկերությունները:

Ամերիկյան կապիտալ		Անգլիական կապիտալ	
Կրեոլ ընկերությունը	44,8 տոկոս	Շել ընկերությունը	30,6 տոկոս
Սոկոնի »	3,2 »	Մենե Գրանդե ընկերութ.	15,0 »
Ռիչմոնդ »	1,1 »	Մերսեդես »	1,4 »
Տեկսաս »	1,1 »	Բրիտիշ »	0,05 »
Սինկլեր »	0,7 »		
Ֆիլիպս »	0,6 »		
Պանտեպեկ »	0,5 »		
	52,0 տոկոս		46,15 տոկոս

Բացի Մեքսիկայից և Վենեսուելայից, անգլիական և ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաներն իրենց միջև մղվող պայքարը տարածել են նաև նավթարդյունահանման տեսակետից ավելի նվազ նշանակություն ունեցող երկրներում: Բոլիվիայում ներկայումս տիրապետում է ամերիկյան կապիտալը հանձին Ստանդարդ Օյլ Կոմպանի օֆ Բոլիվիա ընկերության:

Բոլիվիայի և Պարագվայի միջև Գրան Չակոյի տարածությունների համար տեղի ունեցող հերթական պատերազմները կապված են նավթային շահերի հետ: Գրան Չակոն այդ երկու երկրների միջև ընկած 165 հազար քառ. կիլոմետր տարածությամբ մի շրջան է, որը հանքային է, մացառոտ և ունի չափազանց վատառողջ կլիմայական պայմաններ: Բայց Գրան Չակոյում գոյություն ունեն նավթային հարստություններ: Ամերիկյան և անգլիական նավթային մոնոպոլիաները իրենց ոլորտների ազդեցությունը տարածելու համար բոլիվիական և պարագվայական ժողովուրդների միջև պատերազմ հրահրեցին: Պատերազմը, որ սկսվել էր 1929 թվականին, մի քանի ընդհատումներից հետո վերջացավ 1934 թվականին: Սպանվածների և վիրավորների թիվը չափազանց մեծ էր:

«Պանորամա դը լ՚Ամերիկ Լատին» ֆրանսիական ժուռնալում Ռընե դը Ժուվընելը Գրան Չակոյի պատերազմի մասին գրում էր. «Կռվեցին Ստանդարդ Օյլի և Շել Մեքսի (Ռոյըլ Դեչի ֆիլիալներից) համար: 60 հազար բոլիվիացիներ և 40 հազար պարագվայցիներ սպանվեցին և մահացան ծարավից, քաղցից, դիզենտերիայից, տիֆից և մալարիայից: 50 հազար մարդ պատերազմից վերադարձան գամված կամ հաշմանդամ, իսկ թոքախտով վարակվածների թիվն այնքան մեծ էր, որ խաղաղության կոնգրեսը 8,5 միլիոն պեզո վարկ բացեց»[1]:

Այս պատերազմից ամերիկյան և անգլիական մոնոպոլիաները ոչ մի վնաս չկրեցին, այլ, ընդհակառակը, մեծապես օգտվեցին պատերազմող կողմերին զենք և մթերքներ վաճառելով:

Այն ժամանակ, երբ Բոլիվիան իր ժողովրդի համար կործանարար պատերազմ էր մղում հօգուտ ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաների, Ստանդարդ Օյլ օֆ Բոլիվիա ընկերությունը Բերմեժո գետի հունով գաղտնի անցկացված նավթամուղով բոլիվիական նավթը փոխադրում էր Արգենտինա, խուսափելով բոլիվիական կառավարությանը հասնող համապատասխան տուրքերը վճարելուց:

1942 թվականին ամերիկյան մամուլը նշում է, որ հարուստ նավթաբեր վայրեր են հայտնաբերվել Բրազիլիայի Ալագոսի շրջանում: Այս «հանկարծակի բախտավոր» զուգադիպությունը (երբ նավթ է հարկավոր, անմիջապես հայտնաբերվում է) բացատրվում է նրանով, որ Բրազիլիայի Ալագոս շրջանում նավթը վաղուց արդեն հայտնաբերված է եղել: Բայց նավթային մեծ տրեստներն իրենց գործը շատ լավ էին իմանում: Գերարտադրության վտանգը վերացնելու համար, նրանց անհրաժեշտ էր որոշ ժամանակ ևս թաքցնել Բրազիլիայի հարուստ նավթային պաշարների գոյությունը:

Գերմանացի ինժեներ Ժոզե Բախի, ապա բրազիլացի ինժեներ Գլինտո Մարանենյի կողմից Ալագոսի շրջանում կատարված հետախուզական աշխատանքները շատ դրական արդյունքներ տվեցին և հայտնի դարձավ, որ Բրազիլիայի ընդերքը պարունակում է չափազանց հարուստ նավթային պաշարներ: Սակայն, թե՛ Բախը և թե՛ Մարանենյը խորհրդավոր պայմաններում մահացան: Առաջինի դիակը գտնվեց Ռիո Մոխիտո գետում, իսկ երկրորդը՝ մահացել էր Պան Ամերիկըն Էր Վեյզին պատկանող ինքնաթիռի մեջ՝ ճանապարհորդելու ժամանակ:

Նման մի շարք այլ արգելքներ ևս եկան համոզելու Կոմպանյա Պետրոլեո Նացիոնալ բրազիլիական ընկերությանը, որի համար էին աշխատում Բախը և Մարանենյը, որ նույնիսկ իր սեփական հայրենիքում հնարավոր չէ դեմ գնալ ամերիկյան նավթային տրեստների կամքին:

[1] P. Fontaine, La Guerre Occulte du Pétrole, Paris, 1949, p. 142.

Երբ հետագայում պատերազմի պայմանները ԱՄՆ-ի առջև դրեցին իր սատելիտներին, որոնց թվում և Բրազիլիային, նավթ մատակարարելու պրոբլեմը, ամերիկյան նավթի տրեստները փոխեցին իրենց նախկին քաղաքականությունը Բրազիլիայի նավթի նկատմամբ և սկսեցին իրենք շահագործել այն։

Հանրագումարի բերելով Ռոկֆելլերի և Դետերդինգի պայքարը, որը միևնույն ժամանակ վեր էր ածվում իմպերիալիստական երկու մեծ պետությունների՝ Անգլիայի և Ամերիկայի միջև մղվող պայքարի, պետք է ասել, որ Ստանդարդ Օյլի և Ռոյալ Դեչ Շելլի միջև պայքարը հնարավոր եղավ, որովհետև երկուսն էլ հանդես էին գալիս մոտավորապես հավասար ուժերով։ Եթե մեկը մյուսից ավելի ուժեղ լիներ, պարզ է, որ պայքարը կվերջանար մեկի դուրս մղումով։ Մինչդեռ մինչև այժմ այդ երկուսի միջև պայքարը շարունակվում է։ Իսկ ինչո՞վ բացատրել նրանց ուժերի հավասարությունը։

I. Դետերդինգի դեմ մղած պայքարում Ռոկֆելլերին նպաստում էր այն, որ՝ ա) նա ֆինանսապես ավելի ուժեղ էր, բ) ԱՄՆ-ում գրավելով տիրապետող դիրք, ներքին շուկայում գների բարձրացումով նա կարողանում էր արտաքին շուկաներում կազմակերպել դեմպինգ։

II. Մյուս կողմից՝ Դետերդինգին նպաստում էր այն, որ ա) նրա նավթային աղբյուրները ավելի մոտ էին համաշխարհային շուկաներին, հետևաբար նա կարողանում էր փոխադրական ծախսերը կատարել խնայողաբար, բ) նրա թիկունքն ավելի ուժեղ էր շնորհիվ Ռոյալ Դեչ Շելլի և անգլիական կառավարության ընկերակցության։

Հետագայում, այսինքն XX դարի առաջին տասնամյակներում, ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաները հետևեցին անգլիական նավթային մոնոպոլիաների այս վերջին օրինակին, որոնք հենց սկզբից իրենց շահերը միացրել էին պետական շահերին և, այսպիսով, այդ թվականներից հետո նավթային այս երկու խոշոր մոնոպոլիաների պայքարը վերածվեց կապիտալիստական երկու մեծ պետությունների՝ Անգլիայի և Ամերիկայի պայքարին։

Պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ հավասար ուժերով հանդես եկող այդ երկու խոշոր մոնոպոլիաների միջև կնքվում են պարբերաբար համաձայնություններ, որի շնորհիվ ժամանակավորապես թուլանում է նրանց միջև մղվող պայքարը։ Ռոկֆելլերը և Դետերդինգը ժամանակավոր համաձայնության գալով, նավթի համաշխարհային շուկաները և աղբյուրները բաժանում են իրենց միջև։ «Սակայն աշխարհի բաժանումը երկու հզոր տրեստների

միջև, իհարկե, չի բացառում վերաբաժանումը, եթե զարգացման անհամաչափության, պատերազմների, կրախների և այլնի հետևանքով ուժի հարաբերությունը փոխվում է»[1]։

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի վերջում ուժերի հարաբերակցությունը փոխվելու հետևանքով, մենք այժմ ականատես ենք անգլո-ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաների միջև աշխարհի վերաբաժանման նոր փորձի, որը կատարվում է գրեթե ամենուրեք, որտեղ նավթ կա և որը հատկապես ավելի քան սուր բնույթ է ստանում Մերձավոր և Միջին Արևելքում։

---

[1] Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 22, Հայպետհրատ, Երևան, 1951 թ., էջ 328։

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՆԱՎԹԱՅԻՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրները[1], որոնք երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին կապիտալիստական աշխարհի նավթարդյունաբերության մեջ դեռևս աննշան տեղ էին գրավում, հայտնաբերված նավթի հսկայական պաշարների շնորհիվ արդեն գտնվում են առաջին գծում, իսկ նավթի արդյունահանման տեսակետից՝ երկրորդ։ 1955 թվականի տվյալների համաձայն, այս երկրների նավթային պաշարները հաշվվում են 14,23 միլիարդ տոննա, որը կազմում է կապիտալիստական երկրների նավթի ընդհանուր պաշարների 64 տոկոսը, մինչդեռ ԱՄՆ-ում կազմում է 18 տոկոս (տե՛ս աղյուսակ 2)։ Թեև ավելի թարմ տվյալների համաձայն այդ պաշարները դեռևս անհամեմատ ավելի շատ են։ 1956 թվականի առաջին ամիսներին Ուալլաս Է. Պրատտը, Ստանդարդ Օյլ Կոմպանի օֆ Նյու Ջերսիի նախկին վիցե-պրեզիդենտը, ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի կից ատոմային էներգիայի կոմիտեի հանձնարարությամբ Կոնգրեսում հանդես գալով զեկուցումով, համաշխարհային նավթային պաշարների մասին խոսելիս նշեց հետևյալ հետաքրքրաշարժ տեղեկությունները (տե՛ս աղյուսակ 3)[2]։

Պրատտի տվյալները պետք է ընդունել որոշ վերապահությամբ, քանի որ մինչև այժմ (1956 թվականի առաջին կիսամյակը) ձեռքի տակ չկան այս թվերը հաստատող ուրիշ աղբյուրներ։

1939 թվականին Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներից ստացված նավթը կապիտալիստական երկրների ընդհանուր նավթահանման նկատմամբ կազմում էր միայն 6 տոկոսը (տե՛ս աղյուսակ 4)։

[1] Թյուրքիա, Իրան, Իրաք, Սիրիա, Լիբանան, Իսրայել, Եգիպտոս և Արաբական թերակղզին։

[2] Տե՛ս այս մասին՝ World Petroleum, March, 1956, p. 98.

Աղյուսակ 2*

Մերձավոր և Միջին Արևելքի նավթային պաշարները, համեմատած ԱՄՆ-ի և կապիտալիստական մյուս երկրների ընդհանուր պաշարների հետ

Տարեթվեր	Միլիարդ տոններով				Տոկոսներով	
	Մերձավոր և Միջին Արևելք	ԱՄՆ	կապիտալիստական մյուս երկրներ	ընդհանուր	Մերձավոր և Միջին Արևելք	ԱՄՆ
1939	0,82	2,70	0,88	4,4	18,6	62
1946	3,55	2,99	2,47	9,01	39,4	33,2
1955	14,23	4,01	4,01	22,25	64**	18

Մերձավոր և Միջին Արևելքը ըստ երկրների	Միլիարդ տոններով	Տոկոսներով
Սաուդյան Արաբիա	4,22	18,9
Կուվեյտ	4,11	18,5
Իրաք	1,94	8,7
Իրան	3,71	16,6
Մ. և Մ. Ա.-ի մյուս երկրները	0,25	1,1

Աղյուսակ 3**

Հեղուկ նավթի պաշարները

	Միլիարդ տոններով	Տոկոսներով
ԱՄՆ	4,795	11,44
Հյուսիսային Ամերիկայի մյուս երկրները	0,959	2,28
Հարավային Ամերիկա	3,699	8,92
Արևմտյան Եվրոպա	0,137	0,30
Մերձավոր և Միջին Արևելք	31,510	75,10
Հեռավոր Արևելք	0,820	1,96
Ընդամենը	41,920	100 տոկոս

* Հաշվումները կատարված են ըստ հետևյալ աղբյուրների՝ World Petroleum, Sept. 1954, pp. 57—58; Ibid. January 1955, pp. 30—34, 58; Ibid, March, 1956, pp. 93; The Petroleum Times, April 13, 1956, p. 230; Foreign Affairs, April 1954, p. 421; Bulletin of the American Association of Petroleum Geologists, August 1954, pp. 1715—1716; Ibid, July 1955; Ibid, July 1956.

** Ու. Է. Պրատտի տվյալների համաձայն 75 տոկոս, տե՛ս World Petroleum, March, 1956, p. 98.

Աղյուսակ 4*

Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների նավթահանումը, համեմատած կապիտալիստական աշխարհի նավթահանման ընդհանուր ծավալների հետ

Տարեթիվը	Տոկոս	Տարեթիվը	Տոկոս	Տարեթիվը	Տոկոս
1911	0,0	1926	3,4	1941	3,8
1912	0,1	1927	3,3	1942	5,5
1913	0,5	1928	3,5	1943	5,5
1914	0,9	1929	3,0	1944	6,3
1915	0,9	1930	3,5	1945	7,7
1916	1,1	1931	3,4	1946	9,4
1917	1,6	1932	4,0	1947	10,4
1918	2,1	1933	4,0	1948	11,5
1919	2,1	1934	4,4	1949	13,0
1920	1,9	1935	5,3	1950	15,4
1921	2,3	1936	5,5	1951	16,8
1922	2,7	1937	5,8	1952	17,2
1923	2,6	1938	6,1	1953	18,9
1924	3,3	1939	6,0	1954	20,4
1925	3,4	1940	5,1	1955	21,6

Նույն ժամանակին Հյուսիսային Ամերիկան (ԱՄՆ-ը, Կանադան և Մեքսիկան միասին վերցրած) նավթահանում էր ընդհանուրի 69 տոկոսը, Հարավային Ամերիկայի երկրները՝ 15 տոկոսը: 1955 թ. այս հարաբերությունները փոխվեցին՝ Հյուսիսային Ամերիկայի երկրները արդյունահանեցին կապիտալիստական երկրների ընդհանուր նավթահանման 48,2 տոկոսը, այդ թվում ԱՄՆ-ը առանձին՝ 44,6 տոկոսը, Հարավային Ամերիկայի երկրները 16,5 տոկոսը, այդ թվում Վենեսուելան առանձին՝ 14,2 տոկոսը, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրները՝ 21,6 տոկոս և, վերջապես, մյուս երկրները՝ 13,7 տոկոս (տե՛ս աղյուսակ 5):

Ինչպես տեսնում ենք, հետպատերազմյան տարիներին նավթարդյունաբերության ասպարեզում կենտրոնական տեղը աստիճա-

* Հաշվումները կատարված են ըստ հետևյալ աղբյուրների՝ Mikesell and Chenery, Arabian Oil, New York 1949, p. 178; S. H. Longrige, Oil in the Middle East, London, 1954, p. 276; Bulletin of the American Association of Petroleum Geologists, August 1954; Ibid, July 1955; Ibid, July 1956; World Petroleum, Sept. 1954; Ibid, January 1955; Ibid, November 1955; Ibid, January 1956; Ibid, February 1956; Foreign Affairs, April 1954, p. 421.

Աղյուսակ 5*

Նավթարդյունահանող կապիտալիստական գլխավոր երկրների համեմատական տախտակ

Նավթահանող երկրներ	1939 թ. տոկոսներով	1946 թ. տոկոսներով	1955 թ. տոկոսներով
ԱՄՆ	60,0	62,0	44,6
Վենեսուելա	9,9	14,0	14,2
Մերձավոր և Միջին Արևելք	6,0	8,7	21,6
այդ թվում՝			
Իրան	3,7	—	2,1
Սաուդյան Արաբիա	0,2	—	6,4
Կուվեյթ	—	—	7,3
Իրաք	1,5	—	4,5
Մ. և Մ. Ա.-ի մյուս երկրները	0,6	—	1,3
Կապիտալիստական աշխարհի մյուս երկրները	24,1	15,3	19,6
	100,0	100,0	100,0

նաբար սկսում են գրավել Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրները: Սրա հիմնական պատճառներից մեկն էլ այն է, որ երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Ուոլլ ստրիտի մագնատները շարունակելով հետապնդել նավթի համաշխարհային աղբյուրները տիրապետելու իրենց քաղաքականությունը և գերիշխանությունը կոփելու գործը, իրենց ձեռքն են գցել Մերձավոր ու Միջին Արևելքի բնական հարստությունները, այդ թվում և առաջին հերթին նավթը: Իսկ նավթի հանույթի հսկայական աճը բացատրվում է նաև նրանով, որ ԱՄՆ-ը, իր հետագա ագրեսիվ ծրագրերի իրագործման համար պատրաստում է ստրատեգիական նյութերի, այդ թվում և նավթի խոշոր պաշարներ:

Չնայած որ ԱՄՆ-ը նավթահանման տեսակետից գրավում է առաջին տեղը և դեռ շարունակում է իր ձեռքում պահել կապիտալիստական աշխարհի նավթի պաշարների մի զգալի մասը, հետևա-

* Հաշվումները կատարված են ըստ հետևյալ աղբյուրների՝ Mikesell and Chenery, Arabian Oil, New York, p. 178; S. H. Longrigg, Oil in the Middle East, London 1954, p. 277; A. Beeby-Thompson, Oil Field, London, 1950, vol. I, pp. 6—7; W. E. Pratt and O. Good, World Geography of Petroleum, Princeton, 1950, pp. 159—229; World Petroleum, July 1954; Ibid, January 1955; Ibid, January 1956; Ibid, February 1956; Ibid, July 1956; The Petroleum Times, March 30, 1956, pp. 210—211.

քար ի վիճակի է նավթի իր կարիքները դեռ երկար ժամանակ լրիվ ապահովելու իր սեփական աղբյուրներից, սակայն նավթային խոշոր տրեստները, առավելագույն շահույթներ կորզելու իրենց անհագ ձգտումներից ելնելով, վարում են օտար երկրների, այդ թվում և Մերձավոր ու Միջին Արևելքի նավթի պաշարների զավթման քաղաքականություն, միաժամանակ այդ երկրները թե՛ տնտեսապես և թե՛ քաղաքականապես ենթարկելով իրենց տիրապետությանը։

1955 թվականի տվյալները ցույց են տալիս, որ Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրները արդյունահանելով 162 միլիոն տոննա նավթ, կապիտալիստական աշխարհում արդեն գրավել են երկրորդ տեղը։ Դեռևս երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին (1939 թ.) այս շրջանը արդյունահանել էր միայն 17 միլիոն տոննա նավթ, իսկ պատերազմը ավարտվելուց անմիջապես հետո (1946) 35,6 միլիոն տոննա[1]։

Մերձավոր և Միջին Արևելքի նավթավայրերից 1955 թվականին առաջին տեղը գրավել է Բուրգանը (Կուվեյտում), որը դարձել է կապիտալիստական աշխարհի ամենաբարձր արտադրողականություն ունեցող նավթավայրը։ Նույն թվականին միայն այդ նավթավայրը տվել է երկրի ընդհանուր նավթահանման 95 տոկոսը։ Այնուհետև գալիս է Գհավար նավթավայրը (Սաուդական Արաբիայում) և, վերջապես, Կիրկուկը (Իրաքում)։ Եթե հաշվի չառնենք Աղա Ջարին (Իրանում), որտեղ նավթահանումը դադարեցվել էր 1951 թ. օգոստոսից և նորից վերսկսվել 1954 թ. հոկտեմբերից։ Դեռևս 1946 թվականին միայն Իրանը տալիս էր Մերձավոր Արևելքի երկրների ընդհանուր նավթահանման 55 տոկոսը, որը 1950 թվականին արդեն Մերձավոր Արևելքի մյուս երկրների արդյունահանման աճի հետևանքով իջել էր 36 տոկոսի, իսկ նավթային արդյունաբերության ազգայնացման տարիներին անգլո-ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաների կողմից համաշխարհային շուկաներում իրանական նավթը բոյկոտի ենթարկվելով, այն իջել էր 2 տոկոսի։

Առաջին երեք նավթավայրերը միասին 1955 թվականին տվել են Մերձավոր ու Միջին Արևելքի նավթի 75 տոկոսը և կապիտալիստական աշխարհի ընդհանուր նավթահանման 16 տոկոսը[2]։ Դա

[1] *Ուրիշ տվյալների համաձայն՝ 1939 թվականին 15,81 միլիոն տոննա, իսկ 1949 թվականին 34,95 մլն. տե՛ս* S. H. Longrigg, Oil in the Middle East, London, 1954, p. 277.

[2] *Հաշվումները կատարված են ըստ հետևյալ աղբյուրների՝* World Petroleum, September 1955, p. 62; Ibid. February 1956; The Petroleum Times, August 19, 1955, p. 867; Ibid. 1956; Bulletin of the American Association of Petroleum Geologists, July 1956.

ցույց է տալիս, որ Մերձավոր և Միջին Արևելքի նավթահորերը անհամեմատ ավելի արտադրողական են, քան այլ շրջանների նավթահորերը. այսպես, օրինակ, Արևելյան Տեխասում, որը նավթային պաշարներով ԱՄՆ-ի ամենահարուստ շրջանն է համարվում, ըստ Ռ. Ժուանի[1], 1947 թվականին 24 հազար հորից ստացվել է 17 միլիոն տոննա նավթ, մինչդեռ այդ նույն ժամանակաշրջանում Հաֆտ Կելում (Իրանում) 23 հորից ստացվել է 10 միլիոն տոննա։ Այլ կերպ ասած՝ Իրանի մի նավթահորի միջին արտադրողականությունը 615 անգամ ավելի բարձր է, քան ԱՄՆ-ի հորինը։ Այնուհետև, ուրիշ ավելի թարմ տվյալների համաձայն, եթե ԱՄՆ-ի նավթահորերի միջին արտադրողականությունը օրական 11—13 բարրել է (1,5—1,8 տոննա), ապա Վենեսուելայում միջինը 200 բարրել է (27,5 տոննա), իսկ Մերձավոր և Միջին Արևելքում՝ 5200 բարրել (712 տոննա)[2]։

Իսկ ինչ վերաբերում է նավթահանման ծախսերին, ապա պետք ասել, որ ԱՄՆ-ում հանված նավթի յուրաքանչյուր բարրելի ինքնարժեքը 1,85 դոլլար է, մինչդեռ Վենեսուելայում՝ 0,50 դոլլար, իսկ Արաբիայում՝ 0,30 դոլլար։ Այս նշանակում է, որ անմշակ նավթի ինքնարժեքը ԱՄՆ-ում 3,7 անգամ ավելի է, քան Վենեսուելայում և 6 անգամ ավելի, քան Արաբիայում[3]։ Շնորհիվ այն հանգամանքի, որ Մերձավոր և Միջին Արևելքում նավթահորերը ավելի արտադրողական են և նավթահանման ծախսերը ցածր (որի կարևոր գործոններից մեկն է տեղում գոյություն ունեցող առատ և էժան բանվորական ուժը), ինչպես և շնորհիվ այն հանգամանքի, որ այս երկրները համաշխարհային շուկաների կենտրոնում գտնվե-

[1] R. Jouan, Le Pétrole Roi du Monde, Paris, 1949, p. 133.

[2] Foreign Affairs, April 1954, vol. 32, № 3, p. 422; The Petroleum Times, March 4, 1955, p. 264.

[3] Mikesell and Chenery, Arabian Oil, New York 1949, p. 19. *Ինչպես երևում է այստեղից, ամերիկյան մոնոպոլիաները շահագործում են ոչ միայն նավթային ամենաշահութաբեր ռեսուրսները, այլև շարունակում են շահագործել նաև նվազ շահութաբեր նավթահորերը (տվյալ դեպքում ԱՄՆ-ի մեծ թվով անշահութաբեր հորերը), հակառակ այն հայտնի դրույթի, որի համաձայն կապիտալը հոսում է այնտեղ, ուր իր համար ամենաբարձր շահույթներ է ապահովված։ Այս, իհարկե, բացատրվում է նրանով, որ, առաջին՝ նավթարդյունաբերության տարածված գոյություն ունեցող մոնոպոլիստական դրությունը հնարավոր է դարձնում շահագործելու նաև անշահութաբեր հորերը, երկրորդ՝ նրանով, որ, ինչպես նշել ենք, ԱՄՆ-ը, համաշխարհային ռեակցիայի գլուխը կանգնած, իր ագրեսիվ նպատակների համար նավթի պահեստներ է պատրաստում, հետևաբար շահագործում է նաև նվազ շահութաբեր հորերը։*

յան հետևանքով հնարավոր է դարձել տրանսպորտի համեմատաբար ավելի ցածր գներով նավթը փոխադրել Եվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի սպառման վայրերը, այս շրջանի նավթի ինքնարժեքը անհամեմատ ավելի ցածր է։

Նախքան երկրորդ համաշխարհային պատերազմը Արևմտյան Եվրոպայի երկրներն իրենց անհրաժեշտ նավթային մթերքների 77 տոկոսը ստանում էին Հյուսիսային Ամերիկայից և Կարաիբյան շրջանից։ 1955 թվականին այս նույն երկրները ներմուծած նավթի 85 տոկոսը մատակարարեց Մերձավոր Արևելքը։

«Էկոնոմիստ» ժուռնալի հաշվումների համաձայն, այդ տոկոսը 1959 թվականին հասնելու է 90-ի[1]։ Մինչդեռ ԱՄՆ-ի մասնակցությունը Եվրոպայի նավթի մատակարարումների մեջ կազմելու է 3 տոկոս։

Նույնը պետք է ասել Հեռավոր Արևելքի նկատմամբ. մինչև 1938 թվականը այստեղ նավթը ներմուծվում էր մեծ մասամբ Հյուսիսային Ամերիկայից, մինչդեռ 1955 թվականին այս երկրների նավթի սպառումների միայն 12 տոկոսը ներմուծվեց այդ շրջանից, իսկ 57 տոկոսը՝ Մերձավոր և Միջին Արևելքից ու 31 տոկոսը՝ Ինդոնեզիայից։ Իսկ ինչո՞վ բացատրել ամերիկյան նավթի մագնատների այս «զիջումը» և «նահանջը» Եվրոպայի ու Ասիայի շուկաներից Մերձավոր և Միջին Արևելքի նավթի նվաճման առջև։

Կապիտալիստական երկրների նավթարդյունաբերության մեծ մասի կարտելացման հետևանքով ԱՄՆ-ի նավթային խոշոր մոնոպոլիաներին հաջողվել է նավթի կապիտալիստական աշխարհի, աղբյուրների նկատմամբ, ինչպես նաև նավթի համաշխարհային շուկաներում գերիշխող դիրք գրավել, որով նրանց համար այժմ հնարավոր է դարձել Եվրոպայի, Աֆրիկայի և մասամբ Ասիայի շուկաները ողողել Մերձավոր և Միջին Արևելքի նավթով, ձեռք բերել նույն առավելագույն շահույթները և նույնիսկ ավելին, քան ձեռք կբերեին իրենց սեփական նավթի վաճառքից։

Այսպես, օրինակ՝ տխրահռչակ «Մարշալլի պլանով» Ֆրանսիային վաճառված մերձավորարևելյան նավթի յուրաքանչյուր բարելը արժեր 2 դոլլար 03 ցենտ, չհաշվելով փոխադրավարձը, մինչդեռ այդ նավթի ինքնարժեքը, կոնցեսիոն վարձի հետ միասին, բարելը 34 ցենտից չէր անցնում։ Այսպիսով, անգլո-ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաները Մերձավոր և Միջին Արևելքի նավթի վաճառքից հսկայական գերշահույթներ էին ձեռք բերում։

[1] The Economist, London, July 2, 1955, p. 1 (Supplement Oil).

Ֆրանսիական «Մոնդ» թերթի թղթակիցներից մեկի հաշվումների համաձայն, Եվրոպայի «օգնության» պլանով (E. R. P.) Մերձավոր Արևելքից մատակարարված նավթից անգլո-ամերիկյան նավթային տրեստները չորս տարվա ընթացքում ստացած պիտի լինեն մեկ միլիարդ դոլլար գերշահույթ[1]։

«Օրիան»[2] թերթի տվյալների համաձայն, 1946—1954 թվականների ընթացքում Մերձավոր Արևելքի նավթի շահագործումից անգլո-ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաները ստացել են 2,5 միլիարդ դոլլար գերշահույթ։ Դեռևս 1946 թվականին այդ շահույթները 55 միլյոն դոլլարից չէին անցնում, մինչդեռ 1954 թվականին գերշահույթն արդեն կազմում էր ավելի քան 700 միլիոն դոլլար, և եթե 1954 թվականը հիմք ընդունենք, ապա պետք է եզրակացնենք, որ երկրորդ համաշխարհային պատերազմից մինչև այսօր (1956 թ.), այլ խոսքով անցած վերջին տասը տարիների ընթացքում անգլո-ամերիկյան մոնոպոլիաները Մերձավոր և Միջին Արևելքի նավթային հարստությունների շահագործելու հետևանքով պետք է ստանան ավելի քան 4 միլիարդ դոլլար շահույթ։

Տեղին է նշել, որ 1955 թվականին Մերձավոր և Միջին Արևելքի նավթի 80 տոկոսը արտահանվեց անմշակ վիճակում, 1946 թվականի 22 տոկոսի դիմաց։ Այս երևույթը պետք է բացատրել նրանով, որ Իրանի նավթային հարստություններից զրկվելուց Աբադանի նավթամշակման գործարանների սիստեմի պետականացման փորձից ելնելով, նավթի միջազգային մագնատները որոշել են նավթամշակման գործարաններ կառուցել առավելապես սպառման վայրերում, այդ կերպ հավերժացնելով Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների հում նյութի բազայի նկատմամբ իրենց վաղեմի դիրքը։

Այս բոլորից հետո հասկանալի է, թե ինչու ամերիկյան իմպերիալիստները համաշխարհային տիրապետության համար Անգլիայի դեմ մղած իրենց պայքարում այնքան մեծ նշանակություն են տալիս Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներին։

* * *

Մերձավոր և Միջին Արևելքում նավթի գոյացման ու հայտնաբերման համար կան երկրաբանական չափազանց նպաստավոր պայ-

[1] Le Monde, 30 Décembre 1948.
[2] L'Orient, 3 Juillet 1955, Beyrouth.

մաններ։ Այստեղ նավթի գոյացմանը նպաստել են ենթահողում առկա հետևյալ պայմանները.

ա) երկար ժամանակաշրջանի նստվածքակուտակումը Թեթիսի[1] գեոսինկլինալում, որը պայմաններ է ստեղծել նավթի գոյացման համար տարբեր հասակի և տարբեր բնույթի շերտախմբերի մեջ.

բ) Թեթիսը, որպես չցամաքող ծով, հարուստ է եղել կենդանական աշխարհով.

գ) ծովի հատակում գտնվող բյուրեղային պլատֆորմի մեծ դիմադրությունը էքսպանսիվ ծալքերի գոյացման ժամանակ.

դ) մեծ քանակությամբ ջրամերժ մակերեսային ապարների (ավազաքարերի, թերթաքարերի՝, գիպսերի, գորշաքարերի, քարաղերի և կավերի ջրամերժ շերտերի) առկայությունը։

Թեպետ այս շրջանում դեռևս սպառիչ կերպով հետախուզական աշխատանքներ չեն կատարվել, բայց և այնպես, եղած տեղեկությունները երկրաբաններից շատերի կողմից բավարար ավյալներ են համարվել եզրակացնելու, որ Մերձավոր և Միջին Արևելքի ընդերքը կապիտալիստական աշխարհի նավթային պաշարներով ամենահարուստ գոտին է։

Մերձավոր և Միջին Արևելքի նավթատար գոտիներն են՝

1. Հարավ-արևմտյան Իրանի Խուզիստանի պրովինցիայի նավթավայրերի գոտին.

2. Հյուսիսային Իրաքի և Հյուսիս-արևմտյան Իրանի նավթավայրերի գոտին.

3. Սաուդյան Արաբիայի և Պարսից ծոցի ծովափնյա նավթավայրերի գոտին.

4. Հյուսիս-արևելյան Եգիպտոսի նավթավայրերի գոտին։

Բացի նշված գոտիներից, կան նաև նավթի գոյացման համար նպաստավոր երկրաբանական ստրուկտուրաներ ունեցող մի շարք այլ վայրեր, որոնք ապագայում կարող են դառնալ նավթային հետախուզումների նոր կենտրոններ։

Խուզիստանի նավթավայրերը: Այս նավթավայրերը գտնվում են Զագրոսյան լեռնասիստեմի արևմտյան լանջերում, Բուշիրի և Պուշտ-ի-Կուհ կոչված լեռնաշղթայի միջև։ Արևմտյան Զագրոսը բաղկացած է լայն անտիկլինալ կատարների շարքից, որոնք ունեն անհավասար տարածում։ Այս կատարներից մեկը՝ Պուշտ-ի-Կուհը կազմում է Զագրոսյան սիստեմի արևմտյան ծայրագույն կետի մի մասը Բաղդադի աշխարհագրական լայնությանը հավասար։ Այս

---

[1] Թեթիսը նախապատմական ժամանակաշրջանի ովկիանոսն է։

լեռնաշղթան ունի ընդամենը 320 կիլոմետր երկարություն, և իր հանգման կետերում՝ հյուսիս-արևմուտքում և հարավ-արևելքում ծալքային ստրուկտուրաների գլխիկոր խորասուզման հետևանքով նրան անմիջապես չեն հաջորդում նոր բարձրություններ։ Ուստի Զագրոսյան սիստեմի արևմտյան վերջավորությունը մոտենալով Տիգրիս գետին, իր վարընթացը դեպի Միջագետքի հարթավայրը կատարում է հանկարծակի։ Թեպետ դեպի հյուսիս-արևմուտքի և հարավ-արևելքի բարձրավանդակների շրջաններում գոյանում են լայնատարած ցածրավայրային խորշեր, որտեղ դաշտավայրերը տեղ-տեղ աստիճանաբար բարձրանալով, կազմում են մի շարք բրախի անտիկլինալներ, որոնք ուղղվում են դեպի Զագրոսյան սիստեմը։ Ահա այս երկու բրախի անտիկլինալների սիստեմի շրջանակներում են գտնվում Իրանի և Իրաքի ամենահարուստ նավթավայրերը, ընդ որում հարավային խորշում՝ Կարուն գետի հովտում գտնվում են Խուզիստանի նավթավայրերը, իսկ հյուսիսային խորշում՝ Իրաքի և Հյուսիս-արևմտյան Իրանի նավթավայրերը, որոնց միջև որպես բաժանող պատնեշ հանդես է գալիս Պուշտ-ի-Կուհի լեռնային սիստեմը։

Այս բրախի անտիկլինալների հիմքերը ծովի մակարդակից 150—250 մետր բարձր են։ Նրանց միջով անցնում են անտիկլինալ բլրակներ, հաճախ մաշված դարավանդներով, որոնց տալիս են բարձրավանդակների կերպարանք։ Այս բլրակներից մեկի՝ Կուհ-ի-Սեհ Կալեյսանի վրա գտնվում են Գաչ Սարան նավթավայրի գլխավոր հորերը։

Խուզիստանի նավթավայրերի ընդերքը կազմված է ավելի քան 300 մետր հզորությամբ կրաքարային մի հսկա շերտից, որը նավթային խորշի պահեստի դեր է կատարում։ Այս ապարը, որը հայտնի է Ասմարիի կրաքար անունով, օլիգոցեն-միոցեն հասակի է, ոչ այնքան ծակոտկեն, և եթե չլինեին հետագա ժամանակաշրջաններում գոյացած ճեղքվածքները, ապա շահագործելի քանակությամբ նավթի արտահոսում տեղի չէր ունենա։ Ուստի, հորատումներ կատարելու ժամանակ հաշվի են առնվում այս կարևոր հանգամանքը և աշխատանքները կենտրոնացվում են այնպիսի կետերում և այնպիսի ուղղությամբ, որպեսզի կարելի լինի անպայման հանդիպել այդ ներքին ճեղքվածքներին։ Թեև այս որոշ անխուսափելի դժվարությունների հետ է կապված, սակայն հաջողության դեպքում այս հորատման անցքերից առաջացող նավթը հասնում է միլիոնավոր չափերի։

Ասմարիի սերիայի վերին շերտերում գոյություն ունի միջին հաստի թերթաքարի, աղի, գորշաքարի մի ստվար կոմպլեքս, որը հայտնի է Ստորին Ֆարսի սերիա անունով: Այս շերտերը անջրանցիկ ծածկի դեր են խաղում, բացառությամբ մի քանի խախտումների, որտեղից դեպի մակերես նավթի և գազի մղումներ են տեղի ունենում:

Աղային շերտերի պլաստիկ բնույթի շնորհիվ Ստորին Ասմարիի սերիայի ծալքավորումը Վերին Ֆարսի սերիայի հետ համապատասխան ընթացքով հանդես չի գալիս, որի հետևանքով Ստորին Ֆարսի խավերում որոշ թեքով անտիկլինալները իրենց համար հենարան են գտել Ասմարիի շերտավորման անտիկլինալներում: Եվ մինչև այս արտասովորության նկատելը նավթահետախուզողները այս շրջանում մեծ դժվարությունների էին հանդիպում, քանի որ մակերեսի տվյալները ընդերքի ստրուկտուրայի մասին ոչ մի գաղափար չէին տալիս:

Խուզիստանի շրջանում այժմ գործում են հետևյալ վեց նավթավայրերը՝ Մասջիդ-ի-Սուլեյման, Հաֆթ-Կել, Գաչ-Սարան, Աղա-Ջարի, Նաֆթ-Սաֆիդ և Լալի: Այստեղ նավթը գտնվում է գմբեթաձև անտիկլինալներում, յուրաքանչյուրը 20—35 կիլոմետր երկարությամբ, որոնք հանդիսանում են խոշոր նավթային ստրուկտուրաներ: Որովհետև յուրաքանչյուր գմբեթի կրաքարային կոլեկտորները կապված են իրար հետ, ուստի հնարավոր է լինում ամբողջ նավթավայրի ստորերկրյա կոլեկտորում ամբարված նավթը ձեռք բերել փորված հորերի միջոցով: Քանի որ մեկը մյուսից 2—4 կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող նավթահորերը իրար հետ կապված են ստորերկրյա երակներով, ուստի նավթահանման ժամանակ մի հորի ճնշման անկմանը անպայմանորեն հետևում է մի այլ հորի ճնշման անկումը:

Հյուսիս-արևելյան շրջանի ջրանցիկ շերտերի առկայության պայմաններում Զագրոսյան սիստեմի լանջերի մոտակա շրջանների անձրևները և խոնավությունը ներծծվում են Ասմարիի սերիայի մի մասի մեջ, ուստի այդ շրջանի նավթավայրերի հիդրոստատիկ ճնշումը շատ բարձր է, առանձին դեպքերում յուրաքանչյուր քառակուսի սանտիմետրի վրա հասնում է մինչև 200—500 կիլոգրամի, Շնորհիվ այս հանգամանքի, տվյալ շրջանի հորերից նավթը արտահոսում է ներքին ճնշման միջոցով, որի հետևանքով նավթահանման ծախսերի խիստ խնայողություն է լինում:

Հյուսիսային Իրաքի և Հյուսիս-արևմտյան Իրանի նավթավայրերը: *Այս նավթավայրերը գտնվում են վերևում նկարագրված եր-*

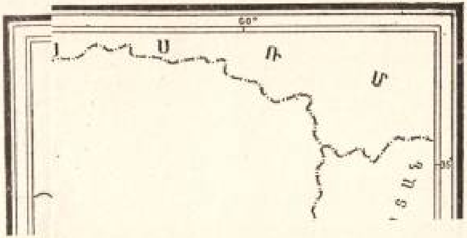

ԿԱՍՊԻՑ ԾՈՎ
ՔՈՒՎԵՅՏ
ԲԱՀՐԵՅՆ
ԿԱՏԱՐ
ՕՄԱՆԻ ԾՈՑ
ՕՄԱՆ

կու բրախի անտիկլինալների խորշերի հյուսիսում։ Այստեղ կրկընվում են Խուզիստանի ստրուկտուրայի համար բնորոշ բոլոր հատկությունները։ Նույն բրախի անտիկլինալների տոպոգրաֆիան 80—135 կիլոմետր լայնքով, ընթանում է գետի արևելք երկարող Զագրոսյան լեռնաշխարհին զուգահեռ։ Ծալքավորումը նույնպես ընթանում է նույն տիպի անտիկլինալներով ստորնաքլուրների գոտում, թեև ավելի խիստ անկումներով գետի հարավ-արևմուտք։ Նավթի պահեստային շերտախումբը կազմված է էոցեն-միոցենի կրաքարերից և շատ նման է Խուզիստանի Ասմարիի սերիային, թեև դա այստեղ ներկայացնում է ավելի մեծ խտություն։ Այստեղ երեք կարևոր նավթավայրեր են շահագործվում — երկուսը Իրաքում՝ Կիրկուկ և Նաֆտ-Խանեհ, իսկ երրորդը սահմանամերձ, և այս վերջինի հետ ստորերկրյա երակներով կապված Նաֆտ-ի-Շահը՝ Իրանում։

Կիրկուկում 80—100 կիլոմետր երկարությամբ նեղ անտիկլինալում (որը նավթային գմբեթի համար համարվում է արտակարգ մեծություն) ստորերկրյա նավթային պահեստները, Խուզիստանի նավթավայրերի նման, կապված են իրար հետ, որի հետևանքով մինչև այժմ հորատված մի քանի հորերը բավական են համարվում ամբողջ պահեստներում եղած նավթը շահագործելու համար։

Սաուդական Արաբիայի և Պարսից ծոցի ծովափնյա գոտու նավթավայրերը: *Այս շրջանի երկրաբանական պայմանները ներկայացնում են Իրանի և Հյուսիսային Իրաքի պայմանների ուղղակի հակապատկերը։ Նստվածքային շերտերի ծալքավորումը հնագարյան կոնտինենտալ պլատֆորմի առկայության հետևանքով խիստ կրճատված է, ուստի նավթաբեր ստրուկտուրաները խիստ մերկացած լայնատարած անտիկլինալներ են։ Մի քանի վայրերում անտիկլինալ ստրուկտուրաները տեսանելի են հենց մակերեսում, ուրիշ վայրերում, ընդհակառակը, տոպոգրաֆիան ոչ մի կերպ չի օգնում նավթի գմբեթների առկայությունը որոշելու գործում։ Արաբիայի նավթաբեր շերտերը հասակով յուրայից կավճայինի են հասնում, հետևաբար շատ ավելի հին ժամանակների են պատկանում, քան Իրանի և Իրաքի նավթաբեր շերտերը։ Մի ուրիշ տարբերությունն էլ այն է, որ Արաբիայի որոշ շրջաններում նավթաբեր շերտերը գտնվում են ծակոտկեն ավազաքարերի և ոչ թե կրաքարերի մեջ։ 1937 թվականին նման ավազաքարային տիպի նավթատար շերտ հայտնաբերվեց Բուրգանում, որը գտնվում է Կուվեյթ քաղաքից 50 կիլոմետր հեռավորության վրա։ Այստեղից ստացված նավթը*

լավ որակի է, թեև մի քիչ ավելի թանձր է, քան Իրանի նավթը, իսկ ծծմբային պարունակությունը ցածր է։

Դամամի նավթավայրերի ընդերքը բաղկացած է շատ ծանծաղուտ գմբեթից՝ վեց կիլոմետր երկարությամբ և նավթատար շերտը կազմված է յուրայի հասակի կրաքարերից գաջաքարերի խավով, որը կազմում է ծածկային ապարը։ Ստրուկտուրային շատ նմանօրինակ պայմաններ ունեն նաև Աբկայիկի և Կատիֆի նավթավայրերը, թեև այդ տեղերում յուրայի տիպի նավթային պաշարները գտնվում են մի քիչ ավելի մեծ խորությունների վրա։

Այս նավթավայրի ընդերքը հարուստ է նաև արտեզյան ջրի ավազաններով, որոնք գտնվում են ծակոտկեն շերտերում, անմիջապես նավթաբեր շերտերի վերևում, որի հետևանքով նավթահորերը ենթակա են ջրակալման վտանգի։

Ջեբել Դուխան նավթավայրում (Կատար թերակղզում) նավթային պաշարները գտնվում են յուրայի հասակի կրաքարային շերտերում։

Եգիպտոսի նավթավայրերը։ Եգիպտոսի նավթավայրերը, թվով երկու, գտնվում են Սուեզի ծոցի արևմտյան ափին։ Այս շրջանում երկրաբանական ստրուկտուրան չափազանց բարդ է, շերտերի մի շարք տիպերով, որոնք պատկանում են նախաքեմբրիյանից մինչև արդիական ժամանակներին հասնող տարբեր հասակների։ Այստեղ չկան նավթի մեծ գոյացումներին նպաստող այնպիսի ստրուկտուրաներ, ինչպիսիները կան Իրանում, Իրաքում և Սաուդյան Արաբիայում։ Թեև նավթի գոյությունն ապացուցող մակերևութային նշաններ կան Սուեզի շրջանում, սակայն հետախուզումները մինչև այսօր գործնական արդյունքներ չեն տվել։ Հուրղադայում հայտնաբերված նավթավայրը վերջին ժամանակներս հաստատուն արտադրման նշաններ է ցույց տալիս։ Այստեղից ստացված նավթը թանձր է, թեև ոչ այնքան, որքան Տիգրիս-Եփրատի շրջանի նավթը, իսկ ծծմբային պարունակությունը համեմատաբար բարձր է։

ԻՐԱՆ

Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների սիստեմում նավթը առաջին անգամ հայտնաբերվել Իրանում։

Իրանի նավթային գոտիները գտնվում են երկրի հարավ-արևմուտքում՝ Իրաքի սահմանամերձ շրջաններում, հյուսիսում՝ ՍՍՀՄ-ի սահմանամերձ Իրանական Ադրբեջանի հարավում, ինչպես Կասպյան ծովամերձ շրջաններում, Խորասանում և, վերջապես, արևելքում

Լյուտի անապատի ծայրամասում՝ իրանական Բելուջիստանում։ Երկրի կենտրոնական շրջանում՝ Դաշտի-Կավիրում նույնպես կան նավթային հարուստ շերտերի հետքեր։ Ներկայումս լայն մասշտաբներով շահագործվում են միայն հարավ-արևմտյան ծովամերձ շրջանի նավթային հարստությունները։ Չնայած ամերիկյան մի շարք ընկերություններ ջանացին ձեռք գցել Իրանի հյուսիսային շրջանների հարստությունները, անգամ կնքելով կոնցեսիոն պայմանագրեր, սակայն մեջլիսը դրանցից և ոչ մեկը չհաստատեց։

Իրանի հարավ-արևմտյան շրջանում նավթային շերտերի գոյության մասին առաջին անգամ 1855 թվականին հիշատակել է Վ. Կ. Լոֆտուս անունով մի երկրաբան[1]։ Հետագայում, մինչև Վիլյամ Նոքս Դ'Արսիի կողմից կոնցեսիոն իրավունքների ձեռք բերումը, այս շրջանի նավթային շերտերի գոյության հնարավորությունների հարցով զբաղվել են նաև մի շարք անհատներ ու կազմակերպություններ, որոնց թվում Յուլիուս դը Ռեյտերը, Հոցը, Բանկինգ Կորպորեյշըն ընկերությունը, ինչպես նաև ֆրանսիացի հայտնի ինժեներ-հնագետ Ժ. դը Մորգանը, որի 1892 թվականին կազմած՝ պարսկական ընդերքի նավթային շերտերի շահագործման հնարավորությունների մասին հաշվետվությունը Դ'Արսիի համար բավարար հիմք ծառայեց հետագայում ձեռնարկելու այս շրջանի նավթային պաշարների շահագործումը։

Առաջին հետախուզական աշխատանքներն Իրանում սկսվեցին անցյալ դարի 90-ական թվականներից։ 1891 թվականից մինչև 1893 թվականը Բուշիրի հյուսիս-արևելքում, Դալակի կոչվող վայրում երկու, իսկ Կիշմ կղզում մեկ հորատում կատարվեց Պերսըն Բանկ Մայնինգ Ռայց Կորպորեյշըն (անգլո-գերմանական կապիտալ) ընկերության կողմից։ Այս երեք հորն էլ ամուլ դուրս գալու պատճառով այդ ընկերությունը 1894 թվականին հարկադրյալ լուծարքի ենթարկվեց։

Դ'Արսիի նախաձեռնությամբ կատարված առաջին հորատումները նույնպես անհաջողության մատնվեցին։ 1902 թվականին Չիա Սուրխ կոչվող վայրում, այնուհետև 1906 թվականին Ռամ Հորմուզի մոտ Մամատայն կոչվող վայրում կատարված հորատման աշխատանքները նույնպես արդյունք չտվեցին։ Միայն 1908 թվականին էր, որ նավթը, շահագործելի մասշտաբներով, առաջին անգամ հայտնաբերվեց Մասջիդ-ի-Սուլեյմանում՝ Պարսից ծոցից 200 կիլո-

[1] W. K. Loftus, «On the Geology of Portions of the Turco-Persian Frontier and of the Districts Adjoining», Quarterly Journal Geological Society, London, vol. X[1], 1855, pp. 247—314.

մեոր հսկողության վրա։ Այդ հայտնաբերումից մի տարի անց կազմվեց Անգլո-Պերսիան Օյլ Կոմպանին, որը հետագայում վերանվանվեց Անգլո-Իրանիան Օյլ Կոմպանի (այժմ Բրիտիշ Պետրոլեում Կոմպանի)։

1914 թվականին Իրանի նավթի տարեկան հանույթը կազմում էր ոչ ավելի, քան 350 հազար տոննա։ Անգլիական ռազմական նավատորմը այդ թվականներին դեռ նոր էր անցել մազութային շարժիչի։ Այդ հանգամանքը հրատապ հարց էր դնում անգլիական կառավարության առջև՝ ռազմա-ծովային նավատորմը ապահովել համապատասխան վառելանյութով։ Բրիտանական ռազմա-ծովային մինիստրությունը Ուինստոն Չերչիլի առաջարկով 1914 թվականին ձեռք է բերում Անգլո-Պերսիան Օյլ Կոմպանիի բաժնեթղթերի 52,5 տոկոսը։

Առաջին իմպերիալիստական պատերազմը խանգարում է Անգլո-Պերսիի հետախուզական աշխատանքներին։ Պատերազմից անմիջապես հետո, անգլիական կառավարությունը մեծ չափով վերսկսում է նավթահետախուզական աշխատանքները։ Արդեն 1919 թվականին Մասջիդ-ի-Սուլեյմանի հանքավայրից ստացվում է մեկ միլիոն տոննա նավթ։ Շարունակվող հետախուզական աշխատանքները 1923 թվականին հայտնաբերեցին Նաֆտ-ի-Շահ նավթավայրը, որը գտնվում է Բաղդադի հյուսիս-արևելքում՝ Իրաքի սահմանամերձ շրջանում։ Տեխնիկական դժվարությունների պատճառով այս նավթավայրը շահագործման հանձնվեց միայն 1935 թվականին։ 1928 թվականին հայտնաբերվեցին երկու չափազանց հարուստ նավթավայրեր ես՝ Հաֆտ-Կելը (Մասջիդ-ի-Սուլեյմանից 75 կիլոմետր հարավ-արևելք) և Գաչ-Սարանը (ավելի հարավ, գրեթե Պարսից ծոցի ափին՝ Զագրոսյան լեռների լանջին)։ Այս նավթավայրերից առաջինի շահագործումը հնարավոր դարձավ 1929 թվականին, իսկ երկրորդինը՝ 1940 թվականին, երբ կառուցվեցին յուրաքանչյուր նավթավայրից դեպի Աբադանի նավթամշակման գործարանները տանող նավթամուղներ։ Աբադանը սահմանակից է Իրաքին և գտնվում է Շատտ-էլ-Արաբի գետաբերանում, Խուզիստանի հյուսիսում։

Հետագայում, 1934 թվականին — հայտնաբերվեց Նաֆտ-Սաֆիդ նավթավայրը, որը գտնվում է Մասջիդ-ի-Սուլեյմանի և Հաֆտ-Կելի միջև։ Ենթադրվում է, որ նա կապ ունի վերջինիս նավթաբեր երակների հետ։ Այս հանքավայրի շահագործումը հնարավոր դարձավ 1945 թվականին, երբ նա ևս նավթամուղով միացվեց Աբադանի նավթամշակման ռեստեմին։ 1937 թվականին հայտնաբերվեցին

ևս երկու նոր հանքավայրեր՝ Աղա-Ժարին և Պազանունը, որոնք գտնվում են Հաֆտ-Կելի և Գաչ-Սարանի միջև ընկած տերիտորիայում։

Այս նավթահորերի խորությունը փոփոխական է և կախված է երկրի ընդերքում նավթաբեր շերտերի դիրքերից։ Իրանի և առհասարակ Մերձավոր Արևելքի նավթաշերտերը համեմատաբար ավելի մոտ են գտնվում երկրի մակերևույթին, քան այլ երկրներում։ Այդ է պատճառը, որ այս շրջաններում հորատման և շահագործման ծախսերը համեմատաբար փոքր են։

Իրանի նավթը թեթև տեսակի է։ Նրա տեսակարար կշիռը տատանվում է 0,813-ի և 0,865-ի միջև։ Նավթը մշակվում է տեղում՝ Աբադանում, որտեղ գործում է կապիտալիստական աշխարհի նավթամշակման ամենախոշոր գործարանների ռեստեմը։

Աբադանի նավթամշակման ռեստեմի առաջին գործարաններն սկսեցին կառուցել 1908 թվականից, Մասջիդ-ի-Սուլեյմանի հարուստ նավթավայրի հայտնաբերումից անմիջապես հետո։ 1911 թվականին այդ ռեստեմը արդեն հանձնվեց շահագործման։ Այս ռեստեմի թորման կարողությունն է տարեկան 25-ից 30 միլիոն տոննա, թեև վերջին իրադարձությունների հետևանքով այժմ այդ ռեստեմի հնարավորությունները լրիվ չափով չեն օգտագործվում։ 1954 թ. հոկտեմբերի 29-ից (Կոնսորցիումի ձեռքն անցնելու թվականը) մինչև նույն թվականի դեկտեմբերի 31-ը մշակվել է ընդամենը 898 հազար տոննա, իսկ 1955 թ. 14 միլիոն տոննա նավթ։ Նրա հիմնադրման թվականից մինչև 1955 թվականը մշակվել է ավելի քան 350 միլիոն տոննա նավթ։ 6-րդ աղյուսակում բերված տվյալները հաստատում են կապիտալիստական երկրների նավթա-

Աղյուսակ 6

Կապիտալիստական երկրների նավթաթորման խոշորագույն գործարանները

Վայր	Երկիր	Թորման տարեկան կարողութ. (մլն. տոննա)
Աբադան	Իրանում	25
Արուբա	Հոլլանդական Անտիլներ	20
Կյուրասաո	» »	13
Բատոն Ռուժ	Լուիզիանա (ԱՄՆ)	10
Պորտ Արթուր	Տեխաս (ԱՄՆ)	10
Բեյթաուն	Տեխաս (ԱՄՆ)	10
Բահրեյն	Բահրեյն	10
Ռաս Տանուրա	Սաուդյան Արաբիա	9
Ադեն	Ադեն	5,2

կիլոմետր տրամագիծ, իսկ փոխադրման ունակությունը՝ տարեկան 75 հազար տոննա նավթ։ Նավթամուղը ծրագրված էր ավարտել 1951 թվականի ամռանը, սակայն հետպատերազմյան տարիներին Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում տեղի ունեցող քաղաքական իրադարձությունները, որոնք կապված են անգլո-ամերիկյան նավթային խոշոր մոնոպոլիաների հակասությունների հետ խանգարեցին հիշյալ նավթամուղի ծրագրի կատարմանը։ Այժմ կառուցված է Ահվազը Թեհրանի հետ կապող նավթամուղ՝ 945 կիլոմետր ընդհանուր երկարությամբ։ Այս գծի առաջին մասը, որը Ահվազը կապում է Ազնոի հետ, անցնում է Զագրոսյան լեռների վրայով, ծովի մակերևույթից մոտ 3000 մետր բարձրությամբ։ Այս նավթամուղի խողովակների տրամագիծն է 250 միլիմետր, իսկ փոխադրման ունակությունը՝ տարեկան 2 միլիոն տոննա, և կոչված է սպասարկելու երկրի նավթային մթերքների ներքին պահանջներին։ Այս նավթամուղի կառուցման գործը հանձնված է Ռիչարդ Կոստեյն-Ջոն Բրաուն ընկերությանը (անգլիական կապիտալ) և Սոսիետե Անտրըպոզ (ֆրանսիական կապիտալ), իսկ խողովակները և այս գծի համար անհրաժեշտ մյուս նյութերը մատակարարելու է Ստյուարդ Էնդ Լոյդ ընկերությունը (անգլո-ամերիկյան կապիտալ)։ Գծի կառուցման ծախսերը պիտի ապահովվեն նավթի հանույթից պետությանը հասնող եկամուտների ֆոնդից։ Սա հանդիսանում է օտարերկրյա կապիտալիստների կողմից Իրանին հասնող նավթային եկամուտները խլելու բազմաթիվ օրինակներից մեկը։

Նավթային հարստությունների շահագործումից Իրանի կառավարության հասանելիք գումարները խլելու նպատակով Կոնսորցիումը և նրա հետ կապված ընկերությունները ճնշման, կաշառքի և նման այլ նենգ մեթոդների դիմելով ձեռք են բերում երկրում մի շարք կոնցեսիաներ, այդ թվում նաև՝ Կարաջում և Կազվինում կառուցվելիք տեքստիլ գործարանները, որոնց շինության գործը հանձնված է իտալական ֆիրմաներին, այնուհետև, մոտ 6 հազար կիլոմետր նոր ճանապարհների շինությանը, որը հանձնված է Ջոն Մոուլեմ Լիմիթեդ անգլիական ընկերությանը, նոր էլեկտրակայանների կառուցման գործը, որը հանձնված է Սոսիետե Ժեներալ դը Կոնստրյուկսիոն Էլեկտրիկ է Մեքանիք ֆրանսիական ընկերությանը, 4,5 միլիոն դոլլար արժեքությամբ, Շահրուդ-Մեշեդի երկաթգծի շինարարության հետ կապված նյութերի մատակարարման գործը նույնպես հանձնված է ֆրանսիական՝ Սոսիետե դ'էտյուդ Ֆերովիեր ընկերությանը, որի համար մինչև այժմ հատկացված գումարները հաշվվում են 3,58 միլիոն դոլլար։ Մյուս կողմից՝ գերմանական ծանր ինդուստրիայի ամենահայտնի ներկայացուցիչ Կրուպ մոնոպոլիստական ընկերությունը արդեն բանակցության մեջ է գտնվում Իրանի երկաթի, պղնձի և կապարի հանքերի շահագործման համար, ինչպես նաև տարեկան 100 հազար տոննա կարողությամբ ձուլարան կառուցելու համար։ Օտարերկրյա մասնավոր կապիտալի ներթափանցման զուգահեռ ավելանում է նաև կառավարության պարտաբեռնվածությունը։ Միայն 1955 թվականին Իրանի պետության պարտքը ավելացել է ԱՄՆ-ից ստացված 127 միլիոն դոլլար վարկերով, Անգլիայից ստացված 10 միլիոն ֆունտ ստեռլինգ և Ֆրանսիայից ստացված 5 միլիարդ ֆրանկ (14,3 միլիոն դոլլար) վարկերով։

Ահա այսպես, Իրանի նավթային հարստությունների ապազգայնացմանը հաջորդող առաջին տարվա հաշվեկշիռը, որը ցայտուն կերպով ցույց է տալիս, թե ինչպիսի հսկայական թափերով և արագ տեմպերով օտարերկրյա կապիտալը մխրճվում է երկրի տնտեսության բոլոր ասպարեզներում ի չիք դարձնելով նավթային հարստություններից պետությանը հասնող եկամուտները։

Իրանում գործող կոնցեսիոն ընկերությունները: Մինչև Իրանի նավթարդյունաբերության ազգայնացման օրենքի հաստատումը այս երկրի նավթային հարստությունները շահագործվում էին Անգլո-իրանական նավթային (նախկինում Անգլո-Պերսիըն) ընկերության կողմից։ Այս ընկերությունը գտնվում էր անգլիական կապիտալի ձեռքում։ Բաժնեթղթերի 52,5 տոկոսը պատկանում էր անգլիական կառավարությանը, 22 տոկոսը՝ Բիրմա Օյլ Կոմպանիին, իսկ մնացածը գտնվում էր տարբեր կապիտալիստների ձեռքում։ Այս ընկերության կոնցեսիոն ժամկետը 1933 թվականին երկարացվեց մինչև 1993 թվականը, այդ նույն թվականին կոնցեսիոն տարածությունը սահմանվեց երկրի հարավ-արևմտյան պրովինցիաներում մոտ 256 հազար քառ. կիլոմետր։ Իրանական նավթային արդյունաբերության ազգայնացումից հետո, երբ մոտավորապես երեք տարի այն մնաց երկրի կառավարության ձեռքը, միջազգային մոնոպոլիաներին հաջողվեց Իրանի կառավարությունից նորից խլել այս հարստությունները և ստեղծելով այդ նպատակի համար կազմակերպված միջազգային կոնսորցիում, նավթի շահագործումը հանձնել նրա տնօրինությանը։ Այս կոնսորցիումի մեջ մասնակցում են՝ Բրիտիշ Պետրոլյում Կոմպանին (նախկին Անգլո-իրանական ընկերությունը)՝ 40 տոկոսով (անգլիական կապիտալ), այնուհետև՝ Բատաաֆշե Պետրոլյում Մաատշապիժ (հոլանդական կապիտալ)՝ 14 տոկոսով, Կոմպանի ֆրանսեզ դե Պետրոլ (ֆրանսիական կա-

գիտալ)՝ 6 տոկոսով և, յուրաքանչյուրը 8 տոկոսով, հետևյալ հինգ ամերիկյան ընկերությունները՝ Սոկոնի-Մոբիլ Կոմպանի, Ստանդարդ Օյլ Կոմպանի օֆ Նյու Ջերսի, Ստանդարդ Օյլ Կոմպանի օֆ Կալիֆորնիա, Գալֆ Օյլ Կորպորեյշն և Տեկսաս Օյլ Կոմպանի: Հետագայում ամերիկյան մի շարք այլ մոնոպոլիստական ընկերություններ, ճակատ կազմելով, պայքար ծավալեցին կոնսորցիումի մեջ մասնակցություն ձեռք բերելու համար, որի հետևանքով 1955 թ. ապրիլի 29-ին կայացավ մի նոր համաձայնություն, ըստ որի յուրաքանչյուր ամերիկյան ընկերություն իր իրավունքից զիջելով մեկ տոկոս, ստացված 5 տոկոսը բաժանվեց հետևյալ 12 ընկերությունների միջև՝ Ռիչֆիլդ Կոմպանի 5 տոկոսի 3/12-ը, Ամերիկըն Ինդիպենդընտ Օյլ Կոմպանի 2/12-ը, և 1/12-ը հետևյալներից յուրաքանչյուրին՝ Հանկոկ Օյլ Կոմպանի, Ատլանտիկ Օյլ Կոմպանի, Պացիֆիկ Վեստերն Օյլ Կորպորեյշն, Սան Ջասինտո Օյլ Կոմպանի, Սիգնալ Օյլ էնդ Գազ Կոմպանի, Ստանդարդ Օյլ Օֆ Օհայո և, վերջապես, Տայդ Վոտեր Ասոսիեյտդ Օյլ Կոմպանի:

Աղյուսակ

Իրանի նավթարդյունաբերության ընդհանուր պատկերը

Նավթավայրեր	Հայտնաբերման թվականը	Շահագործման սկիզբը	Հորերի միջին խորությունը, մետրերով	Արտադրող հորերի թիվը	Նավթահորերի միջին օրական արտադրողականությունը, տոն.	Նավթի տեսակարար կշիռը	Նավթահանումը 1954 թ. հոկտ. 29-ից մինչև դեկտ. 31-ը[1]	1953 թ. նավթահանումը
Մասջիդ-ի-Սուլեյման	1908	1911	200	32	138	0,836	281.770	[illegible]
Նաֆտ-ի-Շահ	1923	1935	800	2	—	0,813	—	
Հաֆտ-Կել	1928	1929	700	21	115	0,833	237.790	
Գաչ-Սարան	1928	1940	850	4	154	0,864	1.030	
Նաֆտ-Սաֆիդ	1934	1945	1000	11	77	0,848	2.507	
Աղա-Ջարի	1937	1945	1500	21	102	0,856	546.768	
Լալի	1938	1948	1650	10	26	0,845	7.741	
Փազանուն	1937	1943	1800	Արդյունահան. են միայն բնակ. գազ.				

Ընդամենը 1,47 մլն[2] 16 միլիոն

[1] Ներկայացնում է արդյունահանումը կոնսորցիումին անցնելուց հետո՝ 1954 թ. հոկտեմբերի 29-ից մինչև դեկտեմբերի 31-ը, մինչև այդ թվականը արդյունահանվել է 3,32 միլիոն տոննա, հետևաբար 1954 թ. ընդհանուր նավթահանումը եղել է 4,8 միլիոն տոննա:

[2] Ուրիշ տվյալների համաձայն (World Petroleum, Nov. 1955, p. 75) 1954 թ. հոկտեմբերի 29-ից մինչև դեկտեմբերի 31-ը արդյունահանումը եղել է 898 հազար տոննա:

Աղբյուրներ՝ Минеральные ресурсы зарубежных стран, выпуск. 15; Минеральные ресурсы Ирана и Афганистана, Москва, 1949, стр. 21; R. Jouan, Le Pétrole Roi du Monde, Paris 1949, p. 132; Bulletin of the

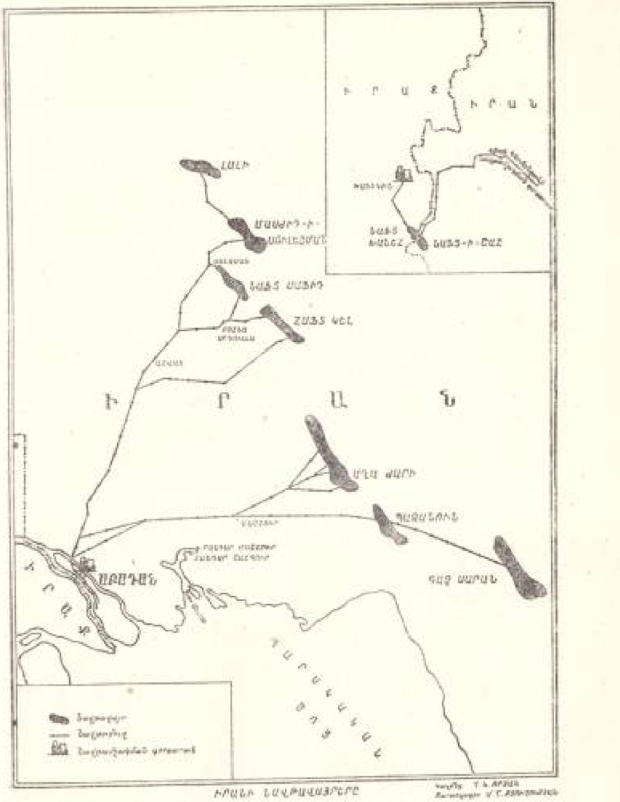

ԻՐԱՆԻ ՆԱՎԹԱՎԱՅՐԵՐԸ

ԻՐԱՔ

Իրաքում նավթը շահագործելի քանակությամբ առաջին անգամ հայտնաբերվեց Իրանի սահմանամերձ Նաֆտ-Խանեհի շրջանում, 1923 թվականին Անգլո-Պերսյան նավթային ընկերության նախաձեռնությամբ, երկար որոնումներից հետո։ Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո այս շրջանը Իրաքի նորաստեղծ պետության տերիտորիայի բաղկացուցիչ մասը կազմելու հետևանքով, Անգլո-Պերսյան ընկերությունը չկարողանալով անմիջականորեն շահագործել այդ շրջանի ընդերքի նավթը, ուստի հանձնեց իր դուստր-ընկերություններից «Խանակին Օյլ Կոմպանիին»։

Այս շրջանում հորատումները շարունակվեցին մինչև 1928 թվականը, որից հետո, հորերի թիվը բավարար համարվելու հետևանքով, աշխատանքները ժամանակավորապես դադարեցվեցին։ Նաֆտ-Խանեհի նավթավայրում, հորերի շահագործման համար անհրաժեշտ սարքավորումներից բացի, կառուցվեցին էլեկտրական էներգիա արտադրող հարմարանքներ, տեխնիկական ու վարչական աշխատանքների համար անհրաժեշտ շենքեր, նավթավայրից մինչև Խանակին քաղաքի երկաթուղային կայարանը ձգվող նավթամուղ՝ 100 միլիմետր տրամագծով՝ և, վերջապես, 1927 թվականին ավարտվեց փոքր կարողության (տարեկան 150.000 տոննա) ունեցող նավթամշակման գործարանը, որը նախատեսված էր բավարարելու հյուսիսային և կենտրոնական Իրաքի նավթային տեղական պահանջները։ 1932 թվականին Անգլո-Պերսյան ընկերությունը հիմնեց Ռաֆիդայն Օյլ Կոմպանի ընկերությունը, որն զբաղվելու էր Խանակին Օյլի կողմից արդյունահանված նավթի վաճառման գործով։

Բացի Խանակինի շրջանից, Մոսուլից ոչ շատ հեռու գոյություն ունեին նավթային խոշոր հարստություններ։ Դեռևս առաջին համաշխարհային պատերազմը չվերջացած, Կայարահի շրջանի նավթի մակերեսային նավահորերը շատ փոքր մասշտաբներով շահագործվում էին Միջագետքում գտնվող անգլիական ռազմական ուժերի կողմից, իսկ Կիրկուկի, Տուզի և Խուրմատուի շրջանների նավթը նույնպես շատ փոքր մասշտաբներով և չափազանց պրիմիտիվ միջոցներով դեռևս XIX դարի 90-ական թվականներից շահագործվում էր Նաֆթայի ազգանունը կրող ընտանիքի կողմից։

American Association of Petroleum Geologists, July 1951; Ibid. July 1953; Ibid, July 1955; Ibid. July 1956; V. C. Iling, The World's Oilfields, vol. VI Part 1. London, 1953, p. 73; World Petroleum, Sept. 1955; Ibid, March 1956.

Հետագայում, երբ նավթային խոշոր մոնոպոլիաները երկար պայքարից հետո կազմեցին Իրաք Պետրոլեում Կոմպանին, անմիջապես ձեռնարկեցին հետախուզական աշխատանքների և հայտնաբերեցին նաև մի շարք նոր նավթավայրեր։

1927 թ. հոկտեմբերի 15-ին առատ նավթ հայտնաբերվեց Մոսուլից մի փոքր դեպի հարավ Կայարահ № 1 հորում 260 մետր խորությամբ։ Երկու օրից հետո, այս անգամ Բաբա-Գուրգուրում, հայտնաբերվեց մի ուրիշ նավթահոր՝ օրական 10—12 հազար տոննա արտադրողականությամբ։ Բաբա-Գուրգուրի և մի շարք այլ նավթահորերի հայտնաբերումով Կիրկուկի նավթավայրը դարձավ համաշխարհային մասշտաբով հարուստ մի նավթաբեր շրջան, որն սկիզբ առնելով Բաղդադի հյուսիսից, տարածվում է դեպի հյուսիս-արևմուտք։ Երկրաբանների կարծիքով, Կիրկուկի ընդերքի նավթակիր գմբեթը (պահեստը) ունի 80—100 կիլոմետր երկարություն, որը վիթխարի մեծություն է համարվում։ Այդ թվականներին Բաբա-Գուրգուրում հորատման աշխատանքներ կատարելիս 507 մետր խորության վրա նավթը ժայթքեց այնպիսի ահավոր ուժով, որ ութ օրվա ընթացքում հազիվ հաջողվեց զսպել։ Այդ ժայթքումը մարդկային զոհեր պատճառելուց բացի, կորստյան մատնեց 100 հազար տոննա նավթ։

1932 թվականին, երբ սկսվեց 26 նավթահորի շահագործումը, անհրաժեշտություն զգացվեց այս նավթավայրից մինչև Միջերկրական ծովի ափը ձգվող նավթամուղ անցկացնել։ Այս նավթամուղը կազմված է զուգահեռ ընթացող երկու խողովակային գծերից, որոնք 241-րդ կիլոմետրից սկսած, Հադիթայի մոտ իրարից բաժանվում են. Դծերից մեկը, 610 կիլոմետր երկարությամբ, ձգվում է դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ Տրիպոլի (Լիբանանում), իսկ մյուսը, 749 կիլոմետր երկարությամբ, դեպի հարավ-արևմուտք՝ Հայֆա (այժմյան Իսրայելում)։ Երկու գծերի ընդհանուր երկարությունը կազմում է 1841 կիլոմետր՝ տարեկան 4 միլիոն տոննա փոխադրունակությամբ։ Խողովակների տրամագիծը տատանվում է 254—350 միլիմետրի միջև։ Այս նավթամուղի երկարությամբ տարբեր տեղերում կան կայաններ, որտեղ գործում են նավթի մղման համար համապատասխան սարքավորումներ՝ պոմպեր։ Կիրկուկից մինչև Հադիթա գործում են երեք այդպիսի կայաններ՝ K1, K2, K3։ Այս կայաններից K1-ը ունի վեց նավթամղիչ՝ յուրաքանչյուրը մոտ 11 հազար տոննա տարողությամբ, մինչդեռ K2, K3 կայաններն ունեն միայն մեկական նավթամղիչ՝ յուրաքանչյուրը 4500 տոննա տարողությամբ։ Հադիթայից մինչև Տրիպոլի ձգվող գծի վրա գործում են չորս այդպիսի կայաններ՝ T1, T2, T3, T4, նավթի տրամագծման

համապատասխան սարքավորումներով, իսկ Հադիթայից դեպի Հայֆա ձգվող խողովակագծի վրա հինգ այդպիսի կետեր՝ H1, H2, H3, H4, H5։

Սակայն, քանի որ այս նավթամուղի տարողությունը չէր համապատասխանում Իրաքի նավթավայրերի արտադրողականության մասշտաբներին, ուստի մոնոպոլիստները 1946 թվականին ձեռնարկեցին կառուցելու նոր նավթամուղ՝ վերցնելով ավելի մեծ տրամագծով (406 մմ) խողովակներ։ Նոր նավթամուղի փոխադրունակությունը պետք է լիներ տարեկան 5 միլիոն տոննա։ Այս նավթամուղի դեպի Հայֆա ձգվող ճյուղը, Մերձավոր Արևելքում սկսված իրադարձությունների հետևանքով մնաց անավարտ, իսկ դեպի Տրիպոլի ձգվող գիծը ավարտվեց 1949 թվականին։ Հետագայում կառուցվեց նաև մի նոր մագիստրալ նավթամուղ, որը Կիրկուկի նավթավայրը կապեց Բանիասի հետ (Սիրիայում, Միջերկրական ծովի ափին)։ Այս նավթամուղի կառուցումն ավարտվեց ժամկետից մի քանի ամիս շուտ՝ 1952 թվականի նոյեմբեր ամսին։ Այս գծի փոխադրունակությունն է տարեկան 14 միլիոն տոննա նավթ, խողովակների տրամագիծը՝ 750—800 միլիմետր, երկարությունը՝ 888 կիլոմետր։

Այս գծի վրա մի նոր ճյուղավորում է ավելանալու 120 կիլոմետր երկարությամբ. խողովակների 600 միլիմետր տրամագծով, որը հասնելու է մինչև Տրիպոլիի նավահանգիստը։ Բացի այս մագիստրալ գծերից, կան նաև հարևան նավթավայրերի հավաքման կետերի հետ կապող նավթամուղներ, ինչպես նաև Հարավային Իրաքի նավթավայրերից (Զուբայր, Ռումայլա և այլն) ձգվող մինչև Պարսից ծոցի վրա նավթաբարձման նավահանգիստ Ֆաոն (Բասրայից 96 կմ հարավ)։

Ներկա մագիստրալների սիստեմի ընդհանուր փոխադրունակությունը տարեկան 25 միլիոն տոննա է։ Նշված հավելումների շնորհիվ, ինչպես նաև մղման պոմպերի ավելացումով 1955—1956 թթ. ընթացքում այս սիստեմի փոխադրունակությունը բարձրանալու է 34 միլիոն տոննայի։ Այս սիստեմի մեջ անգործածելի է մնացել Հադիթայից Հայֆա ձգվող ճյուղը, որի ուղղությունը փոխելու և մինչև Սայդայի (Լիբանան) նավահանգիստը հասցնելու համար ծրագրեր են մշակվում։ Այդ իրականանալու դեպքում Իրաքի նավթամուղների ընդհանուր տարողությունը ավելանալու է ևս 6 միլիոն տոննայով։

Իրաքի նավթի մեծագույն մասն ստացվում է Կիրկուկի նավթավայրերից։ Վերջին տվյալների համաձայն, միայն այս շրջանի

նավթային պաշարները հաշվվում են 1,35 միլիարդ տոննա։ Կիրկուկից 40 կիլոմետր դեպի հարավ և հարավ-արևելք հայտնաբերվել է Ժամբուր կոչվող նավթավայրը։ Թեև 1929 թվականից սկսած Ժամբուրում կատարվում էին հետախուզական աշխատանքներ, բայց դրանց տեմպը թույլ էր մինչև 1954 թվականը, երբ վերսկսվեցին ավելի բեղմնավոր աշխատանքներ։ Այժմ արդեն այս նավթավայրում գործում է չորս հոր։ Այնուհետև, Կիրկուկի նավթավայրի կենտրոնից փոքր ինչ դեպի արևմուտք վերջին ժամանակներս հայտնաբերվեց Բայ-Հասան կոչված նավթավայրը, որտեղ այժմ արդեն գործում է հինգ նավթահոր։ Ժամբուրից հարավ Կար-Մոր կոչված վայրում հետախուզական աշխատանքները դեռևս դրական արդյունք չեն տվել։

Տիգրիսից դեպի արևմուտք նավթ է հայտնաբերվել հետևյալ չորս վայրերում՝ Կայյարահ, Կասար, Ժաուան և Նաժմահ։ Այս վայրերում հայտնաբերված նավթը, Իրաքի մյուս շրջանների նավթի համեմատությամբ, տարբերվում է իր որակով՝ ունի 0,950—0,980 տեսակարար կշիռ և 6—8 տոկոս ծծմբի պարունակություն, մինչդեռ Կիրկուկի նավթն ավելի թեթև է՝ ունի 0,820—0,860 տեսակարար կշիռ և 1—2 տոկոս ծծմբի պարունակություն։ Այս վայրերում հայտնաբերված նավթը, որակի պատճառով, ներկա պայմաններում դեռևս ձեռնտու չի համարվում շահագործման համար։

Նախքան երկրորդ համաշխարհային պատերազմը (1939 թվականին) Մոսուլից 60 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևմուտք գործում էր Այն-Զալահ կոչվող նավթավայրը, որը Կիրկուկի հետ համեմատած փոքր է և որի նավթը վերջինի նավթի որակն ունի։

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի առաջին տարիներին Իրաքի նավթի արդյունահանումը ժամանակավորապես նվազեց, սակայն պատերազմի վերջին տարիներից նավթահանումը վերսկսեց աճել և կատարվեցին նոր հորատումներ։ Շարունակվող հետախուզական և հորատման աշխատանքների շնորհիվ շահագործման հանձնվեցին մի շարք նոր նավթավայրեր ու նավթահորեր, որոնց թվում Բուտմահը՝ երկրի հյուսիս-արևմտյան ծայրամասում, Այն-Զալահի մոտ, Զուբայրը և Ռումայլան՝ երկրի հարավ-արևելյան ծայրամասում, Բասրայի շրջանում, և ուրիշները։ Կան և կամ շահագործման համար դեռ պիտանի չեն հետևյալ նավթավայրերը՝ երկրի հյուսիս-արևմտյան շրջանում Գաուայրը, Ալանը, Անջանը, Մախուլը, բացի վերևում նշված Կասար, Ժաուան, Նաժմահ և Կայյարահ վայրերից (թեև այս վերջինում տեղական հումքի բազայի վրա 1954 թվականին կառուցվեց բիտումի մշակման գործարան)։

իսկ երկրի հարավ-արևելյան շրջանում՝ Ռումայլան և Նահր-Ումրը։

Բասրայի շրջանը 1955 թվականին նավթահանել է 7,2 միլիոն տոննա, Կիրկուկը՝ 24,2 միլիոն տոննա։ Այս վերջինի վայրից 1934—1955 թթ. արդյունահանվել է ընդամենը 34,2[1] միլիոն տոննա նավթ։ Իրաքի նավթի արդյունահանումն ըստ տարբեր շրջանների ցույց է տրված աղյուսակ 8-ում[2]։

Աղյուսակ 8

Իրաքի նավթարդյունաբերության ընդհանուր պատկերը

Նավթավայրեր	Հայտնաբերման թվականը	Շահագործման սկիզբը	Հորերի միջին խորությունը	Հորերի թիվը	Նավթի տեսակարար կշիռը	Նավթահանումը միլիոն տոննաներով		
						1939	1946	1955
Կիրկուկ	1927	1932	501	119	0,840	3,8	4,4	24, 2
Այն-Զալահ	1939	1939	—	—	0,860	0,002	—	
Բուտմահ	—	—	—	—	0,840	—	—	1,28
Զուբայր	—	—	—	38	0,885	—	—	—
Ռումայլա	—	—	—	6	0,875	—	—	7,20
Նաֆտ-Խանեհ	1923	1925	—	—	0,860	—	—	1,10
Ընդամենը	—	—	—	—	—	3,8	4,4	33,70

1952 թվականին, նոր նավթամուղի կառուցումն ավարտելու շնորհիվ Իրաքի նավթահանումն աննախընթաց չափով բարձրացել է։ Նույն թվականին նավթահանումը նախորդ տարվա հետ համեմատած կրկնապատկվելով, 9,08 միլիոն տոննայից հասել է 18,5 միլիոն տոննայի։ 1955 թվականին երկրի ընդհանուր նավթահանումը կազմել է 33,7 միլիոն տոննա։ Նախնական տվյալների համաձայն 1956 թ. առաջին կիսամյակին արդյունահանվել է 16,7 միլիոն տոննա նավթ։

Իրաքի նավթամշակման գործարանների ընդհանուր կարողությունը տարեկան 1,8 միլիոն տոննա է։ Այս գործարաններից առաջինը, մեկ միլիոն տոննա տարողությամբ, գտնվում է Բաղդադի մոտ՝ Դաուրահ կոչված վայրում, երկրորդը Ալվանդում (Խանակինի շրջանում), 500 հազար տոննա տարողությամբ, երրորդը՝ Բասրայի մոտ, Մուֆտիեհ կոչված վայրում, տարեկան 150 հազար տոննա տարողությամբ և, վերջապես, չորրորդը՝ Կայյարահի մոտ, բիտում պատրաստելու համար, տարեկան նույնպես 150 հազար տոննա տարողությամբ։

[1] Ուրիշ տվյալների համաձայն՝ 33,70, տե՛ս The Petroleum Times March 30, 1956, p. 210.

[2] Աղբյուր՝ The Petroleum Times, March 30, 1956, p. 210; World Petroleum, September 1954, p. 68.

1938 թվականին Հայֆայում խոշոր գործարան կառուցվեց Իրաքի նավթի մշակման համար։ 1946 թվականին այդ գործարանը արդեն ի վիճակի էր տարեկան 4 միլիոն տոննա նավթ մշակելու։ Նախատեսված էր այս գործարանի տարողությունը հասցնել տարեկան 7 միլիոն տոննայի, սակայն իսրայելա-արաբական հակամարտությունների հետ կապված վերջին իրադարձությունների հետևանքով Իրաքի նավթի մատակարարումները դադարեցվեցին, ուստի խանգարվեց այդ ծրագրի իրագործումը և նշված գործարանն այժմ աշխատում է իր սովորական տարողությունից շատ ավելի ցածր բեռնվածությամբ։ Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկայից առաքված հումքի բաղայի վրա, 1955 թվականին այնտեղ մշակվել է հազիվ 0,8 միլիոն տոննա նավթ։

Մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը Տրիպոլի հասնող նավթն անմշակ վիճակում փոխադրվում էր Եվրոպա, որտեղ ենթարկվում էր թորման, իսկ տեղական սպառումների համար Իրաքի նավթը նախ փոխադրվում էր Եվրոպա, ապա, այնտեղ մշակվելուց հետո, ետ վերադառնում, որի հետևանքով երկրի նավթը տեղական շուկայում վաճառվում էր բարձրացված գներով։ Պատերազմի տարիներին, սակայն, մոնոպոլիաները, ստեղծված պայմաններից ստիպված, կառուցեցին նավթամշակման մի շարք փոքր գործարաններ՝ տեղական պահանջմունքների սպասարկման համար։ Այս գործարաններից մեկը կառուցվեց Տրիպոլիում (Լիբանան)՝ Իրաքի նավթի արտահանման կետում։ 1955 թվականի հունիսին ավարտվեց և շահագործման հանձնվեց Բաղդադից ոչ շատ հեռու՝ Դաուրայում պետական առաջին նավթամշակման գործարանը, տարեկան 1,2 միլիոն տոննա մշակման կարողությամբ։

Երբ Իրանի նավթային հարստությունները ազգայնացվեցին, Անգլո-Իրանիան նավթային ընկերության (այժմ Բրիտիշ Պետրոլեում կոմպանի) նոր հենարաններ դարձան Իրաքը և Կուվեյթը։

Իրաքում գործող կոնցեսիոն ընկերությունները: Բացառությամբ Իրանի սահմանամերձ մի փոքրիկ հողաշերտի, որը մտնում է Բրիտիշ Պետրոլեումի (նախկին Անգլո-Իրանիանը) կոնցեսիոն իրավունքների մեջ, Իրաքի տերիտորիայի մնացած բոլոր տարա-

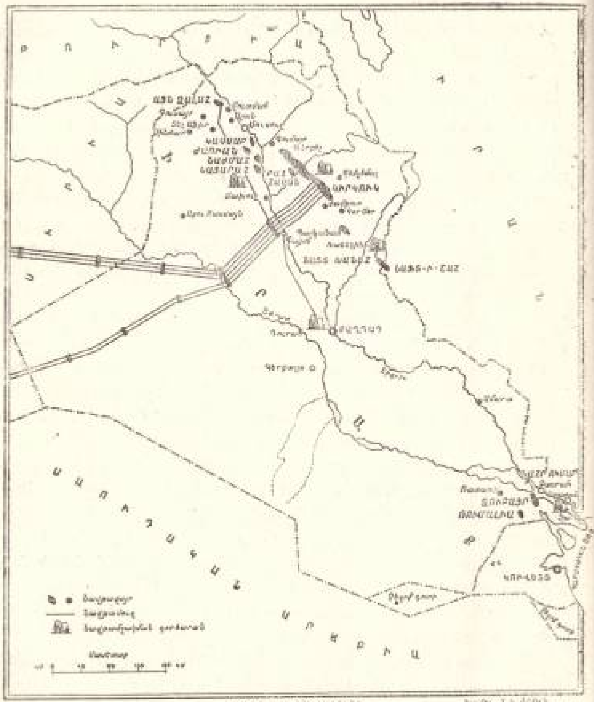

ԻՐԱՔԻ ՆԱՎԹԱՀԱՆՔԵՐԸ

ծությունները գտնվում են Իրաք Պետրոլյում Կոմպանիի և կամ նրա դուստր-ընկերությունների կոնցեսիաների մեջ։

Բացի Իրաքի տերիտորիայից, Իրաք Պետրոլյում Կոմպանիի կոնցեսիաները բազմաթիվ դուստր-ընկերությունների միջոցով տարածվում են նաև Սիրիայում, Լիբանանում, Իսրայելում, Հորդանանում, Պայմանագրային Օմանում, Կատարում, Մասկատում և Հադրամաուտում։

Երբ, Իրանի օրինակով, արաբական մյուս երկրներում նավթային հարստությունների ազգայնացման օգտին սկսված շարժումը մեծ ծավալ ստացավ, ամերիկյան և անգլիական նավթային մոնոպոլիաները դիմեցին հետևյալ մանյովրին. Իրաքում և Սաուդյան Արաբիայում մենաշնորհավճարքը բարձրացրին 50 տոկոսի։ Այդ «զիջումը» կապիտալիստական մամուլում մեծ արձագանք գտավ և պրոպագանդայի առիթ ծառայեց։ Իրականում այս նոր համաձայնությունը կեղծիք է, և անցյալի փորձը ցույց է տալիս, որ նավթային ընկերությունները ցածր մենաշնորհավճարն վճարելու համար դիմել են մինչև անգամ հաշվեմատյանների կեղծմանը։

ԲԱՀՐԵՅՆ

Անգլիական պրոտեկտորատ Բահրեյնը փոքր կղզիների խումբ է, որը գտնվում է Արաբական թերակղզու արևելյան ծովափից քիչ հեռու, Պարսից ծոցում։ Այս խմբի ամենախոշոր կղզիներն են՝ Բահրեյնը, Մուհառակը, Սիտրան և Ումմ Նասանը։ Այս կղզիների խումբը կոչվում է գլխավոր կղզու անունով, որը տարածությամբ ամենախոշորն է և այդտեղ է ապրում բնակչության մեծ մասը։ Այս կղզում է տեղավորված կառավարական-վարչական ապարատը, և այստեղ են կենտրոնացված երկրի տնտեսության ամենակարևոր ճյուղերը։ Մոտավորապես ձվաձև եզրագծով այդ կղզին ունի շուրջ 45 կիլոմետր երկարություն և 16 կիլոմետր միջին լայնություն։ Կղզու կենտրոնական մասում գտնվում են փոքր բարձրություններ, որոնցից ամենաբարձրը 150 մետրից չի անցնում, ուր և գտնվում են երկրի գլխավոր նավթավայրերը։ Այս բարձրությունները կրում են Ջեբել Դուխան (ծխացող լեռներ) անունը։

Բահրեյնում դեռևս շատ վաղուց հայտնաբերվել են նավթի հետքեր։ Անգլիացի ճանապարհորդ-երկրաբան Պիլգրիմը ամփոփելով 1904—1905 թվականներին այդ կղզում իր կատարած հետախուզումների արդյունքները, 1908 թվականին համապատասխան բացատրություններով և մանրամասնություններով հրատա-

բանից կղզու երկրաբանական քարտեզը, որը օգտակար հիմք ծառայեց հետագա որոնումների համար։ Բահրեյնի նավթավայրերի ընդերքը կազմված է միջին կավճային հասակի թափանցիկ կրաքարերից։ Բահրեյնի առաջին նավթահորը՝ Ջեբել Դուխան № 1-ը շահագործման հանձնվեց 1932 թ. հունիսին, օրական 110—140 տոննա միջին արտադրողականությամբ։ Հետագայում կատարված հանքաբանական ուսումնասիրությունները հիմք տվեցին ենթադրելու, որ կղզու նավթային շերտերը ձգվում են մինչև Արաբական թերակղզին։ Այդ եզրակացությունները Արաբիայում կատարվող հետախուզումների հիմնաքարը դարձան։

Բահրեյնի նավթային պաշարները, 1955 թվականի տվյալների համաձայն, հաշվվում էին 30—35 միլիոն տոննա։ Այդ նույն թվականին այս կղզում արդյունահանվել է 1,5 միլիոն տոննա նավթ։ Շահագործման սկզբից մինչև 1955 թվականը Բահրեյնում արդյունահանվել է ավելի քան 25 միլիոն տոննա անմշակ նավթ։ Նավթը մշակվում է տեղում։ 1936 թվականին այնտեղ կառուցվել է նավթաթորման գործարան, որն ի վիճակի է մշակելու, բացի տեղական նավթից, նաև Արաբական թերակղզում հանված նավթի որոշ մասը։ Այս գործարանը, որի մշակման կարողությունն է տարեկան 10 միլիոն տոննա նավթ, նավթամուղի միջոցով կապված է Արաբական թերակղզու նավթավայրերի հետ։ Այս նավթամուղի մի մասը, մոտ 25 կիլոմետր, անցնում է ջրի միջով։

Բահրեյնում շահագործվող նավթավայրերից ամենախոշորը գտնվում է կղզու կենտրոնում, Աուալի գյուղից դեպի հարավ։ Շահագործվող հորերի թիվը առ 1955 թվականը 98 է, հորերի միջին խորությունը 750—1500 մետր, բոլոր հորերի օրական միջին հանումը՝ 4000 տոննա։ Վերջին ժամանակներս այս երկրի հորերի արտադրողականությունը զգալի չափով նվազել է։ Սրա պատճառն այն է, որ նավթաբեր շերտերում նավթի մակարդակը ցածրանալով, դժվարեցնում է հանման աշխատանքները, ուստի նավթի մակարդակը բարձրացնելու համար հորերի մեջ են մղում հենց տեղում ստացվող գազը (օրական մոտ 112 հազար խորանարդ մետր), որով նավթահանման պրոցեսը մեծապես հեշտանում է։

Վերջին տվյալների համաձայն, Բահրեյն կղզու նավթարդյունաբերությունը ներկայացնում է հետևյալ պատկերը (տե՛ս աղյուսակ 9)։

Բահրեյնում գործում է Բահրեյն Պետրոլյում Կոմպանի կոնցեսիոն ընկերությունը, որն ստեղծվել է Ստանդարդ Օյլ Կոմպանի օֆ Կալիֆորնիայի և Տեխասս Օյլ Կոմպանիի կողմից։

Աղյուսակ 9

	1946 թ.	1955 թ.
Հորերի ընդհանուր թիվը	85	134
Արդյունաբեր հորերի թիվը	64	98
Օրական միջին արդյունահանումը	3700 տոննա	4000 տոննա
Տարեկան արդյունահանումը	1,4 մլն տոննա	1,5 մլն տոննա
Ընդամենը արդյունահանված (սկսած 1932 թվականից)	9,7 մլն տոննա	25 մլն տոննա

ՍԱՈՒԴԱԿԱՆ ԱՐԱԲԻԱ

Բահրեյն կղզու նավթային պաշարների հայտնաբերումից հետո, նավթային խոշոր մոնոպոլիաներն իրենց ուշադրությունը սևեռեցին դեպի Արաբական մայր ցամաքը, որովհետև, ինչպես վերևում մատնանշել ենք, երկրաբանների ուսումնասիրությունները ցույց էին տվել, որ Բահրեյնի նավթային շերտերը ձգվում են մինչև Արաբական թերակղզու արևելյան մասը։

Արաբական թերակղզում նավթի կապակցությամբ առաջին հետախուզական աշխատանքներն սկսվեցին դեռևս 1920-ական թվականներից։ Ջեներալ Սինդիկեյտ ընկերության ներկայացուցիչ Ֆրանկ Հոլմսի նախաձեռնությամբ 1923 թվականին երկրաբանական աշխատանքներ կատարվեցին Ալ-Հասայի պրովինցիայում։ Հետագայում 1924—1925 թթ. Անգլո-Պերսյան ընկերության նախաձեռնությամբ նոր երկրաբանական ուսումնասիրություններ կատարվեցին Օմանի սուլթանության իշխանության տակ գտնվող ամբողջ տերիտորիաներում։ Սակայն, այս բոլոր աշխատանքները սպասված արդյունքը չտվեցին և միայն 1927 թվականին, Գըլֆ Օյլ Կորպորեյշընի նախաձեռնությամբ կատարված երկրաբանական հետախուզումների շնորհիվ, Արաբական թերակղզու ընդերքում հայտնաբերվեցին նավթաբեր շերտերի հետքեր։

Սաուդական Արաբիայում հորատման առաջին աշխատանքները սկսվեցին 1933 թվականից, սակայն այդ աշխատանքները սպասված արդյունքը չտվեցին։ Թեև տասը հորերի մեջ նավթի հետքեր նկատվեցին, սակայն շահագործման համար ոչ բավարար քանակությամբ։ Վերջապես 1936 թվականին Դամամի շրջանում 1567 մետր խորության վրա մեծ քանակությամբ նավթ հայտնաբերվեց և իսկույն շահագործման հանձնվեց։ Այժմ այդ վայրում կա

ընդամենը 41 նավթահոր, որոնցից 28-ը շահագործվում են։ Դամամի նավթավայրերը, մինչև Աբկայիկի նավթավայրի հայտնաբերումը, Սաուդյան Արաբիայի նավթավայրերից ամենաարտադրողականն էր։

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայտնաբերվեցին և շահագործման հանձնվեցին չորս նոր նավթավայրեր, այն է՝ Աբու Հադրիյա (1940 թ. մարտ)՝ Դամամից 150 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևմուտք, Աբկայիկ (1941 թ. փետրվար)՝ 58 կիլոմետր դեպի հարավ-արևմուտք, Կատիֆ (1945 թ. փետրվար)՝ 22 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևմուտք, և, վերջապես, Բուկա (1947 թ. մայիս), որը այժմ չի շահագործվում։ Հետագայում, 1951—1952 թթ. սկսած, հայտնաբերվեցին և շահագործման հանձնվեցին նաև հետևյալ նավթավայրերը՝ Գհավար երկարաձիգ նավթավայրը իր հինգ ենթագոտիներով՝ հյուսիսից հարավ Այն-Դար, Շեդգում, Ուսմանիյահ, Հուիյահ և Հարադհ, այնուհետև Ֆադհիլի նավթավայրը, Սաֆանիյահը՝ առաջին ստորջրյա հորը Պարսից ծոցում, որը գտնվում է ափից 3 կիլոմետր հեռավորության վրա Ռաս-էլ-Միշաարից 18 կիլոմետր դեպի հարավ-արևելք և, վերջապես, նվազ կարևոր նավթավայրերից էլ-Ալաթ, էլ-Ժաուֆ, Մաադալա և այլն։ Մինչև 1953 թվականը Սաուդյան Արաբիայի նավթավայրերի սիստեմում Աբկայիկը գրավում էր առաջին տեղը։ 1954 թվականից սկսած, Այն-Դարը՝ Գհավար նավթավայրի ենթագոտիներից մեկը, արտադրողականության տեսակետից արդեն գրավել է առաջին տեղը։ Միայն Այն-Դարը արդեն տալիս է երկրի ընդհանուր նավթահանման 40 տոկոսը։

1955 թ. տվյալների համաձայն, Սաուդյան Արաբիայի նավթահորերի վիճակի մասին տես աղյուսակ 10։

1955 թվականին Սաուդյան Արաբիայի նավթահանումը եղել է ավելի քան 47 միլիոն տոննա։ Իսկ 1956 թվականի առաջին կիսամյակի տվյալներով 25,8 միլիոն տոննա նավթ։ Շահագործման սկզբից (1936 թ.) մինչև 1955 թ. դեկտեմբերը այս երկրի նավթավայրերից ստացվել է ընդամենը 310 միլիոն տոննա նավթ (տե՛ս աղյուսակ 11)։

Այս ընդհանուր նավթահանումից օրական 40—50 հազար տոննան նավթամուղի միջոցով փոխադրվում է Ռաս-Տանուրայի և Բահրեյնի նավթաթորման գործարանները, մնացածը անմշակ վիճակում փոխադրվում է Եվրոպա։

Ռաս-Տանուրայի նավթաթորման գործարանը, որի կառուցումն սկսվել է 1944 թ. սեպտեմբերին, շահագործման է հանձնվել 1945 թ.

Աղյուսակ 10*

Նավթավայրերը	Հորերի ընդհանուր թիվը	Արդյունաբեր հորերի ընդհանուր թիվը
Աբկայիկ	67	44
Գհավար — Այն-Դար	51	41
Ուսմանիյահ	40	11
Շեդգում	13	11
Հուիյահ	2	0
Հարադհ	9	0
Դամամ	41	28
Կատիֆ	13	9
Աբու-Հադրիյահ	3	0
Ֆադհիլի	1	0
Սաֆանիյահ	17	0
Էլ-Ալաթ	1	0
Էլ-Ժաուֆ	1	0
Մաադալա	1	0
Ստրատիգրաֆիկ ուսումնասիրման № 1 հոր	1	0
Ընդամենը	261	144

Աղյուսակ 11

Սաուդյան Արաբիայի նավթահանման դինամիկան (տոննաներով)

Տարեթվեր	Օրական միջին հանույթը	Տարեկան հանույթը
1936 թ. (շահագործման առաջին տարին)	13,5	2740
1939 թ. (երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին)	1458	538938
1946 թ. (հետպատերազմյան առաջին տարին)	21961	8212328
1955 թ.	129000	47100000

* Աղբյուրներ՝ World Petroleum, September 1954, p. 77; Ibid. September, 1955, p. 80.

հոկտեմբերին։ Գործարանի կարողությունն է տարեկան 9—10 միլիոն տոննա։ Այստեղ մշակվում են նավթի զանազան ֆրակցիաները, հատկապես 70 և 72-օկտանի բենզին, կերոսին, դիզելի վառելանյութ, մազութ և այլն։ Բացի նավթամշակման այս հիմնական սխեմից, նավթավայրերի մոտ գործում են նաև նախնական մշակման մի շարք գործարաններ. այսպես, օրինակ՝ Աբկայիկի նավթավայրում 1954 թ. մարտից սկսեց գործել գազի հավաքման և հոսքերի մեջ մղման սխեմը՝ օրական 150 միլիոն խորանարդ ոտնաչափ տարողությամբ, Գհաուար նավթավայրի Ենզգում ենթադրում նույն տարվա մայիսին ավարտվեց գազ օյլի ստացման գործարանը, և սկսվեց նույն տիպի գործարանի կառուցումը Ուսմանիյում. այս գործարաններից յուրաքանչյուրի տարողությունը նախատեսված է եղել օրական 14 հազար տոննա։ Այնուհետև, մի շարք խոշորացման աշխատանքներ են կատարվում Կատիֆի մղման կայանում, ինչպես նաև այս վերջինի և Աբկայիկի գազ օյլի գործարաններում։

Մերձավոր Արևելքի, այդ թվում Սաուդյան Արաբիայի, նավթի փոխադրածախսերը կրճատելու և Սուեզի ջրանցքի տուրքերից ազատվելու համար, նավթային մոնոպոլիաները կառուցել են հսկա նավթամուղային սիստեմ, որը, ի միջի այլոց, Արաբիայի նավթավայրերը մագիստրալ գծով կապում է Միջերկրական ծովի նավահանգիստների հետ։

Ամենավերջին տվյալների համաձայն, Սաուդյան Արաբիայի նավթամուղային սիստեմը և արտահանման կետերը (նավահանգիստները) ներկայացնում են հետևյալ պատկերը.

Տրանս-Արաբիան Պայպ Լայն (կրճատ՝ Տապլայն) նավթամուղը, որը Սաուդյան Արաբիայի նավթավայրերը կապում է Միջերկրական ծովի ափին Սայդոնի (Լիբանանում) նավահանգստի հետ, հանդիսանում է կապիտալիստական աշխարհի ամենախոշոր միակտոր նավթամուղային սիստեմը։ Այս նավթամուղը մինչև նավթի բարձման կետը հասնելը անցնում է չորս պետությունների՝ Սաուդյան Արաբիայի, Հորդանանի, Սիրիայի և Լիբանանի տերիտորիաներով։ Այս նավթամուղային սիստեմի մագիստրալ գծի երկարությունը 1709 կիլոմետր է, իսկ փոխադրունակությունը, որ սկզբում օրական միջինը 48 հազար տոննա էր, այժմ, շնորհիվ նոր հավելումների, արդեն հասել է 80 հազարի։ Նախատեսված էր այս գծի կառուցումը ավարտել 1950 թվականի կեսերին։

Նավթամուղն ավարտվեց սահմանված ժամկետից միայն մի քանի ամիս ուշացումով և նույն տարվա սեպտեմբերի 25-ին շահագործման հանձնվեց։

Տապլայնի կառուցումով Սաուդյան Արաբիայի նավթավայրերից մինչև Արևմտյան Եվրոպայի սպառման վայրերը երկարաձգվող ճանապարհը կրճատվեց 5600 կիլոմետրով, այլ խոսքով՝ 15 օրով։ Այս նավթամուղի բացակայության դեպքում Պարսից ծոցի ափերին բարձված նավթատար նավերը Դամամից մինչև Եվրոպայի նավահանգիստները եղած հեռավորությունը պիտի անցնեին 20 օրում։ Հետևաբար, բացի նրանից, որ այս նավթամուղի շնորհիվ փոխադրածախսերը ճանապարհի տևողության համեմատ կրճատվում են, խնայվում են նաև Սուեզի ջրանցքի տուրքերը, որոնք ամեն մի բարձված նավթատար նավի համար, միջին հաշվով, կազմում են 10 հազար դոլլար։

Տապլայնի մագիստրալ գիծը բաղկացած է երկու հիմնական սեկցիայից։ Այս սեկցիաներից այն, որը սկիզբ առնելով Կայսումահից, այսինքն Սաուդյան Արաբիայի հյուսիս-արևելքից, ուղղվում է դեպի Սայդոնի նավահանգիստը և ունի 1205 կիլոմետր երկարություն, պատկանում է Տրանս-Արաբիան Պայպ Լայն ընկերությանը, իսկ այն սեկցիան, որը նույն Կայսումահից դեպի հարավ-արևելք ուղղվելով, հասնում է Աբկայիկի նավթավայրին կից նավթի կենտրոնացման և հավաքման կետին, ունի ընդամենը 504 կիլոմետր երկարություն և պատկանում է Արաբիան Ամերիկըն Օյլ Կոմպանիին (Արամկո)՝ Սաուդյան Արաբիայի նավթի կոնցեսիոն ընկերությանը։ Տապլայնի արևելյան այս սեկցիան աշխատում է երկու ուղղությամբ, այսինքն՝ հավաքելով Սաուդյան Արաբիայի նավթավայրերի նավթը, մի մասն ուղղում է դեպի արևմուտք՝ Միջերկրական ծովի ափը, իսկ մյուս մասը՝ դեպի Պարսկական ծոցի ափին գտնվող նավթի բարձման Ռաս Տանուրա նավահանգիստը։ Այս նավթամուղի արևելյան հատվածն ունի այնպիսի հարմարանքներ, որ հետագա նոր հայտնաբերումների դեպքում հնարավոր կլինի ավելյալ նոր նավթավայրերը նոր ենթագծերով կապել հավաքման կենտրոնի հետ։

Տապլայնը անցնում է տարբեր մակերևույթներ ունեցող տերիտորիաներով՝ ավազապատ անապատներով, քարքարոտ դաշտերով, բազալտածածկ տարածություններով և այլն, ինչպես նաև մակերևույթի տարբեր բարձրություններով՝ ամենաբարձր կետը ծովի մակերևույթից 1000 մետր բարձրությամբ, իսկ ամենացածրը՝ ծովի մակերևույթին հավասար բարձրությամբ։

Այս մագիստրալ նավթամուղի կառուցման աշխատանքներն սկսվեցին միաժամանակ երկու ծայրամասերից։ Երկու սեկցիաները իրար միացվեցին ճանապարհի կեսին, 1950 թ. սեպտեմբերի առաջին օրերին։ Միջերկրականի ափից սկսվող մասի կառուցման աշխատանքները համեմատաբար ավելի հեշտ կատարվեցին, քանի որ Սայդայից 56 կիլոմետրի վրա գտնվող Բեյրութի նավահանգիստն արդեն ուներ բարձման և բեռնաթափման ամեն տեսակի մեծ հարմարություններ, մինչդեռ Պարսից ծոցի արաբական ափում գոնե չկար համապատասխան նավահանգիստ։ Ուստի, անհրաժեշտ եղավ այս ծայրամասում, Ռաս-էլ-Միշաաբ կոչվող վայրում, կառուցել նոր նավահանգիստ՝ համապատասխան հարմարություններով։ Եվ, որովհետև այդ ափի մոտ ծովը ծանծաղ է, անհրաժեշտ եղավ կառուցել 5 կիլոմետր երկարությամբ դեպի ծովի խորքերը ձգվող նավամատույց՝ արհեստական կղզյակով։

Ռաս-էլ-Միշաաբից մինչև Հորդանանի խճուղիների սահմանը ձգվող 1488 կիլոմետր երկարությամբ խճուղի կառուցվեց նավթամուղին համարյա զուգահեռ ուղղությամբ։

Այս մագիստրալ նավթամուղի խողովակները, որոնց տրամագիծը տատանվում է 750—775 միլիմետրի միջև, ունեն 265 հազար տոննա ծանրություն։ Խողովակների 60 տոկոսը թաղված է հողի մեջ, իսկ 40 տոկոսը տեղավորված է բետոնից պատրաստված հատուկ հենարանների վրա՝ գետնի մակերեսին, նայած տեղի պայմաններին։

Սայդայի բարձման կայանը գտնվում է Աբկայիկի հավաքման և նավթի կենտրոնացման կայանից 1720 կիլոմետր հեռավորության վրա։ Սայդայում կան 16 հատ 25-ական հազար տոննա, մեկ հատ 3,5 հազար տոննա և երեք հատ 2-ական հազար տոննա տարողությամբ նավթամբարներ։

Այս մագիստրալ նավթամուղի ամբողջ երկարության վրա կան մղման 6 կայան՝ Աբկայիկը, ամենախոշորը, որը միևնույն ժամանակ բոլոր նավթավայրերից հասնող նավթի հավաքման կենտրոնն է, այնուհետև, Նարիյահը, Կայսումահը, Ռաֆհանը, Բադանահը և Թուրայֆը։ Այս կայանները գտնվում են մեկը մյուսից 300 կիլոմետր հեռավորության վրա։ Յուրաքանչյուր կայանի անձնակազմը, 200—300 մարդ՝ հիմնականում (90 տոկոսը) բաղկացած է տեղացիներից։ Ամեն մի կայանի էլեկտրական էներգիայի սպառումը, 1800 կիլովատ, հավասար է 6—7 հազար բնակչություն ունեցող գյուղի էլեկտրական էներգիայի սպառմանը։ Յուրաքանչյուր կայան շուրջ 125 ակր տարածություն ունի։

Նավթամուղի մյուս ծայրից նավթի առաջին տոննան ստանալու համար հարկ եղավ այս գծի խողովակների մեջ լցնել 675 հազար տոննա նավթ և եթե գծի երկարությամբ գտնվող բազմաթիվ նավթամբարներն էլ հաշվի առնենք, ապա այդ քանակը կբարձրանա 825 հազար տոննայի, այլ կերպ ասած՝ ԱՄՆ-ի բոլոր նավթահորերից մեկ օրում ստացվող քանակից էլ ավելի։ Այս նավթամուղը նստել է 230 միլիոն դոլլար, չհաշված ենթագծերի վրա ծախսված գումարները։

Նավթամուղի այս մագիստրալ գծից բացի, նավթավայրերից դեպի հավաքման կենտրոնը ձգվում են հետևյալ ենթագծերը՝

1. Արաբիան-Ամերիկըն Q—Q գիծը, որն ունի 432 կիլոմետր երկարություն, օժանդակ գիծ է, և Կատիֆը միացնում է Կայսումահի գլխավոր գծի հետ։

2. Դամամի նավթավայրի նավթամուղային գծերը՝ ա) Արաբիան-Բահրեյն նավթամուղը, 38 կիլոմետր երկարությամբ, որը Դամամը կապում է Ռաս-Տանուրայի նավթամշակման գործարանի հետ. բ) Դամամ-Ռաս-Տանուրա № 2 նավթամուղը, 37 կիլոմետր երկարությամբ, որը նույնպես Դամամը կապում է Ռաս-Տանուրայի գործարանի հետ։

3. Աբկայիկի նավթավայրի նավթամուղային գծերը՝ ա) Աբկայիկ-Դամամ № 1 օժանդակ գիծը, 67 կիլոմետր երկարությամբ. բ) Աբկայիկ-Դամամ № 2 գիծը, 64 կիլոմետր երկարությամբ. գ) Կատիֆ-Աբկայիկ գիծը, 72 կիլոմետր երկարությամբ։

4. Կատիֆի նավթավայրի նավթամուղային սիստեմը, որը բաղկացած է հետևյալ երեք օժանդակ գծերից՝ առաջինը Կատիֆը միացնում է Դամամ Ռաս-Տանուրա գծի հետ, երկրորդը Կատիֆը միացնում է Կայսումահի հետ և երրորդը Կատիֆը միացնում է ուղղակի Ռաս-Տանուրայի հետ։

5. Գհաուար նավթավայրի նավթամուղային գծերը՝ ա) Այն-Դարի գոտին միացնում է Աբկայիկի հետ. բ) Շեդգումը միացնում է Աբկայիկի հետ. գ) Ուսմանիյան միացնում է Շեդգումի հետ, որտեղից գիծը շարունակվում է դեպի Աբկայիկ։

Այս ենթագծերին զուգընթաց կառուցվեցին նաև հետևյալ գծերը.

1. Կատիֆը Ռաս-Տանուրայի նավթամշակման գործարանին միացնող գիծը՝ 29 կիլոմետր երկարությամբ։

2. Կատիֆի գազերի մղման գործարանը Դահրանի հետ կապող գիծը՝ 30 կիլոմետր երկարությամբ։

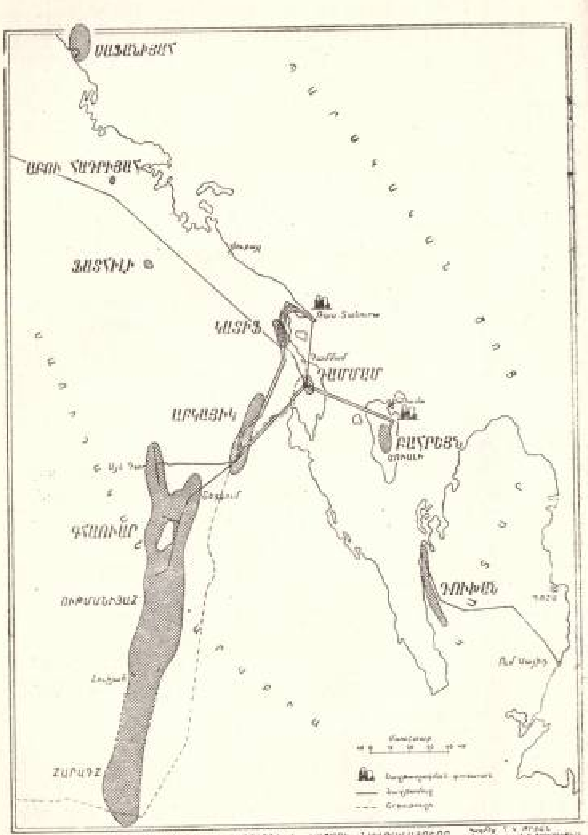

ՍԱՈՒԴՅԱՆ ԱՐԱԲԻԱՅԻ, ԲԱՀՐԵՅՆԻ և ԿԱՏԱՐԻ ՆԱՎԹԱՎԱՅՐԵՐԸ

Սաուդյան Արաբիայի նավթամուղային այս կոմպլեքսի ընդհանուր տարողությունը 1955 թվականին արդեն հասել էր օրական, միջին հաշվով, 150 հազար տոննայի կամ տարեկան՝ մաքսիմում 54 միլիոն տոննայի։

Նավահանգստային համալիրները: 1955 թվականին Սաուդյան Արաբիայի նավթն արտահանվում էր հետևյալ երեք գլխավոր կետերից՝ ա) Սայդոն, Լիբանանում, Տապլայնի վերջին կայանը Միջերկրական ծովի ափին։ Բարձման օրական միջին կարողությունը 80 հազար տոննա. բ) Սիթրահ կղզին, Բահրեյնի բարձման կայանը. գ) Ռաս-Տանուրա, Արաբական մայր ցամաքում, Պարսից ծոցի ափին, որտեղ գործում են բարձման մի շարք նավամատույցներ՝ ամեն կարգի հարմարանքներով։

Սաուդյան Արաբիայում գործող կոնցեսիոն ընկերությունն է՝ Ամերիկյան Արաբիան Օյլ Կոմպանի (կրճատ Արամկո), իսկ նավթամուղային սիստեմը շահագործող ընկերությունն է՝ Տրանսարաբիան Պայպ Լայն Կոմպանին (կրճատ Տապլայն)։ Այս երկու ընկերություններն էլ միմյանց հետ սերտ կապեր ունեն։

ԿՈՒՎԵՅՏ

Կուվեյտը արաբական փոքր իշխանություն է, որը գտնվում է Արաբական թերակղզու հյուսիս-արևելքում, Պարսից ծոցի ափին։ 1899 թվականից այս երկիրը գտնվում է անգլիական իմպերիալիզմի լծի տակ որպես պրոտեկտորատ։ Երկրի գլխավոր քաղաքը էլ-Կուվեյտն է, որը միևնույն ժամանակ առաջին նավահանգիստն է։ Այստեղ է ապրում նստակյաց բնակչության մեծագույն մասը։ Բնակչությունը չափազանց հետամնաց և աղքատ է, իսկ երկիրը՝ անբարեբեր, սակայն նավթային պաշարների տեսակետից Կուվեյտը Մերձավոր և Միջին Արևելքում գրավում է առաջին տեղերից մեկը։ 1955 թվականի տվյալների համաձայն, Կուվեյտի նավթային պաշարները (4,11 միլիարդ տոննա) գերազանցում են ԱՄՆ-ի նավթային պաշարներին։ Եթե նկատի ունենանք, որ Կուվեյտի տերիտորիայի ընդհանուր տարածությունը ԱՄՆ-ի տերիտորիայի ընդհանուր տարածության մեկ հազարերորդից մի քիչ է ավել, ապա կարելի է եզրակացնել, թե այդ երկրի ընդերքում որքան խիտ են նավթային շերտերը։

Կուվեյտում, Բահրա կոչված վայրում կատարված առաջին հորատման աշխատանքները որևէ դրական արդյունք չտվեցին։ Հետագայում, 1937 թվականին, մեծ քանակությամբ նավթ հայտնա-

բերվեց Կուվեյթ քաղաքից մոտ 50 կիլոմետր դեպի հարավ գտնվող Բուրգան կոչված վայրում, որը ներկայումս ոչ միայն երկրի, այլև ամբողջ Մերձավոր ու Միջին Արևելքի և նույնիսկ կապիտալիստական աշխարհի ամենաարտադրողական նավթավայրն է։ Այժմ շահագործման մեջ են գտնվում նաև Մագվա և Ահմադի նավթավայրերը։ Ուսումնասիրման էտապում են գտնվում վերջին ժամանակներս հայտնաբերված Ում-Գուդայրի և Ռաուդաթայնի նավթավայրերը։ Այս վերջինս գտնվում է Կուվեյթ քաղաքից 160 կիլոմետր հյուսիս, Իրաքի սահմանամերձ շրջանում։ Հորերի խորությունը տատանվում է 1100—1600 մետրի սահմաններում։ 1955 թվականին Կուվեյթը արդյունահանել է 55 միլիոն տոննա[1] նավթ, նախնական տվյալների համաձայն, 1956 թվականի առաջին կիսամյակին տվել է 28,8 միլիոն տոննա։ 1938 թվականից մինչև 1955 թվականը նավթավայրերից ստացվել է 250 միլիոն տոննա նավթ, չնայած այն բանին, որ 1938 թվականից մինչև 1946 թվականը Կուվեյթի նավթահանումը եղել է աննշան։

Կուվեյթ Օյլ Կոմպանիի մոտ աշխատում են 700 եվրոպացիներ, հիմնականում անգլիացիներ, մի քանի հազար պակիստանցիներ ու հնդիկներ և 5000 տեղացի բանվորներ։ Եվրոպացի բանվորները միատեսակ կերպով դրված են արտոնյալ վիճակի մեջ։

Եթե հանրագումարի բերենք Կուվեյթի նավթի արդյունահանման մասին ամենավերջին տվյալները, ապա կստանանք հետևյալ պատկերը.

Աղյուսակ 12

	1947 թ.	1955 թ.
Հորերի թիվը	13	169
Շահագործվող հորերի թիվը	13	160
Օրական միջին հանույթը (տոննաներով)	6096	145384
Տարեկան հանույթը (միլիոն տոննաներով)	3,04	55

Կուվեյթի նավթի փոխադրումները կատարվում են Պարսից ծոցից նավթատար նավերով։ Սակայն ծրագրված է կառուցել մագիստրալ նավթամուղ, որը Կուվեյթի նավթավայրերը կապելու է Միջերկրական ծովի նավահանգիստների հետ։ Այս նավթամուղի կառուցումով մեծապես կրճատվելու են փոխադրածախսերը և Սու-

[1] Ուրիշ տվյալների համաձայն 54,8 միլիոն տոննա, տե՛ս The Petroleum Times, March 30, 1956, p. 210.

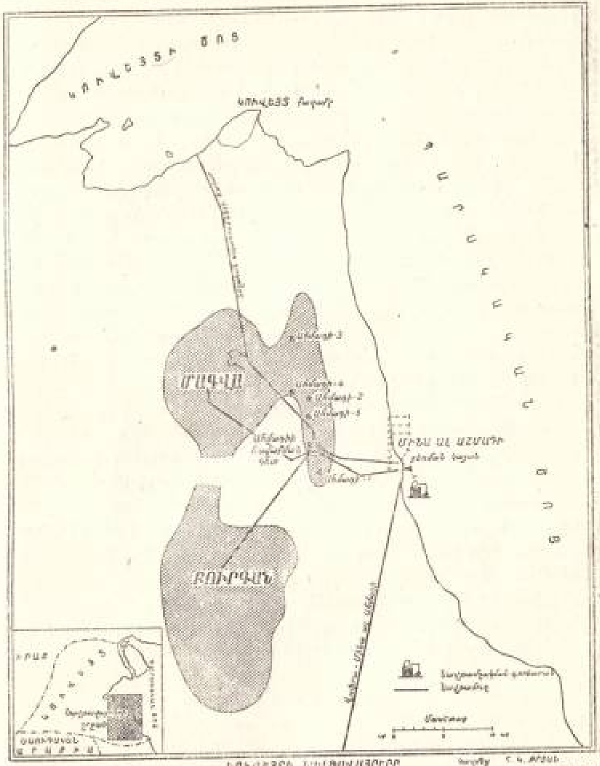

ՔՈՒՎԵՅԹԻ ՆԱՎԹԱՎԱՅՐԵՐԸ

եզի ջրանցքի տուրքերը, ինչպես այդ արդեն տեղի ունի Սաուդյան Արաբիայում Տապլայն նավթամուղի շնորհիվ։ Այժմ նավթավայրերից մինչև Պարսից ծոցի ափը արդեն գործում են նավթամուղային համեմատաբար կարճ գծեր։ Նավթավայրերը 100 և 150 միլիմետր տրամագիծ ունեցող խողովակներով կապված են հավաքման կետերի հետ։ Այդ կետերից մինչև Ահմադիի նավթավայրին կից կենտրոնացման գլխավոր կայանը նավթը անցնում է 500 միլիմետր տրամագիծ ունեցող խողովակների միջով։ Ահմադիի կայանում գոյություն ունեցող նավթամբարների սիստեմն ունի 550 հազար տոննա տարողություն։ Ահմադիից մինչև ծովափ՝ Մենա-էլ-Ահմադիի բարձման կայանը, ընդամենը 10 կիլոմետր երկարությամբ, գործում են նավթամուղային չորս գիծ, որոնցից երեքի խողովակների տրամագիծը 600 միլիմետր է, իսկ մեկինը՝ 550 միլիմետր։ Մենա-էլ-Ահմադիում գործում է նավթամշակման գործարան՝ տարեկան 1,5 միլիոն տոննա կարողությամբ։ Այս գործարանը, որը արտադրում է բենզին, կերոսին, գազ օյլ և այլն, հիմնականում սպասարկում է տեղական կարիքներին և խողովակներով կապված է Կուվեյտ քաղաքի մոտ Բանդար Շուվայխի հետ։

Կուվեյտի նավթաբարձման կայանը՝ Մենա-էլ-Ահմադին, իր տեսակի մեջ կապիտալիստական աշխարհում ամենախոշորն է։ Այստեղ նավամատույցներում միանգամից հնարավոր է սպասարկել 13 նավթատար նավերի։ Բարձման միջին տևողությունը 18 ժամ է։ Այս նավահանգստում բարձվում է ամսական 253 նավթատար նավ։ 1954 թվականին այս նավահանգստում բարձվել է 2753 նավթատար նավ, յուրաքանչյուրը միջին հաշվով, 18 հազար տոննա բեռնվածությամբ։

Կուվեյտում գործող կոնցեսիոն ընկերությունն է՝ Կուվեյտ Օյլ Կոմպանին, որի մեջ ներկայացված են հավասարապես թե՛ ամերիկյան և թե՛ անգլիական նավթային մոնոպոլիաները։

ԿՈՒՎԵՅՏԻ ՉԵԶՈՔ ԳՈՏԻՆ

Կուվեյտի Չեզոք Գոտին գտնվում է Կուվեյտի և Սաուդյան Արաբիայի միջև ընկած 3200 քառակուսի կիլոմետր տարածություն և գտնվում է այս երկու պետությունների միասնական իշխանության տակ։

1949 թվականից մինչև 1952 թվականն այստեղ միայն փորձնական հորատումներ են կատարվել։ Այդ թվականներին միայն Վաֆրա կոչված շրջանում չորս հորերից երեքը ամուլ են դուրս

եկել։ 1953 թ. դեկտեմբերի 27-ին շահագործման է հանձնվել Վաֆրա նավթավայրի առաջին արդյունաբեր հորը։ Այդ տարին Չեզոք Գոտու հորերի օրական միջին արտադրողականությունը հազիվ 200—175 տոննա էր, 1954 թվականի առաջին կիսամյակից արդեն այն բարձրացել էր օրական 3000 տոննայի, իսկ 1955 թ. արդյունահանվում էր՝ օրական միջին հաշվով 4500 տոննա նավթ։

Վաֆրայի նավթավայրում 34 հորից 26-ը արդյունաբեր է։ Վաֆրա նավթավայրում կա նավթահավաքման կայան՝ 7500 տոննա տարողությամբ։ Հավաքման կետից մինչև բարձման կայանը, Կուվեյտի տերիտորիայում, Մենա Աբդուլլա կոչված վայրում, ձգվում է 55 կիլոմետր երկարությամբ նավթամուղ, որի խողովակների տրամագիծը 200—250 միլիմետր է։ Մենա Աբդուլլայում առ 1955 թ. գոյություն ունեն բարձման հետևյալ հարմարությունները. նավթի հավաքման համար պահեստի երկու նավթամբար՝ յուրաքանչյուրը 10 հազար տոննա տարողությամբ, ինչպես նաև ծովի մեջ երկարող նավթամատուցման խողովակ, որի միջոցով նավթատար նավերին նավթ է մատուցվում ժամում 1100 տոննա։

1954 թվականին Չեզոք Գոտու տերիտորիայում, Ռաս Ալ Զոր վայրի մոտ սկսեցին կառուցել Մենա Սաուդ անունով մի նոր նավամատույց, որն ավարտվեց 1955 թվականին։ Վաֆրայի նավթավայրից մինչև բարձման այս նոր կետը կառուցվեց 40 կիլոմետր երկարությամբ և խողովակների 250 միլիմետր տրամագծով նավթամուղ։

1955 թվականին Կուվեյտի Չեզոք Գոտում նավթ հայտնաբերվեց 2280 մետր խորության վրա, ծակոտկեն կրաքարային շերտերում։ Այս հորի արտադրողականությունն է օրական 350 տոննա նավթ։ Այս նոր հայտնաբերումը բաց է անում մինչև այժմ Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների համար անհայտ նոր նավթակիր շերտեր։ Կուվեյտի Չեզոք Գոտու նավթի պաշարները, մինչև այս նոր շերտի երևան գալը, հաշվվում էին 45 միլիոն տոննա։

Կ Ա Տ Ա Ր

Այս երկիրը, որը նույնպես արաբական փոքր շեյխություն է, գտնվում է նույնանուն թերակղզու վրա, Արաբական թերակղզում, Պարսից ծոցում։ Անգլիական պրոտեկտորատ է։ Գլխավոր քաղաքը Էլ-Բիդան է, իսկ՝ գլխավոր նավթավայրը՝ Դուխանը։ Հետախուզական և հորատման աշխատանքներն սկսվել են դեռևս 1938 թվականից, սակայն երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկսվելու պատճառով ժամանակավորապես դադարեցվեցին։ 1947 թվականին

հետախուզման և հորատման աշխատանքները վերսկսվեցին ավելի մեծ թափով։ Այժմ, բացի Դուխանից, գործում է նաև Ալ Խարայիբի նավթավայրը, որը գտնվում է թերակղզու համարյա կենտրոնական շրջանում։ Վերջին ժամանակներս Դոհա քաղաքից 56 կիլոմետր դեպի ծովի խորքերը ստորջրյա հորատումներ են կատարվում։

Կատարի նավթավայրերը 120 կիլոմետր երկարությամբ նավթամուղային ցանցով կապված են Պարսից ծոցի ափին գտնվող Ումմ Սայիդի նավահանգստի հետ։ Նավթամուղի օրական միջին փոխադրունակությունը 15 հազար տոննա է։ Ումմ Սայիդի նավահանգիստն ունի բարձման երկու նավամատույց, որոնց նավթամատուցման ընդհանուր տարողությունն է ժամում 2000 տոննա։ Նավահանգստին կից կա նավթահավաքման կայան՝ ավելի քան 15 նավթամբարներով։

1955 թվականին Կատարում հանվել է 5,5 միլիոն տոննա նավթ։ 1956 թվականի առաջին կիսամյակում՝ 2,6 միլիոն տոննա։ Սկզբից մինչև 1955 թվականը հանվել է ընդամենը 21,3 միլիոն տոննա նավթ։ Կատարի նավթի պաշարները հաշվվում են 195,5 միլիոն տոննա։

ՓԱՅՄԱՆԱԴՐԱՅԻՆ ՕՄԱՆ ԵՎ ԴՀՈՖԱՐ-ՕՄԱՆ

Այս շրջանները հանդիսանում են անգլիական գերիշխանության տակ գտնվող մի քանի շեյխություններ, որոնցից ամենախոշորներն են՝ Աբու Դհաբիի, Դուբայի և Դհոֆարի շեյխությունները։ Այս շրջաններում կատարվող աշխատանքները գտնվում են հետախուզական ու էքսպերիմենտալ հորատումների էտապում և դեռևս շահագործելի մասշտաբներով նավթ չի հայտնաբերվել։

1955 թվականին Դհոֆար-Սիտիզ Սերվիս ընկերությունը (Սիտիզ Սերվիս Կորպորեյշընի դուստր ընկերություն) Ռիչֆիլդ Օյլ ընկերության հետ միասին Դաուկա № 1 նավթավայրում կատարած հորատման աշխատանքները 4000 մետր խորության անգամ ոչ մի արդյունք չտվեցին։ 1956 թվականի մարտին այս նույն վայրից 120 կիլոմետր դեպի արևելք սկսվեցին հորատման նոր աշխատանքներ, որոնց արդյունքների մասին դեռևս տեղեկություններ չկան։

ԵՄԵՆ

1953 թ. ապրիլ ամսին Եմենի կառավարության կողմից հետախուզման իրավունքներ են տրվել Արևմտյան Գերմանիայի նավթային մոնոպոլիստական խմբավորումներից «Դիլման, Բերգբաու և Բենհայմ» ընկերությանը՝ մինչև 1958 թ. ժամկետով։ Հետախուզման ծախսերը և հետագայում նավթ հայտնաբերելու դեպքում շահագործումից ստացվելիք օգուտները, բաժանվելու են ընկերության և Եմենի կառավարության կողմից հավասար համարժեքությամբ։ Հինգ տարվա ընթացքում նավթ չհայտնաբերվելու դեպքում կոնցեսիան բատինքյան համարվելու է վերջացած։

1954—1955 թթ. այս ընկերության հետախուզական գործունեությունը սահմանափակվեց Եմենի ծովափնյա նեղ հողաշերտի երկարությամբ։ 1955 թվականին 30 տարվա ժամկետով կոնցեսիոն իրավունքներ ձեռք բերեց Եմեն Դեվելոպմենտ Կորպորեյշըն ամերիկյան մոնոպոլիստական ընկերությունը։ Նրան հանձնվեցին նաև երկրի այլ հանքային հարստությունների հետախուզման ու շահագործման լայն իրավունքներ։ Կոնցեսիան տարածվում է երկրի տերիտորիայի 3/4 տարածության վրա, ընդամենը ավելի քան 100 հազար քառակուսի կիլոմետր. դուրս է մնում միայն ծովափնյա այն նեղ շերտը, որը գտնվում է գերմանական կոնցեսիաների իրավասության տակ։ Կոնցեսիոն պայմանների համաձայն, եթե 6 տարվա ընթացքում Եմեն Դեվելոպմենտին չհաջողվի համապատասխան հայտնաբերումներ անել, կոնցեսիան բատիրյան համարվելու է վերջացած։

ԵԳԻՊՏՈՍ

Նավթի հետքերի առատության շնորհիվ Սուեզի ծոցի շրջանը շատ վաղուց արժանացավ նավթահետախույզների ուշադրությանը։ Սակայն հետագա հետախուզական աշխատանքները չարդարացրին այս շրջանի նավթային պաշարների հետ կապված հույսերը։ Ընդամենը հայտնաբերվեց ութ նավթավայր՝ Հուրղադա, Ռաս Ղարիբ, Սուդր, Ասլ, Գեմսա, Ռաս Մաթարմա, Ուադի Ֆեյրան և Աբու Դուրբա, որոնցից շահագործվում է միայն չորսը։

Եգիպտոսի համարյա բոլոր նավթավայրերը գտնվում են Սուեզի ծոցի շրջանում, Կարմիր ծովի արևմտյան և որոշ չափով էլ արևելյան ափերին։ Այս նավթավայրերի արտադրողականությունը, համեմատած Մերձավոր Արևելքի երկրների այլ շրջանների նավթավայրերի հետ, ցածր է։ Հուրղադայի նավթավայրը արդեն սպառման նշաններ է ցուցաբերում։

Եգիպտոսում վերջին ժամանակներս ինտենսիվ հետախուզական աշխատանքներ են կատարվում։ 1955 թվականին Ինտերնաշընըլ Էջիպշըն Օյլ կամպանիի հետախույզները Բելայիմի շրջանում 2500—2750 մետր խորության ստորին միոցենի շերտերում հայտնա-

բերեցին նավթի հետքեր։ Այս ընկերության մեջ հավասար չափով մասնակցում են՝ Սոցհերն Կալիֆորնիա Պետրոլեում Կորպորեյշընը (ամերիկյան), Պետրոֆինան (շվեյցարական), Մինեռարիա (իտալական)։

Հետախուզական աշխատանքներ կատարվում են նաև Արևմտյան անապատում ամերիկյան Կոնորադո Պետրոլեում Կոմպանիի և Միսիոն Ծևելփս ընկերությունների կողմից, որոնք վերջերս միանալով կազմեցին Սահարա Պետրոլեում Կոմպանին։ Այս ընկերության կողմից կատարվող աշխատանքները այժմ կենտրոնացված են Բուրգ-էլ-Արաբ կոչված վայրում Ալեքսանդրիայից 45 կմ դեպի Արևմտյան անապատի խորքերը։ Այստեղ հորատված է 3000 մետր խորությամբ մի հոր։ Ընդերքի ստրուկտուրան Ցուրայի կավճային է։ Այստեղ հարուստ նավթային պաշարների հետքեր դեռևս չեն հայտնաբերվել։

1955 թվականին, Եգիպտոսում արդյունահանվել է 1,8 միլիոն տոննա նավթ։

Եգիպտոսում գործում է նավթամշակման երեք գործարան. առաջինը, որի թողման կարողությունը տարեկան 2,3 միլիոն տոննա է, պատկանում է Շելլի նավթային մոնոպոլիստական խմբին, երկրորդը, որը ունի թողման տարեկան 1,3 միլիոն տոննա կարողություն, պատկանում է կառավարությանը, իսկ երրորդը նորակառույց փոքր գործարան է՝ 200 հազար տոննա կարողությամբ։

Եգիպտական կառավարության նախաձեռնությամբ այժմ կառուցվում է Սուեզը Կահիրեի հետ միացնող նավթամուղ, որի կառուցման գործը հանձնված է Դալմին Միլանո իտալական ընկերությանը։

Ամփոփելով Եգիպտոսի նավթարդյունաբերության վերաբերյալ տվյալները, ստանում ենք հետևյալ պատկերը.

Աղյուսակ 13

Նավթավայր	Հայտնաբերման թվականը	Հորերի թիվը	1955 թ. արդյունահանումը մլն տոննա
Գեմսա	1908	25	Առանձին նավթավայրերի արդյունահանման մասին տվյալներ դեռևս չկա
Հուրղադա	1913	139	
Աբու Դուրբա	1918	28	
Ռաս Ղարիբ	1938	154	
Սուդր	1946	33	
Ասլ	1948	28	
Ռաս Մատարմա	1948	6	
Ուադի Ֆեյրան	1949	2	
Ընդամենը	—	415	1,8

ԻՍՐԱՅԵԼ

Մինչև արաբա-իսրայելական 1948 թ. ընդհարումները Իսրայելը (այդ ժամանակ Պաղեստին) հանդիսանում էր Միջերկրական ծովի ափին նավթի արտահանման կարևոր կայաններից մեկը, որտեղ գործում էր նաև նավթամշակման խոշոր գործարան։ Այս երկրի նավթամշակման գործարանը, որը կառուցվել է հատկապես Իրաքի նավթը մշակելու նպատակով, վերջին իրադարձությունների հետևանքով այժմ աշխատում է իր տարողությունից շատ ավելի փոքր մասշտաբներով, Ամերիկայից ներմուծված նավթի հումքի բազայի վրա, տեղական պահանջների համար։ Այս գործարանի տարողությունը տարեկան 4,5 միլիոն տոննա էր և ծրագրված էր այն բարձրացնել 7 միլիոն տոննայի։ Սակայն, Իրաքից նավթի մատակարարումները դադարեցնելու ժամանակ այս գործարանն իր հնարավորություններից անհամեմատ ավելի ցածր բեռնվածությամբ էր աշխատում, տարեկան մշակելով հազիվ 800 հազար տոննա նավթ։

Նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը Պաղեստինում (այժմ Իսրայել) հետախուզումներ են կատարվել և Կուրնուբի շրջանում նավթի հետքեր են հայտնաբերվել։ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հետախուզական աշխատանքները կանգ առան։ 1919 թվականին այս աշխատանքները վերսկսվեցին և մի շարք վայրերում նավթի հետքեր հայտնաբերվեցին, այդ թվում Սինայի թերակղզու սահմանամերձ շրջաններում, Հորդանանի հովտում, Մեռյալ ծովի ավազանում՝ Ջեբել Ուսդումի մոտերքը, Նաբլուսի շրջանում և այլն։ 1953—1955 թվականներին, հորատման աշխատանքներ են կատարվել Մադալ, Բեերի, Կարմել, Ռեխոտ և Թել-Սաֆիտ վայրերում, բացի այդ, ներկայումս ուսումնասիրություններ են կատարվում ծովափնյա հարթավայրերում և բլուրների լանջերում՝ որոշելու համար ենթահողի երկրաբանական ստրուկտուրան, ինչպես նաև Նեգեֆի նստվածքների կազմը։

1955 թվականի սեպտեմբերից Իսրայելը արդեն մտել է նավթարդյունաբերող երկրների շարքը։ Լապիդոթ-Իսրայել Պետրոլեում Կոմպանիի կողմից 1300 մետր խորության մեջ հայտնաբերվել է բավարար քանակությամբ նավթ, այն վայրում, որտեղ 1954 թվականին հորատման աշխատանքներ էր կատարել Իրաք Պետրոլեում Կոմպանին և որը հետագայում դադարեցվել էր քաղաքական արգելքների հետևանքով։

Իսրայելում դրական արդյունքների են հասել նաև Իսրայել-Ամերիկյան Օյլ Կորպորեյշըն նավթային ընկերությունը։ Այս ընկերու-

թյան մեջ հավասար չափով մասնակցում են Նյու-Յորքի Բեր, Սանդրնըր էնդ Կոմպանին և Հըսկի Օյլ Կոմպանին, երկուսն էլ ամերիկյան։ Իսրայել-Ամերիկյան Օյլ Կորպորեյշընի հետախույզները 1955 թվականի հունվարին գազի պաշարներ են հայտնաբերել Պետահ-Թիկվա շրջանում, ինչպես նաև Գան Յավնեի ծովափնյա տարածություններում։

ՍԻՐԻԱ ԵՎ ԼԻԲԱՆԱՆ

Սիրիայում նավթահետախուզական աշխատանքները կատարվում են հատկապես Ջեզիրեի շրջանում, երկրի հյուսիս-արևելքում, ինչպես նաև Հալեպ քաղաքի հյուսիսում՝ Մենախիի մոտ, և Դամասկոս-Բաղդադ ճանապարհի հյուսիսային շրջաններում։ Հորատման աշխատանքներ են կատարվել մի շարք վայրերում, այդ թվում՝ Քարա Չուքակում, Աղազից քիչ հյուսիս, Աֆրինից քիչ հարավ մի կետում, Դհիլաջի ցածրավայրում՝ Փալմիրից քիչ հարավ և այլն։

Լիբանանում, ամենավերջին տվյալների համաձայն, Բեկաա դաշտում երևան են բերվել նավթի հետքեր։ Սակայն, այս բոլորով հանդերձ, մինչև այժմ այս երկրներում ոչ մի շրջան շահագործման չի հանձնվել։

Լիբանանը Իսրայելի նման գտնվելով Առաջավոր Ասիայում Միջերկրական ծովի ափին, Մերձավոր Արևելքի նավթի արտահանման համար ունի չափազանց նպաստավոր պայմաններ։ Նա ավելի կարևոր դարձավ հատկապես արաբա-իսրայելական ընդհարումից հետո, երբ արաբական երկրները, բոյկոտելով իրենց երկրներից հոսող նավթի այն մասը, որ գնում էր Հայֆա, ուղղեցին դեպի Լիբանան։ Լիբանանն ունի մի քանի կարևոր նավահանգիստներ, որոնցից ամենագլխավորը Բեյրութն է, ապա գալիս են Տրիպոլին և Բանիասը (Սիրիայում), որոնք միաժամանակ հանդիսանում են Իրաքի նավթամուղային սիստեմի հյուսիս-արևմտյան ճյուղերի վերջին կայանները, և, վերջապես, Սայդոնը, որը Տապլայնի, այսինքն Սաուդյան Արաբիայի նավթամուղի վերջին կայանն է։ Ծրագրերի համաձայն, նոր կառուցվող բոլոր մագիստրալ նավթամուղերը, որոնք ուղղվելու են դեպի Միջերկրական ծովի ափը, վերջանալու են Լիբանանի նավահանգիստներում։ Եթե այդ ծրագրերն իրագործվեն, այս նավահանգիստները կդառնան Մերձավոր Արևելքի նավթի արտահանման կարևորագույն կենտրոնները և այն ժամանակ, ըստ նախնական տվյալների, Մերձավոր Արևելքի նավթի 80 տոկոսը

կարտահանվի Տրիպոլիի, Բանիասի, Սայդոնի և կամ լիբանանյան մի այլ նավահանգստի միջոցով։ Այժմ դեռևս միայն 45 տոկոսն է, որ գնում է Լիբանանի նավահանգիստները։

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, Մերձավոր Արևելքի համարյա բոլոր երկրները նավթի խոշոր արդյունահանողներ են, իսկ այն մի քանիսը, որոնք նավթի պաշարներով դեռևս համարվում են համեմատաբար ավելի աղքատ, նրանք էլ կարևոր են որպես արտահանման և նավթամշակման կենտրոններ։

ԹՅՈՒՐՔԻԱ

Ռամանի նավթավայրը կամ Ռամանդաղը գտնվում է վերին Տիգրիսի հովտում թյուրք-սիրիական սահմանագլխից 95—100 կիլոմետր դեպի հյուսիս։ Այս շրջանի ընդերքի երկրաբանությունը նման է Իրաքի Այն Զալահ նավթավայրի ենթահողի պայմաններին, սակայն նավթը այստեղ ստացվում է կավճային կրաքարային շերտերից։ Այս շրջանում առաջին անգամ նավթ հայտնաբերվեց 1940 թվականին, 1500 մետր խորության վրա։ Այժմ մեկ հորի միջին արտադրողականությունն է օրական 75 տոննա նավթ։

Նավթահետախուզական և առանձին դեպքերում հորատման աշխատանքներ են կատարվում Գարզանում՝ Ռամանդաղից քիչ դեպի հյուսիս-արևելք, Կենտալում՝ Ռամանդաղից քիչ դեպի արևելք, Ադըրկարայում, Հոջալիում՝ Ադանայի պրովինցիայում, Ռեասնում՝ Ռամանդաղից 55 կիլոմետր հյուսիս-արևելք, և այլն։

Բատմանում կառուցվել է նավթամշակման փոքր գործարան։

1955 թվականի հոկտեմբերից, այսինքն նավթային կոնցեսիաների վերաբերյալ նոր օրենքի գործողության մեջ մտնելուց մինչև 1956 թվականի հունվար ամիսը Թյուրքիայի տերիտորիայում նավթային հետախուզությունների համար կոնցեսիաներ են շնորհվել ընդամենը 12 ընկերությունների, որոնցից 9-ը օտարերկրյա կապիտալի ներկայացուցիչներ են։

Այս ընկերություններն են՝ Ամերիկըն Օվըրսիզ, Բոլսա Չիկա Օյլ Կորպորեյշըն, Դիլման Մոնտան, Զեկյման Օյլ էնդ Գազ, Էսսո-Ստանդարդ Էքսպլորեյշըն, Ջիլիլանդ Օյլ Կորպորեյշըն, Հըսկի Օյլ Կոմպանի, Իստանբուլ Բարբի Գազ Լիմիտեդ Շիրկետի, Մոբիլ Օյլ Թյուրք Անոնիմ Օրթաքլըղը (Սոկոնի), Բատտաֆշըև Պետրոլյում Շիրքեթի, Տայդ Վատեր Ասոսիեյթդ Կոմպանի, Թյուրքիշ Պետրոլերի։

ԱՖՂԱՆԻՍՏԱՆ

Աֆղանիստանի նավթաբեր գոտիները, որոնք գտնվում են հյուսիսում Տաջիկական ՍՍՌ-ի տերիտորիայի սահմանամերձ շրջանում, տարածվում են դեպի հարավ մինչև Դեշտե-Մարգո հարթավայրը։

Տիրպուլի շրջանում Հերատ քաղաքից 85 կիլոմետր հյուսիս-արևմուտք, այս վերջինը Մեշհեդի հետ կապող խճուղուց ոչ շատ հեռու հայտնաբերվել է ծանր նավթ՝ ասֆալտի մեծ պարունակությամբ։ Նավթային այլ հետքեր հայտնաբերվել են նաև Սերայ-Հոջայի շրջանում, Զարի-Կալայ խճուղու մոտերքը, այնուհետև՝ Մայմենի շրջանում և այլն։ Այս բոլորով հանդերձ՝ ոչ մի նավթավայր շահագործման չի հանձնվել։ Քաղաքական պայմանների և փոխադրամիջոցների բացակայությունը պետք է համարել այս երկրի նավթային հարստությունների նկատմամբ ցուցաբերված անտարբերության գլխավոր պատճառները։

* * *

Այսպիսով Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում իմպերիալիստական աշխարհի մոնոպոլիաների գլխավոր կոնցեսիոն ընկերություններն են՝

Ադեն (Պրոտեկտորատ)

Պետրոլյում Կոնսեշընզ Լիմիտեդ, Իրաք Պետրոլյում Կոմպանիի դուստր ընկերություն։ Կոնցեսիոն տարածությունը՝ երկրի տերիտորիան լրիվ՝ 179000 քառ. կիլոմետր։

Բահրեյն

Բահրեյն Պետրոլյում Կոմպանի Լիմիտեդ։ Պատկանելիություն՝ Տեխասս Կոմպանի և Ստանդարդ Օյլ օֆ Կալիֆորնիա։ Կոնցեսիոն տարածություն՝ կղզու ամբողջ տերիտորիան և տերիտորիալ ջրերը 2725 քառ. կիլոմետր։

Դոֆար

Դհոֆար-Սիտիզ Սերվիս Պետրոլյում Կորպորեշըն, Սիտիզ Սերվիս Օյլ Կոմպանիի դուստր ընկերություն, մի ժամանակ կոնցեսիոն

պատկանում էր Իրաք Պետրոլյումի օժանդակ ընկերություններից մեկին։ Կոնցեսիոն տարածություն՝ երկրի տերիտորիան ամբողջությամբ՝ 48 000 քառ. կիլոմետր։

Հադրամաութ

Պետրոլյում Կոնսեշընզ Լիմիտեդ, Իրաք Պետրոլյումի դուստր ընկերություն։ Կոնցեսիոն տարածություն՝ երկրի ամբողջ տերիտորիան՝ 104 000 քառ. կիլոմետր։

Հորդանան

Տրանսժորդան Պետրոլյում Կոմպանի, Իրաք Պետրոլյումի դուստր ընկերություն։ Կոնցեսիոն տարածություն՝ երկրի տերիտորիան ամբողջությամբ։

Կուվեյտ

Կուվեյտ Օյլ Կոմպանի Լիմիտեդ։ Պատկանելիություն՝ Անգլո-Իրանիան և Գըլֆ Օյլ հավասար չափով։ Կոնցեսիոն տարածություն՝ երկրի ամբողջ տերիտորիան և տերիտորիալ ջրերը՝ 10 000 քառ. կիլոմետր։

Իրաք

1. Բասրահ Պետրոլյում Կոմպանի Լիմիտեդ, Իրաք Պետրոլյումի օժանդակ ընկերություն։ Կոնցեսիոն տարածություն՝ Իրաքի հարավային շրջանները։

2. Իրաք Պետրոլյում Կոմպանի Լիմիտեդ, Կոնցեսիոն տարածություն՝ Բաղդադի և Մոսուլի պրովինցիաները՝ 50 000 քառ. կիլոմետր. ժամկետ՝ 2000 թ.

Պատկանելիություն՝

Անգլո-Սաքսոն Պետրոլյում Կոմպանի (Շել)	23, 75%
Դ'Արսի Էկսպլորեշըն Կո. (Անգլո-Իրանիան)	23, 75%
Կոմպանի Ֆրանսեզ դե Պետրոլ	23, 75%
Նիր Իստ Դևելոպմենտ Կորպորեշըն (Ստանդարդ օֆ Նյու Ջերսեյ և Սոկոնի-Վակուում)	23, 75%
Գ. Գյուլբենկյան	5,00%

3. Խանակին Պետրոլյում Կոմպանի Լիմիտեդ, Անգլո-Իրանիանի դուստր ընկերություն։ Կոնցեսիոն տարածություն՝ Իրանի սահմանամերձ շրջանը։

4. Մոսուլ Պետրոլյում Կոմպանի Լիմիտեդ, Իրաք Պետրոլյումի օժանդակ ընկերություն։ **Կոնցեսիոն տարածություն՝** *Տիգրիս գետի արևմտյան շրջանը 33° լայնության հյուսիսում։ Ընդամենը 64 000 քառ. կիլոմետր։ Ժամկետ 2007 թ.։*

Իսրայել

Անցյալում կոնցեսիան պատկանում էր Պետրոլյում Դևելոպմենտ Լիմիտեդ (Պալեստայն), այժմ Իսրայելի կառավարությունը (1954 թ. օգոստոսից)՝ հետազոտման իրավունքներ է շնորհել 8 տարբեր ընկերությունների։

Իրան

Նախկինում կոնցեսիան պատկանում էր Անգլո-Իրանիան Օյլ Կոմպանիին։ Սկսած 1954 թ. օգոստոսից, նախկին կոնցեսիան շահագործվում է երկու նոր ընկերությունների միջոցով, Իրաանսե Աարդոլիե Էքսպլորատիե էն Պրոդուկտիե Մաատշապիժ, և Իրաանսե Աարդոլիե Ռաֆինաժ Մաատշապիժ, որոնք կազմակերպվել են կոնսորցիումի կողմից։ **Կոնցեսիոն տարածություն՝** *256 հազար քառ. կիլոմետր։ Կոնսորցիումի մասն են կազմում՝*

Բրիտիշ Պետրոլյում Կոմպանին (նախկին Անգլո-Իրանյան Օյլ Կոմպանին) . . . . . 40% (բրիտանական)

Ռոյըլ Դեչ Շել . . . . . . 14% (անգլո-հոլանդական)

Կոմպանի Ֆրանսեզ դե Պետրոլ . . . . 6% (ֆրանսիական)

Ստանդարդ Օյլ Կո. օֆ Նյու Ջերսի, Սոկոնի-Վակուում Կո., Գալֆ Օյլ Կո., Ստանդարդ Օյլ Կո. օֆ Կալիֆորնիա, Տեկսաս Օյլ Կոմպանի . . . . 35% (ամերիկյան)

Ռիչֆիլդ Կո., Ամերիկըն Ինդիփենդընթ Օյլ, Հանկոկ Օյլ Կո., Ատլանտիկ Օյլ Կո., Պասիֆիկ Վեստերն Օյլ Կորպ., Սան Ժասինտո Օյլ Կո., Սիգնալ Օյլ էնդ Գազ Կո., Ստանդարդ Օյլ օֆ Օհայո, Տայդ Վատեր Ասոսիեյթըդ Օյլ Կո., 5% (ամերիկյան)։

Մասկատ

Պետրոլյում Դևելոպմենտ Կոմպանի Լիմիտեդ, Իրաք Պետրոլյումի դուստր ընկերությունը։

Կուվեյթի Չեզոք Գոտի

Ամերիկըն Ինդիփենդենթ Օյլ Կոմպանի։ **Կոնցեսիոն տարածություն՝** *տերիտորիան լրիվ, ընդամենը 1900 քառ. կիլոմետր։ Ժամկետ՝ 2008 թ.։*

Սաուդյան Արաբիայի Չեզոք Գոտին

Պասիֆիկ Վեստերն Օյլ Կորպորեյշըն։ Ամբողջ տերիտորիան։ Ժամկետ 2008 թ.։

Օման

Պետրոլյում Դևելոպմենտ Կոմպանի Լիմիտեդ, Իրաք Պետրոլյումի դուստր ընկերությունը։

Կատար

1. Կատար Պետրոլյում Կոմպանի Լիմիտեդ, Իրաք Պետրոլյումի օժանդակ ընկերություն։ **Կոնցեսիոն տարածություն՝** *6560 քառ. կիլոմետր։ Ժամկետ՝ 2010։*

2. Անգլո-Սաքսոն Պետրոլյում Կոմպանի Լիմիտեդ։ **Կոնցեսիոն տարածություն՝** *16 320 քառ. կիլոմետր։ Ժամկետ՝ 2127 թ.։*

Սաուդյան Արաբիա

Արաբիան Ամերիկըն Օյլ Կոմպանի։ **Պատկանելիություն՝** *Ստանդարդ Օյլ օֆ Կալիֆորնիա՝ 30 տոկոս, Տեկսաս Կոմպանի՝ 30 տոկոս, Ստանդարդ Օյլ օֆ Նյու Ջերսի՝ 30 տոկոս, Սոկոնի-Վակուում 10 տոկոս։* **Կոնցեսիոն տարածություն՝** *704 000 քառ. կիլոմետր։ Ժամկետ՝ 2005 թ.։*

Պայմանագրային Օման

1. Պետրոլյում Դևելոպմենտ Լիմիտեդ, Իրաք Պետրոլյումի դուստր ընկերություն։ **Կոնցեսիոն տարածություն՝** *10 000 քառ. կիլոմետր։*

2. Դ'Արսի Էկսպլորեյշըն Կոմպանի, Անգլո-Իրանիանի օժանդակ ընկերություն։ **Կոնցեսիոն տարածություն՝** *20 000 քառ. կիլոմետր։*

3. Դ'Արսի Էկսպլորեյշըն Կոմպանի և Կոմպանի Ֆրանսեզ դե Պետրոլ միասին։ **Կոնցեսիոն տարածություն՝** *2000 քառ. կիլոմետր։*

Եմեն

1. Դիլման Բերգբաու և Բենհայմ ընկերություն, գերմանական, հետազոտական կոնցեսիաներ, 9 քառ. կիլոմետր։ Ժամկետ՝ 1958 թ.։

2. Եմեն Դևելոպմենտ Կորպորեյշըն, ամերիկյան։ **Կոնցեսիոն տարածություն՝** *100 հազար քառ. կիլոմետր։ Ժամկետ՝ 1984 թ.։*

Մերձավոր և Միջին Արևելքի նավթամշակման գործարանների ընդհանուր բնութագիրը

Երկրներ	Վայրեր	Գործարանների թիվը	Ձեռնարկող ընկերությունները	Մշակման կարողությունը (օրական միջինը տոննաներով)	Մշակման պրոցեսը
1	2	3	4	5	6
Աղեն	Փոքր Աղեն	1	Աղեն Պետրոլյում Ռիֆայներիս	16.500	S
Բահրեյն	Բահրեյն	1	Բահրեյն Պետրոլյում Կոմպանի	25.500	Cl. բոլոր պրոցեսները, որից 4175 Cr. T. C
Եգիպտոս	Սուեզ	2	Անգլո-Էջիպշըն Օյլ Ֆիլդս Լիմիտեդ Ռաֆինների դը Պետրոլ (պետական)	6.100 1.250	S. C. A., որից 900 Cr T. S A.
Իրան	Աբադան	1	Նաշընըլ Իրան Օյլ Կո. (պետական), որը այժմ ղեկավարվում է Կոնսորցիումի կողմից Իրանիան Օյլ Ռիֆայնինգ ընկերության միջոցով)	75.500	Cl. բոլոր պրոցեսները, որից 17.900 Cr. T. S.
	ՄԻՍ	1		13.000	T.
	Կերմանշահ	1	Պետական	300	S.
Իրաք	Բաբա-Գուրգուր	1	Իրաք Պետրոլյում Կոմպանի	1,900	S.
	Ալվանդ	1	Խանակին Օյլ Կոմպանի	1,600	S.
	Բասրահ	1	Բասրահ Օյլ Կոմպանի	475	S.
	Բաղդադ	1	Պետական	3,300	Cl. բոլոր պրոցեսները, որից 1200 Cr. T.
	Կայյարահ	1	Պետական	175	A.
Իսրայել	Հայֆա	1	Կոնսոլիդեյտըդ Ռիֆայներիզ Լիմիտեդ	11650	S. C. A., որից 2475 Cr. T.
Կուվեյտ	Մինա-էլ-Ահմադի	1	Կուվեյտ Օյլ Կոմպանի	4.150	S.
Լիբանան	Տրիպոլի	1	Իրաք Պետրոլյում Կոմպանի	1.750	S.
	Սայդա	1	Մեդիտերանեան Ռիֆայնինգ Կոմպանի	1.250	S.
Սաուդյան Արաբիա	Ռաս-Տանուրա	1	Արաբիան Ամերիկըն Օյլ Կոմպանի	26.000	S. A.
Թուրքիա	Բատման	1	Թուրքիյե Պետրոլլերի Ա. Օ.	35	S. A.

Աղյուսակը կազմել ենք ըստ հետևյալ աղբյուրների՝ World Petroleum, Annual Refinery Issue, July 15, 1953; Ibid. 1954; Ibid, 1955.

Ծանոթություն.— S [Skimming].— թեթև ֆրակցիաների ստացում (բենզին, կերոսին և այլն)։
L. [Lubricating].— քսուք յուղերի ստացում։
A [Asphalt].— ասֆալտի ստացում։
Cr. [Cracking].— կրեկինգի պրոցես։
Cl. [Complete].— բոլոր պրոցեսները։
C. [Catalyctic].— կրեկինգ պրոցես կատալիզատորի եղանակով։
T. [Thermal] — կրեկինգ պրոցես ջերմային եղանակով։

Մերձավոր և Միջին Արևելքի նավթարդյունահանումը համեմատած ԱՄՆ-ի և մյուս կապիտալիստական երկրների արդյունահանման հետ 1911—1956 թթ. (միլիոն տոննաներով)

Տարեթվեր	Եգիպտոս	Իրան	Իրաք	Բահրեյն	Սաուդյան Արաբիա	Քուվեյթ	Կատար	Ընդամենը	ԱՄՆ	Կապիտալիստական մյուս երկրներ
1912	0,03	0,04	—	—	—	—	—	0,07	29	48
1913	0,01	0,08	—	—	—	—	—	0,09	33	53
1914	0,10	0,27	—	—	—	—	—	0,37	35	56
1915	0,03	0,38	—	—	—	—	—	0,41	37	59
1916	0,06	0,45	—	—	—	—	—	0,51	40	63
1917	0,14	0,65	—	—	—	—	—	0,79	45	69
1918	0,27	0,89	—	—	—	—	—	1,16	47	69
1919	0,23	1,11	—	—	—	—	—	1,34	49	77
1920	0,16	1,38	—	—	—	—	—	1,54	58	95
1921	0,18	1,74	—	—	—	—	—	1,92	62	106
1922	0,17	2,32	—	—	—	—	—	2,49	74	118
1923	0,15	2,96	—	—	—	—	—	3,11	81	140
1924	0,16	3,71	—	—	—	—	—	3,87	95	139
1925	0,18	4,33	—	—	—	—	—	4,51	102	148
1926	0,17	4,56	—	—	—	—	—	4,73	103	150
1927	0,18	4,83	0,11	—	—	—	—	5,12	120	173
1928	0,26	5,36	0,12	—	—	—	—	5,74	121	181
1929	0,27	5,46	0,12	—	—	—	—	5,85	136	204
1930	0,28	5,94	0,12	—	—	—	—	6,34	131	195
1931	0,28	5,73	0,11	—	—	—	—	6,12	113	187
1932	0,26	6,45	0,10	—	—	—	—	6,81	104	178
1933	0,23	7,08	0,10	—	—	—	—	7,43	121	196
1934	0,21	7,54	0,06	0,04	—	—	—	8,85	121	207
1935	0,17	7,49	3,66	0,17	—	—	—	11,49	133	225
1936	0,17	8,20	4,02	0,62	—	—	—	13,03	147	244
1937	0,17	10,16	4,29	1,05	—	—	—	14,76	171	278
1938	0,23	10,19	4,32	1,11	—	—	—	14,85	162	270
1939	0,65	9,58	4,04	1,01	0,53	—	—	15,81	168	278
1940	0,91	8,62	2,65	0,94	0,68	—	—	13,80	179	289
1941	1,19	6,60	1,61	0,91	0,57	—	—	10,88	187	300
1942	1,14	9,40	3,25	0,84	0,59	—	—	15,54	184	282
1943	1,26	9,71	3,78	0,90	0,64	—	—	16,29	200	313
1944	1,32	13,27	4,25	0,91	1,05	—	—	20,80	223	348
1945	1,30	16,84	4,62	0,95	2,84	—	—	26,55	227	356
1946	1,27	19,19	4,60	1,10	7,99	0,80	—	34,95	230	371
1947	1,32	20,19	4,65	1,25	12,15	2,20	—	41,76	247	415
1948	1,89	24,87	3,40	1,50	18,95	6,30	—	56,91	273	465
1949	2,31	26,81	4,10	1,51	23,50	12,20	0,01	70,15	249	465
1950	2,31	31,75	6,50	1,51	25,90	17,00	1,62	86,40	267	518
1951	2,30	16,72	8,55	1,50	36,90	27,80	2,30	96,19	298	582
1952	2,37	0,75	18,45	1,50	41,00	37,10	3,25	104,44	304	605
1953	2,28	1,13	27,22	1,50	42,23	43,00	3,99	121,80	342	625
1954	1,89	4,80	29,60	1,50	46,50	47,50	4,71	133,36	338	700
1955	1,80	16,00	33,70	0,50	47,60	54,80	5,43	162,10	357	785
1956**	0,95	12,10	16,70	0,75	25,80	28,80	2,60	—	—	—

* S. H. Longrigg. Oil in the Middle East. London. 1954, pp. 276—277. The Petroleum Times, January 6, 1956, p. 14; Ibid, March 30, 1956, p. 210; World Petroleum, February 1956, p. 82; Ibid, March 1956, p. 114.

** Առաջին կիսամյակը։

Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների նավթի արտահանումները (հազար տոննաներով)

Արտահանումները ըստ ֆրակցիաների	Սաուդյան Արաբիա 1954 թ.	Իրաք 1954 թ.	Իրան (տարեկան հաշվարկով) 1955 թ.	Կատար 1954 թ.	Բահրեյն 1954 թ.	Քուվեյթ 1954 թ.
Անմշակ նավթ	35559	29540	5656	4697	—	46320
Մշակված նավթ	8749	—	—	—	9410	203
Ընդամենը	44308	29540	5656	4697	9410	46523
Արդյունահանումը	45318	30609	6899	4806	1499	47846
Նավթամշակումը	10315	802	2381	—	10648	1459
Տեղական սպառումները	1945	1064	1227	83	1213	1159
Ներմուծող երկրները						
Արգենտինա	—	—	—	—	—	1562
Ալժիր	17	—	—	—	—	—
Ադեն	—	—	—	—	—	1576
Ավստրալիա	807	—	876	—	1212	487
Բահրեյն	9067	—	—	—	—	—
Բելգիա	213	914	170	—	30	593
Բիրմա	12	—	—	—	14	—
Կանադա	897	—	15	—	—	—
Ցեյլոն	139	—	45	—	197	—
Չիլի	52	—	—	—	—	—
Եգիպտոս	503	—	110	—	—	—
Ֆրանսիա	3164	10206	302	1430	—	5875
Գերմանիա	2586	1580	72	63	—	81
Հոլանդիա	2212	441	341	329	66	4999
Իսրայել	—	—	136	—	—	—
Իտալիա	4994	6692	279	241	—	3246
Ֆորմոզա	—	—	—	—	—	169
Ճապոնիա	5167	—	289	—	—	318
Մալտա-Կիպրոս	—	—	—	—	76	—
Մալայա	177	—	—	—	497	—
Պորտուգալիա	347	670	6	—	—	—
Ֆիլիպիններ	149	—	—	—	254	—
Պակիստան	169	—	—	—	380	—
Հարավային Աֆրիկա	805	—	—	—	272	—
Իսպանիա	1487	14	—	45	—	—
Կանարյան կղզ.	619	—	—	—	—	269
Շվեդիա	503	61	113	228	83	220
Սինգապուր	—	—	—	—	—	111
Սիրիա-Լիբանան	—	848	—	—	—	—
Թուրքիա	345	—	—	—	132	—
Միացյալ Թագավորություն	155	5014	428	1395	1785	20051
ԱՄՆ	4066	180	—	361	15	5879
Ուրուգվայ	140	—	—	—	—	1
Հարավսլավիա	—	394	—	—	—	13
Մնացյալ երկրները	5516	2526	2474	609	4397	1063
Ընդամենը	44308	29540	5656	4697	9410	46523

* Հաշվումները կատարել ենք ըստ World Petroleum, February 1956, p. 57-ի տվյալների։

Աղյուսակ 17*

Մերձավոր և Միջին Արևելքի 1955 թվականի նավթարդյունահանումը ըստ պատկանելիության (միլիոն տոններով)

Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրները	Պատկանելիություն			
	Անգլո-հոլանդական մոնոպոլիստական խմբավորումների	ԱՄՆ-ի մոնոպոլիստական խմբավորումների	Միացյալ մոնոպոլիստական միավորումների	Ընդամենը արդյունահանված
Քուվեյթ	27,4	27,4	—	54,8
Սաուդյան Արաբիա	—	47,6	—	47,6
Իրաք	17,0	7,6	9,1	33,7
Իրան	8,61	6,4	0,96	16,0
Կատար	2,6	1,3	1,5	5,4
Եգիպտոս	1,5	0,3	—	1,8
Բահրեյն	—	1,5	—	1,5
Չեզոք Գոտի	—	1,3	—	1,3
Ընդամենը	48,5	87,0	26,6	162,1

* The Petroleum Times, March 30, 1955, p. 210.

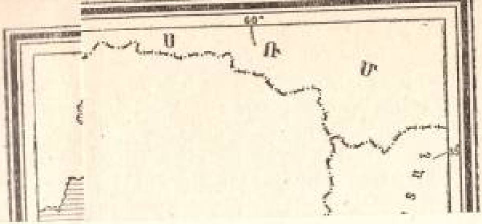

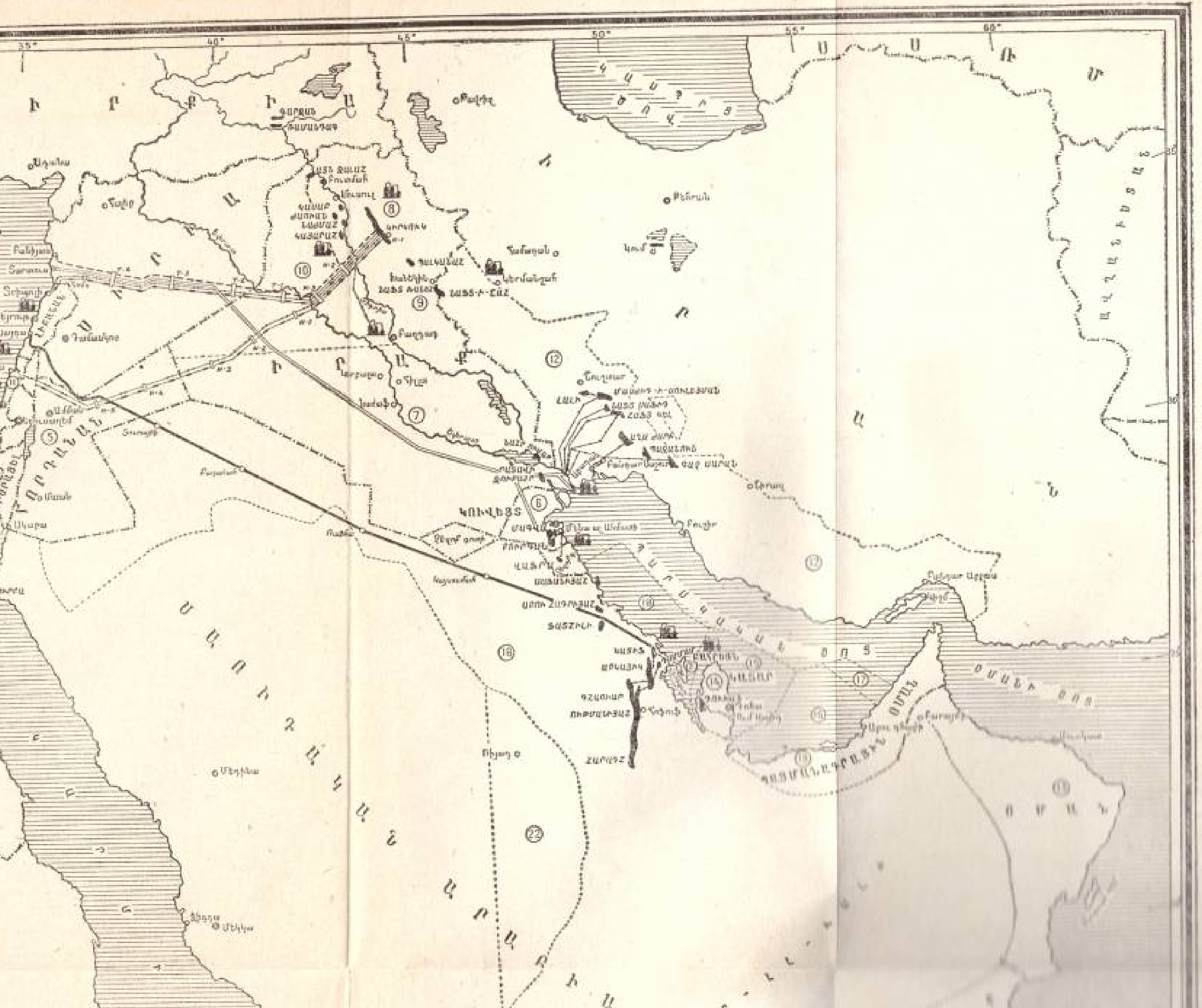
35°
40°
45°
50°
55°
60°
ԿՈՒՎԵՅՏ

ազդեցության տակ, ինչպես և կողմնորոշվեց Աֆղանստանի, Տիբեթի մի շարք շրջանների վերաբերյալ առկախ հարցերի լուծումը։

Այս էր ահա, այդ թվականներին տվյալ երկրների նկատմամբ անգլո-ռուսական փոխհարաբերությունների հիմնական առանցքը։ Նշված երկրները դիտվում էին նախ և առաջ որպես բուֆերային պետություններ։

Հետագայում, XX դարի սկզբներից, ցարական Ռուսաստանի և անգլիական իմպերիալիզմի շահագրգռվածությունը Պարսկաստանի, Աֆղանստանի և Տիբեթի նկատմամբ նոր բնույթ ընդունեց։ Այդ երկրները հետզհետե դարձան նաև որպես առևտրի շուկաներ և հումքի հավանական աղբյուրներ։ Վ. Ի. Լենինը, հումքի հավանական աղբյուրների մասին խոսելիս, նշում է, որ ֆինանսական կապիտալի համար նշանակություն ունեն հումքի ո՛չ միայն արդեն հայտնագործված աղբյուրները, այլև հնարավոր աղբյուրները, որովհետև մեր օրերում տեխնիկան զարգանում է անհավատալի արագությամբ, և այն հողերը, որոնք այսօր պիտանի չեն, վաղը կարող են պիտանի դարձվել, եթե նոր հնարներ գտնվեն... եթե կապիտալի մեծ ծախսումներ կատարվեն։ Նույնը վերաբերում է հանքային հարստությունների հետախուզումներին, այս կամ այն հումքի և այլնի մշակման ու օգտագործման նոր եղանակներին և այլն, և այլն[1]։ Եվ հիրավի, հետագա իրադարձությունները Իրանում և Միջավոր Արևելքի մյուս երկրներում, հատկապես նավթի հարուստ պաշարների հայտնաբերումների ասպարեզում, փայլուն կերպով հաստատեցին իմպերիալիզմի ձգտումները բնութագրող Լենինի այս հանճարեղ հիմնավորումը։

Օտարերկրյա ֆինանսական կապիտալի ներթափանցումը Իրան սկսվել էր դեռևս XIX դարի երկրորդ կեսերից։ Այդ ժամանակներից սկսած անգլիական ֆինանսական շրջանները կառավարական օրգանների հովանավորությամբ ձեռք էին բերել երկրի բնական հարստությունների օգտագործման, հեռագրաթելի անցկացման և այլ մի շարք կոնցեսիաների իրավունք։ 1892 թ. Անգլիայի կողմից Իրանին տրված փոխառության դիմաց որպես երաշխավորություն էր ծառայում երկրի հարավային սահմանների մաքսային, իսկ 1900-ական թվականներից ցարական Ռուսաստանից ստացված 32,5 միլիոն ռուբլու գումարով փոխառության՝ հյուսիսային սահմանների մաքսերի գանձումները։

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 22, Հայպետհրատ, Երևան, 1951 թ., էջ 347։

Ցարական Ռուսաստանի կողմից տրված փոխառության պայմաններով Պարսկաստանը պարտավորվում էր, բացի Ռուսաստանից, որևէ այլ պետությունից նոր փոխառություններ չանել, այնուհետև, հյուսիսային շրջանի մաքսային տարիֆները չփոխել[1] առանց նախապես ունենալու Ռուսաստանի համաձայնությունը, և, վերջապես, առանց ցարական կառավարության համաձայնության ոչ մի երկաթուղու կառուցում չձեռնարկել։

Ստացված փոխառությունները, Պարսկաստանի[2] ֆինանսական դրությունը և պարտաբեռնվածությունը այնպիսի աստիճանի հասցրին երկիրը, որ նա դարձավ տնտեսապես ու քաղաքականապես կախյալ։ Այս փոխառությունների հետ կապված վաշխառուական պայմանները և բարձր տոկոսները Պարսկաստանի պետական բյուջեի մեջ դեֆիցիտային բալանսը դարձրին խրոնիկական երևույթ։

Օտարերկրյա կապիտալը ներթափանցեց նաև երկրի առևտրի և արդյունաբերության ասպարեզները։ Անգլիական կապիտալը հանձին «Լինչ» ընկերության, կազմակերպեց տրանսպորտի նոր ուղիներ, որոնք ընդգրկում էին Կարուն գետի վրա գործող նավային տրանսպորտի կարևորագույն բաժինը՝ Մոհամմերայից Ահվազ և Ահվազից Շուշտար, իսկ այստեղից էլ մինչև Իսպահան՝ ցամաքային ճանապարհով, քարավանների միջոցով։ Հնդ-եվրոպական հեռագրական ցանցը նույնպես անգլիական կապիտալի նախաձեռնությունն էր, որը 1870 թվականից սկսած Լոնդոնը կապում էր Թեհրանի հետ, և ապա պարսկական մայրաքաղաքը՝ Կարաչիի հետ։

1872 թվականին անգլիական կապիտալիստ Բարոն դը Ռեյտերին հաջողվում է Պարսկաստանը բազմակողմանի կերպով շահագործելու համար ձեռք բերել մի շարք կոնցեսիաներ։ Այդ կոնցեսիաների շնորհիվ դը Ռեյտերը ձեռք էր բերել երկաթուղային գծեր կառուցելու, երկրում հանքային հետախուզումներ կատարելու և, վերջապես, կենտրոնական բանկ կազմակերպելու լայն իրավունքներ։ Սակայն, ցարական կառավարության ճնշման տակ հետագայում շահը չեղյալ է համարում դը Ռեյտերին շնորհված կոնցեսիաների մեծ մասը, ուստի անգլիացի կապիտալիստին միայն հաջողվում է 1889 թ. կազմակերպել «Պարսկաստանի շահնշահի բան-

1 Որովհետև այդ եկամուտները երաշխիք էին ռուսական փոխառությունների դիմաց։

2 Ինչպես հայտնի է, Պարսկաստանի անունը պաշտոնապես փոխվեց Իրանի միայն 1935 թվականին. այդ թվականից առաջ տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին խոսելիս մենք այս երկիրը նշել ենք Պարսկաստան անունով։

կը»[1], որը մինչև 1927 թվականը, այսինքն Իրանի կենտրոնական բանկի Բանկ-ի-Մելլի-ի-Իրան-ի հիմնվելը կենտրոնական բանկի մի շարք ֆունկցիաներ էր կատարում։ Այս բանկի սկզբնական կապիտալը կազմում էր մեկ միլիոն ֆունտ ստեռլինգ՝ իր ժամանակի համար հսկայական մի գումար։ Ի հակակշիռ բանկի ազդեցության ցարական կառավարությունը, շատ չանցած, հիմնում է «Փոխատու բանկ», որը հետագայում վերանվանվում է «Պարսկաստանի դիսկոնտ բանկ»։

Ի տարբերություն ցարական կառավարության դանդաղ, մեթոդիկ և կոմպակտ ներթափանցման, որը գլխավորապես տարածվում էր Պարսկաստանի հյուսիսային շրջաններում, իսկ հազիվ նկատելի՝ հարավում, անգլիական ներթափանցման պրոցեսը ցիրուցան էր և նկատելի էր երկրի ամեն մի անկյունում՝ հանձինս «Պարսկաստանի շահնշահի բանկի» գրասենյակների, «Հնդ-եվրոպական» հեռագրական ընկերության կայանների և անգլիական այլ առևտրական հաստատությունների։ Բայց, առհասարակ պետք է նշել, որ եթե ցարական կառավարության ազդեցությունը գերակշռում էր պարսկական Ադրբեջանում, Մերձկասպյան պրովինցիաներում և Խորասանում, ապա անգլիական իմպերիալիստների ազդեցությունը գերակշռում էր հատկապես Պարսից ծոցի ափերին գտնվող բոլոր շրջաններում։ Ըստ էության, Պարսից ծոցից Իրանի կապը արտաքին աշխարհի հետ համարյա անգլիական նավատորմի մոնոպոլիան էր։

Պարսկաստանի արտաքին առևտուրը ծովային ճանապարհով սպասարկում էին գլխավորապես հետևյալ նավահանգիստները՝ Բենդեր Աբբասը, որը կապվում էր Քիրմանի և Մեշհեդի հետ, Լինգահը, որը կապվում էր Լարիստանի հետ, Բուշիրը և Մոհամմերահը, որոնք կապվում էին երկրի կենտրոնական պրովինցիաների հետ, և, վերջապես, Բասրահը (Միջագետքում), որը կապվում էր արևմտյան պրովինցիաների հետ։

Օբենը իր գրքում ասում է. «Հարավային Պարսկաստանում Բուշիրը փաստորեն անգլիական ֆիրմաների մայրաքաղաքն է։ Անգլիայի մնայուն պաշտոնական ռեզիդենտը, անգլիական հեռագրական ցանցի վարչության գրասենյակները, անգլիական նավերի մշտնջենական ներկայությունը քաղաքի նավահանգստում — այս

[1] 1951—1953 թթ. անգլո-իրանական նավթային վեճի կապակցությամբ իրանական կառավարության պահանջով 1952 թվականի հունվարին լիկվիդացվեց այս բանկը։

բոլորը միասին վերցրած, այս քաղաքին անգլիական բացարձակ գերիշխանության դրոշմ է տալիս։ Սա Պարսկաստանում այն քաղաքն է, որտեղ անգլերենը ամենագործածական լեզուն է դարձել։ Բուշիրի և նրա շրջակա շրջանների բոլոր առևտրականները, զանազան ֆիրմաներում ծառայող պաշտոնյաները, ֆեոդալ աղաները և մի շարք ցեղապետներ ենթարկվում են անգլիական իշխանություններին»[1]։ Ֆրանսիացի ճանապարհորդի այս վկայությունները, որոնք հիմնված են անձնական դիտողությունների վրա, ցայտուն կերպով պատկերում են անգլիական ներթափանցման իսկական ծավալն ու խորությունը Պարսկաստանում։

Սայքսը ցարական կառավարության քաղաքականությունը բնութագրելիս ասում է. «...Պարսկաստանում գործող ռուսական բանկերը ֆինանսական մինիստրությանն են պատկանում։ Պատկանելով պետությանը, նրանք առաջին հերթին հետապնդում են քաղաքական նպատակներ...»[2]։

Ցարական իմպերիալիզմի էքսպանսիան ինչպես Պարսկաստան, այնպես էլ այլուր, վերջացավ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռևոլյուցիայից հետո, 1921 թվականի սովետա-իրանական պայմանագրի կնքումով։ Այս պայմանագրի համաձայն, Սովետական կառավարությունը հրաժարվում էր այն բոլոր իրավունքներից և կոնցեսիաներից, որ ցարական կառավարությունը անարդարացիորեն պարտադրել է պարսկական կառավարությանը։ Սովետական կառավարության այս նոր քաղաքականությունը Պարսկաստանի և առհասարակ Մերձավոր և Միջին Արևելքի ժողովուրդներին ցույց տվեց Ռուսաստանում ստեղծված նոր կարգերի բարյացակամ և մարդասիրական վերաբերմունքը ճնշվածների ու շահագործվածների նկատմամբ, մի վերաբերմունք, որը խորթ է իմպերիալիզմի էությանը։

Մինչ այդ և նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը, Մերձավոր և Միջին Արևելքում, այդ թվում և Պարսկաստանում, բացի Ֆրանսիայից ցարական Ռուսաստանից և Անգլիայից որոշ չափով ներթափանցման փորձեր էին կատարում նաև Գերմանիան և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները։ Այս վերջինի փորձերը այդ ժամանակներում դեռևս երկչոտ էին և նրանք գործում էին համեմատաբար ավելի քողարկված ձևով, հանդես գալով գլխավորապես կուլտուրական ասպարեզում, դպրոցներ և նման այլ հիմնարկներ հիմնադրելով։ Սակայն, Գերմանիայի ներթափանցման փորձերը ավե-

[1] E. Aubin, La Perse d'Aujourd'hui, Paris 1905, 217.
[2] P. M. Sykes, A History of Persia, London, 1915, p. 477.

ի լուրջ բնույթ էին կրում: Նա մեծապես օգտագործում էր այս շրջաններում անգլիական և ռուսական (ցարական) իմպերիալիստների միջև ծավալվող հակասությունները:

Գերմանիան, առաջին իմպերիալիստական պատերազմում պարտություն կրելու հետևանքով, ժամանակավորապես ասպարեզից դուրս մղվեց: Գերմանիան, Մերձավոր և Միջին Արևելք և այդ թվում Պարսկաստան թափանցելու նոր փորձերի ձեռնարկեց 1925 թվականից, պարսկական կառավարությանը տրամադրելով իր մասնագետներին: 1929 թվականին Գերմանիայի ու Պարսկաստանի միջև կնքվեց առևտրական պայմանագիր, որի շնորհիվ գերմանական ապրանքներն սկսեցին ողողել պարսկական շուկաները, դուրս մղելով շատ դեպքերում մյուս իմպերիալիստական երկրների ապրանքները: 1936 թվականին Շախտը (այդ ժամանակ «Ռայխ-բանկի» կառավարիչ) այցելելով Իրան, առևտրական նոր պայմանագիր կնքեց, որից հետո այս երկիր ներմուծվում էին տարեկան ավելի քան 3 միլիոն ֆունտ ստեռլինգի գերմանական ապրանքներ: Երկրի արդյունաբերության մեջ հետզհետե սկսեցին օգտագործել գերմանական սարքավորումներ: Այսպիսով, նախքան երկրորդ համաշխարհային պատերազմը Իրանի արդյունաբերական սարքավորումների մեծագույն մասը մատակարարում էին «Կրուպ», «Դյուսբուրգ», «Տիսեֆրաու Բերգեր», «Զիմենս» և նման այլ մոնոպոլիստական ընկերությունները: Ինչպես այդ բնորոշ է իմպերիալիստների համար, սարքավորումների ներմուծմանը համարյա թե միշտ ուղեկցում էին մեծ թվով ինժեներներ, տեխնիկներ և այլն, որոնք սարքավորումները տեղակայելու և մասնագետներ վարժեցնելու պատրվակով, ողողելով Իրան, իրականում, հանդիսանում էին հիտլերյան գործակալներ: Ֆաշիստական Գերմանիայի ներթափանցումն այնպիսի մասշտաբների էր հասել, որ արդեն 1932—1933 թթ. վերականգնել էր նախապատերազմյան (1914—1918) չափերը, իր ձեռքը վերցնելով Իրանի առևտրի 8 տոկոսը, իսկ 1940—1941 թվականներին՝ 45 տոկոսը: Հիտլերյան Գերմանիայի ներթափանցումը Մերձավոր և Միջին Արևելք, այդ թվում Իրան, զարգացավ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի առաջին տարիներին:

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների ներթափանցումը Պարսկաստան, սկսվում է միսիոներական դպրոցների ցանցի կազմակերպումով: 1872 թվականին Թեհրանում հիմնվում է ամերիկյան արական դպրոց, իսկ 1896 թվականին բացվում է աղջիկների բաժինը: 1904 թվականին Չըրչ Միշընըրի Սոսայթին Իսպահանում կազմակերպում է Ստյուարտ Մեմորիալ Կոլեջը: Այս դպրոցների

բուն նպատակն էր՝ նախապատրաստյալներ ստեղծել հետագա ամերիկյան քաղաքական ներթափանցման համար: Բարենպաստ կազմակերպությունների քողի տակ ամերիկյան միսիոներական դպրոցների ցանցը կարևոր դեր է խաղում ամերիկյան մոնոպոլիաների հետագա ներթափանցման գործը մեծապես հեշտացնելու համար: Այդ դպրոցները տարիներ շարունակ պատրաստել և իրենց ոգով դաստիարակել են ուսանողներ, որոնք պատրաստի կադրեր են հանդիսացել ամերիկյան իմպերիալիզմի ներթափանցման հետագա էտապներում:

1911 թվականին Պարսկաստան ուղարկվեց ամերիկյան առաջին անտեսական պատգամավորությունը՝ Մորգան Շուստերի[1] գլխավորությամբ: Նույն թվականին Շուստերին հաջողվեց իրեն նշանակել տալ որպես Պարսկաստանի ֆինանսների վարիչ: Այդ թվականներին այս շրջաններում ամերիկյան իմպերիալիզմը, անգլիական իմպերիալիզմի հետ համեմատած, ավելի երկրորդական դեր էր խաղում, ուստի Ֆորեյն Օֆֆիսը, օգտվելով իր ուժեղ դիրքից, Շուստերին շահագործելով հօգուտ բրիտանական շահերի, միաժամանակ չեզոքացնում է ամերիկյան իմպերիալիզմի՝ Պարսկաստան ներթափանցելու երկչոտ փորձերը: Անգլիական իշխանությունները մեծ միջոցներ տրամադրելով Մորգան Շուստերին, նրան ներգրավում են իրենց քաղաքական օրբիտի մեջ և դարձնում իրենց շահերի սպասարկու: Պարսկական իշխանությունների վրա ճնշում գործելով, Ֆորեյն Օֆֆիսին հաջողվում է 1911 թ. մայիսի 30-ին մեջլիսում որոշում անցկացնել տալ պետական փոխառությունների հսկիչի պաշտոնը Մորգան Շուստերին հանձնելու մասին: Մեջլիսի նույն տարվա մի նոր որոշման համաձայն, երկրի ֆինանսների վարիչ Շուստերի իրավասությունները ընդլայնվեցին: Մորգան Շուստերը, հիմնվելով այս որոշման 5-րդ հոդվածի վրա, ըստ որի պետական բոլոր ծախսերի հսկողության պարտականությունները դրվում էին ֆինանսների վարիչի վրա, հրահանգ է տալիս վարկային կազմակերպություններին՝ մաքսերից հասնող բոլոր մուտքերի ավանդները փոխանցել ֆինանսների վարչության հաշվին: Այս անելով, Շուստերը նպատակ ուներ մաքսերի վարչության պետ Մորնարին, որը վայելում էր ցարական կառավարության հովանավորությունը, ենթարկել իրեն:

Ցարական կառավարությունը տեսնելով, որ ֆինանսների վարիչը արդեն դարձել է անգլիական քաղաքականության գործիքը,

[1] Մանրամասնությունները տե՛ս W. Morgan Shuster, The Strangling of Persia, London. 1912.

նրա ազդեցությունը հակակշռելու նպատակով, սկսում է մաքսերի վարչության պետ Մորնարին (Պարսկաստանում այդ ժամանակ մաքսերի գանձումը բելգիական մենաշնորհն էր) հովանավորել Շուստերի դեմ մղած պայքարում։ Շուստերի և Մորնարի միջև պայքարը փաստորեն անգլո-ռուսական (ցարական) հակասությունների մի նոր արտահայտությունը հանդիսացավ։

Ցարական կառավարությունը Շուստերի վարած քաղաքականությունից ազատվելու բոլոր պատճառներն ուներ։ Ֆինանսների վարիչն իր պաշտոնավարության ամիսներին պարսկական փոխառությունների ժամանակ ամեն կերպ նպաստում էր անգլիական ֆինանսական շրջաններին, խոչընդոտներ հարուցելով ռուսական կապիտալի առջև։ Մորնարի և Շուստերի պայքարը պատրվակ ծառայեցնելով, ցարական կառավարությունը ուժեղ ճնշում է գործադրում պարսկական իշխանությունների վրա և ստիպում է նրանց ֆինանսների վարիչին ազատել իր պաշտոնից։

Չնայած Մորգան Շուստերը ծառայում էր անգլիական իմպերիալիզմի շահերին, բայց և այնպես ամերիկյան իմպերիալիզմի հետագա ներթափանցման համար որոշ նախադրյալներ ստեղծեց այն իմաստով, որ ԱՄՆ-ի հետ կուլտուրական կապերի ուժեղացմանը զուգահեռ, ամերիկյան կառավարական շրջանների համար մեծ փորձ ձեռք բերեց այս երկու երկրների հետագա փոխհարաբերությունների օգտին։

Ամերիկյան երկրորդ տնտեսական պատգամավորությունը, որը, նախորդի հետ համեմատած, հանդիսանում էր բուն իսկ ամերիկյան ներթափանցման ապարատ, 1922—1927 թվականներին գլխավորեց դոկտոր Ա. Ս. Միլսպոն։ Միլսպոյի գործունեության այդ կարճատև ժամանակաշրջանում ամերիկյան մոնոպոլիաները մեծ օգուտներ չունեցան, և այդ նրա համար, որ մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, Մերձավոր և Միջին Արևելքում, համեմատած եվրոպական մյուս իմպերիալիստական պետությունների գործունեության հետ, ամերիկյան իմպերիալիստները դեռևս առաջնակարգ դեր չէին խաղում։

Իմպերիալիստական այն բոլոր պետությունների շարքում, որոնք այսպես թե այնպես փորձել են ներթափանցել Մերձավոր և Միջին Արևելք, Անգլիան միակը եղավ, որին հաջողվեց համեմատաբար ավելի երկար ժամանակ պահել իր ձեռք բերած դիրքերը։ Անգլիական իմպերիալիզմը Պարսկաստանում նոր և ավելի խոր արմատներ էր գցել երկրում հարուստ նավթային պաշարներ հայտնաբերելուց հետո։ Ճիշտ է, Անգլիան սկսել էր ներթափանցել այս երկիրը

դեռ շատ վաղուց, փաստորեն այն ժամանակից, երբ նա Պարսկաստանը դարձրել էր Հնդկաստանի ճանապարհի վրա որպես կարևոր հանգույցներից մեկը, ինչպես նաև Հնդկաստանի ու արտաքին աշխարհի միջև որպես բուֆեր պետություն, սակայն Պարսկաստանը այդ ժամանակներում Ֆորեն Օֆիսի կողմից կարևոր էր համարվում իր ստրատեգիական դիրքի համար և դեռևս չուներ տնտեսական այն մեծ նշանակությունը, ինչ որ ունեցավ նավթային հսկայական հարստությունների հայտնաբերումից հետո։ Հենց այդպես էլ խոստովանում է նույնիսկ բուրժուական պատմաբան Սպայզերը, երբ ասում է՝ «...բացի նրանից, որ Մերձավոր Արևելքը (և, հետևաբար, Իրանը — Հ. Թ.) հանդիսանում է որպես ճանապարհների հանգույց, միջոց դեպի նպատակը, միևնույն ժամանակ, իր սեփական բնական հարստությունների շնորհիվ, այս շրջանը հանդիսանում է նաև, և կարևոր է ասել առավել ևս, նպատակ»[1]։

Ինչպես արդեն ասել ենք[2], Պարսկաստանի նավթային հարստությունների մասին առաջին գիտական ուսումնասիրությունը պատկանում է Լոֆտուսին։

Վ. Կ. Լոֆտուսը մի հոդվածով[3] բավական հանգամանորեն նկարագրել է Թյուրքիայի սահմաններին կից տարածվող պարսկական տերիտորիայի երկրաբանությունը, նույն տեղում և գրի է առել իր դիտողությունները նավթային նստվածքների մասին։ Երբ Բարոն Ցավիուս դը Ռեյտերը կոնցեսիաների համար 1872 թվականին արել է իր առաջին դիմումը, նա, անկասկած, աչքի առաջ է ունեցել Լոֆտուսի ուսումնասիրությունը երկրի հարավ-արևմտյան շրջանների նավթային հարստությունների մասին։

Հետագայում, մինչև Դ'Արսիի հանդես գալը, Պարսկաստանի նավթային հարստությունները շատերին են հետաքրքրել։ Բուշիրում հաստատված Հոց ընկերությունը 1884 թվականին շահի հատուկ թույլտվությամբ հորատման աշխատանքներ է ձեռնարկում Դալեկի կոչված վայրում, Ֆարսի պրովինցիայում, որտեղ նավթային նստվածքների հետքեր էին նկատվել դեռևս շատ վաղուց։ Հետախուզման աշխատանքները ցանկալի արդյունք չտալով, այս ընկերությունը դադարեցնում է իր այդ կարգի աշխատանքները։ 1889 թվականին Դը Ռեյտերը ձեռք է բերում նավթային հարստու-

---

[1] E. A. Speiser. The United States and the Near East. New York, 1950, p. 19.

[2] Տե՛ս մեր այս աշխատության էջ 51։

[3] W. K. Loftus. Quarterly Journal Geological Society, London, 1855, vol. XI, pp. 247—344.

թյունների շահագործման համար մի նոր կոնցեսիա։ Այդ կապակցությամբ նա հիմնում է Պերժըն Բանկ Մայնինգ Ռայց Կորպորեյշըն ընկերությունը, որը, երկու անհաջող հորատումներից հետո (մեկը Դալիկիում, մյուսը Կիշմ կղզում) 1894 թվականին լուծարքի է ենթարկվում։

Պարսկաստանի նավթային հարստությունների հարցով հետաքրքրվողների թվում է եղել նաև ֆրանսիացի հայտնի ինժեներ-հնագետ Դը Մորգանը, որի այդ շրջանի ենթահողի մասին հրատարակած տեղեկությունները Վիլյամ Նոքս Դ'Արսիի համար հետագայում հիմք ծառայեցին ոտք դնելու այս նոր ասպարեզը։

Ավստրալիացի ինժեներ Վիլյամ Նոքս Դ'Արսին, որը Ավստրալիայում ոսկու հանքերի շահագործումով էր զբաղվում, փոխադրվելով Պարսկաստան, անմիջապես դիմում է շահին՝ կոնցեսիոն իրավունքներ ձեռք բերելու համար։ Այս գործը հաջողեցնելու համար իր նոր կազմած ընկերությանն աշխատակցելու է վերցնում պարսկական շրջաններին ծանոթ և այդ երկրում երկարամյա փորձ ունեցող երկու անձնավորությունների։ Նրանցից մեկը՝ Ա. Լ. Մարիոտ, ֆրանսիացի նախկին դիվանագետ, երկրում երկար տարիների փորձ և կառավարական շրջաններում կարևոր կապեր ուներ, իսկ մյուսը, Դիվան Բաշի մականունով, ազգությամբ հայ, պարսկական կառավարության բարձր պաշտոնատար անձերից մեկն էր։ Այդ գործում մեծ դեր խաղաց նաև Դը Ռեյտերը, որը վերջնականապես հրաժարվելով նավթային հարստություններ որոնելու իր մտադրությունից, միջամտեց շահի մոտ հօգուտ Դ'Արսիի։

1901 թ. մայիսի 28-ին Դ'Արսիին հաջողվում է Պարսկաստանի շահ Մոզաֆֆեր էդ Դինից ձեռք բերել կայսերական ֆիրման, որով նրան շնորհում էին Պարսկաստանի ընդերքը հետախուզելու և նավթի հայտնաբերման դեպքում 50 տարվա ժամկետով (մինչև 1951 թ. մայիսի 28-ը) այն շահագործելու կոնցեսիոն լայն իրավունքներ։ Ցարական կառավարության ճնշման հետևանքով կոնցեսիայի մեջ չմտցվեցին Պարսկաստանի հյուսիսային հինգ պրովինցիաները, որոնք և դուրս մնացին անգլիական մենաշնորհատերերի շահագործման ոլորտից։ Կոնցեսիոն իրավունքներով նախատեսվում էին երկրում նավթամուղեր կառուցելու թույլտվություն, ինչպես նաև էքստերիտորիալ մի շարք առանձնաշնորհումներ, որոնց թվում մաքսային տուրքերից և այլ կառավարական հարկերից ազատում։ Դրա դիմաց Դ'Արսին պարտավորվում էր, կոնցեսիան ստանալուց հետո, երկու տարվա ընթացքում կազմել շահագործող ընկերությունը և նրա հաստատման օրից սկսած պարսկական կառավարության

գանձարանին վճարել 20 հազար ֆունտ ստեռլինգ կանխիկ դրամ և ընկերության ակցիաներ 20 հազար ֆունտ ստեռլինգ արժեքությամբ, ինչպես նաև ընկերության զուտ շահերի 16 տոկոսը։ Կոնցեսիայի ընդհանուր տերիտորիան՝ 1280 հազ. քառ. կմ, փաստորեն երկրի ընդհանուր տարածության 75 տոկոսն էր։ Մինչև անգամ Նորման Կեմպը, որը անգլո-իրանական նավթային վեճի ժամանակ ի պաշտպանություն անգլո-իրանական ընկերության հանդես եկավ մի գրքով, չի կարողանում այդուհանդերձ ժխտել որ Դ'Արսիի կոնցեսիան չտեսնված չափերով լիբերալ էր, և մենաշնորհավարձը ողորմելի[1]։

Կոնցեսիայի պայմանների համաձայն, երկու տարի հետո, 1903 թվականին, հիմնվում է Ֆերստ Էքսպլոյատեյշըն Կոմպանին։ Հետագայում, 1909 թվականին, երբ Դ'Արսին կարիք է զգում նոր և հավելյալ կապիտալի, բրիտանական ծովակալության (որն սկսել էր անուղղակի կերպով հետաքրքրվել Պարսկաստանի նավթով) միջնորդությամբ Բարմա Օյլ Կոմպանին և ֆինանսիստ Ջորջ Ֆրինվելը միանալով Դ'Արսիին, կազմում են Անգլո-Պերժըն[2] Օյլ Կոմպանին, որը հետագայում վերանվանվեց Անգլո-Իրանիան Օյլ Կոմպանի, երբ 1935 թվականին Պարսկաստանը պաշտոնապես վերստին ստացավ իր հին պատմական Իրան անունը։ Այս ընկերության սկզբնական կապիտալը կազմում էր 2 միլիոն ֆունտ ստեռլինգ։

Բայց Հարավային Պարսկաստանի նավթային հարստությունների շահագործումը կապված էր, բացի տեխնիկական դժվարություններից, նաև քաղաքական բարդությունների հետ։ Այդ շրջաններում ապրող ժողովուրդները չէին ենթարկվում կենտրոնական իշխանություններին, ուստի անհրաժեշտ եղավ, նախքան լուրջ աշխատանքներ ձեռնարկելը, ապահովել այդտեղ իշխող ցեղապետների շահագրգռվածությունը։ Հետապնդելով այս նպատակը, Դ'Արսիին հաջողվում է շահին համոզելով, հետ վերցնել կայսերական գանձարանին վճարված գումարների ու ակցիաների մի մասը և հատկացնել տեղական ցեղապետներին, որոնք այլապես կարող էին խանգարել նավթի շահագործման հետ կապված հետագա գործողություններին։ Շնորհիվ այս վերջին կարգադրության, Դ'Արսին, կենտրոնական իշխանության կողմից շնորհված կոնցեսիոն իրավունքներից բացի, ապահովեց նաև տեղական ֆեոդալ ավան-

[1] Տե՛ս Norman Kemp. Abadan. London, 1953, p. 14.

[2] Պարսկական։

րի բարյացակամ տրամադրությունները ու նրանց պաշտպանությունը։ Նույն ատեն բրիտանական կառավարությունը, իր հյուպատոսների կյանքն ու գույքն ապահովելու պատրվակով Հնդկաստանից ուժեր փոխադրեց Պարսկաստան ստեղծելով իր սեփական ոստիկանական ուժերը, այդպիսով ոտնակոխ անելով տեղական իշխանությունների հեղինակությունը իրենց իսկ երկրի մեջ։

Ընկերության հետագա գործունեության ընթացքն ապահովող այս և նման կարգի առկախ մնացած բոլոր հարցերը լուծելուց հետո, 1908 թվականին Դ'Արսին պաշտոնապես հայտարարում է, թե Մայդան-ի-Նաֆթուն-նում (այժմ Մասջիդ-ի-Սուլեյման) 400 մետր խորության վրա հայտնաբերվել է նավթի հարուստ շերտ։

Վիլյամ Նոքս Դ'Արսիի նավթային որոնումների պատմությունից երևում է, որ մինչև 1908 թվականը ավստրալիացի բիզնեսմենի հետախուզումները դրական որևէ արդյունք չեն տվել։ Չնայած այս իրողությանը, նա, համենայն դեպս, 1901 թվականից սկսած, Պարսկաստանի շահից իր ֆիրմանը ստանալու համար տրամադրել է բավական խոշոր գումարներ, այնուհետև հիմնել է երկու ընկերություն՝ Ֆերստ էքսպլոյտեյշըն կոմպանին և քիչ ժամանակ անց՝ Բախտիարի Օյլ կոմպանին։ Այս բոլորի համար, բացի իր անձնական հարստությունից, Լոնդոնի ֆինանսական շուկայից ձեռք է բերել այդ ժամանակ մեծ արժեք ներկայացնող 600 հազար ֆունտ ստերլինգ կապիտալ։ Իսկ ինչո՞վ բացատրել Դ'Արսիի այսքան մեծ պարտավորությունների մեջ մտնելու հանգամանքը, եթե ոչ նրանով, որ Մասջիդ-ի-Սուլեյմանում կատարվող աշխատանքների արդյունքը նրան արդեն հայտնի էր 1908 թվականից շատ ավելի առաջ։

Պիեր Ֆոնտենը գրում է, որ Դ'Արսին իր հետախուզումների ժամանակ (ուրեմն, ըստ պաշտոնական տվյալների, այդ դեպք է եղած լինի 1901—1908 թվականներին — Հ. Թ.) շարունակ կոնցեսիան վաճառելու առաջարկություններ էր ստանում անգլիական Ինտելիջենս սերվիսի գործակալների կողմից[1]։

Մեր կարծիքով, այս նշանակում է, որ նախքան 1908 թվականը անգլիական պաշտոնական շրջաններին նույնպես հայտնի էր նավթային հարուստ շերտերի առկայությունը, բայց այդ պահվում էր գաղտնի։ Գաղտնի էր պահվում, որովհետև, եթե շահը և Բախտիարի ցեղապետները իմանային իրենց երկրի ընդերքում գտնվող հարստության իսկական մասշտաբները և նշանակությունը, դժվար

[1] Pierre Fontaine. La Guerre Occulte du Pétrole, Paris, 1949, p. 165.

թե համաձայնվեին Դ'Արսիի պայմաններին։ Եվ Ֆորեյն Օֆֆիսը չէր միջամտում Դ'Արսիի ու շահի միջև տեղի ունեցող բանակցություններին, որովհետև չէր ցանկանում, որ այն տպավորությունն ստեղծվի (թե՛ պարսկական իշխանությունների մոտ և թե՛ միաժամանակ ցարական կառավարության շրջաններում), թե անգլիական կառավարությունն իսկապես շահագրգռված է այդ պաշարներով։ Անգլիական կառավարության համար շատ հեշտ էր հետագայում, ցանկացած րոպեին, ավստրալիացի կապիտալիստից խլել այդ իրավունքը։ Ահա թե ինչու մինչև շահի ու Բախտիարի ցեղապետների հետ տեղի ունեցող բանակցությունների վերջը և ապա մինչև 1907 թվականի անգլո-ռուսական (ցարական) պայմանագրի կնքումը Պարսկաստանի նավթի հարուստ պաշարների գոյության մասին պաշտոնական ոչ մի հայտարարություն չի եղել։ Մայքլ Բրուկսը խոսելով Մեյդան-Նաֆթունում 1908 թ. հունիսի 28-ին[1] մեծ քանակությամբ նավթ հայտնաբերելու մասին, ասում է. «...այս հաջողությունը տեղի ունեցավ շատ պատեհ ժամանակին։ Փաստորեն այն ժամանակ, երբ արդեն Ռուսաստանի (ցարական) և Մեծ Բրիտանիայի արտաքին հակամարտությունը Պարսկաստանին տիրապետելու կապակցությամբ վերածվել էր կարևոր նշանակություն ունեցող մի համաձայնության (խոսքը 1907 թվականի անգլո-ռուսական պայմանագրի մասին է — Հ. Թ.)»[2]։ Բրուկսը այդ ժամանակը վերագրում է, այսպես ասած, պատահականության, բայց, ինչպես ասել ենք, դա կանխամտածված քայլ էր։

1914 թ. մայիսին, Բրիտանական կառավարությունը, ելնելով իր ռազմական նավատորմը վառելանյութով ապահովելու պահանջից, Վինստոն Չերչիլի (այդ ժամանակ ռազմա-ծովային մինիստր) նախաձեռնությամբ ձեռք է բերում Անգլո-Պերսյըն ընկերության արտոնյալ ակցիաների 52 տոկոսը, իսկ սովորական ակցիաների 55 տոկոսը, միևնույն ժամանակ բարձրացնում է ընկերության կապիտալը 4,5 միլիոն ֆունտ ստեռլինգի[3]։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ անգլիական զորքեր՝ իջեցնելը Ֆաոում (Միջագետքի նավահանգիստներից մեկը Պարսից ծոցում) և այդտեղից ծավալվող ռազմական գործո-

[1] Ուրիշ տվյալների համաձայն 1908 թ. մայիսի 28-ին։

[2] Майкл Брукс, Нефть и внешняя политика, Лондон, 1949, стр. 59.

[3] Այժմյան կապիտալը տոմարներում արձանագրված է 32.843.752 ֆունտ ստեռլինգ, թեև այս ընկերության ունեցվածքը այժմ արդեն գերազանցում է մի քանի հարյուր միլիոն, ոմանց կարծիքով՝ 300 միլիոն, իսկ ուրիշների կարծիքով՝ մինչև 500 միլիոն ֆունտ ստեռլինգի։

ղությունները, որ շարունակվեցին մինչև 1918 թվականի վերջերը, նպատակ ունենին Հնդկաստանի ճանապարհը գերմանա-թուրքական ուժերի առաջ փակելուց բացի, նաև պաշտպանել Պարսկաստանի իրենց նավթավայրերը։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջում Անգլիայի մրցակից իմպերիալիստական տերությունները ժամանակավորապես Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներից դուրս մղելու հետևանքով, բրիտանական իմպերիալիզմի համար ազատ ասպարեզ բացվեց, որը և շարունակում էր իր հեգեմոնիայի տարածումը Մերձավոր ու Միջին Արևելքում, այդ թվում և Իրանում։ Իրենց ձեռք բերած դիրքերը հավերժացնելու նպատակով Անգլիան Պարսկաստանի վզին է փաթաթում 1919 թ. օգոստոսի պայմանագիրը, որով ըստ էության ամբողջ երկիրը դառնում է Անգլիայի գաղութը։

Այս պայմանագիրն առաջացնում է տեղական ժողովրդի դժգոհությունը։ Թեհրանում և երկրի այլ քաղաքներում տեղի են ունենում ժողովրդական պոռթկումներ ու հուզումներ։ Ցույցերի ժամանակ ելույթներ են տեղի ունենում արևմտյան իմպերիալիզմի և հատկապես անգլիական գաղութարարական քաղաքականության դեմ։ Հարևան նորաստեղծ պետության՝ Սովետական իշխանության հմայքն ու հեղինակությունը ժողովրդական լայն մասսաների մոտ գնալով աճում էին։ Ատրպատականում ժողովրդական շարժումներ են տեղի ունենում։ 1920 թվականին Բաքվում, արևելյան ժողովուրդների առաջին համագումարում Պարսկաստանի դելեգացիան և ուրիշ մասնակիցներ հանդես են գալիս Արևելքի երկրները արևմտյան իմպերիալիզմի ազդեցությունից ազատագրելու լոզունգներով։ Երկրի հարավում Բախտիարի ցեղախմբերը ապստամբում են անգլիական իշխանությունների դեմ։ Այս բոլոր իրադարձությունները հասցրին Ռիզա խանի, 1921 թ. փետրվարի 21-ի կառավարական հեղաշրջմանը։

Անգլիական իշխանությունները, պարսիկ ժողովրդի դիմադրությունը թուլացնելու նպատակով, զենք և ամեն տեսակի օգնություն ցույց տալով, հովանավորում են Շեյխ Խազալ Մահմարայի 1925 թվականի ապստամբությունը, որը, սակայն, վերջանում է կենտրոնական իշխանությունների և հակաանգլիական ուժերի հաղթանակով։ Այսպիսով, Իրանում Անգլիայի վարած հակաժողովրդական քաղաքականությունը մատնվում է պարտության։ Բրիտանական իմպերիալիզմը ստիպված է լինում մեկը մյուսի հետևից զիջել իր դիրքերից մի քանիսը։ 1927 թ. ՍՍՌՄ-ի և Պարսկաստանի միջև փոխադարձ հավասարության հիմունքներով կնքված նոր

պայմանագրի վրա հենվելով, պարսկական կառավարությունը 1928 թ. մայիսի 10-ին որոշում ընդունեց իմպերիալիստական բոլոր տերություններին պայմանագրերով տրված կապիտուլյացիոն ռեժիմը համարել չեղյալ։ 1931 թվականին Հնդ-եվրոպական հեռագրական ընկերության կոնցեսիան նույնպես չեղյալ է համարվում։ 1932 թվականին, համաշխարհային կրիզիսի ուժեղ ճնշման տակ, պարսկական կառավարությունը պահանջում է վերանայել Անգլո-Պերսըն նավթային ընկերության կոնցեսիոն պայմանները։ Հաշվապահ Մակլինտոկի զրույցների հետևանքով հայտնի է դառնում, որ այս կոնցեսիայի անբարենպաստ պայմաններով անգամ պարսկական կառավարությանը հասանելիք գումարները երկար ժամանակ չեն վճարվել։ Նույն թվականի դեկտեմբերի 5-ին դեպուտատ Դաշտին մեջլիսում հանդես է գալիս այս ընկերության կոնցեսիան լուծարքի ենթարկելու առաջարկությամբ։ Իր ելույթում Դաշտին փաստերով ապացուցում է, որ պետությանը հասնող կոնցեսիոն հատուցումները նվազեցնելու նպատակով, Անգլո-Պերսըն ընկերությունը չի վարանել անգամ բալանսները կեղծելով, ոչ ճիշտ տվյալներ տալ նավթահանման մասին։ Դեպուտատ Դաշտիի տվածներից պարզվում է, որ 1901 թվականից մինչև 1914 թվականը պարսկական կառավարությունն այս ընկերությունից ոչ մի գումար չի ստացել, այնուհետև, մի տարվա համար 9 հազար ֆունտ ստեռլինգ չնչին գումար ստանալուց հետո, մինչև 1919 թվականը նորից ոչ մի գումար չի ստացել[1]։ Վերջապես, 1919 թվականից մինչև 1931 թվականը պետական գանձարանը մտել է ընդամենը 10 միլիոն ֆունտ ստեռլինգ[2], որը նույնպես չի համապատասխանում կառավարության նկատմամբ այս ընկերության ունեցած պարտավորություններին, որոնք, կոնցեսիայի անբարենպաստ պայմանների բերմամբ, ոչ միայն ծանր չէին, այլև, պետք ասել, չափազանց չնչին էին։ Մինչդեռ այս նույն ընկերությունը անգլիական կառավարությանը միայն մի տարվա համար տվել է 800 հազար ֆունտ ստեռլինգ եկամտահարկ։ Բացի այս բոլորից, Դաշտին հիշեցրել է,

[1] Ընկերությունը պատճառաբանում էր, թե ցեղախմբերը հարձակվելով վնաս էին հասցրել սարքավորումներին, որի համար պատասխանատու էին համարում պարսկական կառավարությանը։

[2] Ուրիշ աղբյուրների համաձայն (տե՛ս A. W. Ford, Anglo-Iranian Oil Dispute, Los Angeles, 1954) 1901—1922 թվականներին ստացված կոնցեսիոն հատուցումները հաշվվում էին ընդամենը 11 միլիոն ֆ. ս., մինչդեռ, եթե ընկերությունը հարկերից ազատված չլիներ, նորմալ պայմաններում պետք վճարած լիներ մինիմում 22 միլիոն ֆ. ս.։

որ Դ՚Արսիին շնորհված ֆիրմանի մեջ կա մի հոդված, որի համաձայն այս ընկերությունը պարտավոր է պետությանը բաժին հանել նաև դուստր-ընկերությունների շահերից, իսկ Անգլո-Պերժըն ընկերությունը, ավելացրել է Դարսին, ունի այդպիսի 20 դուստր։

Պարսկական կառավարության նոտան՝ ուղղված Անգլո-Պերժըն ընկերությանը նրա կոնցեսիոն իրավունքների վերանայման հարցի վերաբերյալ, արհամարհանքով անտեսվեց ընկերության կողմից, չնայած նրան, որ այդ նոտայով առաջարկ էր արվում նոր պայմաններով վերանորոգել կոնցեսիան։ Այդուհանդերձ, անգլիական կառավարությունը դիմելով բիրտ ուժի, պարսիկ ժողովրդի մեջ սարսափ առաջացնելու նենգ դիտավորությամբ, ռազմական նավեր է ուղարկում Պարսից ծոցը։ Դրությունը սրվում է, մասսաները կառավարությունից պահանջում են դիմել ավելի կտրուկ միջոցառումների։ Ռիզա Շահի կառավարությունը այս հարցը հանձնում է Ազգերի Լիգա։ Սակայն, Ազգերի Լիգան, որը փաստորեն գտնվում էր անգլիական ազդեցության տակ, փոխանակ հարցը օբյեկտիվորեն լուծելու, ընդհակառակը, ճնշում է գործում պարսկական կառավարության վրա և ստիպում ձևական մի քանի փոփոխություններով հիմնականում ընդունել անգլիական առաջարկները։ Վերջապես, երկար դիմադրելուց հետո, Ազգերի Լիգայի ճնշման և Պարսից ծոցը փոխադրված անգլիական ռազմանավերի թնդանոթների սպառնալիքի տակ, Ռիզա Շահի կառավարությունը տեղի է տալիս։ 1933 թ. ապրիլի 29-ին նոր պայմանագիր է ստորագրվում՝ Պարսկաստանի համար ձևականորեն ավելի «նպաստավոր» պայմաններով։

Որո՞նք էին այդ «նպաստավոր» պայմանները. առաջին՝ Անգլո-Պերժըն ընկերությունը համաձայնում էր հետագայում արդյունահանվելիք անմշակ նավթի յուրաքանչյուր տոննայից վճարել 4 շիլինգ. երկրորդ՝ շահաբաժինը 16 տոկոսից բարձրացնել 20 տոկոսի, սակայն այդ էլ այն դեպքում, երբ զուտ շահերի ընդհանուր գումարը գերազանցեր 671.250 ֆունտ ստերլինգ գումարից։ Այս բոլորով հանդերձ՝ Անգլո-Պերժընի կողմից կատարված «զիջումները» դեռևս չէին հասնում նավթարդյունաբերող ուրիշ երկրների տված այն էլ ոչ այնքան նպաստավոր պայմաններին։

Անգլո-Պերժընի մի ուրիշ «զիջումն» էլ եղավ այն, որ կոնցեսիոն տարածությունները սահմանափակվեցին մինչև 1938 թվականը կոնցեսիայի կեսի չափով, իսկ այդ թվականից հետո 256 հազար քառ. կիլոմետրով։ Սա ձևական «զիջում» էր, քանի որ արդեն մինչև այդ՝ ընկերության շահագործման ոլորտը այս սահմաններից

չէր անցել։ Բայց այս բոլոր ձևական «զիջումների» փոխարեն Անգլո-Պերժընը ձեռք բերեց ժամկետի երկարաձգում 1961 թվականի փոխարեն մինչև 1993 թվականը, այսպիսով, այս կոնցեսիայի պայմանների վերանայումը փաստորեն հանդիսացավ անգլիական նավթային մագնատների հաղթանակ և ոչ թե պարսկական կառավարության, որը իբր թե հանդիսանում էր այդ վերանայման պահանջի հեղինակը։

Նավթային խոշոր հարստությունների գոյությունը Իրանում չէին կարող երկար ժամանակ ամերիկյան նավթային մոնոպոլիստների ուշադրությունից վրիպել։ 1932 թվականին Անգլո-իրանական նավթային ընկերության կոնցեսիայի տարածությունների սահմանափակումը մեծ հույսեր էր ներշնչում ամերիկյան նավթային խոշոր տրեստներին։ Սակայն, փաստը մնում էր փաստ, որ այս երկրում նավթային կարևորագույն դիրքերն արդեն գտնվում էին անգլիական մոնոպոլիստների ձեռքում, ուստի ամերիկյան կապիտալի շրջանները դիմում են ներթափանցման մի շարք այլ միջոցների։ Առաջին հերթին նրանք փորձում են ձեռք բերել երկրի ֆինանսների հսկողությունը։ Այդ նպատակով նրանք մեծ փոխառություններ են տալիս, այնուհետև իրանական շուկան ողողում են ամերիկյան ապրանքներով։

Պարսկական կառավարության նախկին ֆինանսների կառավարիչ, մեզ ծանոթ Մորգան Շուստերի միջնորդությամբ, 1921 թ. նոյեմբերի 22-ին պարսկական կառավարության և Ստանդարդ Օյլ Կոմպանիի միջև բանակցություններ են սկսվում նշված շրջանների նավթային հարստությունների կապակցությամբ, որոնք, սակայն, անհաջողությամբ են ավարտվում։ 1923 թ. հունիսին այս շրջաններում կոնցեսիա ձեռք բերելու մի նոր անհաջող փորձ է անում նաև ամերիկյան մի այլ ընկերություն՝ Սինկլեր Օյլ Կոմպանին։

Այնուհետև, ավելի քան տասը տարվա դադարից հետո 1937 թվականին, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նավթային մոնոպոլիաները նորից միջոցներ են ձեռնարկում տիրելու Իրանի հյուսիսային շրջանների նավթին։ Ամերիկյան նավթային երկու խոշոր մոնոպոլիստական ընկերություններ՝ Դելավեր Օյլ Կոմպանին (Ստանդարդ Օյլի խմբից) և Տեխաս Օյլ Կոմպանին միասին կազմակերպում են Ամիրանիան Օյլ Կոմպանին։ Մինչ այդ Տեխաս Օյլ Կոմպանիին արդեն հաջողվել էր ձեռք բերել Իրանի հյուսիս-արևելքից մինչև Կասպից ծովի հարավ-արևելք տարածվող, ՍՍՌՄ-ի սահմանամերձ տերիտորիայի նավթային կոնցեսիան։ Այդ կոնցեսիոն տարածությունն անցնում է Հովզե Միանդա-

8—443

լի շրջանով և վերջանում է Բելուջիստանի սահմանում, Օմանի ծոցից 80 կիլոմետր հյուսիս-արևելք։

Ամիրանիան Օյլ Կոմպանիի կապիտալը 5 միլիոն դոլլար էր, նրա կոնցեսիոն պայմանների մեջ մտնում էին հետախուզելու, հորատելու, հայտնաբերված նավթը շահագործելու և նավթամուղ կառուցելու իրավունքներ։ Նավթամուղի կառուցման և շահագործման համար կազմակերպվում է Իրանիան Պայպ Լայն ընկերությունը։ Ամիրանիան Օյլ ընկերության կոնցեսիայի ժամկետը 60 տարի էր։ Սակայն, երկրի պրոգրեսիվ հասարակայնության ազդեցության ճնշման տակ Իրանի Մեջլիսը չի վավերացնում կնքված պայմանագրերը։ Բացի դրանից, այդ տարիներին ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաների ուշադրությունը սևեռվում է դեպի Սաուդյան Արաբիա, ուր հայտնաբերվել էին նավթի հարուստ պաշարներ և որտեղ շահագործման համար կային ավելի բարենպաստ պայմաններ։

1944 թվականի գարնանը Սոկոնի-Վակուում Օյլ Կոմպանին և Սինկլեր Օյլ Կոմպանին իրենց ներկայացուցիչներին ուղարկում են Իրան՝ նոր կոնցեսիաներ ստանալու համար բանակցություններ վարելու։ Նույն թվականներին Սովետական Միությունն իրեն սահմանամերձ շրջաններում կոնցեսիաների համար իրանական կառավարության հետ արդեն բանակցությունների մեջ էր գտնվում, և որովհետև ՍՍՌՄ-ի առաջարկած պայմաններն անհամեմատ բարենպաստ էին, ուստի ամերիկացիները, վախենալով, որ այդ առաջարկված պայմաններն իրանական կառավարության կողմից կօգտագործվեն որպես օրինակ, նախընտրեցին հրաժարվել կոնցեսիաներ պահանջելուց և դիմեցին ամենանենգ միջոցների՝ ձախողել Սովետական Միության և իրանական կառավարության միջև վարվող բանակցությունները։ Արդյունքը եղավ այն, որ 1947 թ. հոկտեմբերի 23-ին, ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաների գործակալների ճնշման տակ, մեջլիսում որոշում ընդունվեց նոր կոնցեսիաների շնորհումը ժամանակավորապես դադարեցնելու մասին։ Այս կապակցությամբ ԱՄՆ-ի դեսպան Ջորջ Ալլենը հայտարարեց, որ ԱՄՆ-ը պիտի պաշտպանի կոնցեսիաների շնորհումը դադարեցնելու վերաբերյալ իրանական կառավարության ամեն մի որոշում։ Այս հայտարարությունն արվեց մեջլիսի հիշյալ որոշումից դեռևս մեկ ամիս առաջ[1]։

[1] New York Times, September 14, 1947.

Ճիշտ է, մինչև Կոնսորցիումի կազմվելը ամերիկյան նավթային խոշոր մոնոպոլիաները անմիջականորեն և հետևողական կերպով Իրանում չեն գործել, սակայն, Ստանդարդ Օյլ Կոմպանի օֆ Նյու Ջերզին երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Անգլո-Իրանիանի հետ համաձայնության գալով, 20 տարի ժամկետով իր վրա վերցրեց Իրանի անմշակ նավթի մեծագույն մասի վաճառահանման գործը։ Դրա հետևանքով, այդ ժամանակ, ամերիկյան նավթային խոշոր մոնոպոլիաներին հաջողվեց ոչ միայն խախտել անգլիական նավթային հեգեմոնիան Մերձավոր և Միջին Արևելքում, այլև Անգլո-Իրանիանը դարձնել Ստանդարդ Օյլի կցորդը։ Իրանի նավթային հարստությունները պետականացնելու փորձը վերջ տվեց այս համաձայնությանը։

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ ԵՎ ԹՅՈՒՐՔԻԱՆ

Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրները մտնում էին Օսմանյան կայսրության կազմի մեջ։ Այդ ժամանակներում Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվող երկրների հարաբերությունները օտար տերությունների հետ պայմանավորվում էին Բարձրագույն Դռան արտաքին քաղաքականության ընդհանուր կուրսով։ Եվրոպական պետությունները և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրների հետ անմիջականորեն չէին կարող հարաբերություններ ունենալ, այլ այդ կատարվում էր Սուլթանական կառավարության միջոցով։ Հետևաբար, արաբական երկրների այդ ժամանակաշրջանի պատմությունն ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ելնել Օսմանյան պատմության ընդհանուր ֆոնից։

* * *

Օսմանյան կայսրությունը XVI—XVII դարերում իր քաղաքական ու տնտեսական ամենածաղկուն շրջանն էր ապրում։ Այդ այն ժամանակաշրջանն էր, երբ օսմանցիներն սկսեցին նվաճել մի շարք երկրներ՝ արևելյան Անատոլիան, Սիրիան, Պաղեստինը, Եգիպտոսը, Հյուսիսային Միջագետքը և Բալկանները։ Թյուրքական նավատորմը վերահսկում էր Սև և Միջերկրական ծովերը։ Օսմանցիների իշխանության տակ անցան Էգեյան և Իոնիական ծովերի կղզիները, այնուհետև՝ Ալժիրը, Տրիպոլին և այլն։

Այդ ժամանակներում մեծապես զարգացավ Թյուրքիայի առևտուրը։ Գյուղատնտեսությունը և արդյունաբերությունը (տնայնագործական և մանուֆակտուրային) բավարարում էին կայսրության բոլոր հիմնական կարիքները։

Բայց և այնպես, ծաղկման այդ ժամանակաշրջանին զուգահեռ զարգանում էին այնպիսի հակասություններ, որոնք ընկած էին օսմանյան ռազմա-ֆեոդալական հասարակարգի հիմքում։ Արդեն XVIII դարի վերջերին Օսմանյան կայսրության անցյալի փառքից մնացել էր միայն մի մարող ստվեր։ Եվրոպական մեծ տերությունները արդեն իրենց արտաքին քաղաքականության օրակարգի մեջ մտցրել էին, այսպես կոչված, «Արևելյան Հարցը», որը հիմնականում հանգում էր Օսմանյան կայսրությունը միմյանց միջև բաժանելու ծրագրին։ Օսմանյան կայսրությունն սկսել էր ընկնել եվրոպական մեծ պետությունների քաղաքական և տնտեսական ազդեցության տակ։ Ճիշտ է, Մերձավոր Արևելքի առևտուրը արդեն վաղուց գտնվում էր օտարերկրացիների՝ վենետիկցիների, ճենովացիների և ուրիշների ձեռքում, սակայն կապիտուլյացիոն ռեժիմի հաստատումով օտարերկրացիների միջամտությունները ավելի լայն ծավալ ընդունեցին, Թյուրքիան ընկավ նախ ֆրանսիական, ապա անգլիական կապիտալի ազդեցության տակ, և երկրի տնտեսությունը, հատկապես արդյունաբերությունը, բռնեց քայքայման ուղին։

Կապիտուլյացիաները, որոնք սկզբում կոչված էին երկրում ապրող և գործող օտարահպատակների, նրանց առևտրի և սեփականությունների օգտին որոշ արտոնություններ շնորհելու համար, հետագայում դարձան Օսմանյան կայսրությունը և նրա ենթակա երկրները ճնշելու ամենաուժեղ գործիքներից մեկը։ Կապիտուլյացիաները Օսմանյան կայսրության մեջ արևմտյան տերությունների տնտեսական և ապա քաղաքական հետագա էքսպանսիայի համար հարմարագույն տրամպլին հանդիսացան։

Կապիտուլյացիաների համաձայն օտարերկրյա վաճառականներին տրվում էին հատուկ արտոնություններ, օրինակ՝ մաքսերի փոփոխված չափ, հարկերից և թյուրքական դատարաններից ազատում և այլն, արտոնություններ, որոնք հետագայում ուժի մեջ մտան նաև Օսմանյան կայսրության ենթակա բոլոր երկրներում։

Այն ժամանակաշրջանում, երբ Եվրոպայում ծավալվում էր արդյունաբերական կապիտալիզմը, Թյուրքիան, կապիտուլյացիոն ռեժիմի հետևանքով, իրավունք չուներ մաքսերը բարձրացնելու, օտարահպատակների առևտուրը հարկելու, օտարներին տեղական դատարանները կանչելու, այլ կերպ ասած՝ զրկված էր արդեն քայքայման

ճանապարհը բռնած իր տնտեսությունը եվրոպական արդյունաբերական կապիտալի ճնշումից փրկելու հնարավորություններից։

Սկսած XIX դարի սկզբներից, երբ եվրոպական արդյունաբերական կապիտալն իր ապրանքների համար շուկաներ էր որոնում, Թյուրքիայի արդյունաբերությունը (տնայնագործական և մանուֆակտուրային) քայքայման պրոցես էր ապրում. Օսմանյան կայսրության շուկաները ողողվում են օտարերկրյա ապրանքներով։ Տեղական արհեստանոցները, մանուֆակտուրաները և այլն փակում են իրենց դռները։ Մանր առևտուրը զարգանում է այն աստիճան, որ օտարերկրյա ապրանքներ վաճառող խանութպանների ու շրջիկների թիվը մեծ չափեր է ընդունում. օրինակ՝ Կոստանդնուպոլսում, Բուրսայում և Տրապիզոնում յուրաքանչյուր 10 կամ 15 բնակչին մեկ խանութ էր ընկնում[1]։

Օսմանյան կայսրության տնտեսության բնորոշ գիծը XIX դարում նրա հարաճուն կախվածությունն էր օտարերկրյա կապիտալից և, որպես հետևանք, նրա կիսագաղութային դրությունը։

1853—1856 թթ. ռուս-թյուրքական պատերազմի հետևանքով ստիպված լինելով առաջին անգամ դիմելու օտարերկրյա փոխառությունների, Օսմանյան կայսրությունն ընկավ նաև ծանր ֆինանսական կախման մեջ։ Փոխառությունները ստրկացուցիչ բնույթ էին կրում։ 1854 թվականից մինչև 1878 թվականը օսմանյան կայսրությունը կնքեց 5,2 միլիարդ ոսկի ֆրանկ գումարի փոխառություններ, սակայն դրանցից նա փաստորեն ստացավ միայն 3 միլիարդ, այսինքն նոմինալի 57 տոկոսը, չհաշված կոմիսիոնը, տոկոսը և այդ փոխառությունների հետ կապված այլ ծախսերը։ Այս տիպի փոխառությունները շարունակվեցին մինչև 1914 թվականը։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Օսմանյան կայսրության պարտքը գնահատվում էր մոտ 5,5 միլիարդ ոսկի ֆրանկ գումարի սահմաններում։ Պատերազմից հետո, Լոզանի կոնֆերանսում, կատարվեց Օսմանյան կայսրության պարտքերի վերահաշվառում և սահմանվեց 131 միլիոն թյուրքական ոսկի լիրա, որից 84,6 միլիոնը բաժին էր ընկնում Թյուրքիայի նոր կառավարությանը, իսկ մնացած 46,4 միլիոն ոսկի լիրան հաշվեգրվում էր Թյուրքիայից անջատված արաբական երկրների դեբիտին։

Արտաքին փոխառությունների գծով Օսմանյան կայսրության բյուջեի պարտաբեռնվածությանը զուգահեռ տեղի էր ունենում օտարերկրյա կապիտալի ներխուժում։ 1856 թվականին հրապա-

[1] La Turquie Contemporaine, Ankara, 1935, p. 46.

րակված հաթթի-հումայունը օտարերկրյա կապիտալի առջև նոր ասպարեզ էր բացում, թույլատրելով օտար հպատակներին բանկեր հաստատել, երկաթուղային և այլ կոնցեսիաներ ձեռք բերել և այլն։ Որպես այս նոր դիրքման հետևանք, երկրի տնտեսության բոլոր կարևորագույն ճյուղերը՝ երկաթուղիները, նավահանգստային տնտեսությունները, հանքերը, մեծ քաղաքներում եղած կոմունալ ձեռնարկությունները անցան օտարերկրացիների լրիվ հսկողության տակ։

Օսմանյան կայսրության էկոնոմիկայում օտարերկրյա կապիտալի գերակշռող դերը հանգեցրեց Օսմանյան կայսերական բանկի հիմնադրմանը 1856 թվականին, 10 միլիոն ֆունտ ստեռլինգ կապիտալով (անգլո-ֆրանսիական կապիտալ)։ Մեծ էր այս բանկի ազդեցությունն ու դերը երկրի էկոնոմիկայում։ Նա, բացի բանկային սովորական ֆունկցիաներից (փոխառությունների և առևտրական գործառնությունների տնօրինում), սկսեց նաև պետական բանկի ֆունկցիաներ կատարել, անգամ բանկ նոտեր թողարկել։

Օսմանյան կայսերական բանկից բացի հիմնվեցին նաև մի շարք այլ բանկեր և առևտրական ու արդյունաբերական հաստատություններ։ Այնուհետև, 1875 թվականից սկսած, եվրոպական կարևորագույն բանկերն իրենց մասնաճյուղերը բացեցին կայսրության կարևոր քաղաքներում և նավահանգիստներում։

Օսմանյան կայսրության մաս կազմող Եգիպտոսը նույնպես ընկավ օտարերկրյա կապիտալի ազդեցության տակ։ Սաիդի և Իզմայիլի իշխանության տարիներին մի փոխառությունը հաջորդում էր մյուսին։ 1876 թվականին պետական պարտքը արդեն հասել էր 94 միլիոն ֆունտ ստեռլինգի, և երկիրը ֆինանսական այնպիսի աղետալի դրության մեջ էր, որ վարկատու երկրները, հանգամանքից օգտվելով, սկսեցին ուղղակի միջամտել Եգիպտոսի ներքին գործերին։ Հիմնեցին պետական պարտքերի կարգավորման կազմակերպություն, կառավարությանը պարտադրեցին կաբինետի մեջ ընդունել երկու օտարերկրացի մինիստրներ։ Դը Բլինյերին (ֆրանսիացի) հանձնվեց հասարակական շինարարությունների մինիստրի պաշտոնը, իսկ Ռիվըրս Վիլսոնին (անգլիացի)՝ ֆինանսների մինիստրի պաշտոնը։ Սա Եգիպտոսում արևմտյան իմպերիալիստների ոտնձգությունների առաջին կոնկրետ քայլն էր, որը 1882 թվականին հանգեց անգլիական օկուպացիային։

Երկաթուղային շինարարությունը և երկաթուղիների շահագործումը Օսմանյան կայսրության մեջ հանդիսանում էին օտարերկրյա կապիտալի ներթափանցման հիմնական ուղիներից մեկը։

Օսմանյան կայսրության տերիտորիայում երկաթուղային շինարարության քաղաքականության հիմքերից մեկը Եվրոպան Ասիային միացնող ցամաքային ճանապարհ ստեղծելու արևմտյան իմպերիալիզմի ծրագիրն էր։ Այս միտքը ուսումնասիրության առարկա էր եղել դեռ շատ վաղուց։ XVI դարի վերջերին և XVII դարի սկզբներին Իստ Ինդիա Կոմպանիի (որը գործում էր Հնդկաստանում) և Ինգլիշ-Տերկիշ Լևանտյան Կոմպանիի (որը գործում էր Մերձավոր Արևելքում) միջև բանակցություններ են վարվում Եվրոպան Մերձավոր Արևելքի միջոցով Հնդկաստանին միացնող կարավանային ճանապարհ ստեղծելու կապակցությամբ։ Հետագայում, 1782 թվականին, անգլիացի ճանապարհորդ Ջոն Սալիվան Արևմուտքը Արևելքին միացնող ցամաքային ուղեգիծ է առաջարկում, որը անցնելու էր Փոքր Ասիայի և Միջագետքի վրայով։ 1829 թվականին Լոնդոնում Ինդիա Բորդ օֆ Կոնտրոլ կազմակերպության շրջաններում այս հարցը նորից է արծարծվում։ 1830—1832 թթ. Ֆրանսիս Չեզնին առաջարկում է կառուցել Միջերկրական ծովի ափը Պարսից ծոցի ափին միացնող երկաթգիծ, որը անցնելով Սիրիայի և Միջագետքի տերիտորիաներով, վերջանալու էր Կուվեյթում, որպես վերջին կայանում։ 1856 թվականին Ֆրանսիս Չեզնին իր շուրջը հավաքելով մի քանի ուրիշ կապիտալիստների ևս, Ալեքսանդրետտայից Բաղդադ երկաթգիծ կառուցելու կոնցեսիա է ձեռք բերում, որը սակայն չի հաջողվում իրագործել։ Սուեզի ջրանցքի բացման հետևանքով, 1872 թվականին մի նոր ծրագիր է առաջ քաշվում՝ Իսմայիլյան (ջրանցքի վրա քաղաք) միացնել Կուվեյթին։ Ցարական Ռուսաստանը նույնպես, Միջերկրականի ափը Պարսից ծոցի հետ կապող երկաթգծի իր սեփական ծրագիրն ուներ։ Ռուս կապիտալիստ Վլադիմիր Կապնիստը առաջարկում էր Տրիպոլին (այժմյան Լիբանանի տերիտորիայում) Կուվեյթին միացնող ուղեգիծ, որը անցնելու էր Բաղդադի և Կերբելայի վրայով։ Ավելի ուշ՝ ամերիկյան կապիտալիստները նույնպես ներկայացնում են այս ծրագրի մի ուրիշ վարիանտը, այսպես կոչված Չեստերի պլանը. այս մասին հանգամանորեն կխոսենք հետագա էջերում։

Օտարերկրյա կապիտալիստների կողմից կոնցեսիաների որոնումները վերջիվերջո հանգում են Օսմանյան կայսրության մի շարք շրջաններում երկաթգծերի կոնկրետ կառուցմանը։ Երկաթգծերի շինարարությունը և շահագործումը մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջը գրեթե բացառապես կատարվում էր անգլիական, ֆրանսիական, գերմանական, բելգիական և այլ կապիտալիստների կողմից։ Մինչև 1888 թվականը Օսմանյան կայս-

ության բոլոր գլխավոր երկաթուղիները գտնվում էին բացառապես անգլիական և ֆրանսիական կապիտալի հսկողության տակ: Այդ ժամանակից սկսած ասպարեզ է մտնում նաև օտարերկրյա կապիտալիստների մի նոր խումբ, որը ձեռք է բերում սուլթանական կառավարության կողմից մինչ այդ շնորհված կոնցեսիաներից ամենակարևորը՝ Բաղդադի երկաթգծի կոնցեսիան: Այդ կոնցեսիան, որը դարձավ Գերմանիայի՝ Թյուրքիա ներթափանցման ողնաշարը, էլ ավելի սրեց անգլո-գերմանական հակասությունները:

Այս երկաթուղիների կառուցման և շահագործման կոնցեսիաներին զուգահեռ, օտարերկրյա կապիտալիստները գրեթե միշտ ձեռք էին բերում երկրի հանքային հարստությունները շահագործելու լայն իրավունքներ:

Երկաթուղիների կառուցումը և նույնիսկ օտարերկրյա կապիտալի նախաձեռնությամբ նավահանգիստների ընդարձակումը մեծապես նպաստում էին առևտրի աշխուժացմանը օտարերկրյա մոնոպոլիստների թելադրած ուղիով, որի հետևանքով եվրոպական արդյունաբերական ապրանքները ողողում էին տեղական շուկաները, մինչդեռ Թյուրքիան սահմանափակվում էր գյուղատնտեսական և հանքային հումքի մատակարարողի դերով: Օսմանյան կայսրության տնտեսության մեջ օտարերկրյա կապիտալի գերիշխանությունը Թյուրքիային օր-ավուր մերձեցնում էր տնտեսական, ֆինանսական և քաղաքական ստրկության մեջ: Պետական եկամուտների մեծ մասը գնում էր մարելու պետական պարտքերը: Երկրի բոլոր երկաթուղիները, բացառությամբ մեկի[1], գտնվում էին օտարերկրացիների հսկողության տակ: Հանքերի շահագործումը նույնպես հանդիսանում էր օտարերկրյա կապիտալի մենաշնորհը: Վարկա-բանկային բոլոր հաստատությունները, բացառությամբ գյուղատնտեսական բանկի, պատկանում էին օտար կապիտալին: Կարևորագույն քաղաքներում կոմունալ սպասարկության հիմնարկներն անգամ կազմակերպել և կառավարել են օտարների կողմից: Մաքսային վարչությունը, որը ենթարկվում էր օտարերկրյա իմպերիալիստների կամքին, կապիտուլյացիաների շնորհիվ և հետագայում պետական պարտքերի գծով որպես գրավ անցել էր նրանց տնօրինության ներքո: Եվ վերջապես, մեծաքանակ առևտրի արտաքին շուկան գտնվում էր կամ օտարների և կամ տեղում ապրող ոչ թյուրք

[1] Թյուրքիան Արաբիայի հետ կապող անշահաբեր գիծը՝ Հիջազի երկաթուղին, որը շահագործվում էր կառավարության կողմից: Այժմ այդ գիծը, որը գտնվում է Սիրիայի, Հորդանանի և Արաբիայի տերիտորիաներում, ոչ ոքի կողմից չի շահագործվում:

առևտրականների ձեռքում: Եթե այսպես էր դրությունը մետրոպոլիայում, ապա օտարերկրյա ազդեցությունն առավել ևս շեշտված կերպով էր հանդես գալիս կայսրության ենթակա երկրներում:

Ահա այսպես էր իրերի դրությունը Օսմանյան կայսրության և նրան ենթակա երկրներում, երբ ամերիկյան իմպերիալիզմն սկսեց Մերձավոր և Միջին Արևելք ներթափանցելու իր առաջին փորձերն անել:

Օսմանյան կայսրության ու նրա ենթակա արաբական երկրների և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների միջև առևտրական ու դիվանագիտական հարաբերությունների համար երկար ժամանակ հիմք ծառայեց այս երկու պետությունների միջև 1830 թվականին կնքված պայմանագիրը, թեև նախքան այս պայմանագրի ստորագրումը մոտ կես դար շարունակ ԱՄՆ-ի և Օսմանյան կայսրության զանազան շրջանների միջև գոյություն են ունեցել առևտրական և միսիոներների գործունեության հետ առնչություն ունեցող կապեր:

ԱՄՆ-ի՝ Մերձավոր և Միջին Արևելք, հատկապես արաբական երկրները, ներթափանցելու գործում իրենց գործունեությամբ մեծ դեր են խաղացել միսիոներական կազմակերպությունները: Ամերիկյան ավետարանական ընկերությունը Մերձավոր և Միջին Արևելքում իր գործունեությունն սկսեց 1816 թվականից: Երեք տարի հետո 1819 թվականին, Նյու-Յորքում հիմնվում է Ամերիկյան Բորդ օֆ Ֆորեն Միշընզ կազմակերպությունը: Այդ թվականից սկսած ամերիկացի միսիոներների գործունեությունը ծավալվում է արտասահմանում: Ամերիկյան Բորդի բուն նպատակն էր, ինչպես ցույց կտան հաջորդ էջերում բերված փաստերը, նախապայմաններ ստեղծել տնտեսական և այլ քաղաքական հետագա ներթափանցման համար:

Բարենպատակ կազմակերպությունների քողի տակ մեծ դեր էին խաղում ամերիկյան միսիոներական դպրոցների ցանցը: Այդ դպրոցները տարիներ շարունակ պատրաստել և իրենց ոգով դաստիարակել են բժիշկներ, ինժեներներ, տեխնիկներ, ուսուցիչներ, վարչական ծառայողներ և այլն, որոնք և ամերիկյան ներթափանցման ժամանակ պատրաստի կադրեր հանդիսացան նրանց կողմից հիմնվող ձեռնարկությունների համար: «Գրեյտ Բրիտըն էնդ Դը Իստ» ժուռնալի թղթակիցներից մեկը այս կապակցությամբ գրել է. «...ինձ ծանոթ մի ամերիկացի առևտրական, որը Մերձավոր Արևելքում ապրել է ավելի քան 20 տարի, ինձ հայտնել է, թե ամերիկյան ապրանքների տարածման գործում ոչ մի կազմակերպություն և նույնիսկ պրոպագանդայի ոչ մի միջոց չի նպաստել այնքան, որքան այդ

արել են միսիոներական դպրոցները։ Նրանք մեր աղջիկների նկատմամբ ճաշակ են մտցնել տեղական ժողովրդի մեջ...»[1]։

Սա մեկն է այն բազմաթիվ օրինակներից, որոնք պերճախոս կերպով ցույց են տալիս, թե ինչ օգուտ են տվել միսիոներները ամերիկյան առևտրին։

Ամերիկյան Բորդ օֆ Յորենդ Միշընզ կազմակերպության հանձնարարությամբ հոգևորականներ Լևի Պարսընսը և Պլինի Ֆիսկը 1818 թվականին գալիս են Մերձավոր Արևելք՝ տեղում ուսումնասիրելու ընկերության հետագա գործունեության հետ կապված հարցերը։ Եվ փաստորեն այդ թվականից մինչև 1830 թվականը, Բորդի կողմից ուսումնասիրության ժամանակաշրջան պիտի համարել։ Այս կապակցությամբ տեղին է նշել Թյուրքիայի և ԱՄՆ-ի հարաբերությունների վերաբերող հարցերի հայտնի մասնագետ, բուրժուական պատմաբան Գորդոնի հետևյալ խոսքերը. «...այդ թվականներին Թյուրքիան համարվում էր աշխարհի ղեկավար տերություններից մեկը, որը ուներ մոտ 35 միլիոն բնակչություն և նրա տերիտորիան տարածվում էր երեք կոնտինենտների վրա։ Միսիոներների համար այս հանգամանքը առավել ևս կարևոր էր մանավանդ այն պատճառով, որ Օսմանյան կայսրությունը մուսուլմանական աշխարհում ղեկավար դեր էր խաղում»[2]։ Այլ խոսքով ասած, ներթափանցելով Թյուրքիան, նրանք ձգտում էին ազդեցություն ձեռք բերել նաև ամբողջ մուսուլմանական աշխարհի վրա։ Ուշագրավ է նաև հենց նույն էջում Գորդոնի արտահայտած հետևյալ միտքը. «...ոտք դնելով Թյուրքիա, այս երկու միսիոներները (Պարսընս և Ֆիսկ — Հ. Թ.) հիմք դրեցին մի այնպիսի կազմակերպության, որը այժմ արդեն լայն ծավալ է ընդունել և մեծապես նպաստել է թյուրք-ամերիկյան փոխհարաբերությունների ընդհանուր գործին...»։

Մերձավոր և Միջին Արևելքում Ամերիկյան Բորդի առաջին օբյեկտները հանդիսացան Պաղեստինը, Սիրիան, Հայաստանը, Արևմտյան Անատոլիան և Իրանը (այս վերջինի մասին արդեն խոսել ենք)։ 1823 թվականին Երուսաղեմում բացվեց առաջին միսիան, որը կարճատև կյանք ունեցավ և փակվեց 1827 թվականին։ 1825 թվականին Բեյրութում և 1828 թվականին Իզմիրում բացվեցին մեկական միսիաներ, որոնք նույնպես կարճատև կյանք ունեցան։ 1830 թվականին վերաբացվեց Բեյրութի միսիան, որը և հանդիսա-

[1] Great Britain and the East, Omnibus Issue, August 1946.

[2] J. L. Gordon, American Relations with Turkey: 1830—1930, Philadelphia, 1932, p. 221.

ցավ միսիոներների հետագա գործունեության հիմնական կորիզը։ Այստեղից էր, որ Հայաստան և Վրաստան ուղարկվեցին միսիոներների առաջին խմբերը։ 1831 թվականին, թյուրք-ամերիկյան դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատմանը զուգընթաց, Կոստանդնուպոլսում նույնպես բացվեց մի միսիա և այդ թվականից սկսած Բորդի գործունեությունը Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում դարձավ ավելի հետևողական ու հսկայական ծավալ ընդունեց։ 1869 թվականին այս միսիոներների թիվն արդեն հասել էր 21-ի, որոնց ղեկավարության տակ գործում էր 185 դպրոց։ Այս միսիաներից ամենակարևորը ներկայումս գտնվում է Բեյրութում, որը առաջին իսկ օրերից հանդիսացել էր Մերձավոր Արևելքում Բորդի կենտրոնատեղիներից մեկը։ Այդպես էլ վկայում է հոգևորական Ջ. Լ. Սպենսերը իր ճանապարհորդական հուշերից մեկում, երբ ասում է՝ «...Սիրիայի ամերիկյան միսիոներների ղեկավար կենտրոնը Բեյրութն է։ Այնտեղ գործում են մի խումբ միսիոներներ, որոնք իրենց երկարամյա գործունեության ընթացքում մեծ ազդեցություն են ձեռք բերել այս շրջաններում...»[1]։

Ամերիկյան միսիոներական կազմակերպության առանձնահատկություններից մեկն էլ այն էր, որ նա, գործելով մուսուլմանական երկրներում, նաև նպատակ էր հետապնդում Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա փոքրամասնություններին ենթարկելու իր ազդեցությանը, նրանց հենարան և գործիք դարձնելու Մերձավոր և Միջին Արևելքում իրենց հետապնդած ընդհանուր քաղաքականության օգտին։

Միսիոներների այս քաղաքականության հետևանքով Օսմանյան կայսրության գրեթե բոլոր քրիստոնյա փոքրամասնությունները տեղական իշխանությունների կողմից դիտվեցին որպես կասկածելի տարրեր և այդ հանգամանքը որոշ չափով անդրադարձավ փոքրամասնությունների նկատմամբ Թյուրքիայի կառավարության հետագա քաղաքականության վրա։ Այս կապակցությամբ ուշագրավ է այն փաստը, որ Խարբերդի և Մարաշի շրջաններից հետո մի խումբ հայեր, համոզված լինելով, որ կառավարության կասկածները հայերի նկատմամբ ուղղակի հետևանք են միսիոներների վարած անփառունակ քաղաքականության, այդ մասին օսմանյան իշխանություններին հանձնել են մի հուշագիր-ուղերձ հետևյալ բովանդակությամբ. «...միսիոներները, որոնից 30 կամ 40 տարի առաջ Խարբերդ գալով,

[1] Rev. J. A. Spencer, M. A. The East: Sketches of Travel in Egypt and the Holy Land. New York, 1850, pp. 481—482.

հիմնեցին դպրոցներ, որոնք, իբր թե, հետապնդում էին մարդասիրական նպատակներ, սակայն իրենց ուսանողների՝ հայ երեխաների մարերը թունավորելով, մղեցին նրանց մեր պետության դեմ չհնազանդվելու և ապերախտ վերաբերմունք ցուցաբերելու, ինչպես նաև դիմելու ավանտյուրիստական արարքների, որոնք հանգամանքը պարզ է, անբարենպաստ կերպով պիտի անդրադառնար տեղում ապրող հայ բնակչության վրա։ Գտնում ենք, որ եթե միսիոներները շարունակեն մնալ այստեղ, անպայմանորեն առիթ պիտի տան նոր վրդովմունքների և այս շրջանի անդորրության խանգարելու առիթների։ Հետևաբար, խնդրում ենք վերին իշխանություններին միսիոներների հետագա գործունեությունը կանխելու համար ձեռք առնել համապատասխան միջոցառումներ, մանավանդ որ մեր երկրում կան բավականաչափ դպրոցներ, որոնք կարող են ծառայել համայնքի երեխաների դաստիարակման գործին[1]։ Նույն տիպի դըժգոհության փաստերի հանդիպում ենք նաև մյուս փոքրամասնությունների բողոքներում, որոնք ուղարկվել են միսիոներների վտանգավոր և վնասակար գործունեության կապակցությամբ։

XIX դարի վերջերին և XX-րդ դարի սկզբներին, երբ ամերիկյան իմպերիալիզմը համաշխարհային շուկաներում և միջազգային քաղաքականության ասպարեզում համեմատաբար ավելի համարձակ դիրք էր բռնել, ԱՄՆ-ի դիվանագիտությունը Օսմանյան կայսրության նկատմամբ սկսեց վարել ավելի խիստ և ագրեսիվ քաղաքականություն։ Միսիոներների գործունեության կապակցությամբ Օսմանյան կառավարության նույնիսկ ամենաչնչին միջամտությունները ԱՄՆ-ի պետական դեպարտամենտի համար պատրվակ էին ծառայում Բարձրագույն Դռանը անտեղի բողոքներ հղելու և հարձակումներ գործելու։ Արդեն ստեղծվել էր այնպիսի դրություն, երբ ամերիկյան կառավարությունն այլևս չէր թաքցնում իր շահագըրգռվածությունը միսիոներների գործունեության նկատմամբ։ Պետական դեպարտամենտի քարտուղար Հյուզը, այդ տարիներին ամփոփելով ԱՄՆ-ի նոր քաղաքականությունը Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների և այնտեղ գործող միսիոներների նկատմամբ, հայտարարել էր, որ ամերիկյան միսիոներները պիտի վայելեն պետական դեպարտամենտի անվերապահ պաշտպանությունը։ Ամերիկյան կառավարության համար ոչ մի տարբերություն չկա Ամերիկյան Բորդի և որևէ այլ առևտրական հիմնարկի միջև։ Այդ երկու տիպի կազմա-

¹ J. L. Gordon, op. cit., pp. 229—230.

կերպությունները էլ պետք է վայելեն մեր կառավարության պաշտպանությունը և հովանավորությունը[1]։

Թուրքիայի նկատմամբ ԱՄՆ-ի որդեգրած այս նոր ագրեսիվ քաղաքականության արտահայտություններից մեկը եղավ նաև այն, որ 1895 թ. ապրիլին, իբր թե ամերիկյան քաղաքացիներին պաշտպանելու պատճառաբանությամբ, «Սան Ֆրանցիսկո» և «Մարբլհեդ» ռազմանավերն ուղարկվեցին Բեյրութի և Իզմիրի նավահանգիստները։ Արձագանքելով այս դեպքին, այդ նույն թվականներին Նյու-Յորք Հերալդ թերթում լույս տեսավ մի հոդված, որտեղ առաջարկվում էր Իզմիրի նավահանգիստը վերածել գլխավոր բազայի՝ ամերիկյան ռազմածովային նավատորմի Միջերկրական ծովի էսկադրայի համար[2]։ Այս դեպքի և նշված հոդվածի կապակցությամբ Վաշինգտոնում օսմանյան կառավարության դիվանագիտական ներկայացուցչի հայտնած բողոքին պետական դեպարտամենտի քարտուղարը ցինիկաբար պատասխանելով հայտարարել է, թե մեր (այսինքն՝ ամերիկյան — Հ. Բ.) շահերի պաշտպանության օգտին նման միջոցառումների դիմելը հանդիսանում է յուրաքանչյուր սուվերեն պետության անվիճելի իրավունքը։ Այնուհետև շարունակելով իր արհամարհական տոնը, պետական քարտուղարը ավելացրել է, թե այն պետությունը, որ դիմում է այդպիսի միջոցների, նա իր արարքների միակ դատավորն է, ուստի և պարտավոր չէ հաշիվ տալ ուրիշներին իր կատարածի համար[3]։

Շարունակելով իր փաստարկումները հօգուտ միսիոներական կազմակերպությունների, Ջ. Լ. Գորդոնը մի ամբողջ հատված է նվիրել ցույց տալու համար, թե ինչպես «բարենպաստ» է անդրադարձել ամերիկյան առևտրի վրա Մերձավոր Արևելքում Բորդի ծավալվող գործունեությունը։ Այդ հատվածում բերված են մի շարք անձնավորությունների հայտարարությունները այս մասին։ Գորդոնի ասելով, Խարբերդում ԱՄՆ-ի հյուպատոս դոկտոր Թոմաս Հ. Նորտոնը 1903 թվականին հայտնել է այն կարծիքը, թե Մերձավոր և Միջին Արևելքում ամերիկյան առևտրի ապագա գերիշխանությունն ապահովելու ամենաազդու գործոններն են այնտեղ գործող ամերիկյան դասատուները, դպրոցները, գրքերը և ամերիկյան կենցաղի ու կուլտուրայի այլ արտահայտիչները։

1909 թվականին ամերիկացի մի ուրիշ հյուպատոս հայտնել է, թե Ռոբերտ Կոլեջի շրջանավարտները առևտրի ասպարեզ մտնելիս նա-

¹ J. L. Gordon, op. cit., p. 236.
² Նույն տեղում, էջ 239։
³ Նույն տեղում։

խապատվություն են տալիս ամերիկյան ապրանքներին։ Նույն թվականի դեկտեմբերի 7-ին պրեզիդենտ Տաֆտը կոնգրեսում անդրադառնալով այս կապակցությամբ ասաց, որ Ամերիկայի նկատմամբ ծավալվող «համակրանքը» հետևանք է Մերձավոր և Միջին Արևելքում գոյություն ունեցող ամերիկյան դպրոցների, համալսարանների և առհասարակ միսիոներների գործունեության։ Ամերիկյան միսիոներները, ավելացրել է ԱՄՆ-ի պրեզիդենտը, փաստորեն գործում են ամերիկյան առևտրականների օգտին[1]։ Այս նույն կապակցությամբ, ավելի ուշ, 1917 թվականին, Բեյրութի ամերիկյան համալսարանի տնտեսագիտության ֆակուլտետի դեկան պրոֆեսոր Էդվարդ Նիկըլըն ասել է, որ ամերիկյան սովորությունների և կենցաղի ազդեցության տակ տեղական ժողովուրդը հետզհետե նախընտրություն է տալիս ամերիկյան ապրանքներին, հետևաբար միսիոներական կազմակերպությունների ազդեցության ծավալումը մեծապես նպաստում է ամերիկյան առևտրի հետագա զարգացմանը այս երկրներում[2]։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Մերձավոր և Միջին Արևելքում գործում էին Ամերիկյան Բորդի 17 կենտրոն, 256 պունկտ, որտեղ գործում էին երկու սեռի պատկանող 174 միսիոներ։ 426 դպրոցից բացի, որտեղ հաճախում էր 25 հազար աշակերտ, գործում էին նաև 9 հիվանդանոց, տպարաններ, հրատարակչական հիմնարկներ, որտեղ միսիոներական պրոպագանդայի համար հրատարակվում էին գրքեր, բրոշյուրներ, ժուռնալներ, թերթեր և այլն։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ամերիկյան միսիոներական գործունեությունը Թյուրքիայում և նրան ենթակա արաբական երկրներում նվազեց։ Միսիոներական կենտրոնների, կայանների և դպրոցների մեծ մասը փակվեց։ 1918 թվականին այստեղ մնացող ամերիկյան միսիոներների թիվն իջել էր 36-ի։ Պատերազմից հետո, քեմալական կառավարության քաղաքականության հետևանքով, միսիոներների գործունեությունը Թյուրքիայում մեծապես սահմանափակվեց, կենտրոնը փոխադրվեց Բեյրութ (Լիբանան) և արաբական երկրները դարձան հետպատերազմյան ժամանակաշրջանի նրանց գործունեության ոլորտը։

Օսմանյան կայսրության և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների միջև առևտրական, ֆինանսական, միսիոներական և այլ կապերի

[1] J. L. Gordon, op. cit., pp. 244–246.

[2] Նույն տեղում, էջ 246։

զարգացման զուգընթաց հաստատվեցին նաև դիվանագիտական հարաբերություններ։

Հետագայում, այս երկու երկրների միջև առևտրական և դիվանագիտական հարցերը կարգավորելու կապակցությամբ, Կոստանդնուպոլիս են ուղարկվում մի շարք պատգամավորություններ։

Օսմանյան իշխանությունների և պատգամավորությունների միջև բանակցությունները պաշտոնապես սկսվում են 1830 թ. փետրվարի 9-ին և նույն թվականի մայիսի 10-ին երկու կողմերի միջև ստորագրվում է մի պայմանագիր, որը ԱՄՆ-ի և Օսմանյան կայսրության փոխհարաբերությունների պատմության մեջ հայտնի է որպես «1830 թվականի առևտրի և նավագնացության պայմանագիր»[1]։

1862 թվականին այս երկու պետությունների միջև ստորագրվում է մի նոր պայմանագիր[2], որը, բացառությամբ ներածության, 1-ին և 20-րդ հոդվածների, մյուս բոլոր մանրամասնություններով հար և նման էր Մեծ Բրիտանիայի ու Բարձրագույն Դռան միջև 1861 թ. ապրիլի 29-ին ստորագրված պայմանագրին[3]։

Մինչև 1930 թվականը[4] ամերիկա-թյուրքական հարաբերությունների հիմքում ընկած էին այս երկու պայմանագրերը, թեև հավելված կարգով եղել են դիվանագիտական մի շարք այլ դոկումենտներ, որոնց թվում 1874 թ. օգոստոսի 11-ին ստորագրված (Հեջիր 1291) «Հանցագործներ հանձնելու փոխադարձ համաձայնությունը»[5], «Քաղաքացիների հպատակափոխության համաձայնությունը»[6], «Օտարահպատակ կալվածատերերի իրավունքներին վերաբերող արձանագրությունը»[7] և 1875 թ. ապրիլի 22-ին (Հեջիր 1292) «Հպատակափոխության վերաբերող կոնվենցիային» կից լրացու-

[1] Հ. Լ. Գորդոնի մոտ ստորագրության թվականը նշված է մայիսի 10-ը, մինչդեռ Գ. Նորատունկյանի մոտ (G. Noradounguian, Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman, Tome II, Paris, 1900) նշված է մայիսի 7-ը (14 Զիլկադե, 1245 Հեջիր), տե՛ս նշված գրքի էջ 192, դոկումենտ № 61։ Այս դոկումենտի մասին տե՛ս նաև հետևյալ աղբյուրները. Medjmouai, vol. II, p. 2; Moutens, N. R., vol. XI, p. 77, et pp. 81—91; Législation Ottomane, vol. IV, p. 156; State Papers (U. S. A.), vol. XVIII, p. 1351.

[2] G. Noradounguian, Idem, Tome III, pp. 179—180, document 728; Medjmouai, vol. II, p. 6.

[3] Idem, p. 131, document 716.

[4] 1929 թ. հոկտեմբերի 1-ին ԱՄՆ-ի և թյուրքական ռեսպուբլիկայի միջև ստորագրվեց մի պայմանագիր, որը հայտնի է որպես Անկարայի պայմանագիր։ Այս դոկումենտը հրատարակվեց միայն 1930 թ. ապրիլի 21-ին։

[5] G. Noradounguian, Idem, p. 365.

[6] Idem, p. 368.

[7] Idem, p. 370.

ցիչ համաձայնությունը[1]։ Բացի այս դոկումենտներից, ԱՄՆ-ը մասնակցել է նաև օսմանյան կառավարության և այլ պետությունների միջև կնքված մի շարք պայմանագրերի (այս դոկումենտների մասին տե՛ս ներքևում նշված՝ Գ. Նորատունկյանի բազմահատոր գիրքը)։

Առաջին պայմանագրի ստորագրումից անմիջապես հետո Կոմոդոր Պորտերը ԱՄՆ-ի կառավարության կողմից նշանակվում է Կոստանդնուպոլսում որպես դիվանագիտական ներկայացուցիչ։ 1831 թ. մարտի 2-ին ԱՄՆ-ի դիվանագիտական ներկայացուցչությունը վերածվում է դիվանագիտական միսիայի և, վերջապես, 1906 թ. այդ միսիան վերակազմվում է դեսպանության։

Այդ թվականներից սկսած, բացառությամբ 1917—1919 թվականների, ԱՄՆ-ը միշտ ներկայացված է եղել Կոստանդնուպոլսում դեսպանությամբ, իսկ մյուս քաղաքներում՝ Իզմիրում, Բրուսայում, Բեյրութում, Երուսաղեմում, Դամասկոսում, Կահիրեում, Ալեքսանդրիայում և այլ արաբական քաղաքներում՝ հյուպատոսություններով։ Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, անջատված արաբական երկրներում հյուպատոսարանները վերակազմվեցին կամ դիվանագիտական միսիաների և կամ դեսպանությունների։

Ամբողջ XIX դարի ընթացքում ամերիկյան քաղաքականությունը Մերձավոր Արևելքում վարվում էր արևմտյան մյուս իմպերիալիստական պետությունների քաղաքականության օրինակով։ XX դարի հենց սկզբներից ամերիկյան էքսպանսիոնիզմը ավելի ինքնուրույն էր դարձել և ինքն իրեն ավելի էր զգացնել տալիս, մանավանդ այն ժամանակ, երբ ԱՄՆ-ի կառավարությունն սկսեց միջամտել հօգուտ կոնցեսիաներ որոնող ամերիկյան կապիտալիստների, ինչպես նաև այս երկու երկրների միջև առևտրով զբաղվող հաստատությունների։

Այն թվականներին, երբ ԱՄՆ-ը ներթափանցման դեռևս երկչոտ փորձերով էր հանդես գալիս, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների առևտրում իր անբաժան տիրապետությունն էր հաստատել անգլիական Ինգլիշ Լևընտ Կոմպանին, որին ենթարկվում էին այստեղ գործող եվրոպական և ամերիկյան մյուս առևտրական հաստատությունները։ Այդ ընկերությունը, որին հաջողվել էր օսմանյան իշխանություններից ձեռք բերել հատուկ առանձնաշնորհումներ, ամեն կերպ կաշկանդում էր իր մրցակիցների առևտուրը։ Մինչև անգամ ամերիկյան նավերն ստիպված են եղել Ինգլիշ Լևընտ Կոմպանիին

[1] Op. cit., p. 380.

տուրք վճարել Մերձավոր և Միջին Արևելյան ծովային տարածություններում շրջագայելու համար։

1811 թվականին Իզմիրում հաստատվեց Վուդմաս և Օֆֆլեյ ամերիկյան առաջին առևտրական խոշոր ընկերությունը, որը հենց սկզբից բախվեց Ինգլիշ Լևընտ Կոմպանիի հետ։ Դա հանդիսացավ անգլո-ամերիկյան հակասությունների առաջին կոնկրետ արտահայտությունը Մերձավոր Արևելքում։

Ինչպես նշեցինք, 1830 թվականին օսմանյան կառավարության և ԱՄՆ-ի միջև կնքվեց «Առևտրի և ծովագնացության պայմանագիր», որը կարգավորում էր այս երկու պետությունների հետագա հարաբերությունները։ 1862 թվականին նոր պայմանագիր կնքվեց, որը, մի քանի փոփոխություններով, հաստատեց նախկինը։ Այդ թվականներից հետո, երբ այս երկու երկրների միջև փոխհարաբերությունները կարգավորվեցին պայմանագրերի միջոցով և ամերիկյան կապիտալիստական շրջանների առջև Օսմանյան կայսրության շուկաները բացեցին իրենց դռները, ամերիկյան առևտուրը Մերձավոր Արևելքում դանդաղ, սակայն հաստատ կերպով ծավալվեց։

1862 թվականի պայմանագրի մի հոդվածի համաձայն, ԱՄՆ-ից զենքի ու զինամթերքի ներմուծումն արգելված էր, բայց չնայած այս հանգամանքին, 1876—1878 թթ. ռուս-թյուրքական պատերազմի ժամանակ, հաշվի չառնելով պայմանագրի այդ հոդվածը, ամերիկացիները այդ տարիներին մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք մատակարարեցին թյուրքերին։

XIX դարի երրորդ քառորդից սկսած, երբ նավթը և նավթամթերքներն սկսեցին մտնել համաշխարհային շուկա, ԱՄՆ-ը, որպես նավթարդյունաբերող երկիր, Թյուրքիան և նրա ենթակա արաբական երկրները ողողեց նավթամթերքներով, որի շնորհիվ ամերիկյան ապրանքների ներմուծումները Մերձավոր Արևելքի շուկաները մեծ չափերի հասան։ 1886 թվականին Ռուսաստանը և Ռումինիան հանդես գալով որպես նավթի խոշոր արտահանողներ, ամերիկյան նավթը դուրս մղեցին այս շուկաներից։ Նույն տարիներին ամերիկյան առևտուրը Մերձավոր Արևելքը ներթափանցելուն խանգարում էր նաև այն հանգամանքը, որ այս շրջաններում ծովային տրանսպորտի մենաշնորհը գտնվում էր անգլիական առևտրական նավատորմի ձեռքում, որը, օգտվելով այդ դրությունից, ամերիկյան ապրանքների փոխադրման համար բարձր տարիֆ էր սահմանել։ 1885 թվականի տվյալների համաձայն, օսմանյան կայսրությունից արտահանվող ապրանքների 40 տոկոսը և ԱՄՆ-ից ներմուծվող ապ-

9—443

բանքների 90 տոկոսը փոխադրվում էր անգլիական նավերի միջոցով։

Այս դրության հանդեպ երկար ժամանակ չէին կարող անտարբեր մնալ Մերձավոր Արևելքի հետ կապված ամերիկյան առևտրականները, որոնց միջնորդությամբ Նյու-Յորքի Բարբեր նավային ընկերությունը 1899 թվականից Նյու-Յորքի և Մերձավոր Արևելքի նավահանգիստների միջև հաստատում է առաջին ամերիկյան նավային սպասարկությունը։ Ամերիկյան նավերն աստիճանաբար մտնելու հետևանքով այս երկու երկրների միջև առևտուրը որոշ չափով աշխուժանում է։ Սակայն շատ չանցած, անգլիական նավային ընկերությունները միանալով, ուժեղ պայքար են ծավալում և դուրս են մղում ամերիկյան նավային ընկերությանը։

Հետագայում հանդես են գալիս նաև գերմանական, իտալական և հունական նավային մի շարք ընկերություններ, որոնց նույնպես, երկար ու դաժան պայքարից հետո, վերջապես հաջողվում է խախտել անգլիական մենաշնորհ դրությունն այս ասպարեզում։ Համբուրգ Ամերիկա Էնդ Լևանտ Սերվիսից Կոմպանին առաջին գերմանական նավային ընկերությունն էր, որը Նյու-Յորքի և Կոստանդնուպոլսի միջև նավային սպասարկություն հաստատեց։ Համարյա նույն թվականներին այս երկու երկրների նավահանգիստների միջև նավային սպասարկություն հաստատեցին նաև իտալական Ֆլորիո Ռուբբատինո լայնը ընկերությունը և հունական Մորաիտիս Ստիմշիփ Կոմպանին ու Դե Հելլենիկ Տրանսատլանտիկ Ստիմ Նավիգեյշն Կոմպանին։

XX դարի սկզբներից, ամերիկա-թյուրքական առևտրի ընդհանուր զարգացմանը զուգընթաց, երկու երկրների նավահանգիստներն սպասարկող ամերիկյան նավային ընկերությունների թիվը խիստ աճեց։ 1919—1922 թթ. 17 տարբեր ամերիկյան նավային ընկերություններ արդեն կանոնավոր սպասարկություն էին հաստատել ԱՄՆ-ի և Մերձավոր Արևելքի զանազան նավահանգիստների միջև, որի շնորհիվ էլ ներմուծվող ամերիկյան ապրանքների 60 տոկոսը փոխադրվում էր ամերիկյան նավերի միջոցով։ Հետագայում, և հատկապես ճգնաժամի տարիներին, այս երկրները սպասարկող ամերիկյան նավային ընկերություններից մի քանիսը ասպարեզից դուրս եկան և մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակը կանոնավոր սպասարկություն ապահովեց Ամերիկյան Էկսպորտ Լայնզ նավային ընկերությունների խումբը։

Այս բոլորով հանդերձ, մինչև XX դարի սկիզբը ԱՄՆ-ի ներթափանցումը Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրները այնքան էլ ուժեղ

չէր և պետական գերատեսչությունների կողմից ուշադրության դեռ չէր արժանացել։ Սակայն, երբ ԱՄՆ-ի կառավարությունը սկսեց հովանավորել ամերիկյան մոնոպոլիաների համաշխարհային շուկաները ներթափանցելու փորձերը, այսպիսով պաշտոնական բնույթ տալով արդեն վաղուց գոյություն ունեցող անգլո-ամերիկյան մոնոպոլիաների հակամարտություններին, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների շուկաները ընդհանուր թոհ ու բոհի մեջ չէին կարող բացառություն կազմել։ Ամերիկյան խոշոր մոնոպոլիստական շրջանների ներկայացուցիչ Ալբերտ Բևերիջը հիմնավորելով ամերիկյան կապիտալի համար համաշխարհային շուկաները, 1898 թ. ապրիլի 27-ին հանդես եկավ մի ծրագրային ճառով, որտեղ, ի միջի այլոց հայտարարեց հետևյալը. «...Ամերիկյան ֆաբրիկաները արդեն սկսել են արտադրել ավելի, քան ամերիկյան հասարակությունն ի վիճակի է սպառել, Ամերիկայի հողը արտադրում է ավելի, քան երկիրը կարող է սպառել։ Նախախնամությունը գծել է մեր ուղին։ Համաշխարհային շուկան պետք է լինի և անպայման կլինի մերը։ Եվ այդ մենք ձեռք կբերենք այն իսկ ճանապարհով, որ մեր մայրը (Անգլիան—Հ. Թ.), մեզ սովորեցրել է։ Մենք ամերիկյան ապրանքների տարածման համար աշխարհի բոլոր մասերում պիտի հաստատենք առևտրական սեղաններ։ Օվկիանոսները պիտի ծածկենք մեր առևտրական նավերի շարաններով։ Մեր մեծությանը համապատասխան նավատորմ պիտի կառուցենք։ Մեր առևտրական սեղաններից պիտի ծնվեն մեր դրոշը պարզող գաղութներ։ Առևտրի թևերով սավառնելով, մեր դրոշին պիտի հետևեն մեր բարքերն ու կենցաղը, և ամերիկյան կարգն ու օրենքը, ամերիկյան քաղաքակրթությունը և ամերիկյան ապրելակերպը, որոնք հանդիսանում են աստծո օծնականը, պիտի թափանցեն այնպիսի ափեր, որտեղ դեռևս տիրում է բռնությունն ու խավարամտությունը և այդ երկրները պիտի դարձնեն հոյակապ և փայլուն»[1]։ Բևերիջի և իր նմանների կողմից «հոյակապ և փայլուն» դարձվելու ենթակա երկրների շարքում, անկասկած, դասվում էին նաև Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրները։

Ամերիկայի իմպերիալիստական հետագա էքսպանսիայի համար նոր հեռանկարներ տեսնելով, ԱՄՆ-ի պաշտոնական շրջանները երիտասարդ թյուրքերի հեղաշրջումը մեծ համակրանքով են դիմավորում։ Մինչև անգամ պրեզիդենտ Թեոդոր Ռուզվելտը անձամբ համակրանքի և շնորհավորական հեռագիր է ուղարկում Թյուրքիայի նոր ղեկավարներին։

[1] E. Préclin et J. Renouvin. «Textes et Documents d'Histoire (1871—1914)», Paris, 1939, pp. 137—138.

Մերձավոր և Միջին Արևելքի նկատմամբ ամերիկյան կառավարական շրջանների շահագրգռվածության մի ուրիշ փաստ եղավ նաև այն, որ 1911 թվականին պրեզիդենտ Տաֆտը հանդես գալով ԱՄՆ-ի և Մերձավոր Արևելքի փոխհարաբերությունները բնութագրող հայտարարությամբ, ի միջի այլոց ասաց. «...չնայած, որ Մերձավոր Արևելքի երկրների հետ առևտուրը մեծ անապահովությունների հետ է կապված, այդուհանդերձ այս երկու շրջանների միջև առևտրի աճը ապագա զարգացման օգտին արդեն իսկ բավական հիմքեր կան...»[1]։ Այդ նույն տարին ամերիկյան կառավարությունը, խոսքերից անցնելով գործի, Կոստանդնուպոլսում հաստատում է Ամերիկյան առևտրական պալատը, որը կոչված էր օժանդակելու ամերիկյան առևտրի ներթափանցմանը Օսմանյան կայսրության մասը կազմող բոլոր երկրները։

Ամերիկա-թյուրքական առևտրական հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց ամերիկյան ֆինանսական կապիտալը նույնպես ներխուժման իր փորձերն է անում։ Չեստերի պլանը ամերիկյան կապիտալի՝ Մերձավոր Արևելք ներխուժելու առաջին փորձն էր, որը, մեր ժամանակի փորձերի հետ համեմատած, երկչոտ և չափազանց մանրածավալ նախաձեռնություն էր հանդիսանում։

Նյու-Յորքի առևտրական պալատի և Նյու-Յորք Բորդ օֆ Տրեյդի, ամերիկյան ֆինանսական շրջանները ներկայացնող այս երկու կազմակերպությունների հանձնարարությամբ ադմիրալ Կոլբի Մ. Չեստերը ուղարկվում է Թյուրքիա՝ այդ երկրում ամերիկյան մոնոպոլիստների հաշվին կոնցեսիաներ ձեռք բերելու նպատակով։ Չեստերը, 1901 թվականից Կոստանդնուպոլսում գտնվելով, բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ կապեր էր հաստատել։

Շարունակելով ամերիկյան կապիտալիստների համար կոնցեսիաներ ձեռք բերելու գործը, ադմիրալի որդին՝ Արթուր Չեստերը 1908 թվականին պաշտոնական դիմում է ներկայացնում օսմանյան կառավարությանը։ Չեստերի՝ Թյուրքիան բազմակողմանիորեն շահագործելու ծրագրի հիմքում ընկած էր առաջին հերթին երկաթուղային սիստեմի կառուցումը։ Այս ծրագրով նախատեսված ուղեգիծը մի քանի փոփոխություններից հետո համընկավ արդեն գոյություն ունեցող գերմանական կոնցեսիայի նախատեսված գծերին։ Սրա հետևանքով Չեստերի և Բեռլին-Բաղդադ երկաթգծի կառուցողների խմբերի միջև պայքարը չափազանց սրվեց։ Այս պայքարն է՛լ ավելի սուր բնույթ ստացավ այն ժամանակ, երբ մեջլիսի համաձայնու-

[1] J. L. Gordon, op. cit., p. 58.

թյամբ հիշյալ կոնցեսիաների իրավունքներն ընդլայնվեցին կառուցվող երկաթգծերին զուգահեռ 25 կիլոմետր լայնության տարածությունների վրա գտնվող հանքային հարստությունները շահագործելու համար։ Հանդես եկան կոնցեսիաներ որոնողների մի շարք նոր խմբեր։ Որոնողների թվումն էր դոկտոր Բ. Մ. Գվայզգոն, ազգությամբ անգլիացի, որը միանալով ամերիկացի ֆինանսիստների մի նոր խմբի՝ Ուայտ էնդ Կոմպանիին՝ բախման մեջ մտավ Չեստերի խմբի հետ։

Հետագայում, երբ Չեստերի խմբին հաջողվեց դուրս մղել իր մրցակիցներին, նոր և հետագա կոնցեսիաների համար ծավալուն ծրագրեր մշակվեցին։ Այս ծրագրերից մեկի համաձայն երկաթուղային գծեր պիտի անցկացվեին երկրի կենտրոնը Բիթլիսի և Վանի հետ միացնելու համար։ Այս ծրագրով նախատեսված երկաթուղային գծերը Օսմանյան կայսրության կողմից դիտվում էին որպես ստրատեգիական գծեր, որոնք կենտրոնը կապելով հեռավոր շրջանների հետ, ապստամբությունների ժամանակ հնարավոր պիտի դարձնեին մեծ արագությամբ ուժեր փոխադրել այդ ապստամբությունները ճնշելու համար։ Այս գծերը ձեռնտու էին նաև ամերիկյան կապիտալիստների համար, որովհետև նրանց հայտնի էր, որ այդ շրջաններում գոյություն ունեն նավթի հարուստ պաշարներ։

1909 թվականի վերջերին, օսմանյան պառլամենտի հատուկ հանձնաժողովը, որը ուսումնասիրում էր Չեստերի դիմումը, հանձնարարեց կառավարությանը ընթացք տալ այդ դիմումին։ Չեստերն իսկույն ևեթ կազմեց Օտտոման-Ամերիկըն Դևելոպմենտ Կոմպանին, 600 հազար դոլլար սկզբնական կապիտալով։

Եվրոպական մյուս իմպերիալիստական տերությունները Չեստերի բանակցությունների սկզբնական էտապում այնքան էլ մեծ ուշադրություն չդարձրին, սակայն, երբ ծրագիրն սկսեց կոնկրետ ձև ընդունել, նրանք դիմեցին ուժեղ հակամիջոցառումների՝ ամերիկյան կապիտալի ներխուժման առջև Օսմանյան կայսրության շուկան փակելու նպատակով։ Ստեղծված դրությունն ստիպեց ԱՄՆ-ի պետական դեպարտամենտին միջամտել հօգուտ Օտտոման-Ամերիկըն Կոմպանիի։ Կոստանդնուպոլսում ԱՄՆ-ի դեսպան Ստրաուսը, այնուհետև պետական դեպարտամենտի քարտուղար Նոկսը անձամբ միջամտեցին ամերիկյան կապիտալիստների այս խմբի օգտին։ 1910 թ. սեպտեմբերին Կոստանդնուպոլիս ժամանեց պետական դեպարտամենտի քարտուղարի տեղակալ Հընտինգթըն Վիլսոնը, որի միջամտությունից հետո Օսմանյան կայսրության մինիստրների խորհուրդը որոշեց վերջնականապես Չեստերի խմբին

շնորհել կոնցեսիան և այդ առաջարկը ներկայացրեց պառլամենտի հաստատմանը։ Մինչև պառլամենտի հաստատելը սկսվեց Բալկանյան պատերազմը, և այդպես էլ Չեստերի կոնցեսիան մնաց առանց վավերացման։

Երկաթուղիների համար կոնցեսիաներ ստանալու հետ կապված պայքարը այդ տարիներին ավելի սուր բնույթ էր կրում, քան նավթի համար կոնցեսիաներ ստանալու գործում գոյություն ունեցող հակամարտությունները։ Այդուհանդերձ, փոքր չէր Մերձավոր և Միջին Արևելքի նավթային հարստությունների հավանական աղբյուրների հարցով զբաղվող անձանց և կազմակերպությունների թիվը։ Հանքային հարստությունների մասին 1886 թվականի օրենքը առաջին անգամ վերանայվեց 1901 թվականին, այնուհետև 1906 թվականին այն փոխարինվեց մի նոր, այսպես ասած, կոնցեսիաներ ստացողների համար ավելի «լիբերալ» օրենքով, որը օսմանյան հպատակներին հնարավորություն տվեց կոնցեսիաներ ձեռք բերել, առհասարակ,, օտարերկրացիներին վերավաճառելու հատուկ համաձայնությամբ։ Ստանդարդ Օյլ Կոմպանի օֆ Նյու-Յորքը այդպիսի իրավունքներ ձեռք բերեց Հյուսիսային Անատոլիայի և Պաղեստինի նկատմամբ, թեև նրա կողմից ձեռնարկված հետախուզական աշխատանքները դադարեցվեցին, 1914 թվականի առաջին համաշխարհային պատերազմի պատճառով։ Լոնդոնի ֆինանսական շրջանների ներկայացուցիչ Սիրիա Էկսպլորեյշըն Կոմպանին 1912 թվականին Սիրիայում ձեռք բերեց հետախուզական աշխատանքներ կատարելու իրավունքներ։ Իսկ Իսթերն Պետրոլեում Կոմպանու՝ Զաֆֆա Օյլֆիլդ գուատր ընկերությունը իրավունքներ ձեռք բերեց Մեռյալ ծովի արևմտյան շրջաններում հետախուզումներ կատարելու։ Դը Կոնսոլիդեյթեդ Օյլֆիլդ օֆ Սիրիա ընկերությունը, որ կազմակերպվեց 1913 թվականին, Սիրիայի բիտումի նստվածքները շահագործելու գործը չկարողացավ գլուխ բերել և կարճ ժամանակից հետո լուծարքի ենթարկվեց։ Եվ այս նույն նպատակներով կազմակերպվեցին ու հետագայում լուծարքի ենթարկվեցին մի շարք ամերիկյան, անգլիական, գերմանական, ֆրանսիական և այլ օտարերկրյա ընկերություններ ևս, որոնց թվում՝ Բրիտիշ Օտտոման Օյլ Սինդիկեյտ, Անգլո-Օտտոման Օյլֆիլդ Լիմիտեդ, Բաղդադ-Բասրահ Կոնսեշըն Լիմիտեդ, Մայորըս Օյլ Տրեստ և այլն և այլն, մինչև Տյուրկիշ Պետրոլեում Կոմպանիի հիմնադրումը, որը հանդիսացավ Իրաք Պետրոլեում Կոմպանիի նախահայրը։

Նավթի կապակցությամբ կոնցեսիաների որոնումները ներխուժելով սահմաններից ընդգրկեցին, բացի Անատոլիայից, նաև, հատկապես, Օսմանյան կայսրության ենթակա արաբական երկրները՝ Սիրիան, Պաղեստինը, Եգիպտոսը, Միջագետքը, Արաբական թերակղզում՝ Ասիրը, Հեջազը, Յարաբի կղզիների խումբը, որտեղ կոնցեսիա էր ձեռք բերել Յարման Այլենձ Օյլ Կոմպանին, այնուհետև՝ Կուվեյտը, Հասան, Կատարը, Օմանը և այլն և այլն։

ԻՐԱՔ

Մոսուլի և Բաղդադի շրջաններում նավթային հարստությունների համար մղվող պայքարի պատմությունը փաստորեն ավելի հին է, քան Իրաքի պետությունն ինքը։ Մայքլ Բրուկսը «Նավթ և արտաքին քաղաքականություն» խորագիրը կրող իր գրքում այս կապակցությամբ ասում է. «...Կայսերական (անգլիական — Հ. Թ.) ստրատեգիայի նկատառումները և նավթային հարուստ աղբյուրների հեռանկարները առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջում դարձան Իրաքի թագավորության ստեղծման դրդապատճառները»[1]։ Այլ կերպ ասած, Իրաքը, որպես պետություն, ստեղծվեց իր ստրատեգիական դիրքի և նավթային մեծ հարստությունների շնորհիվ։

Ըստ էության, Միջագետքի նավթային հարստությունների համար խոշոր մոնոպոլիաների միջև մղվող պայքարն սկսվել էր դեռևս սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի օրով, երբ Իրաքի պետության կազմակերպման գաղափարն անգամ դեռևս չէր հղացված։ Ինչպես իր տեղում նշել ենք, Բեռլին-Բաղդադ երկաթգծի կոնցեսիոներ Անատոլիշե Այզենբահն Գեզելշաֆտ ընկերությունը, ինչպես նաև հանձին Օտտոման Ամերիկըն Դևելոպմենտ Կոմպանիի Չեստերի կոնցեսիան, երկաթուղային առանձին գծեր կառուցելու և շահագործելու իրավունքներին զուգահեռ, այդ գծերի երկարությամբ հանքային հարստություններ, այդ թվում հատկապես նավթային հարստություններ, շահագործելու անկախություններ ունեին։ Այս հանգամանքն անհանգստություն պատճառեց Մոսուլի և Բաղդադի վիլայեթների հարևան տերիտորիայում գործող Անգլո-Պերսըն նավթային ընկերությանը, մանավանդ նրա համար, որ վերջինիս կողմից շահագործվող շրջաններին կից վայրերը գերմանական մոնոպոլիաների մուտք գործելու հետևանքով վտանգվում էին անգլիական հեգեմոն դիրքերը։

Թյուրքիայում և նրան ենթակա արաբական երկրներում նավթային հավանական հարստությունների կապակցությամբ ծավալվող

[1] Майкл Буркс, Нефть и внешняя политика, перевод с английского, Москва, 1949, стр. 101.

համաձայնությունները յուրահատուկ բնույթ էին կրում, որովհետև դեռևս առանց լուրջ նավթահետախուզական աշխատանքներ կատարելու և կոնկրետ տվյալներ ապահովելու, տարբեր երկրների մոնոպոլիստական խոշոր միավորումների ներկայացուցիչները պայքարի էին դիմել կոնցեսիոն իրավունքներ ձեռք բերելու համար։ Այս հանգամանքը բնորոշելիս Վ. Ի. Լենինը ասում է. «...ֆինանսական կապիտալի համար նշանակություն ունեն ոչ միայն արդեն հայտնաբերված աղբյուրները, այլև հնարավոր աղբյուրները...»[1]։

Այս շրջանի նավթային հարստությունները զավթելու համար մղվող պայքարի պատմության մեջ կարևոր դեր է խաղացել մի ժամանակ Թյուրքիայում Դետերդինգի շահերի ներկայացուցիչ, ազգությամբ հայ Գալուստ Գյուլբենկյանը։ Նա առաջինն էր, որ օսմանյան իշխանությունների ուշադրությունը հրավիրեց Մոսուլի և Բաղդադի վիլայեթներում գոյություն ունեցող նավթի հարուստ հեռանկարների վրա։ Այս մասին Գ. Գյուլբենկյանի ներկայացրած տեղեկագիրը հիմք ծառայեց օսմանյան կառավարության և օտարերկրյա մոնոպոլիաների հետագա փոխհարաբերությունների համար։ 1900 թվականից մինչև 1914 թվականն ընկած ժամանակաշրջանում, չկա Մոսուլի և Բաղդադի վիլայեթների նավթի հարցի հետ կապված մի դեպք, որ Գյուլբենկյանը հանդես եկած չլինի կամ որպես միջնորդ օսմանյան կառավարության և կոնցեսիաներ որոնողների միջև, և կամ որպես տարբեր մոնոպոլիստական միավորումների միավորող։ Երկար ժամանակ միմյանց դեմ պայքարող գերմանական և անգլիական մոնոպոլիստական տարբեր միավորումներ նրա ճիգերի շնորհիվ միանալով, 1911 թվականին հիմնեցին Աֆրիկան Իստերն Կոնսեշընզ ընկերությունը, որը մի տարի անց՝ 1912 թվականին վերանվանվեց Տըրկիշ Պետրոլյում Կոմպանի։ Այս ընկերության մեջ այդ ժամանակ Գյուլբենկյանի բաժինը կազմում էր 15 տոկոս, որը սակայն, 1914 թվականին, Ֆորեյն Օֆֆիսի ճնշման հետևանքով, իջեցվեց 5 տոկոսի, երբ այս ընկերության մեջ բաժնետեր դարձավ նաև Անգլո-Պերսըն նավթային ընկերությունը։ Այս ընկերությունը արդեն այդ թվականներից վայելում էր անգլիական կառավարության հովանավորությունը։

Տըրկիշ Պետրոլյում ընկերության սկզբնական կապիտալը 80 հազար ֆունտ ստեռլինգ էր։ Առաջին բաժնետերերն էին՝ Նաշը-

[1] Վ. Ի. Լ ե ն ի ն, Երկեր, հատ. 22, Հայպետհրատ, Երևան, 1951 թ., էջ 347։

նըլ Բանկ օֆ Տըրկին (անվանապես թյուրքական, սակայն իրականում անգլիական կապիտալ)՝ 35 տոկոսի չափով, Ռոյըլ Դոչ Շելլ՝ 25 տոկոսի չափով, գերմանական մոնոպոլիստական խումբը՝ 25 տոկոսի չափով, իսկ մնացածը, ինչպես ասացինք, հասնում էր ֆինանսիստ Գյուլբենկյանին։

Անգլիական և գերմանական այս երկու մոնոպոլիստական միավորումները միանալով, ասպարեզից դուրս մղեցին կոնցեսիաներ որոնողների մյուս տարբեր միավորումները։ Այս, յուրաքանչյուր կողմը իր երկրի դեսպանությունների միջոցով ճնշում գործադրեցին Կոստանդնուպոլսի իշխանությունների վրա՝ այս նորաստեղծ ընկերության օգտին Մոսուլի և Բաղդադի վիլայեթների նավթային հարստությունների նկատմամբ կոնցեսիոն իրավունքներ ձեռք բերելու նպատակով։ 1914 թ. հունիսի 28-ին մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմը պաշտոնական գրությամբ կառավարության հավանությունը հայտնեց այս շրջաններում նավթահետախուզման աշխատանքներ կատարելու վերաբերյալ, իրավունք վերապահելով, որ նավթային պաշարների հայտնաբերման դեպքում կոնցեսիայի պայմանները կորոշվեն հետագայում։ Ճիշտ է, այդ դեռևս կոնցեսիայի շնորհում չէր, սակայն դա հանդիսացավ այն պաշտոնական փաստաթուղթը, որը առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո Տըրկիշ Պետրոլյում Կոմպանիի համար բավարար հիմք ծառայեց Իրաքի նորաստեղծ կառավարության հետ իր հետագա բանակցություններում։

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ, ինչպես հայտնի է, վերջացավ Գերմանիայի և նրա դաշնակիցների պարտությամբ, իմպերիալիստական պետությունների փոխհարաբերությունները նոր ընթացք ընդունեցին։ Անգլիական նավթային խոշոր մոնոպոլիաները հանգամանքից օգտվելով, փորձեցին իրենց համար պայմաններ ստեղծել Մոսուլի և Բաղդադի նախկին թյուրքական վիլայեթների նավթի հարուստ պաշարները միայնակ շահագործելու համար։

Դեռևս առաջին իմպերիալիստական պատերազմը չվերջացած, Մերձավոր Արևելքում գործող՝ Ինտելիջենս Սերվիսի գործակալ տխրահռչակ գնդապետ Թոմաս Լոուրենսի միջոցով Անգլիան կազմակերպեց արաբական երկրների անջատումը Թյուրքիայից։ Եվ այդ ծրագրի համաձայն, պատերազմից հետո, Թյուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող՝ Մերձավոր Արևելքի երկրները վերակազմակերպվեցին որպես փոքր կախյալ պետություններ՝ Անգլիայի և Ֆրանսիայի մանդատի տակ։ Հայտնի է, որ այդ փոքր կախյալ պե-

տությունների կազմակերպման գործը տեղի ունեցավ ոչ այնքան տեղական պահանջների համաձայն, որքան իմպերիալիստական պետությունների տնտեսական, քաղաքական և ռազմա-ստրատեգիական գիշատիչ նկատառումներով և այն էլ նրանց միջև երկար ու ենթակա երկրների համար վնասակար սակարկություններից հետո։

Մանդատային տերությունները հատուկ ուշադրություն էին դարձնում, որպեսզի իրենց ազդեցության ոլորտների մեջ ընկնող նորաստեղծ պետությունների ղեկավարները լինեն իրենց օրիենտացիայի մարդիկ։ Եվ իսկապես, Ֆեյսալը, հետագայում Իրաքի թագավոր, Մերձավոր Արևելքում անգլիական օրիենտացիայի ջերմ պաշտպան, նրանց նավթային մոնոպոլիստական շահերի հլու և հնազանդ սպասավորն էր։ Նրա հայրը, մի ժամանակ Հեջազի թագավորը, և նրա եղբայրը, հետագայում Անդրհորդանանի էմիրը, նույնպես հանդիսանում էին անգլիական քաղաքականության հավատարիմ գործակալներ այս շրջաններում։

Երբ Սիրիայում ֆրանսիական իմպերիալիզմի զորքերի դեմ Ֆորին Օֆիսի կողմից հովանավորված Ֆեյսալի պայքարը պարտությամբ ավարտվեց, անգլիական կառավարությունը այս վերջինի ծառայությունները վարձատրելու և միևնույն ժամանակ Մերձավոր Արևելքում իր օգտին շահագործելու նկատառումներով՝ նրան նշանակեց Իրաքի նորաստեղծ պետության թագավոր։

1921 թ. սեպտեմբերին, Ազգերի Լիգան, Լորդ Բալֆուրի նախագահությամբ, Անգլիային հանձնեց Մոսուլի և Բաղդադի նավթաշատ վիլայեթների մանդատը։ Իր մանդատային իշխանությունը ամրապնդելու համար անգլիական կառավարությունը Պերսի Կոքսին և գնդապետ Լոուրենսին հանձնարարեց անմիջապես կազմակերպել կեղծ հանրաքվե։ Շատ չանցած, լեյբորիստական կառավարությունը, Մակ Դոնալդի ղեկավարությամբ, Իրաքի ժողովրդի վզին է փաթաթում անգլո-իրաքյան պայմանագիրը, որը փաստորեն երկիրը վերածում է անգլիական գաղութի։ Իրաքի ժողովուրդը ցույցերով և մասսայական ելույթներով իր զայրույթն է արտահայտում վերևից պարտադրված այդ որոշումների դեմ։

Թյուրքիան, Իրաքի ստեղծումից չափազանց դժգոհ, փորձում է գեթ Մոսուլի վիլայեթը իրեն պահել։ Մոսուլի վիլայեթի, որպես նավթաշատ շրջանի հարցով շահագրգռված էին նաև անգլիական, ֆրանսիական և ամերիկյան նավթային խոշոր մոնոպոլիստները։ Անգլիան շահագրգռված էր, որ Մոսուլը միանա Իրաքին, մանդատային մի երկրի, որտեղ Անգլիային վերապահվում էր գերիշխող դեր խաղալու երկրի ներքին և արտաքին քաղաքականության մեջ։

Ֆրանսիան նույն նկատառումներից ելնելով, ձգտում էր կենսագործել Սայքս-Պիկոյի 1916 թ. մայիսի 16-ի համաձայնությունը, ըստ որի Սիրիան, Մոսուլի վիլայեթի հետ միասին անցնելու էր ֆրանսիական մանդատի ներքո։ Հայտնի է, որ 1919 թ. ապրիլին անգլիական կառավարությունը հաշտվել էր չեղյալ համարել Սայքս-Պիկոյի համաձայնագիրը, և Մոսուլի փոխարեն, որպես փոխհատուցում, 1920 թ. ապրիլի 26-ին Սան Ռեմոյի պայմանագրով ֆրանսիական նավթային մոնոպոլիստներին հանձնվեց Իրաքի նավթային հարստությունների 23.75 տոկոսը։ Սակայն, Ֆրանսիան այդ բոլորից բավարարված չէր, և երբ թյուրքերը առաջ քաշեցին Մոսուլի վիլայեթի հարցը, Կեյ Դ'Օրսեյը (Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրությունը), վերջիններիս այս պահանջը հովանավորելով, 1921 թ. հոկտեմբերին թյուրքական կառավարության հետ ստորագրում է փոխադարձ օգնության պայմանագիր։

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները նույնպես հովանավորեցին Թյուրքիայի վերոհիշյալ պահանջները և մինչև անգամ զենք մատակարարեցին, որովհետև Սայքս-Պիկոյի և ապա Սան Ռեմոյի համաձայնությունների ժամանակ անտեսվել էին ամերիկյան նավթային մոնոպոլիստների շահերը։ Բացի այդ, ամերիկյան նավթային մոնոպոլիստները հուսով էին, որ Մոսուլը Թյուրքիային անցնելու դեպքում, Չեստերի կոնցեսիայի իրավունքների հիման վրա իրենց հնարավորություն պիտի տրվեր այդ շրջանի նավթը շահագործելու։

Ի հակակշիռ Թյուրքիայի այս պահանջների, Անգլիան գրգռում է հույներին և հովանավորում նրանց կողմից Թյուրքիայի դեմ մղվող պատերազմը։ 1922 թվականին թյուրք-հունական պատերազմը վերջանում է հույների պարտությամբ։ Մոսուլի հարցը նորից դառնում է հրատապ, 1925 թվականի սկզբներին հարցը հանձնում է Ազգերի Լիգա։ Որոշվում է հանձնաժողով ուղարկել իմանալու տեղական ժողովրդի ցանկությունները այդ մասին։ Սակայն, հազիվ էր հանձնաժողովը Մոսուլ հասել, երբ անգլիացիների դրդումով տեղի են ունենում հակաթյուրքական ելույթներ։

Այս իրադարձություններից հազիվ երկու ամիս հետո, 1925 թ. մարտին, Տերկիշ Պետրոլյում Կոմպանիի կոնցեսիոն իրավունքները պաշտոնապես վավերացվում են Իրաքի նորաստեղծ կառավարության կողմից։

Սակայն, ամերիկյան նավթային խոշոր մոնոպոլիստներն նոր իրադրությունից ոչ մի օգուտ չեն ստանում։ Այս բոլոր կարգադրությունների ժամանակ նրանց շահերը հաշվի չէին առնվել, որի հետև-

վանքով Ուալլ ստրիտի շրջաններում մեծ հուզում էր առաջացել։ ԱՄՆ-ի պետական դեպարտամենտը այս հարցի կապակցությամբ խիստ բողոք է ներկայացնում անգլիական կառավարությանը։ Վեճը վերջանում է նրանով, որ ամերիկյան նավթային մոնոպոլիստների օգտին զիջվում է 23,75 տոկոսը։

1928 թ. հուլիսի 31-ին ստորագրվեց նոր պայմանագիր (Working agreement) և Տյուրկիշ Պետրոլեում Կոմպանին վերանվանվեց Իրաք Պետրոլեում Կոմպանի, մոնոպոլիստական տարբեր խմբավորումների մասնակցության հետևյալ համամասնություններով.

Անգլո-Պերսըն (անգլիական կապիտալ) . . .	23,75%
Անգլո-Սաքսոն (Ռոյալ Դեչ Շելլ, անգլո-հոլանդական կապիտալ)	23,75%
Կոմպանի Ֆրանսեզ դե Պետրոլ (ֆրանսիական կապիտալ)	23,75%
Նիր Իստ Կորպորեյշըն (ամերիկյան կապիտալ)	23,75%
Գալուստ Գյուլբենկյան	5,00%

Ընկերության մասնակիցները պարտավորվեցին ենթարկվել 1928 թվականին ստորագրված «կարմիր գծի» համաձայնությանը։ Այս պայմանագրի համաձայն, յուրաքանչյուր պայմանավորվող կողմը պարտավոր էր կարմիր գծով նշված տարածություններում հետախուզումներ չկատարել և ոչ էլ կոնցեսիաներ ձեռք բերել։ Կարմիր գծով նշված տարածությունների մեջ էր մտնում Մերձավոր Արևելքի մեծագույն մասը, այդ թվում Սաուդյան Արաբիան։

Այս համաձայնությունը մի քանի խոշոր մոնոպոլիստական խմբավորումների կողմից Մերձավոր Արևելքում նավթային պաշարների հսկողությունը ձեռք բերելու մի ցայտուն օրինակ է։

Զիջելով ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաների օգտին Իրաք Պետրոլեում Կոմպանիի ակցիաների 23,75 տոկոսը, անգլիական նավթային մոնոպոլիաները միևնույն ժամանակ «կարմիր գծի» համաձայնությամբ ամերիկյան մոնոպոլիաներին զրկում էին Մերձավոր Արևելքում ծավալվելու հետագա հնարավորություններից։ Հետագայում սակայն, Արաբիայի նավթային պաշարների հայտնաբերման հետևանքով, ամերիկյան մոնոպոլիաներն անտեսեցին այս համաձայնության հետ կապված սահմանափակումները։

Բացի Իրաքի տերիտորիայից, Իրաք Պետրոլեում Կոմպանիի կոնցեսիաները նրա բազմաթիվ դուստր-ընկերությունների միջոցով տարածվում են նաև Սիրիայում, Լիբանանում, Իսրայելում, Հորդանանում, Պայմանագրային Օմանում, Կատարում, Մասկատում և Հադրամաութում։ Այս երկրները գրեթե բոլորն էլ հանդիսանում են անգլիական պրոտեկտորատներ և կամ պայմանագրերով ենթարկվում են նրա ազդեցությանը։ Ուստի, այս կոնցեսիաները ձեռք բերելու գործում մեծ դեր խաղաց Ֆորեյն Օֆֆիսը, որն իր ազդեցության տակ գտնվող բոլոր շրջաններում ճնշում գործադրելով, թույլ չէր տալիս տեղական իշխանություններին այս կապակցությամբ բանակցությունների մեջ մտնել Իրաք Պետրոլեում Կոմպանիի մրցակից ընկերությունների հետ։

Կոնցեսիոն պայմանագրով Իրաքի կառավարությանը բաժին ընկնող հասույթները, համեմատաբար սկզբնական շրջանում, Իրանի կառավարության ստացածներից նվազ ողորմելի չէին։ Արդյունահանված նավթի յուրաքանչյուր տոննայի կառավարությանը պիտի վճարվեր 4 շիլլինգ։ Նավթահանումը տարեկան 4 միլիոն տոննայից պակասեցնելու դեպքում՝ նաև 60 հազար ֆունտ ստերլինգ միանվագ գումար։ Դրա փոխարեն, սակայն, ընկերությունը վայելում էր էքստերիտորիալ լայն իրավունքներ։ Ուստի, ազատված լինելով բոլոր տեսակի հարկերից և տուրքերից, Իրաք Պետրոլեում ընկերությունը խնայում է կառավարությանը հասնող կոնցեսիոն վարձից շատ ավելի խոշոր գումարներ։

Այս կոնցեսիոն պայմանագրի մի հոդվածի համաձայն, սկսած 1926 թ. հուլիսի 16-ից, 25 տարի ժամանակով, Իրաքի կառավարությունը պարտավորվում էր կոնցեսիոն վարձի 10 տոկոսը վճարել թյուրքական կառավարությանը, որպես փոխհատուցում այն բանի համար, որ առաջին կոնցեսիան շնորհելու ժամանակ Իրաքը կազմել է օսմանյան պետության բաղկացուցիչ մասը։

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԹԵՐԱԿՂԶԻ

Մերձավոր և Միջին Արևելքում գործող ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաների մեծ մասը, հիմնականում, խարսխված է Արաբիայում։ Արաբիայի տերիտորիան, մոտ 3 միլիոն քառակուսի կիլոմետր տարածությամբ, ընդգրկում է Սաուդյան Արաբիան, որը թերակղզու ընդհանուր տարածության ավելի քան 2/3 մասն է կազմում, այնուհետև՝ Եմենը, Բրիտանական գաղութ Ադենը, ինչպես նաև առավել կամ նվազ չափով անգլիական ազդեցության տակ գտնվող մի շարք շեյխություններ, ինչպիսիք են՝ Հադրամաութը, Մասկատը, Օմանը, Պայմանագրային Օմանը, Կատարը, Կուվեյթը և այլն։ Բահրեյնյան կղզիները նույնպես իրենց դիրքով, ժողովր-

գով, կուլտուրայով ու տնտեսական և հասարակական դրությամբ հանդիսանում են արաբական երկրների բաղկացուցիչ մասը:

Մերձավոր Արևելքի նավթային պաշարների մոտ կեսը գտնվում է Արաբական թերակղզում, իսկ այդ կեսի ավելի քան 70 տոկոսը գտնվում է ամերիկյան նավթային խոշոր մոնոպոլիաների ձեռքում:

Սաուդյան Արաբիան ներկայումս արդեն գտնվում է ամերիկյան նավթային խոշոր մոնոպոլիաների հեգեմոն տիրապետության տակ, թեև ամերիկյան իմպերիալիզմը այդ դիրքերը հարթ ճանապարհով չէ, որ ձեռք բերեց, և մինչև նրա մուտք գործելը այս երկրում դեռևս մեծ էր անգլիական ազդեցությունը:

Վաղուց հայտնի է, որ Սաուդյան Արաբիայի և նրա հարակից տերիտորիաների ընդերքը հարուստ են նավթային խոշոր պաշարներով: Այս շրջաններում առաջին կոնցեսիաները ձեռք բերելու պատմությունն սկսվում է դեռևս 1918—1922 թվականներից: 1920-ական թվականներին Ֆարսան կղզու կոնցեսիաները (անգլիական կապիտալ), 1923 թվականին Սաուդյան Ֆրանկո-Ամերիկյան ընկերության կողմից երկու ամերիկացի երկրաբանների կատարած հետախուզական նախնական աշխատանքները, այդ նույն թվականներին Իստերն Ջեներալ Սինդիկեյտ ընկերության ներկայացուցիչ, Նոր-Զելանդացի ինժեներ Ֆրանկ Հոլմսի գործունեությունը Արաբիայի հյուսիս-արևելյան շրջաններում, Հասայի պրովինցիայում, Կուվեյթում և այլն, հանդիսանում են այս կապակցությամբ բազմաթիվ օրինակներից մի քանիսը միայն: Սակայն, այն ժամանակ, երբ նավթային խոշոր մոնոպոլիաների ուշադրությունը բևեռված էր Մոսուլի շրջանի վրա, նրանք չէին ուզում իրենց միջև արդեն խոշոր ծավալ ստացած պայքարը տարածել նաև ուրիշ շրջանների վրա: Նավթային խոշոր մոնոպոլիաները միշտ դեմ են եղել նոր աղբյուրներ շահագործելով արդյունահանումը բարձրացնել, երբ այդ կարող է շուկայի գների վրա բացասաբար անդրադառնալ: Եվ նշված թվականներին, մոնոպոլիաների այդ մտադրությունը արդարացնող բոլոր պայմանները էլ առկա էին. կապիտալիստական աշխարհը գտնվում էր տնտեսական ճգնաժամի նախօրյակին: Ուստի, Ֆարեյն Օֆֆիսը անգլիական նավթային խոշոր մոնոպոլիաների դրդումով, հանձն էր առել Իբն Սաուդին վճարել տարեկան նպաստ (սուբսիդիա), մյուս իմպերիալիստական տերությունների ներթափանցումը կանխելու հատուկ դիտավորությամբ: Նշված նպաստները, «կարմիր գծի համաձայնության» սահմանափակումները և այս երկուսի վրա ավելացրած Ֆարեյն Օֆֆի-

սի վարած այլանդակ քաղաքականությունը, հանդիսացան այն դըլխավոր արգելքները, որոնք միաժամանակ թույլ չտվեցին ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաներին ներթափանցել Արաբական թերակղզին, այդ թվում նաև Սաուդյան Արաբիա:

Մինչև առաջին իմպերիալիստական պատերազմը, բացի Աղենից և մի շարք այլ շրջաններից, Արաբական թերակղզին հիմնականում գտնվում էր Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ: Աղենի պրոտեկտորատը, ապա Պարսկական ծոցում Բահրեյնյան կղզիները, Կուվեյթը, Պայմանագրային Օմանը, Մասկատի փոքր շեյխությունները XIX դարից արդեն առավել կամ նվազ չափով գտնվում էին անգլիական ազդեցության տակ: Իսկ Արաբական թերակղզու կենտրոնական և հեռավոր ներքին շրջանները համեմատաբար ավելի ազատ էին մնացել եվրոպական իմպերիալիզմի ազդեցություններից:

1914 թվականին Անգլիան, օգտվելով այս շրջաններում օսմանյան իշխանության ազդեցության թուլացումից, Նեժդի էմիրի հետ փոխադարձ չեզոքության պայմանագիր է կնքում և այդ նույն ակտով վերջինիս կողմից ճանաչվում է ծովափնյա շրջանների շեյխություններում բրիտանական գերիշխանության փաստը: Համարյա նույն թվականներին, անգլիական դիվանագիտությանը հաջողվում է իր ազդեցությանը ենթարկել նաև Մեքքայի շերիֆ Հուսեյնին: Այդ տարիներին այս շրջաններին գերիշխելու համար ուժեղ պայքար էր մղվում տեղական ֆեոդալ էմիրների միջև: Իբն Սաուդի և նրա հյուսիսային հարևան Շամմարի տիրակալ Ռաշիդի միջև մղվող պայքարի հիմքում ընկած էին առևտրական ուղիներին տիրապետելու և դեպի ծով ելք ապահովելու ձգտումները: Այդ երկու ֆեոդալ տիրակալների միջև կռիվը 1921 թ. վերջացավ Ռաշիդի պարտությամբ և նրա տիրապետության տակ գտնվող ողջ տերիտորիայի միացումով Սաուդյան Արաբիային: Մինչդեռ Իբն Սաուդի և Շերիֆ Հուսեյնի միջև ավելի ուշ սկսած պայքարը ծավալվեց հյուսիս-արևմտյան Արաբիայում գերիշխանություն ձեռք բերելու համար: Գրավելով Հեջազը, Իբն Սաուդը ձեռք էր բերում Արաբիայի արևմտյան ծովափնյա հարուստ շրջանները, Մեքքայի, մուսուլմանների ուխտավորության հետ կապված խոշոր եկամուտները և միևնույն ժամանակ չեզոքացնում էր Արաբիայում մնացած միակ վտանգավոր մրցակցին:

Ուշագրավ է, որ պատերազմող կողմերը երկուսն էլ անգլիական ոսկի և զենք էին ստանում: Հուսեյնը ստանում էր Ֆարեյն Օֆֆիսի միջոցով, մինչդեռ Իբն Սաուդը՝ Ինդիա Օֆֆիսից: Այդ երկերև-

ռանի քաղաքականության միջոցով անգլիական գաղութարարները ապահովում էին հաղթող կողմի բարյացակամությունը և միևնույն ժամանակ թուլացնում էին միմյանց։ Անհրաժեշտ է ասել, որ անգլիական և մյուս իմպերիալիստները գաղութային երկրներում իրենց տիրապետությունը ամրապնդելու համար միշտ դիմում են հակասությունները հրահրելու քաղաքականության։

1926 թվականին շերիֆ Հուսեյնի պարտությամբ Հեջազը նույնպես միացավ Նեջդին, և Իբն Սաուդը հռչակվեց թագավոր։ 1930 թվականին Ասիրը ևս միացվելով Իբն Սաուդի թագավորությանը, դարձավ կիսանկախ պրովինցիա։

1931 թվականին Անգլիայի հովանավորությամբ, Իրաքի Ֆեյսալ թագավորը և Իբն Սաուդը հանդիպեցին երկու երկրների միջև առկախ մնացած հարցերը կարգավորելու նպատակով։ Այս երկու արաբ թագավորների այդ հանդիպումը տեղի ունեցավ Պարսից ծոցում, անգլիական մի ռազմանավի վրա, անգլիական դիվանագետների ներկայությամբ։ Այդ բանակցությունների ընթացքում, ասում է Պիեր Ֆոնտենը՝ «...Ֆեյսալ թագավորը ինքն իրեն գերադասեց՝ բացի այս երկու երկրներին վերաբերող անմիջական հարցերից, նրան հաջողվեց իր տերերի համար (անգլիական նավթային մոնոպոլիաների — Հ. Թ.) ձեռք բերել մի շարք արտոնություններ»[1]։

1932 թվականին Իբն Սաուդը, իր տիրապետության տակ գտնվող տերիտորիաների միացումը պաշտոնականացնելու նպատակով, իր նոր կազմած պետությանը տալիս է Սաուդական Արաբիա կամ Սաուդիա (Ալ Մամլակա Ալ Արաբիա Աս Սաուդիյա) անունը։ Դեռ մինչև այդ, անգլիական ազդեցությունը այս երկրներում շարունակում էր պահել իր ուժը։ Սակայն, սկսած 1933 թվականից, հակառակ անգլիական նավթային մոնոպոլիաների ուժեղ դիմադրությանը, ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաներին հաջողվում է ոտք դնել Սաուդական Արաբիա ու ձեռք բերել լայն կոնցեսիոն իրավունքներ և միաժամանակ քաղաքական ազդեցություն։

Ինչպես հայտնի է, Ֆրանկ Հոլմսը Սաուդական Արաբիայի պրովինցիաներից մեկում՝ Ալ-Հասայում, կոնցեսիոն իրավունքներ էր ձեռք բերել, սակայն նրան չէր հաջողվել կոնկրետ արդյունքների հասնել։ Ուստի, երբ 1928 թվականին Հոլմսի կոնցեսիայի ժամկետը վերջացավ, խոշոր նավթային մոնոպոլիաների առջև նոր ասպարեզ բացվեց, մանավանդ, որ 1932 թվականին Բահրեյնի նավթային պաշարների հայտնաբերումից հետո, նավթ որոնողների ուշադրությունը արդեն բևեռվել էր Արաբական թերակղզու վրա, որովհետև այդ կղզում կատարված երկրաբանական ուսումնասիրությունները ցույց էին տվել, որ Բահրեյնի նավթի պաշարները երակներով կապված են Արաբական թերակղզու հետ։

Ստանդարդ Օյլ Կոմպանի օֆ Կալիֆորնիա ընկերության կոնցեսիոն իրավունքներ ձեռք բերելու առաջին փորձը ձախողվում է։ Այդ ձախողման գործում, անկասկած, մեծ դեր էր խաղում անգլիական նավթային մոնոպոլիաների թիկունքում կանգնած Ֆորեյն Օֆֆիսը, որը քաղաքական ճնշում էր գործադրում Իբն Սաուդի վրա, թեև այս հանգամանքը ամենևին չէր հուսահատեցնում ամերիկյան կապիտալիստական շրջաններին։ Ստանդարդ Օյլ օֆ Կալիֆորնիա ընկերության փորձին զուգահեռ, արաբական շրջանների հետ կապեր ունեցող ամերիկացի միլիոնատեր Չ. Ռ. Կրեյնը[1], 1931 թվականին իր ներկայացուցիչ ինժեներ Կարլ Թվիչելլին ուղարկում է Սաուդական Արաբիա՝ իբր թե արտեզյան ջրհորերի սիստեմ ստեղծելու հնարավորությունները ուսումնասիրելու համար։ Սակայն Թվիչելլի գործունեության հետագա ընթացքը ցույց տվեց, որ նրա պրպտումները, ավելի շատ, ուղղված են եղել նավթային որոնումներին։

Հետագայում Կրեյնը այլևս շահագրգռություն չի ցուցաբերում Արաբիայի նավթի նկատմամբ, ուստի, երբ Կարլ Թվիչելլին հաջողվում է Արաբիայի նավթային պաշարների շահագործման համար ձեռք բերել Իբն Սաուդի նախնական համաձայնությունը, վերադառնում է Ամերիկա և բանակցությունների մեջ է մտնում նավթային մոնոպոլիստական շրջանների տարբեր ներկայացուցիչների հետ։ Տեկսաս Օյլ Կոմպանին Արաբիայի նկատմամբ դեռևս մեծ շահագրգռվածություն չէր ցուցաբերում։ Գըլֆ Օյլ Կորպորեյշըն ընկերությունը, Իրաքի նավթային ընկերության մասը կազմելով, պարտավորված էր դրսում ենթարկվել «կարմիր գծի համաձայնության» սահմանափակումներին, մինչդեռ Ստանդարդ Օյլ օֆ Կալիֆորնիան, դեռ շարունակում էր այս երկրի նավթային պաշարների նկատմամբ շահագրգռվածություն ցուցաբերել։ Ուստի, միանալով Թվիչելլին, 1933 թվականի մարտին ներկայացուցիչ է ուղարկում Ջիդդա՝ այս կապակցությամբ վերջնական համաձայնության գալու համար։

[1] Pierre Fontaine, La Guerre Occulte du Pétrole, Paris, 1949, p. 158.

[1] Չիկագոյի Կրեյն Կոմպանի ձուլարանների՝ մոնոպոլիստական խոշորագույն խմբերից մեկի՝ բաժնետեր, որը, 1914 թվականից սկսած, ԱՄՆ-ի արտաքին գործերի պետական դեպարտամենտի հետ սերտ կապեր էր հաստատել և վաղուց շահագրգռություն էր ցուցաբերում Արաբիայի նկատմամբ (այս մասին տե՛ս World Petroleum, November 1955, p. 96)։

Անգլիական մոնոպոլիաները, Իրաք Պետրոլեում Կոմպանիի ղեկավարությամբ, մեծ դիմադրություն են ցույց տալիս ամերիկյան նավթային մոնոպոլիստական այս խմբի նոր փորձերին։ Անգլիական և ամերիկյան մոնոպոլիաների միջև պայքարը չափազանց սուր բնույթ է ընդունում։ Երկու կողմերն էլ հանդես են գալիս խոշոր արևմտյաներին հատուկ ամենանենգ մեթոդներով։ Այս պայքարի ընդհրկումներում իրենց աշխույժ մասնակցությունն են ունենում նաև պետական դեպարտամենտի և Ֆորեյն Օֆֆիսի լավագույն ուժերը։ Սակայն, վերջիվերջո այդ հակամարտությունն ավարտվում է ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաների հաղթանակով։ 1935 թ. մայիսի 29-ին Ստանդարդ Օյլ օֆ Կալիֆորնիա ընկերության ներկայացուցիչ Համիլտոնին հաջողվում է, Իբն Սաուդի ներկայացուցիչ շեյխ Աբդուլլա Սուլեյմանից 60 տարի ժամկետով ձեռք բերել Ալ-Հասսա պրովինցիայի նկատմամբ առաջին կոնցեսիոն իրավունքը։ Այս կոնցեսիայի մեջ էին մտնում երկրի արևելյան բոլոր տարածությունները ընդհուպ մինչև դեպի արևմուտք՝ Դահանայի շերջանը, ընդամենը 909 հազար քառակուսի կիլոմետր, ինչպես նաև նախընտրական իրավունքներ Սաուդյան Արաբիայի մյուս շրջանների, որոնց թվում և Ջեզոբ Գասու վերաբերյալ։ Այս կոնցեսիոն իրավունքների դիմաց Ստանդարդ Օյլ օֆ Կալիֆորնիան համաձայնում էր, առաջին՝ արքայական գանձարանին միանվագ վճարել 30 հազար ոսկի ֆունտ ստերլինգ, երկրորդ՝ տարեկան մինիմում վճար 5 հազար ֆունտ ստերլինգ, երրորդ՝ պետության օգտին երկու վարկ բաց թողնել, ընդամենը 100 հազար ֆունտ ստերլինգ գումարով, չորրորդ՝ նավթի հայտնաբերման դեպքում արդյունահանված յուրաքանչյուր տոննային վճարել որպես կոնցեսիոն վարձ 4 շիլինգ (ոսկու կուրսով)։ Այդ բոլորի դիմաց ընկերությունը պետք է վայելեր բոլոր տեսակի էքստերիտորիալ իրավունքները և ազատ էր լինելու մաքսային տուրքերից ու պետական բոլոր մյուս տեսակի հարկերից, որոնք ավելի մեծ գումար էին կազմելու, քան պետությանը հասանելիք կոնցեսիոն գումարները։

Կոնցեսիոն իրավունքներն ապահովելուց անմիջապես հետո, Ստանդարդ Օյլ օֆ Կալիֆորնիան այս երկրի նավթային հարստությունների շահագործման համար հիմնում է Կալիֆորնիա-Արաբիան Ստանդարդ Օյլ Կոմպանի ընկերությունը։

1936 թվականին Իրաք Պետրոլեում Կոմպանին նորից փորձում է մուտք գործել Սաուդյան Արաբիա և հաջողվում է Հեջազի և Ասիրի պրովինցիաներում կոնցեսիոն իրավունքներ ձեռք բերել։ Այս շրջանների համար անգլո-ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաների

միջև պայքարն այնքան սուր բնույթ չէր կրում, որովհետև ամերիկյան նավթային մագնատներին հայտնի էր, որ այդ պրովինցիաները հեռանկարներից զուրկ են։ Եվ այդպես էլ, շատ չանցած, Իրաքի նավթային ընկերությունը հրաժարվեց Հեջազի և Ասիրի կոնցեսիաներից։

Սաուդյան Արաբիայի տերիտորիայի որոշ տարածություններ մնացել էին կոնցեսիաներից ազատ։ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին, միջազգային քաղաքականության խիստ լարվածության պայմաններում, առանցքի պետությունները փորձում են ներթափանցել Միջին Արևելք այդ թվում և Սաուդյան Արաբիա։

1939 թվականին Իրաքի գերմանական դեսպանը մեկնում է Ջիդդա՝ Իբն Սաուդի առջև միջնորդելու հօգուտ մի խումբ իտալական կապիտալիստների, որոնք փորձում էին Սաուդյան Արաբիայում նոր կոնցեսիաներ ապահովել։ Այնուհետև, Եգիպտոսի ճապոնական դեսպանը իր երկրի մոնոպոլիաների կողմից Սաուդյան Արաբիայի կառավարությանը կոնցեսիոն իրավունքների համար առաջարկեց ամերիկյան պայմաններից շատ ավելի շլացուցիչ պայմաններ։ Վերջապես, Արաբիա ներթափանցելու մի նոր փորձ է անում նաև Իրաք Պետրոլեում ընկերությունը։ Սակայն, ներթափանցման այս բոլոր նոր փորձերի դեմ հանդես գալով, կաշառքի, շանտաժի, այլ և այլ սպառնալիքների մեթոդներով և ԱՄՆ-ի կառավարության ուժեղ ճնշման ու միջամտության շնորհիվ, Կալիֆորնիա-Արաբիան Օյլ Կոմպանին դուրս մղեց բոլոր տեսակի մրցակիցներին և միաժամանակ ընդլայնեց իր կոնցեսիոն տարածությունները 210 հազար քառակուսի կիլոմետրով, ընդհանուր կոնցեսիոն տարածությունը հասցնելով 1.127 հազար քառակուսի կիլոմետրի, որը կազմում է Սաուդյան Արաբիայի տերիտորիայի մոտ 50 տոկոսը։ Սա հանդիսանում է աշխարհում ամենախոշոր կոնցեսիաներից մեկը, որը հավասար է ԱՄՆ-ի ողջ տերիտորիայի մեկ ութերորդական մասին կամ բրիտանական կղզիների ընդհանուր տարածության քառապատիկին։

Թեև Բահրեյնի նավթային հարստությունների շահագործումն ավելի վաղ սկսվեց, սակայն այդ պաշարների սահմանափակ ծավալի հետևանքով պայքարը անգլո-ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաների միջև չընդունեց այն սուր բնույթը, ինչ որ ընդունեց Սաուդյան Արաբիայում և, նրանից առաջ, Իրաքում։

1925 թվականին Բահրեյնի շեյխը կոնցեսիոն իրավունքներ շնորհեց անգլիական նավթային մոնոպոլիաներից Իստերն Ջենե-

ռալ Սինդիկեյտին, որովհետև կղզին անգլիական պրոտեկտորատ էր։ Սակայն 1928 թվականին այս կոնցեսիան փոխանցվեց ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաներին։ Փոխանցումը կատարվեց անգլիական և ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաների միջև մղված ուժեղ պայքարից հետո։ Անգլիական մոնոպոլիաների դիմադրությունը շարունակվեց մինչև 1934 թվականը, երբ վերջնականապես կազմակերպվեց Բահրեյն Պետրոլեում Կոմպանին՝ Ստանդարդ Օյլ օֆ Կալիֆորնիայի դուստր-ընկերությունը։ Այս ընկերությունը ձևականության համար գրանցվեց որպես բրիտանական ընկերություն Կանադայում։ 1936 թվականին Բահրեյն Օյլ ընկերության բաժնետեր դարձավ նաև Տեխասս Օյլ Կոմպանին։

Բահրեյնում ձեռք բերված հաջողությունները Ստանդարդ Օյլ Կոմպանի օֆ Կալիֆորնիային մղեցին կոնցեսիաներ որոնելու նաև անգլիական ազդեցության տակ գտնվող արաբական տերիտորիայի մյուս մասերում։ Սակայն, այս ուղղությամբ այդ ընկերության ձեռնարկած փորձերը թե Կատարում և թե Պայմանագրային Օմանում հանդիպեցին անգլիական նավթային մոնոպոլիաների ուժեղ դիմադրությանը։ Հետագայում բրիտանական կառավարության ուժեղ ճնշման տակ այս երկրների կոնցեսիոն իրավունքները շնորհվեցին Իրաք Պետրոլեումի դուստր-ընկերություններին՝ Պետրոլեում Դևելոպմենտ (Կատար) Լիմիթեդին և Պետրոլեում Դևելոպմենտ (Տրուշըլ Օման) Լիմիթեդին։

Անգլիական պրոտեկտորատ Քուվեյթում ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաների կատարած փորձերը նույնպես հանդիպեցին անգլիական նավթային մոնոպոլիաների ուժեղ դիմադրությանը։ Ահա թե ինչու Քուվեյթում կոնցեսիաներ ձեռք բերելու կապակցությամբ Իստերն Գոլֆ Օյլ Կոմպանիի (ամերիկյան ընկերություն) 1931 թվականի դիմումը երկրի իշխանությունների կողմից կատեգորիկ մերժվում է, քանի որ այս երկիրը լինելով անգլիական պրոտեկտորատ, ստիպված էր ենթարկվել Կոլոնիալ Օֆիսի դիկտատին։ Այս մերժման հետևանքով ԱՄՆ-ի պետական դեպարտամենտը դիմում է անգլիական կառավարությանը և, վերջապես, երկար բանակցություններից հետո համաձայնություն է կայանում ու Անգլո-Իրանիան Օյլ Կոմպանիի և Գոլֆ Օյլ Կոմպանիի հավասար մասնակցությամբ հիմնվում է Քուվեյթ Օյլ Կոմպանին, որն այժմ շահագործում է Մերձավոր և Միջին Արևելքի՝ նավթի պաշարներով ամենահարուստ շրջաններից մեկը։

Չեզոք Գոտիների կապակցությամբ նույնպես անգլիական և ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաների միջև երկար ժամանակ

պայքար մղվեց։ Քուվեյթի, Իրաքի և Սաուդյան Արաբիայի միջև տեղի ունեցող սահմանային վեճերը կարգավորելու համար 1922 թվականին ստեղծվեց այս երեք արաբական պետությունների սահմանների միջև տարածվող Չեզոք Գոտին։ Չեզոք Գոտու ընդերքի շահագործումն սկսվեց երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո. այս մասին կանդրադառնանք հաջորդ գլխում։

Եգիպտոսում նավթային հարստությունները շահագործում է Անգլո-Էջիպշըն Օյլֆիլդ ընկերությունը, որի մեջ, որպես բաժնետեր մասնակցում են Ռոյըլ Դեչ Շելլ անգլո-հոլանդական նավթային տրեստը, Անգլո-Իրանիանը (այժմ Բրիտիշ Պետրոլեում) և եգիպտական կառավարությունը։ Եգիպտոսի նավթային հարստությունների շահագործման մեջ գերիշխում է անգլիական կապիտալը։

Սիրիայի, Անդրհորդանանի և Պաղեստինի տերիտորիաներում, նախքան երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, գլխավոր կոնցեսիոները փաստորեն Իրաք Պետրոլեում Կոմպանին էր, որը գործում էր դուստր ընկերությունների միջոցով։ Անդրհորդանանում գործում էր Պետրոլեում Դևելոպմենտ (Տրանսժորդան) Լիմիթեդ ընկերությունը, Սիրիայում՝ Սիրիա Պետրոլեում Կոմպանի Լիմիթեդը, իսկ Պաղեստինում՝ Պետրոլեում Դևելոպմենտ (Պալեստայն) Լիմիթեդը։

Նախքան երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, ամերիկյան նավթային խոշոր մոնոպոլիաների գործունեությունը, որը, հիմնականում, սահմանափակվում էր Սաուդյան Արաբիայով, Բահրեյնով ու մասամբ Քուվեյթով, և այն էլ սահմանափակ մասշտաբներով, անգլիական հեգեմոն դիրքերը Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում խախտելու բնույթ չէր կրում։ Սակայն պատերազմից հետո Սաուդյան Արաբիան, որպես տրամպլին ծառայելով, մեծապես նպաստեց Մերձավոր և Միջին Արևելքում ամերիկյան իմպերիալիստների հետագա տնտեսական և քաղաքական ձգտումների իրագործմանը, որի հետևանքով առավել ևս սրվեցին այդ երկու իմպերիալիստների միջև արդեն գոյություն ունեցող հակամարտությունները։

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՕՏԱՐԵՐԿՐՅԱ ԻՄՊԵՐԻԱԼԻՍՏՆԵՐԻ ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ ԵՎ ԱՅԴ ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՐՈՒՄԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՀԵՏՈ[1]

Նավթի դերը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ: *Իմպերիալիզմի դարաշրջանի բնորոշ առանձնահատկություններից մեկն է հանդիսանում պայքարը նավթի աղբյուրների համար։ Այդ պայքարը սուր բնույթ է կրում, որովհետև նավթի համաշխարհային աղբյուրները արդեն բաժանված են խոշորագույն մոնոպոլիստական միավորումների և նրանց թիկունքում կանգնած իմպերիալիստական պետությունների միջև, որոնք նպատակադրված էին նոր պատերազմների միջոցով վերաբաժանելու նավթի աղբյուրները։ Առաջին և երկրորդ համաշխարհային պատերազմների ընթացքում իմպերիալիստական պետությունների խնդիրն էր՝ զենքի ուժով վերաբաժանել աշխարհի նավթի աղբյուրները։ Ժամանակակից պատերազմները պահանջում են նյութական հսկայական միջոցներ, իսկ ռազմական մեծ նշանակություն ունեցող հումքերի շարքում նավթը գրավում է առաջնակարգ տեղ։ Առաջին և մանավանդ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի փորձը ցույց տվեց, որ կռվի ժամանակ մեծ նշանակություն ունի բանակների մեխանիզացված և մոտորիզացված լինելը։ Իսկ ինքնաբերաբար հասկանալի է, որ առանց հեղուկ վառելանյութի հնարավոր չէ մոտորները, մանավանդ ռազմական խոշոր մեքենաները շարժման մեջ դնել։*

Այս պայմաններում, պարզ է, որ ժամանակակից բանակների ռազմական ուժը հաճախ չափվում է գործողությունների ժամանակ սպառված նավթամթերքների քանակով և ոչ թե տանկերի, ինքնաթիռների, նավերի ու ռազմական այլ մեքենաների թվով։ Բանակների ռազմական ուժն արտահայտվում է այն ժամանակ, երբ այդ բոլոր ռազմական մեքենաները գործողության մեջ են մտնում։

Նավթի ռազմական մեծ նշանակությունը առաջին անգամ պաշտոնապես նշվեց առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, երբ 1917 թվականի դեկտեմբերի 15-ին Ժորժ Կլեմանսոն Վուդրո Վիլսոնին ուղղած իր հեռագրով կոչ արեց, որպեսզի նա, որպես պրեզիդենտ, օգտագործելով իր հեղինակությունը, ստիպի ամերիկյան նավթային խոշոր մոնոպոլիաներին ժամանակավորապես հրաժարվել միջմոնոպոլիստական պայքարից և վերսկսել նավթի առաքումը դեպի Եվրոպա՝ դաշնակից պետություններին։ «Եթե դաշնակիցները չեն ուզում պարտվել,— մատնանշում էր Կլեմանսոն,— ապա կենսական է, որ վերջին վճռական բախումների ժամանակ ֆրանսիական ուժերն ունենան անհրաժեշտ քանակությամբ նավթ»։ Այնուհետև ավելացնում էր Ֆրանսիայի պրեմիեր մինիստրը. «Նավթի ամեն մի կաթիլը համարժեք է զինվորի արյան ամեն մի կաթիլին»։

Այն պահին, երբ Կլեմանսոն ուղարկում էր իր հեռագիրը, ֆրանսիական ռազմական ուժերի՝ նավթի միջին սպառումը արդեն հասել էր ամսական 57 հազար տոննայի, մինչդեռ ամսական միջին ներմուծումները իջել էին 30 հազար տոննայի։ Բայց ինչո՞վ բացատրել ամերիկյան նավթի մատակարարումների նվազեցումը Եվրոպայի դաշնակից պետություններին այն ժամանակ, երբ ԱՄՆ-ը Անտանտայի կողմն էր գտնվում։

Սայքս-Պիկոյի համաձայնությամբ Անգլիան և Ֆրանսիան իրար մեջ բաժանել էին Մոսուլի նավթային հարստությունները։ Այս բաժանման ժամանակ անտեսել էին Ստանդարդ Օյլին, որի պատճառով Ռոկֆելլերը կատաղել և ուզում էր իր վրեժը լուծել Ռոյլ Դաչ Շելլից և Անգլո-Պերսըն Օյլից, որոնք այդ համաձայնության գլխավոր հովանավորողներն էին, ընդ որում նա նվազեցնում է նավթի առաքումները դեպի ռազմաճակատ։ Այդ թվականներին Դետերդինգը հնարավորություն չուներ մենակ բավարարելու դաշնակիցների բոլոր պահանջները։ Ռոկֆելլերի համար նշանակություն չուներ, թե ո՞ր կողմը կշահեր պատերազմը։ Նա, ըստ էության, հետևյալ կերպ էր դատում. եթե Գերմանիան հաղթանակ տանի, նա պատերազմից այնքան հոգնած և ուժասպառ դուրս կգա, որ ԱՄՆ-ի հետ մի կերպ համաձայնության եզր կգտնի։ Եթե Անգլիան ու Ֆրանսիան շարքից դուրս գան, Ռոկֆելլերի առջև Մերձավոր և Միջին Արևելքում ազատ ասպարեզ կբացվի։ Այդ դեպքում,

[1] Ընդգրկում է մինչև 1956 թվականի առաջին կիսամյակը։

անտարակույս, նրան կհաջողվի համաձայնության գալ գերմանական և թյուրքական ֆինանսական շրջանների հետ, որովհետև Մոսուլի նավթի շահագործման համար նրանք անպայման կունենան ամերիկյան կապիտալի կարիքը։ Այնուհետև, միաժամանակ, նա հնարավորություն կունենա ազատ կերպով նվաճելու Ռոյըլ Դիչ Շելլի գրաված դիրքերը Եվրոպայում, Ասիայում և Հարավային Ամերիկայում։ Բայց պրեզիդենտ Վիլսոնի ուժեղ ճնշման տակ, որ հետևանք էր ռազմաճակատում ստեղծված բացառիկ լուրջ դրության, Ռոկֆելլերը ժամանակավորապես տեղի տվեց և իր նավթատար նավատորմն ուղղեց դեպի Եվրոպա, դաշնակից պետությունների նավահանգիստները, որպիսի հանգամանքն Անտանտայի երկրներին օգնեց հաղթանակով դուրս գալ առաջին համաշխարհային պատերազմից։

Դեռևս երկրորդ համաշխարհային պատերազմը չսկսված, Գարֆիասի, Ուեստելլի և Ռիտերի հաշվումների համաձայն[1], որոնք 1937 թվականին կապիտալիստական մի շարք կարևոր երկրներում ռազմական նպատակների համար (ռազմա-ծովային նավատորմի և բանակների) նավթամթերքների սպառումը ներկայացնում էր հետևյալ պատկերը. Ֆրանսիա՝ 890 հազար տոննա կամ երկրում սպառվող նավթամթերքների 12 տոկոսը, Անգլիա՝ 1.750 հազար տոննա կամ 16 տոկոսը, Ճապոնիա՝ 1.050 հազար տոննա կամ 20 տոկոսը և, վերջապես, Իտալիա՝ 735 հազար տոննա կամ 24 տոկոսը[2]։

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին նավթի դերն ու նշանակությունը շատ ավելի մեծացավ։ 1939—1945 թվականների պատերազմի տարիների նավթի սպառման նորմաներն անհամեմատ ավելի բարձր էին քան 1914—1918 թվականների առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին։ Վիճակագրական տվյալները ցույց են տալիս, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին գործողության մեջ գտնվող տանկերի թիվը եղել է 4600 և ինքնաթիռներինը՝ 4500, մինչդեռ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին գործողության մեջ գտնվող տանկերի թիվը եղել է 64 հազար և ինքնաթիռներինը՝ 145 հազար։ Պատերազմական գործողությունները 1914—1918 թվականներին տարածվել էին մաքսիմում 1200 կմ խորությամբ, իսկ 1939—45 թվականներին՝ 4500 կմ խորությամբ։ Բացի այդ, պետք

[1] Տե՛ս „Zeitshrift", № 9, 1938.

[2] А. Шпирт, Минеральное сыре и война, Политиздат, Москва, 1941 г., стр. 150.

է նկատել, որ ժամանակակից տիպի տանկերի և ինքնաթիռների յուրաքանչյուր միավոր, շնորհիվ իր ավելի մեծ հզորության ու տարողության, այժմ ավելի շատ վառելանյութ է սպառում, քան հին տիպի տանկերի և ինքնաթիռների յուրաքանչյուր միավորը։

Նավթի սպառման քանակն ավելանալուց բացի, աճել է նավթից ստացվող տեսակների թիվը և բարձրացել է մշակվող նավթի որակը։ 1914—1918 թթ. պատերազմի տարիներին զանազան նավթամթերքներից ամենից ավելի օգտագործվել է մազութը։ Այսպես, օրինակ, 1918 թվականի հունվար-հոկտեմբեր ամիսների ընթացքում ռազմաճակատ ուղարկված 4,2 միլիոն տոննա նավթամթերքների 60 տոկոսը եղել է մազութ, 21 տոկոսը՝ բենզին, 14 տոկոսը՝ կերոսին և միայն 3,4 տոկոսը՝ բարձր ֆրակցիայի ինքնաթիռների բենզին։ Մինչդեռ 1939—1945 թթ. պատերազմի տարիներին, նավթի սպառման քանակական աճման զուգընթաց, փոխվեցին նաև օգտագործվող տեսակների տոկոսային հարաբերությունները և բարձր ֆրակցիայի, այդ թվում օկտանային բենզինի տոկոսը անհամեմատ մեծացավ։

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին նավթի մատակարարման տեսակետից գերակշռությունը գտնվում էր հակահիտլերյան կոալիցիայի մեջ մտնող երկրների կողմը՝ արտադրության տեսակետից 97 տոկոսը[1], պաշարների տեսակետից, ըստ Ա. Շպիրտի տվյալների, 92—95 տոկոսը[2]։

Պատերազմի ընթացքում առանցքի պետությունների ժամանակավոր հաջողությունները նավթային պաշարների և արդյունահանված նավթի հարաբերությունները մասամբ փոխեցին հօգուտ ագրեսորների։ Բայց, չնայած այդ փոփոխություններին, գերակշռությունը միշտ մնաց հակահիտլերյան կոալիցիայի մեջ մտնող երկրների կողմը։

Պատերազմի նախօրյակին հիտլերյան Գերմանիայի պահեստներում կար 5—7 միլիոն տոննա նավթ, արդյունահանվում էր տարեկան 650 հազար տոննա բնական նավթ և արտադրվում էր 3,6 միլիոն տոննա սինթետիկ նավթ։ Իսկ Իտալիայում արդյունահանվում էր 237 հազար տոննա նավթ։

Առանցքի երկրները գրավելով Եվրոպայում Ֆրանսիան, Ավստրիան, Հունգարիան, Լեհաստանը, Ռումինիան, Ալբանիան, իսկ

[1] А. А. Санталов, Современные проблемы нефти в капиталистических странах, стенограмма публичной лекции, Москва, 1946, стр. 9.

[2] А. Шпирт, Минеральное сырье и война. Москва, 1941, стр. 151.

Ասիայում՝ Հոլլանդական Հնդկաստանը (այժմ Ինդոնեզիան), Մալայան, խլեցին այդ երկրների նավթի բոլոր պաշարները և նավթարդյունաբերության ամբողջ սիստեմը։

Այսուհանդերձ, առանցքի տերությունները ոչ մի ժամանակ չհաջողվեց ձեռք բերել նման գերակշռություն։

Հարոլդ Ռեսսելի տվյալների համաձայն, պատերազմող երկրների նավթի արդյունահանումը 1941 թվականին ուներ հետևյալ պատկերը.

Մի կողմից դաշնակից պետությունները, այդ թվում բացի ՍՍՀՄ-ից, նաև ԱՄՆ-ը, Կանադան, Մեքսիկան, Տրինիդադը, Վենեսուելան, Կոլումբիան, Պերուն, Էկվադորը, Արգենտինան, Եգիպտոսը, Իրանը, Իրաքը, Բահրեյն կղզին, Սաուդյան Արաբիան, Հնդկաստանը, Բիրման, Հոլլանդական Հնդկաստանը, Բորնեոն՝ 2166 միլիոն բարրել ընդհանուր արդյունահանմամբ, մյուս կողմից՝ առանցքի պետությունները, այդ թվում Ռումինիան, Գերմանիան, Լեհաստանը, Ավստրիան, Հունգարիան, Ալբանիան, Ճապոնիան, Սախալինը, Գերմանիայի ու Ճապոնիայի սինթետիկ նավթն էլ հաշված՝ 126 միլիոն բարրել ընդհանուր արդյունահանմամբ։ Տոկոսային հարաբերությամբ 94,5 տոկոսն ընկնում էր դաշնակիցներին, իսկ 5,5 տոկոսը՝ առանցքի պետություններին[1]։

Այս պայմաններում, իհարկե, հիտլերյան գերագույն հրամանատարությունը իր հեռագնա ռազմական ստրատեգիական պլաններում առաջին տեղը տվեց նավթային պաշարներով հարուստ շրջանների գրավմանը։ Սկսվեց արշավ նավթի համար։ Բացի այդ, հիտլերյան հետախուզական օրգանները Մերձավոր և Միջին Արևելքում՝ Սիրիայում, Պաղեստինում, Իրանում, Իրաքում, Թյուրքիայում, ֆաշիստական լրտեսական ցանցի միջոցով աշխատում էին այդ երկրները դարձնել պլացդարմ ընդդեմ դաշնակիցների։ Սակայն, գերմանական գերագույն հրամանատարության այս բոլոր ավանտյուրիստական պլանները չիրագործվեցին շնորհիվ հերոսական Սովետական բանակի կողմից հիտլերյան հորդաներին հասցված խորտակիչ հարվածների։

Հակահիտլերյան կոալիցիայի մեջ մտնող կապիտալիստական երկրների շարքում նավթի մատակարարումների տեսակետից կարևոր դերը խաղացին, հիմնականում, ԱՄՆ-ը, Վենեսուելան, Մերձավոր և Միջին Արևելքը։ Պատերազմի պայմաններից առաջացող պահանջների չափազանց մեծ աճը ԱՄՆ-ի պետական ղեկավարության առջև դրեց մի քանի սուր պրոբլեմներ։ Այս պրոբլեմների լուծումը դժվարանում էր հատկապես նրա համար, որ ԱՄՆ-ում նավթարդյունաբերությունը գտնվում էր մի քանի խոշոր մոնոպոլիաների ձեռքում, որոնք ելնելով ամենից առաջ իրենց սեփական օգուտներից, անտեսում էին ժողովրդի ընդհանուր շահերը։

Հենց այս դրությունից ելնելով, ԱՄՆ-ի կառավարությունը 1941 թվականին կազմակերպեց «Պատերազմական ժամանակաշրջանի նավթային վարչությունը» (Petroleum Administration for War), մի պետական օրգան, որը կոչված էր ղեկավարելու ԱՄՆ-ի և նրա ազդեցության տակ գտնվող շրջանների նավթարդյունաբերությունը իր բոլոր ճյուղերով[1]։

Պատերազմի տարիներին նավթի մատակարարման հետ կապված գլխավոր հարցերն էին, առաջին՝ արդյունահանման պրոբլեմը, երկրորդ՝ նավթաթորման պրոբլեմը, երրորդ՝ փոխադրման պրոբլեմը։ Այս վերջին պրոբլեմը, պարզ է, որ ամենադժվարն էր։ Եվ թշնամու հարձակումները հենց սկզբից ուղղվեցին դաշնակից պետությունների նավթային տրանսպորտի սիստեմի քայքայմանը։ Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ երրորդ պրոբլեմի հաջող լուծումից էլ կախված էր առաջին և երկրորդ պրոբլեմների լուծումը, քանի որ նավթարդյունահանման և նավթաթորման միակողմանի աճումը ոչ մի նշանակություն չէր կարող ունենալ, եթե հնարավոր չլիներ արդյունահանված նավթամթերքները փոխադրել ռազմաճակատ։

Արդյունահանման պրոբլեմ։ Նախապատերազմյան տարիներում նավթարդյունաբերության բոլոր ճյուղերի թերբեռնվածությունը որոշ չափով օգնեց բավարարելու պատերազմի առաջին տարիներին նավթի աճած պահանջները։ Բայց այդ, իհարկե, բավական չէր պատերազմի հարաճուն պահանջները բավարարելու համար։ Պատերազմի ժամանակաշրջանի նավթային վարչության ղեկավարությամբ, պատերազմի չորս տարիների ընթացքում փորվեց ընդամենը 17.684 հոր, որի հետևանքով նավթի արդյունահանումն աճեց մոտ 27 տոկոսով։ Այս նոր հորատումների շնորհիվ նավթի օրական արդյունահանումը 1941 թվականի մայի-

[1] M. S. Hessel, W. J. Murphy, F. D. Hessel, Strategic Materials in Hemisphere Defense, section on Petroleum, by H. S. Wason, New York, 1942, pp. 192—193.

[1] Պատերազմի ժամանակաշրջանում այս վարչության գործունեության վերաբերյալ մանրամասնությունները տե՛ս «A History of Petroleum Administration for War», Washington, D. C., 1946.

սի 540 հազար տոննայի դիմաց, 1945 թվականի մայիսին կազմում էր 700 հազար տոննա։

Մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը բուրժուական գրականության մեջ տարածված էր այն կարծիքը, թե պատերազմի ժամանակ հում նյութի պակասը զգալի պիտի լինի միայն առանցքի երկրների համար և հատկապես նավթի կապակցությամբ։ Իսկ ԱՄՆ-ի և Անգլիայի համար բավական է միայն, որ նրանք իրենց նավթային աղբյուրների ծորակները բաց անեն, որպեսզի ստանան իրենց պահանջներին համապատասխան քանակությամբ վառելանյութ։ Բայց պատերազմի փորձը ցույց տվեց, որ այնքան էլ հեշտ չէր նավթարդյունաբերության հետ կապված բոլոր պրոբլեմների լուծումը։ Նավթի արդյունահանման մաս 27 տոկոսանք կատարվեց անգլիական ամենամեծ դժվարությունների և մենաշնորհատական ու հասարակական հակադիր շահերի ամենախիստ բախումների պայմաններում։

«Պատերազմի ժամանակաշրջանի նավթային վարչությունը» գործելով անգլիական նույնանման օրգանի հետ համերաշխ, ծրագրեր մշակեցին Կարաիբյան շրջանի և Մերձավոր ու Միջին Արևելքի նավթը շահագործելու համար։ 1943 թվականին պլանով նախատեսված 668 հորատումներից (որի 48 տոկոսը Կարաիբյան շրջանում) հաջողվեց իրագործել 590-ը, 1944 թվականին նախատեսված 1000-ի դիմաց՝ 734-ը, 1945 թվականին նախատեսված 1365-ի դիմաց՝ 409-ը միայն։

Չնայած հորատումների պլանների թերակատարմանը, բայց և այնպես նավթի արդյունահանումը այդ շրջաններում աճեց 61 տոկոսով։

Նավթամշակման պրոբլեմը։ Պատերազմական պայմաններից առաջացած՝ վառելանյութի բացառիկ պահանջները լրիվ բավարարելու համար բավական չէր միայն լուծել նավթի արդյունահանման պրոբլեմը։ Նավթը իր անմշակ վիճակում ոչ մի բանի պետք չէ։ Բանակը իր օդային, ցամաքային ու ծովային ուժերի համար նավթամշակման արդյունաբերությունից անընդհատ մեծ քանակությամբ տարբեր ֆրակցիաների և բարձր որակի վառելանյութ էր պահանջում։ Օդային ուժերը, բացի 100 օկտանի տեսակից, որը անհրաժեշտ էին օդային մեծ գործողությունների ժամանակ, պահանջում էր նաև 91, 87 և 73 օկտանի տեսակներ, որոնք օգտագործվում էին օդաչուների մարզման և պատրաստման կապակցությամբ։ Ցամաքային ուժերը պահանջում էին 80 օկտան վառելանյութ՝ մարդատար և բեռնատար ավտոմեքենաների, տանկերի և այլի համար։ Ծովային ուժերը համապատասխան ֆրակցիաների նավթ էին պահանջում, հիմնականում դիզել մոտորներով աշխատող ռազմանավերի, սուզանավերի, ցամաքահանման բարժաների և այլ տիպի նավերի համար։

1941 թվականին ԱՄՆ-ի նավթամշակման բոլոր գործարանները միասին մշակում էին օրական 550 հազար տոննա, իսկ պատերազմի վերջին շրջանում՝ 715 հազար։ Մինչդեռ հիտլերյան լծից ազատ կապիտալիստական մյուս երկրներում նավթամշակումը այդ նույն ժամանակամիջոցում աճեց 40 տոկոսով։

Պատերազմի տարիներին «Նավթային վարչության» կողմից նավթամշակման արդյունաբերության մեջ կատարված ներդրումների ընդհանուր գումարը կազմում էր 927 միլիոն դոլլար։ Այս գումարից 867 միլիոնը տրամադրվեց 100 օկտան բարձր ֆրակցիայի մշակման սարքավորումների կապակցությամբ։ Այս կարգի ներդրումները ամերիկացի հարկատուներից մեծ զոհողություններ պահանջեցին, մինչդեռ այդ ներդրումներից վերջիվերջո օգտվեցին նավթային խոշոր մենաշնորհատերը, որովհետև պատերազմից հետո նրանք այդ սարքավորումներին տիրացան գրեթե անվճար։

Նախապատերազմյան տարիներին ամերիկյան ռազմական ուժերի կողմից 100 օկտանի օրական սպառումները 560 տոննայից չեն անցել։ Պատերազմի վերջին տարիներին այդ նույն տիպի վառելանյութի օրական սպառումներն արդեն հասել էին 90 հազար տոննայի։

100 օկտանի տիպի վառելանյութի արտադրության համար անհրաժեշտ նյութերից տետրաէթիլ կապարը չափազանց հազվագյուտ էր։ 1944 թվականին այս նյութի համաշխարհային արտադրությունը եղել է շատ բարձր, բայց և այնպես 130 հազար տոննայից չի անցել։

Նավթամշակման արդյունաբերությունը, բացի վառելանյութից, արտադրեց նաև ռազմական նշանակություն ունեցող բազմաթիվ այլ նյութեր։ Նավթամշակման պրոցեսի ընթացքում ստացվում էր կոքս, որը օգտագործվում էր ալյումինի և նիկելի արդյունաբերության մեջ։ Նավթաթորումից ստացվում էր նաև տոլուոլ, որը շատ մեծ նշանակություն ունի պայթուցիկ նյութեր պատրաստելու գործում։ Այստեղ ստացվում էր սինթետիկ կաուչուկի բաղադրության մեջ մտնող մի շարք այլ նյութեր, որոնց թվում բուտադին, ստիրոն և այլն։

Պատերազմի ժամանակ նավթամշակման գործարանները սիստեմատիկ կերպով ենթարկվեցին կատաղի հարձակումների։ 1942 թվականի փետրվարին գերմանական սուզանավերը ուժեղ կերպով ռմբակոծեցին Արուբա կղզու նավթամշակման հսկա գործարանը և բավական լուրջ վնասներ պատճառեցին։ Այնուհետև օդային հարձակումների ժամանակ նավթաթորման գործարանները գրեթե միշտ էլ ռմբակոծման կարևոր օբյեկտներ էին հանդիսանում։

Սակայն պատերազմի վերջում ռմբակոծումների արդյունքները քննելիս հայտնի դարձավ, որ ամերիկյան և անգլիական ինքնաթիռները թշնամու տերիտորիան ռմբակոծելու ժամանակ հատուկ ուշադրություն էին դարձնում, որպեսզի չվնասեն նավթաթորման այն գործարանները, որոնք այս կամ այն ձևով կապված էին Ռոկֆելլերի և Դետերդինգի մոնոպոլիստական ֆիրմաների հետ։ Այս նկատառումներից ելնելով, անգլո-ամերիկյան օդային ուժերը Գերմանիայում նավթաթորման գործարանները ըստ հնարավորին խնայեցին։ Այնուհետև, սինթետիկ նավթի արդյունաբերությունը նույնպես գրեթե անվնաս մնաց, որովհետև այն հետաքրքրում էր նավթի ամերիկյան և անգլիական մագնատներին։ Մինչդեռ Ճապոնիայում նավթաթորման գործարանները անխնա կերպով ոչնչացվեցին, որովհետև դրանք ճապոնական շուկայում անցանկալի մրցակիցներ էին ամերիկյան նավթային մագնատների համար։

Տրանսպորտի պրոբլեմը։ Պատերազմի տարիներին նավթի տրանսպորտի պրոբլեմն առանձնապես ավելի դժվար եղավ լուծել, քան նավթարդյունահանման և նավթամշակման պրոբլեմները, որովհետև տրանսպորտի սիստեմն ավելի հեշտ խոցելի էր թշնամու հարձակումների ժամանակ, քան նավթահորերը և նավթաթորման գործարանները։

Պատերազմի առաջին տարիներին, հատկապես 1942 թվականին, գերմանական սուզանավերի կողմից մեծ թվով նավթատար նավերի խորտակման հետևանքով, մի շարք շրջաններում նավթահանման աշխատանքները ժամանակավորապես դադարեցվեցին։ Նախքան պատերազմը, Ամերիկայում Մեքսիկյան ծոցի մոտիկ շրջաններից (Տեխաս և Լուիզիանա) անմշակ նավթի մեծ տոկոսը նավթատար նավերով փոխադրվում էր ԱՄՆ-ի արևելյան ափերը, ուր տեղավորված է նավթամշակման գործարանների 40 տոկոսը։ Երբ պատերազմի հետևանքով նավթատար նավերն օգտագործվեցին ռազմաճակատի մատակարարումների համար, Տեխասի և Լուիզիանայի նավթը փոխադրելու նոր հարց առաջացավ։ Այդ նույն ժամանակներում ԱՄՆ-ի նավթաբեր այլ շրջաններից նավթի փոխադրում-

ները դեպի նավթամշակման գործարանները, արտադրության արտասովոր աճի հետևանքով խառնաշփոթ վիճակ առաջացրին նավթի տրանսպորտի սիստեմում։ Ստեղծված նոր իրադրությունը ներքին տրանսպորտի ողջ սիստեմի անհապաղ վերակազմակերպման հարց դրեց պետական իշխանության առջև։

Այն ժամանակ, երբ հարկադրված էին միայն նավթատար նավերով կատարել նավթամթերքների մատակարարումները ռազմաճակատին, ներքին փոխադրումների համար մնում էր օգտագործել երկաթուղին, նավթամուղը, ջրային տրանսպորտը և ավտոցիստերնները։ Նավթի տրանսպորտի տեսակները 1941 թվականին ներկայացնում էին հետևյալ պատկերը. նավթատար նավեր՝ 95 տոկոս, նավթամուղ՝ 2 տոկոս, այլ միջոցներ՝ 3 տոկոս։ 1945 թվականին այս հարաբերությունները բոլորովին փոխվեցին և ստացվեց հետևյալը. նավթատար նավեր՝ 22 տոկոս, երկաթուղի՝ 30 տոկոս, նավթամուղ՝ 40 տոկոս, ջրային բարժաներ՝ 8 տոկոս։

Պատերազմի սկզբում ԱՄՆ-ի ցիստերն վագոնների ընդհանուր թիվը եղել է 145 հազար, յուրաքանչյուրը 30 տոննա միջին տարողությամբ, բարժաների թիվը՝ 1400։ Ավտոցիստերնների թիվը եղել է 106 հազար, իսկ նավթամուղի երկարությունը՝ 200 հազար կմ. նավթատար նավերի թիվը՝ 353 մեծ և 285 փոքր տարողությունների։

Թեև թշնամու գործողությունների հետևանքով մեծ թվով նավթատար նավեր խորտակվեցին, սակայն հետագայում նրանց թիվը աճեց և պատերազմի վերջում ընդունեց հետևյալ պատկերը.

Աղյուսակ 18*

Կապիտալիստական երկրների նավթատար նավերի տարողությունը (1000 տոննայով)

	1939 թ.	%	1945 թ.	%
Մեծ Բրիտանիա և դոմինիոններ	3.264	28.5	2.900	18,3
ԱՄՆ	2.801	24.5	9.500	60,0
Նորվեգիա	2.118	18.5	1.500	9,4
Շվեդիա	159	1.4	370	2,3
Պանամա	470	4.7	600	3,7
Այլ երկրներ	2.625	23.0	1.000	6,3
Ընդամենը	11.437	100.0	15.870	100,0

* М. Брукс, Нефть и внешная политика, перевод с английского, Москва, 1949, стр. 42.

Պատերազմի տարիներին նավթամուղի սիստեմն աճեց 20.000 կիլոմետրով։ Նորակառույց ամենագլխավոր երկու սիստեմներն էին «Բիգ ինչ»՝ 2300 կմ և «Լիտլ բիգ ինչ»՝ 2740 կմ երկարությամբ։

Պատերազմի չորս տարիների ընթացքում ցիստերն վագոնների միջոցով օրական միջին մինիմում փոխադրումները կազմում էին 83 հազար տոննա, միջին մաքսիմումը՝ 145 հազար տոննա, բարժաների միջոցով օրական միջին մինիմումը՝ 11 հազար տոննա, միջին մաքսիմումը՝ 18 հազար տոննա, նավթամուղի միջոցով օրական միջին մինիմումը 7000 տոննա, օրական միջին մաքսիմումը՝ 108 հազար տոննա։

Ելնելով այս կարգի բազմաթիվ փաստերից, պետք է եզրակացնել, որ նավթը համաշխարհային տնտեսական կյանքում գրավել է առաջին տեղերից մեկը, պատերազմի ժամանակ այն ստանում է՝ ավելի մեծ նշանակություն, և որ պատերազմներն անհնարին են դառնում առանց նավթի։

Անգլո-ամերիկյան իմպերիալիզմի հակասությունների արմատները երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո. պայքար հումքի աղբյուրների, սպառման շուկաների, հաղորդակցության և ռազմա-ստրատեգիական տիրապետող դիրքերի համար։ *Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի վերջում միջազգային առևտրի ասպարեզից դուրս մղվեցին պարտված գլխավոր երկրները Եվրոպայում՝ Գերմանիան, Ասիայում՝ Ճապոնիան, որոնք նախքան պատերազմը մեծ դեր էին խաղում միջազգային շուկաներում, հանդիսանալով միևնույն ժամանակ Ամերիկայի և Անգլիայի ամենալուրջ մրցակիցները։ Ֆրանսիան, Իտալիան, Հոլանդիան, Բելգիան և նման երկրորդ կարգի այլ իմպերիալիստական երկրներ, որոնք նախքան պատերազմը միջազգային շուկաներում նկատելի դիրքեր էին գրավում, պատերազմի գործած ավերածությունների հետևանքով, պատերազմին հաջորդող տարիներին գտնվում էին տնտեսապես քայքայված վիճակում։ Այս պայմաններում, ինքնըստինքյան պարզ է, որ մինչև պարտված և պատերազմից մեծապես տուժած երկրների վերականգնումը, «Մարշալի պլանի» լուծը թոթափելը և որպես ուժեղ մրցորդներ միջազգային շուկաները նրանց մուտք գործելը, Ամերիկան և Անգլիան պիտի շարունակեին մնալ հիմնական մրցակիցները կապիտալիստական երկրների միջազգային տնտեսական կյանքում։*

Նախքան երկրորդ համաշխարհային պատերազմը Ամերիկան և Անգլիան համարյա թե հավասար ուժերով էին հանդես գալիս միջազգային պայքարի ասպարեզում։ ԱՄՆ-ը, որպես առաջին կարգի արտահանող երկիր, իսկ Անգլիան, որպես առաջին կարգի ներմուծող երկիր, երկուսը միասին վերցրած, 1939 թվականի տվյալների համաձայն, իրար միջև բաժանել էին կապիտալիստական երկրների համաշխարհային ողջ արտահանումների 24 տոկոսը և ներմուծումների 26 տոկոսը։

Պատերազմից հետո այս հարաբերությունները փոխվեցին։ Ճիշտ է, Անգլիան դեռևս շարունակում է միջազգային շուկաներում նկատելի դեր խաղալ, բայց այնուամենայնիվ նա պատերազմի հետևանքով չափազանց թուլացավ, մինչդեռ ԱՄՆ-ը կապիտալիստական մյուս երկրների համեմատ զարգացման ավելի մեծ չափերով պատերազմից դուրս եկավ։

Ճապոնիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Հոլանդիայի, Բելգիայի թուլացման պայմաններում, ԱՄՆ-ը համաշխարհային շուկաներում պայքարելու ժամանակ իր հարվածներն ուղղում է, հիմնականում, Անգլիայի դեմ, որը, ինչևէ, որքան էլ որ թուլացած լինի, այդ հարվածներին պատասխանում է իր հնարավորությունների չափով։ Այստեղից էլ այժմյան պայքարի խիստ սրումը այս երկու տերությունների միջև։

«Պատերազմի ժամանակ,— ափսոսալով ասում է Հեչիսոնը իր գրքի առաջաբանում,— երկու անգլո-սաքսոնական տերությունները նույն սպառնալիքի առջև չափազանց ներդաշնակությամբ գործակցեցին ու կռվեցին։ Բայց **երբ խաղաղությունը վերահաստատվեց, Ամերիկան և Անգլիան վերստին դարձան առևտրական մրցակիցներ:** *Հաշվի առնելով այս երկու երկրների ներկա վիճակը, ընդորում երկուսն էլ իրենց տնտեսությունը փրկելու համար ստիպված են մեծացնել արտահանումների քանակը ու արտաքին առևտրի ասպարեզում շարունակել իրենց ագրեսիվ քաղաքականությունը, ուստի* **Ամերիկայի և Անգլիայի միջև բախումների հավանականությունը շարունակվելու է»**[1]:

Կապիտալիստական երկրների ներկա միջազգային հարաբերություններում ԱՄՆ-ի ու Անգլիայի միջև ծավալվող պայքարը ընդունելով որպես փաստ, այժմ տեսնենք, թե որո՞նք են նրանց միջև գոյություն ունեցող հակասությունների արմատները։ Մեր հետագա տողերում, հիմնվելով հետպատերազմյան իրադարձությունների վրա, պետք է աշխատենք ցույց տալ այս երկու կապիտալիս-

---

[1] K. Hutchison, Rival Partners, New York, 1946, p. vii. (*ընդգծումները մերն են—Հ. Թ.*)։

տական մեծ տնտեսությունների ժամանակակից հակասությունների արմատները։

* * *

Պատերազմը չլուծեց և չէր էլ կարող լուծել մինչև 1939 թվականը կապիտալիստական երկրներում արդեն գոյություն ունեցող տնտեսական բազմաթիվ պրոբլեմները։ Պատերազմը ընդհակառակը, ավելի սրեց այդ պրոբլեմները և դրանց վրա ավելացրեց մի շարք նոր պրոբլեմներ ևս։

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից անմիջապես հետո բոլոր պատերազմող երկրների առջև ծառացավ մի կարևոր պրոբլեմ՝ փոխադրել երկրի տնտեսությունը ռազմական էկոնոմիկայից խաղաղ ժամանակվա էկոնոմիկայի ռելսերի վրա[1], ու ըստ հնարավորին, կասեցնել գործազրկության աճող տեմպը, գների բարձրացումը, ինֆլյացիան և նման այլ երևույթները։ Բայց այս հիմնական պրոբլեմն առաջ բերող տնտեսական և քաղաքական գործոնները տարբեր կապիտալիստական երկրներում արտահայտվեցին տարբեր ձևերով։

ԱՄՆ-ը և Անգլիան բռնեցին այս պրոբլեմի լուծման նույն ուղին, այն է՝ ամեն կերպ ուժեղացնել իրենց արտահանումները։ ԱՄՆ-ը այդ ուղին բռնել էր պատերազմի պայմանների բերմամբ ընդլայնված իր արդյունաբերությունը և գյուղատնտեսությունը համապատասխան չափերով բեռնաթափելու և դրանով իսկ ճգնաժամի ու գործազրկության վտանգից խույս տալու համար, Անգլիան, ընդհակառակը այդ ուղին բռնել էր իր պատերազմական պարտքերը վճարելու և իր աճող ներմուծումները բալանսավորելու նպատակով։ Նույն պրոբլեմը, լուծման նույն ուղին, բայց այդ պրոբլեմն առաջացնող տարբեր արմատներ։ Որո՞նք են այդ արմատները։

Նախքան պատերազմը ամերիկյան արդյունաբերությունը արդեն գործում էր թերբեռնվածության պայմաններում, գործազրկության և ճգնաժամերի մշտական սպառնալիքի տակ։ Պատերազմի

[1] Թեև վերջին ժամանակներս կապիտալիստական գլխավոր պետությունները ընդունելով, որ ճգնաժամերից և գործազրկության սպառնալիքից ուրիշ ելք չկա, իրենց էկոնոմիկան վերստին փոխադրեցին ռազմական էկոնոմիկայի ռելսերի վրա։ Տիրապետող կապիտալիստական շրջանները չեն կարողանում տնտեսական ճգնաժամից ելք գտնել և հույս են դնում նոր պատերազմի վրա, նկատի ունենալով ռազմական պատվերների հաշվին բեռնավորել արդյունաբերությունը և դրանով իսկ իրենց համար ապահովել ավելի բարձր գերշահույթներ։

տարիներին երկրի արդյունաբերությունն անհամեմատ զարգացավ, հիմնականում ռազմաճակատի պահանջները բավարարելու ուղղությամբ։ Երբ խաղաղությունը վերահաստատվեց, անհրաժեշտ եղավ արտադրության մասշտաբները կրճատել և անցնել խաղաղ ժամանակի սպառման առարկաների արտադրությանը։ «Գների հսկողության վարչության» պետ Չեստեր Բոուլզը իր ճառում հետևյալ միտքն արտահայտեց. «Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում ծավալվող պրոբլեմները նման են 1918 թվականին ծավալված պրոբլեմներին։ Բայց այս անգամ նրանք ավելի խիստ կլինեն, որովհետև 1918 թվականին երկրի ընդհանուր էկոնոմիկայի միայն 25 տոկոսն էր գտնվում ռազմական ռելսերի վրա, մինչդեռ 1945 թվականին՝ 50 տոկոսը»[1]։ ԱՄՆ-ի արդյունաբերության մեջ ռազմական սեկտորը և այդ թվում ծանր արդյունաբերությունն զգալիորեն զարգացել էր, մինչդեռ լայն սպառման ապրանքների արտադրությունը՝ կրճատվել։

Այս պայմաններում, երբ պատերազմը վերջացավ, անհրաժեշտ եղավ ծանր արդյունաբերության որոշ ճյուղերում արտադրությունը կրճատել, մեծ թվով գործարաններ փակել, որի հետևանքով էլ գործազուրկների թիվն աճեց։ Մյուս կողմից՝ լայն սպառման ապրանքների արտադրության սեկտորը պատերազմի ժամանակ կրճատված լինելու հետևանքով, մինչև նրանց լայնացվելը, որոշ ժամանակ հնարավոր չէր արտադրել ժողովրդի պահանջներին համապատասխանող քանակությամբ։ Այստեղից էլ առաջացավ գների խիստ բարձրացումը։ Կարճ ասած, պատերազմից անմիջապես հետո ԱՄՆ-ի էկոնոմիկային սպառնում էր երկու լուրջ վտանգ՝ գործազրկություն և գների ինֆլյացիա։ Նույնիսկ Ամերիկյան տնտեսագետ դոկտ. Ջուլյուս Հիրշի տվյալների համաձայն, պատերազմից հետո, արդյունաբերության ամենանորմալ բեռնվածության պայմաններում, աշխատանքով պետք է ապահովեին 48 միլիոն մարդ, իսկ այս նշանակում էր՝ գործազուրկների թիվը աճելով, հասնելու էր 12 միլիոնի[2]։

Այս կրկնակի սպառնալիքից ելք գտնելու համար, Ամերիկայի մոնոպոլիստական շրջանները հույսը դնում էին արտաքին շուկաների վրա, ձգտելով օտար երկրների շուկաների հաշվին բեռնավորել արդյունաբերությունը և դրանով իսկ իրենց համար ապահովել ավելի բարձր գերշահույթներ։

[1] New York Herald Tribune, March 20, 1945.

[2] Տես այս մասին K. Hutchison. Rival Partners, New York, 1946, p. 47.

Հաչիսոնը այս կապակցությամբ իր գրքում մի ամբողջ գլուխ է հատկացնում հետևյալ շատ հատկանշական վերնագրով. «ԱՄՆ-ը կարո՞ղ է արդյոք գործազրկության սպառնալիքը արտահանել»[1]։

Հեղինակը այս գլխում զարգացնում է այն թեզը, որ ամերիկյան կապիտալիստական շրջաններում բոլորն էլ համաձայն են, որ գործազրկության սպառնալիքը կանխելու և պատերազմական ժամանակաշրջանի գերշահույթները վերականգնելու համար միակ ելքը գտնվում է արտադրության ավելցուկների արտահանման մեջ, հարկ եղած դեպքում դեմպինգի քաղաքականության վարելու միջոցով։ Ուոլլ Ստրիտի տնտեսագետները հույս են տածում այսպիսի միջոցներով իրենց համար մեծ շահույթներ ապահովել և միաժամանակ մասսայական գործազրկության վտանգը գեթ ժամանակավորապես կասեցնել։ Իսկ այստեղ պետք է ասել, որ Ուոլլ Ստրիտի մոնոպոլիստներին գործազրկության աճն այնքան չի անհանգստացնում, որքան այդ գործազուրկների մոտ զարգացող համակրանքըն ու վստահությունը սոցիալիզմի երկրի նկատմամբ։

Եվրոպայի և այլ կապիտալիստական երկրների շուկաներում ամերիկյան ապրանքները մղելով և դուրս մղելով տեղական ապրանքները, այդ երկրների արդյունաբերությունը պետք է անշարժության մատնեն, որի հետևանքով գործազուրկների թիվը պետք է աճի և, այսպիսով, ԱՄՆ-ի մոնոպոլիստական շրջանները ցինիկաբար խոստովանում են՝ «Մեզ համար ձեռնտու կլինի մեր ապրանքներին զուգընթաց արտահանել նաև մեր երկրի գործազրկությունը օտար երկրներ»։

Այս հարցի կապակցությամբ վկայակոչելով Ուիլյամ Կլեյտոնին, մի ժամանակ ԱՄՆ-ի պետական դեպարտամենտում աշխատենող քարտուղար, Հաչիսոնը հետևյալ ցիտատն է բերում.

«Այժմ մեր տարեկան արտահանումների ընդհանուր գումարը անցնում է 14 միլիարդ դոլլարից։ Մեզ բնավ ձեռնտու չի լինի պատերազմից հետո մեր արտահանումները կրճատել և հասցնել, ասենք, ճգնաժամի տարիների (1929—1932) մակարդակին՝ 2—3 միլիարդ դոլլարի։ Մեր լավագույն տնտեսագետների կարծիքով, անհրաժեշտ է, որպեսզի մեր արտահանումների մակարդակը 10 միլիարդ դոլլարից ավելի չիջնի, հակառակ դեպքում մեր գործազուրկների թիվը անչափ կաճի և մենք հնարավորություն չենք ունենա մեր ազգային եկամուտը երկար ժամանակ պահել նորմալ պայմանների մակարդակի՝ 150 միլիարդ դոլլարի վրա։ Այլ

[1] K. Hutchison, Rival Partners, New York, 1946, p. 53.

խոսքով ասած՝ եթե ցանկանում ենք, որ մեր արդյունաբերությունը գործի նորմալ բեռնվածության պայմաններում, ապա անհրաժեշտ է, որ մենք շարունակենք արտահանել նախապատերազմյան շրջանի հետ համեմատած երեք անգամ ավելի մեծ քանակությամբ»[1]։

Կլեյտոնի այս կարծիքը՝ տարեկան մինիմում 10 միլիարդ դոլլար գումարի արտահանումների մասին, բաժանում են նաև Ուոլլ Ստրիտի մոնոպոլիստները և պետական դեպարտամենտում նրանց գործակալները։ Բայց անհրաժեշտ է, որ արտահանումների դիմաց ներմուծող երկրները վերջիվերջո վճարեն և այդ պետք է անեն ապրանքով, դոլլարով կամ ոսկով։ Այստեղից ծագում են մի շարք կնճռոտ պրոբլեմներ, որոնց մասին խոսելը կարող է մեզ շատ հեռուները տանել, ուստի ասենք միայն այսքանը, որ կապիտալիստական երկրների մեծ մասը ներկա պայմաններում չի արտադրում այնպիսի ապրանքներ, որոնց կարիքը ԱՄՆ-ը անմիջականորեն զգա, հետևաբար, վճարումները ապրանքով չեն կարող լինել։ Իսկ նրանց դոլլարի և ոսկու ռեզերվները արդեն վաղուց սպառվել են։ Բայց ինչպե՞ս է լուծում ԱՄՆ-ը այս պրոբլեմը։ Նա փոխառություններ է տալիս և պարտադրում է, որ իր տված փողով, իրենից ապրանքներ գնեն։ Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ Ուոլլ Ստրիտի մոնոպոլիստների այս կոմբինացիան, որը արտահայտվում է «Մարշալլի» և այլ տիպի կեղծ օգնության պլաններով, շատ չանցած՝ ԱՄՆ-ին կկանգնեցնի փակուղու առջև։

Սրանք են, ամփոփ, ԱՄՆ-ի տնտեսական կյանքում ծավալվող հետպատերազմյան ժամանակաշրջանի իրադարձությունները, որոնք հանդիսանում են Ամերիկայի և Անգլիայի . հետպատերազմյան ժամանակաշրջանի հակասությունների արմատները։

Այժմ փորձենք տալ անգլիական արտահանման քաղաքականության արմատները։

Ընդունված է անգլիացիներին անվանել «առևտրական ազգ»[2]։ Անգլիացիներն իրենց առևտրական գործառնությունները տարածելով միջազգային շուկաներում, և հատկապես գաղութներում, ապահովել են մեծ շահույթներ։ Այդ շահույթները կուտակելու հետևանքով գոյացել է կապիտալի հսկայական ավելցուկ։ Այնուհետև սկըսել են ապրանքների արտահանմանը զուգընթաց արտահանել նաև կապիտալը։ Տարիների ընթացքում կապիտալի արտահանումը կաղ-

[1] K. Hutchison, Rival Partners, New York, 1946, p. 53, Կլեյտոնի ելույթը ռադիոյով, 1945 թ. մարտի 9-ին։

[2] Խոսքը, իհարկե, իշխող դասակարգի և մանր բուրժուազիայի մասին է։

մել է Անգլիայի ընդհանուր արտահանումների մի պատկառելի տոկոսը: Հետագայում Անգլիան սկսել է ավելի շատ ապրանք ներմուծել, քան արտահանել: Ապրանքների ներմուծման և արտահանման դեֆիցիտային բալանսը Անգլիան հավասարակշռել է արտասահմանյան երկրներում ներդրված վիթխարի կապիտալներից հասնող դիվիդենտներով: Այդ ժամանակից՝ անգլիական ազգը «առևտրական ազգից» վեր է ածվել «ռանտիեի ազգի»:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին միջին-տարեկան ներմուծումները կազմել են 866 միլիոն ֆունտ ստեռլինգ, դրա դիմաց արտահանումները կազմել են 478 միլիոն ֆունտ ստեռլինգ: Եվ այսպիսով, XIX դարի վերջին քառորդից սկսած, Անգլիան ներմուծել է ավելի մեծ քանակությամբ և մեծ արժեքով ապրանք, քան արտահանել է: Անգլիան իր արտաքին առևտրի այս դեֆիցիտային բալանսը հավասարակշռել է «անտեսանելի արտահանումների» միջոցով: Անտեսանելի արտահանումների մեջ մտնում են առևտրական նավատորմի շահույթները, ֆինանսական և բանկային ծառայություններից ստացվող եկամուտները, վերջապես, օտար երկրներում կապիտալ ներդրումներից ստացվող դիվիդենտները:

Սոուլի[1] տվյալներից ելնելով, հնարավոր է եզրակացնել, որ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Անգլիայի ներմուծումների ընդհանուր գումարի դիմաց բալանսը հավասարակշռվել է՝ արտահանումներով (55,30 տոկոս), առևտրական նավատորմի ծառայություններից հասնող եկամուտներով (12,11 տոկոս), միջազգային շուկայում ֆինանսական և բանկային ծառայություններից հասնող եկամուտներով (4,52 տոկոս), դիվիդենտներով (23,55 տոկոս) և, վերջապես, 4,52 տոկոսը եղել է դեֆիցիտ: Այս հարաբերությունները ցույց են տալիս, թե որքան մեծ տեղ է գրավում անգլիական արտաքին առևտրի բալանսում արտասահմանյան երկրներում անգլիական կապիտալ ներդրումներից ստացված դիվիդենտների հասույթը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի վիթխարի ծախսերը կլանեցին օտար երկրներում անգլիական կապիտալ ներդրումներից 2000 միլիոն ֆունտ ստեռլինգ, որի հետևանքով այս աղբյուրից

[1] G. Soule. Americas Stake in Britains Future. New York, 1945, p. 22.

Արտահանումներ	478 մլն. ֆ. ս.
Նավային տրանսպորտից ստացվող եկամուտներ	105 » »
Ֆինանսական ծառայություններից ստացված եկամուտներ	40 » »
Դիվիդենտներ օտար երկրներում կապիտալ ներդրումներից	203 » »
Դեֆիցիտ	40 » »

ստացվող եկամուտները 50 տոկոսով նվազեցին: Այնուհետև, արտասահմանյան երկրներում անգլիական կապիտալ ներդրումների այս վիթխարի նվազումին զուգընթաց, Անգլիան պատերազմից դուրս եկավ նույնքան վիթխարի գումարների հասնող պարտքերով: Պատերազմի տարիներին Արգենտինայից, Հնդկաստանից, Եգիպտոսից, Պորտուգալիայից և մի շարք այլ երկրներից նա ստացել է մեծ քանակությամբ հում նյութեր և սննդամթերքներ, որոնց դիմաց նրա պարտքը հասել է 4000 միլիոն ֆունտ ստեռլինգի: Եթե այդ պարտքի մարումը հաշվենք հարյուրին 4, ապա նրա բալանսում կստանանք տարեկան 160 միլիոն ֆունտ ստեռլինգ լրացուցիչ ելք: Բացի այդ, պատերազմի ժամանակ առևտրական նավատորմը մեծ կորուստներ է կրել, մյուս կողմից՝ ամերիկյան առևտրական նավատորմն աճել, դարձել է լուրջ մրցակից, ուստի նավային փոխադրումներից ստացվող եկամուտները նույնպես պակասել են:

Հիմնվելով այս տվյալների վրա, Հեչիսոն Անգլիայի արտաքին առևտրի բալանսը ներկայացնում է հետևյալ կերպ.

ԲԱԼԱՆՍ*

Ելք	Մուտք
Ներմուծում . . . . . 866 մլն. ֆ. ս.	Արտահանում . . . . . 478 մլն. ֆ. ս.
Պարտքերի դիմաց տոկոսային և ամորտիզացիոն վճարումներ (օտար երկրներում) 160 մլն. ֆ. ս.	Առևտրական նավատորմի ծառայություններ . . . . . 70 մլն. ֆ. ս.
1.026 մլն. ֆ. ս.	Ֆինանսական ծառայություններ . . . . 40 մլն. ֆ. ս.
	Օտար երկրներում կապիտալ ներդրումներից ստացված դիվիդենտներ . . . . 100 մլն. ֆ. ս.
	688 մլն. ֆ. ս.
	Դեֆիցիտ . . . . 338 մլն. ֆ. ս.
	1.026 մլն. ֆ. ս.

Այսպիսով, անգլիական արտաքին առևտրի բալանսի մեջ դեֆիցիտը 40 միլիոն ֆունտ ստեռլինգից աճել, հասել է 338 միլիոն ֆունտ ստեռլինգի: Այլ խոսքով ասած, Անգլիայի արտաքին առևտրի դեֆիցիտը երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, նախապատերազմյան ժամանակաշրջանի հետ համեմատած, աճել է մոտ 8 և կես անգամ:

* K. Hutchison. Rival Partners. New York, 1946, p. 110.

Այս պայմաններում Անգլիայի «[illegible]» դրությունը սպառնալիքի տակ է գտնվում։ Իր անկախությունը վերականգնելու և միլիարդի չափերի հասնող տարեկան դեֆիցիտը հավասարակշռելու համար Անգլիային անհրաժեշտ է դեռ բավական երկար ժամանակ նվազեցնել ներմուծումները և ավելացնել արտահանումները։

Բռնելով արտահանումների ուժեղացման ուղին, Անգլիան համաշխարհային բոլոր շուկաներում բախվում է ԱՄՆ-ի հետ, որը, ինչպես ասացինք, նույնպես վարում է արտահանման ագրեսիվ քաղաքականություն։

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ ապրանքների արտահանման ուժեղացումը անխզելիորեն կապված է արտադրության մասշտաբների զարգացման հետ, իսկ արդյունաբերությունը անհրաժեշտաբար պահանջում է հումքի և էներգիայի աղբյուրների առկայություն։ Այս պատճառով էլ անգլիական և ամերիկյան իմպերիալիստների միջև շուկաների համար մղվող պայքարին զուգընթաց, պայքար է մղվում նաև հումքի համաշխարհային աղբյուրներին տիրանալու համար։

Անգլիական կղզիները չափազանց աղքատ են բնական հարստությունների տեսակետից։ Բացի քարածխից և ավելի նվազ քանակությամբ երկաթից, այս երկրի ընդերքը, ինդուստրիալ մասշտաբներով, ուրիշ տեսակի հումքեր չեն ստացվում։ Ըստ էության, որպեսզի Անգլիան կարողանա շարժման մեջ դնել իր խոշոր արդյունաբերությունը, նրան անհրաժեշտ են Եգիպտոսի և Հնդկաստանի բամբակը, Մերձավոր և Միջին Արևելքի ու Ինդոնեզիայի նավթը, Ասիայի, Աֆրիկայի և Հարավային Ամերիկայի հանածոները և իր ժողովրդին կերակրելու համար՝ Ավստրալիայի ու Արգենտինայի միսն ու ճարպեղենը, Ավստրալիայի և Կանադայի ցորենը, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների մրգերը և այլն և այլն։ Մինչդեռ Ամերիկայի տերիտորիայի ընդերքն անհամեմատ ավելի հարուստ է։ Այնուհանդերձ չի կարելի ասել, որ հում նյութերի տեսակետից այս վերջինը հարյուր տոկոսով բավարարում է իր պահանջները, ԱՄՆ-ը չի արտադրում կամ շատ քիչ քանակությամբ է արտադրում մանգանեց, խրոմ, նիկել, պլատին, անագ, արդյունաբերության մեջ օգտագործվող ադամանդը, կաուչուկ, թեյ, սուրճ, կակաո, վուշ, կանեփ, բուսական յուղեր և նման այլ նյութեր։ Ըստ Վաշինգտոնի «Ազգային պլանավորման ասոցիացիայի» 1944 թվականին հրապարակված տեղեկությունների[1], ԱՄՆ-ի արդյունաբերության մեջ

[1] America's New Opportunities in World Trade, Washington, National Planning Association 1944.

օգտագործվող նյութերի 20—25 տոկոսն ստացվել է արտասահմանյան աղբյուրներից։ Թեև ճիշտ է, որ ասոցիացիայի հայտարարությունը միտումնավոր կերպով չափազանցված է և ուղղված է օտարերկրյա հում նյութի աղբյուրների համար ամերիկյան մոնոպոլիստների ոտնձգությունները արդարացնելուն, սակայն պետք է ասել, որ որոշ նյութերից ԱՄՆ-ի ընդերքը աղքատ է։ Եվ այս հանգամանքից օգտվելով, ԱՄՆ-ը ոչ միայն իր համար անհրաժեշտ հումքին, այլև համաշխարհային բոլոր տեսակի հումքերի աղբյուրներին տիրանալու ուղի է բռնել։ Այս պայմաններում, պարզ է, որ անգլիական և ամերիկյան մոնոպոլիստները միմյանց դեմ առ դեմ են գալիս ոչ միայն արտաքին շուկաներում, այլև հումքի համաշխարհային աղբյուրներում։

Հումքի համաշխարհային աղբյուրների և արտաքին շուկաների հետ մշտական կապը թե՛ խաղաղ և թե՛ պատերազմների ժամանակ պահպանելու համար, Անգլիան և ԱՄՆ-ը ձգտում են ձեռք բերել համաշխարհային հաղորդակցության ճանապարհները և դրանց հետ կապված ստրատեգիական դիրքերը։ Այստեղից էլ երկու իմպերիալիստական պետությունների միջև բախումը համաշխարհային ճանապարհների և ռազմա-ստրատեգիական դիրքերի համար։

Դրանք են, ամփոփ, անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների հակասությունների ընդհանուր արմատները երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո։ Այս ֆոնի վրա է զարգանում նաև այդ տերությունների այժմյան պայքարը Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում։

* * *

Մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը անգլիական իմպերիալիզմը Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում դեռևս տիրապետող դիրք էր գրավում, իր ձեռքում կենտրոնացնելով նավթային աղբյուրների մեծագույն մասը, հաղորդակցության միջոցների գլխավոր հանգույցները և, վերջապես, ներքին ու արտաքին մեծաքանակ առևտրի մոնոպոլիան։ Նրան էր պատկանում նաև այս շրջանի քաղաքական գերիշխանությունը։

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, երբ ֆաշիստական գլխավոր պետությունները, ելնելով իրենց շահերից, փորձեցին կապիտալիզմի համաշխարհային սիստեմի ներսում ստեղծված դրությունը զինված ուժերով փոխել, իսկ ԱՄՆ-ը և Անգլիան, ձգտում էին իրենց ձեռք բերած տիրապետող դիրքերը՝

«ստատուս քվոն» պահպանել և նույն առիթով համաշխարհային շուկաներում գերմանական ու ճապոնական մրցակցությունից ազատվել, կոալիցիա կազմեցին առանցքի պետությունների դեմ։ Ահա թե ինչու՝ ԱՄՆ-ը և Մեծ Բրիտանիան պատերազմի տարիներին մի կողմ թողնելով իրենց միջև գոյություն ունեցող հակասությունները, ժամանակավորապես «գործակցեցին»։

Այդ ժամանակներում Անգլիան համաձայնեց, որ Հեռավոր Արևելքը, հատկապես Ճապոնիան և Չինաստանը դառնան գերազանցապես ամերիկյան ազդեցության ոլորտ, սակայն այն պայմանով, որ անգլիական առևտրական շահերը այդ շրջաններում հաշվի առնվեն։ Մյուս կողմից՝ ԱՄՆ-ը համաձայնեց, որ Մերձավոր և Միջին Արևելքը դառնա գերազանցապես անգլիական ազդեցության ոլորտը, պայմանով, որ ամերիկյան նավթային շահերը ոտնահար չլինեն։ Ահա այս պայմաններում է, որ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին այս երկու գիշատիչ իմպերիալիստական տերությունների միջև կայացավ աշխարհը թալանելու մի տեսակ «համաձայնություն»։

Ելնելով վերոհիշյալ պայմաններից, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները և Մեծ Բրիտանիան պատերազմի տարիներին «համագործակցեցին» նաև Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում, չնայած նրան, որ այս շրջաններում ևս, ինչպես բազմիցս նշել ենք, նրանց միջև դեռևս վաղուց գոյություն ունեին հակասություններ։ Սակայն, այդ հակասությունները դեռևս չէին ընդունել այն չափազանց սուր բնույթը, ինչ որ երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո։

Պատերազմի հատկապես առաջին տարիներին, երբ ԱՄՆ-ը Մերձավոր և Միջին Արևելքում գործող բրիտանական ուժերին «Լենդ-լիզի» համաձայն նյութական օժանդակություն էր ցույց տալիս, ամերիկյան ներթափանցման սահմանափակության պատճառով, այս շրջանում անգլիացիները դեռևս լուրջ մտահոգություն չէին զգում։ Որ ԱՄՆ-ը նույնպես շահագրգռված էր, որպեսզի Մերձավոր և Միջին Արևելքը առանցքի տերությունների ձեռքը չընկնի, այդ մասին անգլիացիները կասկածելու պատճառներ չունեին։

Դեռևս պատերազմի ժամանակից սկսած, ԱՄՆ-ը Մերձավոր և Միջին Արևելք էր ուղարկում մեծ քանակությամբ ռազմական և այլ սպառման մթերքներ, որոնք կոորդինացվում և բաշխվում էին Միդլ Իստ Սըփլայ Սենթըր կազմակերպության[1] միջոցով։ Երբ պատերազմի ժամանակից դարձավ, ԱՄՆ-ը իսկույն ևեթ, 1942 թ.

[1] Մատակարարման Միջին-Արևելյան կենտրոն։

մայիս ամսից անդամակցեց Միդլ Իստ Սըփլայ Սենթըրին։ Այս կազմակերպությունը պատերազմի տարիներին, այնուհետև մինչև լիկվիդացվելը՝ 1945 թ. սեպտեմբեր ամիսը, իր հսկողության տակ վերցնելով Մերձավոր և Միջին Արևելքի արտաքին առևտուրը և տնտեսության այլ կարևոր ճյուղերը, հետևապես և երկրի քաղաքական ղեկը, այս երկրները ենթարկեց անգլիական և ամերիկյան մոնոպոլիստների կամայականությանը։

Միդլ Իստ Սըփլայ Սենթըրը, որը հիմնվեց 1941 թ. ապրիլին, կոչված էր անգլո-ամերիկյան իմպերիալիզմի շահերին ենթարկել Մերձավոր և Միջին Արևելքի ողջ էկոնոմիկան։ Այս կազմակերպությանը հաջողվել էր իր գործունեության ամենաեռուն ժամանակաշրջանում առավել կամ նվազ չափով իր ազդեցությանը ենթարկել Եգիպտոսի, Սուդանի, Տրիպոլիտանիայի (Աֆրիկայում), Կիրենայկայի, Սոմալիի, Էրիտրեայի, Եթովպիայի, Ադենի, Սաուդյան Արաբիայի, Անդրհորդանանի (այժմ Հորդանան), Պաղեստինի (այժմ մասամբ Իսրայել), Սիրիայի, Լիբանանի, Իրաքի, Իրանի, Կիպրոսի, Մալթա կղզու և, վերջապես, առանձին դեպքերում էլ Թուրքիայի էկոնոմիկան։ Սենթըրի ազդեցությունը տարածվում էր 9 միլիոն քառակուսի կիլոմետր տարածության վրա, որտեղ ապրում էր 100 միլիոն բնակչություն։ Ընդգրկված երկրներից վեցը ձևականորեն անկախ էին, չորսը հանդիսանում էին մանդատային երկրներ, չորսը՝ բրիտանական գաղութ, մեկը՝ կոնդոմինիում և, վերջապես, երեքը հանդիսանում էին թշնամուց ազատագրված երկրներ։

Այս կազմակերպության գործունեությունն ունեցավ չորս էտապ։ Առաջին էտապում Սենթըրը, ելնելով պատերազմի տարիներին տրանսպորտային միջոցների սակավությունից, իր գործունեությունը սահմանափակեց նրանով, որ իր հսկողության տակ վերցրեց Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների ներմուծումների գործը։ Երկրորդ էտապում այս կազմակերպության ղեկավար շրջանները նկատելով, որ ստեղծված նոր պայմանների բերմամբ միջազգային առևտուրը արդեն ծավալվել է[1], իսկույն ևեթ այդ առևտուրը «հովանավորելով», իրենց հատուկ նենգությամբ, այն արձանագրեցին որպես Սենթըրի նախաձեռնությունը։ Երրորդ էտապում Սենթըրը սկը-

[1] Նախքան երկրորդ համաշխարհային պատերազմը արևմտյան իմպերիալիզմը ամեն կերպ խանգարում էր Մերձավոր Արևելքի երկրների միջև միջազգային առևտրի զարգացմանը, որպեսզի այս շրջանը որպես [illegible] քում ինքնուրույն չդառնա։ Սակայն, պատերազմի տարիներին այդ առևտուրը ակտիվ զարգացավ և 1938 թվականի 7 տոկոսի դիմաց հասավ 33 տոկոսի։

նեց իր վճռական միջամտությունն ունենալ տեղական արդյունաբերության մեջ։ Եվ, վերջապես, չորրորդ էտապում, երբ պատերազմըն իր վախճանին էր մոտենում, ասես Միդլ Իստ Սփլայ Սենթրը այլևս ոչ մի «իրավական» հիմք չուներ արդարացնելու իր գոյությունը, Սենթրի ստատուսը տևական դարձնելու ու պատերազմից հետո ևս իմպերիալիստների հսկողությունը Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների էկոնոմիկայում հավերժացնելու համար որոշ փորձեր կատարվեցին։

Այժմ տեսնենք, թե ի՞նչ արդյունքներ տվեց Միդլ Իստ Սփլայ Սենթրի գործունեությունը հիշյալ երկրներում։ Առաջին՝ ռազմական ապրանքների ներմուծումները նվազեցին երեք և կես անգամ։ Երկրորդ՝ հացահատիկների բաշխման գործը անցավ այդ կազմակերպության հսկողության տակ։ Երրորդ՝ տեղական արդյունաբերությանը Սենթրը տվեց իր ցանկացած ուղղությունը։ Եվ, վերջապես, չորրորդ՝ այլ և այլ միջոցառումների շնորհիվ այս երկրների ողջ էկոնոմիկան ուղղակի կամ անուղղակի կերպով ենթարկվեց կազմակերպության հսկողությանը։ Վերցնելով Մերձավոր և Միջին Արևելքի տնտեսության ղեկը, Սենթրը, այդ երկրները իր ազդեցությանը ենթարկեց նաև քաղաքականապես։

Միդլ Իստ Սփլայ Սենթրի ղեկավարությունը, որը կազմված էր բացառապես անգլիական և ամերիկյան մոնոպոլիստական շրջանների ամենաակնառու ներկայացուցիչներից, երկար ժամանակ հանդես էր գալիս Մերձավոր Արևելքի տեղական արդյունաբերությունը քայքայելու գաղափարի դեմ, չնայած որ պատերազմի պայմանները հրամայական պահանջ էին առաջադրում այդ ուղղությամբ։ Սակայն, տրանսպորտային միջոցների պակասը և տեղում բազաստեղծած անգլիական և այլ պետությունների ռազմական ուժերի մեծ պահանջմունքները վերջիվերջո Սենթրի ղեկավարներին ստիպեցին զիջել և թույլատրել որոշ տեսակի ապրանքների արտադրությունը, այդ ևս այս կազմակերպության խիստ հսկողության տակ։ Անգլիական և ամերիկյան կապիտալի շրջաններին մտահոգում էր այն հանգամանքը, որ տեղական արդյունաբերության ամրապնդման դեպքում, պատերազմից հետո Մերձավոր Արևելքի շուկաները կփակեն իրենց դռները օտարերկրյա ապրանքների առջև։ Մեծ Բրիտանիայի կառավարական շրջանների հիշողության մեջ դեռևս թարմ էր մնացել առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո ստեղծված դրությունը, երբ Եգիպտոսը և մասամբ Սիրիան տեքստիլ արդյունաբերության որոշ ճյուղերում ինքնաբավ դառնալու տվյալներ էին ձեռք բերել և երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Եգիպտոսը ցածրորակ բամբակեղեն գործվածքների, ինչպես նաև շաքարի, օճառի (ցածրորակ տեսակի), ապակու և շշերի, ցեմենտի արտադրության ասպարեզում իր պահանջները արդեն բավարարում էր։

Ելնելով, ուրեմն, պատերազմի հետևանքով ստեղծված պայմաններից Միդլ Իստ Սփլայ Սենթրը հարկադրված սկսեց խիստ հսկողության տակ «հովանավորել» Մերձավոր և Միջին Արևելքի նորաստեղծ արդյունաբերությունը։ Այդ «հովանավորության» ձևերն ու մեթոդը այնպիսին էին, որ չէին կարող տեղացիների մոտ այդ կազմակերպության գործելակերպի նկատմամբ կասկած և տարակուսանք չառաջացնել։ Սենթրը իբր թե գտնում էր, որ անհրաժեշտ է քաջալերել և հարկ եղած դեպքում օգնել ու աջակցել արդյունաբերության միայն այնպիսի ճյուղերին, որոնք պատերազմից հետո կարդարացնեն իրենց գոյությունը։ Իսկ տեղացի արդյունաբերողները գտնում էին, որ Սենթրի նման պայմանը շատ առաձգական է։ Ինչպե՞ս պիտի որոշել, թե արդյունաբերության որ ճյուղն է, որ պատերազմից հետո ինքն իրեն կարդարացնի։ Մի՞թե այս սկզբունքը չի կարող չարաշահումների առիթ չտալ։ Իրականում այդ կազմակերպության ղեկավարության կողմից որդեգրված այս սկզբունքը իր սաղմի մեջ արատավոր էր և ուղղված էր միայն ու հատկապես տեղական արդյունաբերության նորմալ զարգացումը խանգարելուն։ Ճիշտ է, որ կապիտալիզմի սիստեմում (որտեղ տիրում է սանձարձակ մրցակցության օրենքը, որտեղ օրինավոր է համարվում դեմպինգը և կապիտալիզմի սիստեմին հատուկ մի շարք այլ անարխիկ երևույթներ, որտեղ սպառնում է պարբերական ճգնաժամերի վտանգը) պատերազմի պայմաններում արդյունաբերության շահաբեր համարվող որոշ ճյուղեր կարող են հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում իրենց գոյությունը չարդարացնել, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ Մերձավոր Արևելքի երկրները ենթարկված լինելով արևմտյան իմպերիալիզմի ազդեցությանը, իրենց ազատ չեն զգում մաքսային հովանավորչական տարիֆներով պաշտպանել իրենց նորածին ինդուստրիան։ Սակայն, Սենթրը չէր ելնում այդ մտավախությունից, այլ, ինչպես նշել ենք, միայն և միայն տեղական արդյունաբերությունը և առանձին դեպքերում գյուղատնտեսությունը սխալ ուղու վրա դնելու հետին դիտավորություններից։

Միդլ Իստ Սփլայ Սենթրի արատավոր գործունեությունը պատկերացնելու համար տեղին է նշել Կիրենայկայի նախկին կառավարիչ Լորդ Ռեննելի գրքում բերված հետևյալ փաստ-

«...Թեև պատերազմի տարիներին Կիրենայկայում (Բարկե դաշտավայրում) ցորենի ցանքատարածության ընդլայնումն օգտակար էր համարվում Սենուսի ղեկավարների կողմից, սակայն պատերազմից հետո նրանք պնդում էին, որ լայն մասշտաբներով ցորենի մշակումը անտնտեսական ու ոչ մի արդարացուցիչ հիմք չունի...»

Ռեննելն իր այդ գրքում ասում է, որ 1945 թվականին հրահանգ էր տրվել այդ շրջանի ցանքատարածությունը 10 հազար ակրով կրճատելու մասին, սակայն այս հրահանգը դեռ ի կատար չածած, տրվել է մի նոր հրահանգ, որով նրան հանձնարարում էին, ընդհակառակը, ցորենի ցանքատարածությունն ընդլայնել որքան հնարավոր է առավելագույն չափով: Այս անհեթեթության պատճառը, ընդգծում է հեղինակը, այն է, որ սկզբում Վաշինգտոնը և Լոնդոնը ձգտում էին Կիրենայկայի ցորենը միջազգային շուկայից դուրս մղել, մինչև անգամ այդ երկիրը վերածել հացահատիկ ներմուծողի, սակայն, երբ նկատվել է, որ այդ տարին Ավստրալիայում, Կանադայում և ԱՄՆ-ում ցորենի բերքը եղել է ցածր, իսկույն ևեթ հակառակ բովանդակություն կրող երկրորդ հրահանգն են տվել[1]:

Ինչպես հայտնի է, մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը բրիտանական կապիտալը և առևտուրը մերձավոր արևելյան շուկաներում գերիշխում էին: Անգլիան գիտեր, որ պատերազմից հետո ամերիկյան իմպերիալիզմի ծավալման նոր թափի առջև անպայման հարկադրված պիտի լինի զիջել իր դիրքերը, ուստի միանգամայն դեմ էր Միդլ Իստ Սփլայ Սենտրի լիկվիդացման գաղափարին. նա հույս ուներ, որ այս կազմակերպության պահպանումով իրեն կհաջողվեր պատերազմից հետո էլ իր ձեռքում պահել այդ երկրների տնտեսության հսկողությունը և այդպիսով, զսպել ամերիկյան իմպերիալիզմի սանձարձակ ներթափանցումը:

Ինչպես պատերազմի տարիներին, այնպես էլ պատերազմից հետո, Անգլիան իր քայքայված տնտեսությամբ ի վիճակի չէր բավարարելու մերձավորարևելյան շուկաների պահանջներին, մյուս կողմից էլ չէր ուզում, որ մի ուրիշը այդ դերը կատարի, ուստի Միդլ Իստ Սփլայ Սենտրի միջոցով նա կարողացավ կաշկանդել ամերիկյան առևտուրը այս շուկաներում, որպիսի հանգամանքը անընդհատ բախումների տեղիք էր տալիս կազմակերպության անգլիական և ամերիկյան ներկայացուցիչների միջև:

[1] Lord Rennel of Rodd, British Military Administration of occupied territories in Africa, London, 1948, p. 470.

Այս կազմակերպության շրջաններում անգլո-ամերիկյան հակամարտությունները առավել ևս սրվեցին, երբ 1944 թ. հունվարին ամերիկյան արտահանողները շրջանցելով Միդլ Իստ Սփլայ Սենտրի հեղինակությունը, մերժեցին ճանաչել նրա իրավասությունը Մերձավոր Արևելքի այն երկրների նկատմամբ, որոնք ռազմական անգլիական օկուպացիայի տակ չէին գտնվում և սկսեցին այդ շուկաները ողողել իրենց ապրանքներով: Այս դեպքը եկավ մի անգամ ևս հաստատելու, թե որքան խախուտ էին անգլո-ամերիկյան «գործակցության» հիմքերը: Պատահական չէր, որ Սենտրի ներսում ներմուծումների հսկողության իրավունքը, որը գտնվում էր անգլիացիների ձեռքում, ամերիկացիները հազիվ էին հանդուրժում: Ամերիկացի արտահանողները ակտիվ էին պայքարում լիկվիդացնելու իրենց համար բոլորովին անձեռնտու անգլո-ամերիկյան այս «համագործակցությունը»: Սենտրի ներսում ծավալվող տարաձայնությունների հետևանքով ամերիկյան ներկայացուցչության ղեկավար Լանդիսը 1945 թվականի սկզբներին հրաժարվեց այդ կազմակերպությունից: Հրաժարվելուց անմիջապես հետո հանդես գալով Ֆիլադելֆիա քաղաքում «Քաղաքական և հասարակական գիտությունների ակադեմիայում», Լանդիսը մանրամասնորեն բացատրեց Միդլ Իստ Սփլայ Սենտրի ներսում գոյություն ունեցող անգլո-ամերիկյան հակամարտությունների պատճառները[1]:

Լանդիսի հրաժարումով վերջ տրվեց անգլիացիների այն բոլոր հույսերին, թե պատերազմից հետո ևս հնարավոր կլինի պահպանել Սենտրի գոյությունը: Իսկ Վաշինգտոնի շրջանները մի անգամ ընդմիշտ համոզվեցին, որ պատերազմը վերջանալուց հետո ԱՄՆ-ի առևտրականների համար ամենաձեռնտուն այս կազմակերպության շտապափույթ լիկվիդացումն է:

Պատերազմից հետո այս կազմակերպության լիկվիդացման առաջին գլխավոր պատճառը եթե համարենք անգլո-ամերիկյան հակամարտությունը, ապա երկրորդ գլխավոր պատճառը անպայման պետք է համարել տեղական ժողովրդի ատելությունն արևմտյան իմպերիալիզմի և նրա կողմից հովանավորվող բոլոր տիպի կազմակերպությունների նկատմամբ:

Միդլ Իստ Սփլայ Սենտրի ղեկավարությունը այս կազմակերպության հիմնադրման օրից մինչև լիկվիդացումը իր գործու-

[1] J. M. Landis. Anglo-american cooperation in the Middle East. Annals of the Academy of Political and Social Sciences, vol. 240, July 1945, pp. 64—72.

նությանը մասնակից չդարձնել տեղական իշխանություններին։ Այդ իհարկե գաղութարարների յուրահատուկ վերաբերմունք է տեղական ժողովուրդների նկատմամբ։

Որո՞նք էին Միդլ Իստ Սըպլայ Սենտրի նկատմամբ տեղական ժողովրդի և իշխանությունների ատելության պատճառները։

Առաջին՝ այն հանգամանքը, որ այս կազմակերպությունը անգլո-ամերիկյան իմպերիալիզմի ձեռքում մի նոր միջոց էր պատերազմի ժամանակաշրջանում Մերձավոր և Միջին Արևելքի ժողովուրդներին ճնշելու համար։

Երկրորդ՝ այս կազմակերպությունն ատելի էր այդ երկրների պրոգրեսիվ տարրերի համար, որովհետև նա ոչ միայն չէր ձգտում բարելավելու ժողովրդական մասսաների դրությունը, այլև աշխատում էր հավերժացնել մասսաների շահագործումը։

Երրորդ՝ տեղական մասնակցության բացակայությունը։

Չորրորդ՝ այս կազմակերպությունը նույնպես էլ ատելի էր տեղական շահագործող դասակարգի համար, որովհետև անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստները հաճախ անտեսում էին տեղական բուրժուազիայի և առհասարակ իշխող դասակարգի շահերը։

Հինգերորդ՝ այս կազմակերպությունն ատելի էր այդ երկրների ժողովրդի լայն մասսաների համար, որովհետև նրան չհաջողվեց, գուցե և չցանկացավ վիթխարի չափերի հասնող ինֆլյացիայի առաջն առնել։ Պատերազմի տարիներին կենսամթերքների գները Եգիպտոսում աճեցին երեք անգամ, Իրաքում՝ չորս անգամ, Սիրիայում և Լիբանանում՝ հինգ անգամ, Իրանում՝ յոթ անգամ[1] և այլն։ Եվ այս դեռևս չէր ներկայացնում գների աճման իսկական պատկերը։ Կառավարական և օկուպացիոն իշխանությունների կողմից ճանաչված և ընդունված պաշտոնական գներին զուգընթաց կային նաև սև շուկայի գները, որոնք նշվածների հետ համեմատած, էլ ավելի վիթխարի չափերի էին հասել, և այդ հանգամանքը մեծապես սահմանափակում էր լայն մասսաների գնողունակությունը։

Այս կազմակերպության լիկվիդացման պատճառներից մեկն էլ պետք համարել անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների հակասությունները Սենտրի ներսում։ Ճիշտ է, պատերազմի տարիներին այս երկու պետությունները իրար հետ «գործակցեցին», սակայն այդ մի դրություն էր, որ հազիվ թե հանդուրժելի էր հատ-

[1] Աղբյուրներ. A. R. Prest, War Economics of Primary Producing Countries, Cambridge 1948; A. W. Ford, Anglo-Iranian Oil Dispute, 1951–1952, Los Angeles, 1954, p. 37, p. 248.

կապես Ուոլլ Ստրիտի մագնատների համար, որոնք իրենց ի վիճակի էին զգում, պատերազմի տարիների սահմանափակումների վերացումից հետո, անգլիական կապիտալը և առևտուրը դուրս մղելու համաշխարհային շուկաներից։

Հետպատերազմյան տարիների ամերիկյան էքսպանսիոնիզմը բնութագրելիս, Հ. Կլոդը[1] ասում է, որ նա ոչ մի սահման չի ճանաչում։ ԱՄՆ-ը ֆինանսապես և արդյունաբերության ասպարեզում այնպիսի վիթխարի հզորության է հասել, որ մերժում է ուրիշ երկրների մասնակցությունը «ազդեցության ոլորտների» և «տերիտորիալ անեքսիաների» գործում։ Ամերիկյան իմպերիալիզմը, որի հավակնությունները չափազանց մեծ են, այժմ հետապնդում է ոչ թե աշխարհի վերաբաժանման նպատակ, այլ աշխարհի անբաժան և միանձնյա տիրապետություն։ Եվ որպես ամերիկյան մոնոպոլիստական շրջանների այս տեսակետի թարգման, պրեզիդենտ Տրումենը հանդես գալով, ասաց՝ «...մեզ վիճակված է լինել աշխարհի առաջնորդը...»[2]։ Ուստի ԱՄՆ-ին հարկավոր էր դիմադրել և փշրել այն բոլոր խոչընդոտները, տնտեսական, թե քաղաքական, որոնք արգելակում էին ամերիկյան էքսպանսիայի ընթացքը։ Այս նշանակում էր նաև, որ ԱՄՆ-ը պետք է փշրեր Անգլիայի ցուցաբերած դիմադրությունը Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում։ Անգլիական կապիտալիստական շրջանները գիտեին, որ այդ մրցման պայմաններում ի վիճակի չէին դիմանալու ամերիկյան մոնոպոլիաների կրկնվող հարվածներին, ուստի համառ կերպով ձգտում էին այս կազմակերպությունը պահել նաև հետպատերազմյան տարիներին։ Արձագանքելով Սիտիի ցանկությանը, անգլիական մամուլը պատերազմին անմիջապես հաջորդող տարիներին հանդես եկավ անգլիական և ամերիկյան «համագործակցությունը» շարունակելու օգտին։ Միդլ Իստ Սըպլայ Սենտրը, ասվում էր այդ մամուլում[3], այս երկու պետությունների միջև տնտեսական և քաղաքական «համագործակցության» մի ցայտուն օրինակ է, որը պետք է շարունակել նաև պատերազմից հետո։ Անգլիացիների այս ցանկությունը, բնորոշ կերպով արտահայտել է «Новое Время» ժուռնալը, որ «...երկրորդ համաշխարհային պատերազմի վերջում, Մերձավոր Արևելքի երկրներում ազգային-ազատագրական շարժման

[1] H. Claude, Où va l'Impérialisme Américaine, Paris, 1950, p. 166.

[2] Պրեզիդենտ Տրումենի ճառը Ֆորտ Բենինգում, 1950 թ. ապրիլի 24-ին,

[3] Տե՛ս Economist, Statist, Spectator, Financial Times, Daily Mail, London Times, և այլնի 1946 և 1947 թվականների համարները։

պարզացման նոր թափի պայմաններում, անգլիական իմպերիալիզմը իրեն թուլացած զգալով հանդուրժում է այն հանգամանքը, որ առանց ԱՄՆ-ի գործակցության իրեն չի հաջողվի խեղդել ժողովուրդների անկախության համար մղած պայքարը։ Հենց դրա հետևանքով, Անգլիայի ղեկավար շրջանները առաջարկեցին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին, որպեսզի նրանք ևս մասնակից դառնան այս շըրջանում «քաղաքական կայունությունը» պահպանելու գործում, այսինքն՝ մասնակցեն Մերձավոր և Միջին Արևելքի գաղութացման գործին։ Ուոլլ ստրիտը իսկույն ևեթ օգտվեց այս առիթից։ Հետևանքը եղավ այն, որ քիչ ժամանակից հետո ԱՄՆ-ը այնքան ամուր ոտք դրեց Թյուրքիայում, որ Սաուդյան Արաբիայից հետո այս երկիրը դարձավ ամերիկյան իմպերիալիզմի երկրորդ կարևորագույն հենարանը։ Սակայն, չնայած, Ուոլլ ստրիտի կրտսեր ընկերակիցը նկատեց, որ ինքը արդեն «բաց է թողել այծը բանջարանոցում»[1]։ Եվ իսկապես, օգտվելով Անգլիայի տնտեսական և քաղաքական թուլացումից, ԱՄՆ-ը սկսել էր շահագրգռություն ցուցաբերել նույնիսկ իր կրտսեր ընկերակցի վաղեմի գաղութների և ազդեցության ոլորտների նկատմամբ։ Այդ ոլորտներից մեկն էր նաև Մերձավոր ու Միջին Արևելքը։ Նավթը, այս տերիտորիաների ռազմա-ստրատեգիական նշանակությունը և, վերջապես, սպառման շուկաները հանդիսանում էին այն գլխավոր դրդիչները, որոնք է՛լ ավելի ուժեղացնում էին ամերիկյան իմպերիալիզմի շահագրգռվածությունը այս երկրների նկատմամբ։

Անգլիական իմպերիալիստները, որոնց հաջողվել էր Մերձավոր և Միջին Արևելքում ստեղծել «բրիտանական նավթային բլոկ», պատերազմից հետո ամերիկյան նավթային մոնոպոլիստների ուժեղ ճնշման հետևանքով զիջեցին իրենց հեգեմոն դիրքերը, այստեղ ևս դառնալով ամերիկյան հետպատերազմյան ընդհանուր քաղաքականության կցորդը։

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը հազիվ վերջացած, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում գործող «Ամերիկյան տնտեսական միսիայի» նախագահ Կոլբերտսոնը առաջ քաշեց այդ երկրները ամերիկյան էքսպանսիային ենթարկելու անհետաձգելի հարցը։ Մինչ այդ Ուոլլ ստրիտի մագնատները իրենց գործունեությունն արդեն տարածել էին նաև Մերձավոր ու Միջին Արևելքում։ Վերջին տասը տարվա տվյալները (1944—1954) ցույց են տալիս, որ Մերձավոր և Միջին Արևելքում ամերիկյան կապիտալ ներ-

¹ Новое Время, 1950, март 1, № 9, стр. 3—8.

դրումները եղել են 2595 միլիոն դոլլար, որը կազմում է օտարերկրյա ընդհանուր կապիտալ ներդրումների (3823 միլիոնի) 68 տոկոսը։ Այս ընդհանուր կապիտալ ներդրումների 90 տոկոսը կատարվել է նավթարդյունաբերության ասպարեզում (այս կապակցությամբ տե՛ս աղյուսակ 19)։ Բացի այդ, տխրահռչակ «4-րդ կետի»[1] պայմանների համաձայն, ԱՄՆ-ը 1945 թվականից մինչև 1952 թվականը, այս երկրներում ծախսել է 2500 միլիոն դոլլար[2]։ Պարզ է, որ այս կեղծ «օգնության» փոխարեն նա ձեռք է բերել հատուկ արտոնություններ, որոնց հետևանքով այդ երկրները ստրկացրել է։ Այնուհետև, փաստեր կան, որ այդ գումարի մեծագույն մասը ծախսվել է ռազմական նշանակություն ունեցող օբյեկտների վրա։

Աղյուսակ 19

Ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաների՝ Մերձավոր և Միջին Արևելք ներթափանցելու ժամանակագրական պատկերը

Ներթափանցման տարեթվերը	Նավթարդյունաբերող երկրները	Մասնակցության բաժինը տոկոսով
1927—1928	Իրաք	23,75
1930—1931	Բահրեյն	100,00
1933—1939	Սաուդյան Արաբիա	100,00
1934—1946	Կուվեյտ	50,00
1954	Իրան	40,00

Բրիտիշ Յունայթեդ Պրեսի Մերձավոր Արևելքի թղթակիցը հիմնվելով հետպատերազմյան իրադարձությունների վրա, ամերիկյան ներթափանցումը բնութագրելիս ընդգծում է հիմնական հինգ ձևերը.

1. Մերձավոր և Միջին Արևելքում մինչ այդ գործող ամերիկյան նավթային ընկերությունները պատերազմից հետո ավելացնելով իրենց կապիտալ ներդրումները, տարածում և ընդլայնում են իրենց

¹ Տխրահռչակ 4-րդ կետը Տրումենի պրեզիդենտության ժամանակ ընդունված օրենքներից է, որը, այսպես կոչված, անտեսապես հետամնաց երկրներին կեղծ օգնություն ցույց տալու պատրվակով ծառայում է ամերիկյան իմպերիալիզմի՝ օտար երկրներ ներթափանցելու գործին։

² E. C. Mattison, A Survey of American Interests in the Middle East, Washington, D. C., 1953, p. 11.

գործունեությունը ու փորձում են ավելի մեծ դեր խաղալ այդ երկըրների տնտեսության մեջ։

2. Ամերիկյան էքսպորտ-իմպորտ բանկը Մերձավոր և Միջին Արևելքում խոշոր վարկեր բաց թողնելով, խթանում է ամերիկյան ֆինանսական կապիտալի ներթափանցումը։

3. Պետական դեպարտամենտը ամեն մի առիթով միջամտում է այդ երկրներում գործող ամերիկյան առևտրականների օգտին։

4. Ամերիկյան օդային տրանսպորտի ընկերությունները այս երկրների վրայով անընդհատ նոր մարշրուտներ են հաստատում։

5. Եվ, վերջապես, ամերիկյան ծովային տրանսպորտի ընկերությունները Միջերկրականում ու Կարմիր ծովում, ինչպես նաև Հնդկական օվկիանոսում ու Պարսից ծոցում նոր բազաներ են ստեղծում[1]։

Այսպիսով, եթե առաջ անգլիական մոնոպոլիաներն էին իրենց ձեռքում պահում Մերձավոր և Միջին Արևելքի նավթային հարստությունների մեծագույն մասը, ապա ներկայումս, Սաուդյան Արաբիայի նավթային խոշոր պաշարների հայտնաբերումից և իրանական նավթի վերաբերյալ վերջին «համաձայնությունից» հետո, գերիշխող դիրք են գրավել ամերիկյան մոնոպոլիաները (ըստ 1955 թ. տվյալների, Մերձավոր և Միջին Արևելքի նավթային պաշարների 60 տոկոսը)[2]։

Ինչ վերաբերվում է նավթահանմանը, ապա անգլիական մոնոպոլիաների բաժինը Մերձավոր և Միջին Արևելքում, 1939 թվականի 70 տոկոսի դիմաց, 1954 թվականին իջավ 28%-ի, իսկ ամերիկյանը 15%-ի դիմաց բարձրացավ 65%-ի։ Այս հարաբերության դինամիկան ըստ տարիների ներկայացնում է հետևյալ պատկերը (տե՛ս աղյուսակ 20)։

Եթե առաջ այս երկրներում մեծաքանակ առևտրի մոնոպոլիան պատկանում էր Անգլիային, ապա այժմ արդեն այս շուկաներում գերապանցապես իշխում են ամերիկյան ապրանքները։ 1953 թվականի տվյալների համաձայն, ԱՄՆ-ից Լիբանան ներմուծված ապրանքների ընդհանուր արժեքը կազմել է 42,6 միլիոն լիբանանյան լիրա, մինչդեռ այս երկիրը Ֆրանսիայից ներմուծել է 31,0 միլիոն լիբանանյան լիրա արժողությամբ ապրանք, իսկ Անգլիայից՝ ըն-

[1] Great Britain and the East, August 1946, M. E. p. 48.

[2] 1947—1948 թթ. Մերձավոր Արևելքի նավթային պաշարների 52 տոկոսը գտնվում էր անգլիական մոնոպոլիաների ձեռքում, իսկ ամերիկյան մոնոպոլիաներին էր պատկանում միայն 42 տոկոսը (այս մասին տե՛ս Mikesell and Chenery, Arabian Oil, New York, 1949, p. 27)։

Աղյուսակ 20

Տարեթվեր	Մերձավոր Արևելքի նավթահանումը միլիոն տոննաներով	ԱՄՆ-ի բաժինը	
		միլիոն տոննաներով	տոկոսներով
1939	17,0	2,6	15,3
1947	58,9	21,2	36
1950	87,6	40,6	46,3
1951	97,5	56,0	57,2
1952	105,0	61,5	58,5
1953	121,8	71,5	58,7
1954	133,3	86,6	65,0
1955	162,1	87,0	54,0[1]

դամենը 25,1 միլիոն լիրայի։ Սիրիան ԱՄՆ-ից այդ նույն թվականին ներմուծել է 37,7 միլիոն սիրիական լիրա արժողությամբ ապրանք, մինչդեռ Անգլիայից՝ 33,3 միլիոն լիրայի, իսկ Ֆրանսիայից՝ 32,7 միլիոն լիրայի[2] և այլն։ Այստեղ պետք է նշել, որ եթե հաշվի չառնենք նավթի և նավթամթերքների արտահանումները (քանի որ նավթարդյունաբերությունը Մերձավոր և Միջին Արևելքի տնտեսության մեջ գրավում է յուրահատուկ տեղ), «Օրիան» թերթի տվյալների համաձայն երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո այս երկրներում ներմուծումներն ավելի արագ տեմպերով են աճել, քան արտահանումները։ Նույն թերթի ասելով, պատերազմին հաջորդող 10 տարիները այդ կապակցությամբ կարելի է բաժանել 3 հատկանշական ժամանակաշրջանների. առաջին՝ 1945—1949 թվականները, որը ապրանքների գների անկման և տնտեսական ճգնաժամի ժամանակաշրջան կարելի է համարել, երկրորդ՝ 1950—1952 թվականները, Կորեայի պատերազմի հետևանքով հումույթի գների բարձրացում, ուստի առևտրի արհեստական աշխուժացում, և վերջապես 1953—1954 թվականները, «Բումի» ազդեցության թեթևացում, գների անկում, շուկայի աշխուժացման թուլացում[3]։

Եթե առաջ անգլիական իմպերիալիզմը իր ձեռքում էր պահում դեպի այդ երկրները տանող ջրային կոմունիկացիաները, ապա այժմ

[1] 1955 թվականի ամերիկյան բաժնի անկումը բացատրվում է նրանով, որ Իրանի նավթարդյունաբերության վերականգնման հետևանքով անգլո-հոլանդական մոնոպոլիաների բաժինը բարձրացավ։

[2] Middle Eastern Affairs, August–September, 1954, pp. 292–293.

[3] L' Orient, 3 Juillet, 1955, Beyrouth.

Միջերկրական ծովում ամերիկյան նավերի երթևեկը անհամեմատ աճել է, Պարսից ծոցում կան ամերիկյան բազմաթիվ բազաներ, որոնք խախտել են անգլիական հեգեմոնիան[1]։

Եթե առաջ այս երկրներում կային միայն անգլիական օդանավակայաններ, այժմ այդ տերիտորիաների օդային տարածությունների հսկողությունը նույնպես անցել է ամերիկացիների ձեռքը։ Ամերիկյան օդային տրանսպորտի այնպիսի ընկերություններ, ինչպիսիք են՝ Պան-Ամերիկըն Ուորլդ Էրվեյզ և Տրանս-Ուորլդ Էրլայնզ, այժմ ավելի մեծ աշխուժություն են ցուցաբերում Մերձավոր և Միջին Արևելքում, քան անգլիական Բրիտիշ Օվերսիզ Էրվեյզը և այլ ընկերությունները։ Բացի այդ, այսպես առերևույթ տեղական օդային տրանսպորտի ընկերություններից շատերը իրականում հանդիսանում են ամերիկյան օդային տրանսպորտի մենաշնորհների դուստր-ընկերություններ, օրինակ՝ Սաուդյան Արաբիայի Օդ-ընկերությունը, Եթովպիական Օդ-ընկերությունը, Սիրիա-Լիբանանի Օդ-ընկերությունը և ուրիշներ[2]։

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների ներթափանցումը Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրները,— գրում է «Սոլհ էլ Օմահ» տեղական հասարակական կարծիքը արտահայտող ժուռնալներից մեկը, սկսվեց Սաուդյան Արաբիայով։ Ձեռք բերելով Սաուդյան Արաբիայի նավթային հարստությունների շահագործման համար լայն կոնցեսիաներ, ամերիկացիները այս երկրի տնտեսությունը ենթարկեցին իրենց ազդեցությանը, և նրանց հաջողվեց շատ կարճ ժամանակի ընթացքում դուրս վանել անգլիական ազդեցության նույնիսկ վերջին մնացուկները։ Սաուդյան Արաբիայից հետո հերթը հասավ Թյուրքիային, որը, թերթի ասելով, վեր է ածվել ամերիկյան գաղութի։ Այժմ եթե սրանց վրա ավելացնենք Իսրայելի նորաստեղծ պետությունը, շարունակում է հոդվածագիրը, մենք, ուրեմն, կանգնած կլինենք այն փաստի առաջ, որ Մերձավոր և Միջին Արևելքի կարևորագույն ռազմա-ստրատեգիական դիրքերի մեծ մասը այժմ արդեն գտնվում է ամերիկացիների հսկողության տակ։ Այնուհետև,

[1] Արդեն այդ երկրների հետ կանոնավոր կապ է պահպանվում ծովային տրանսպորտի հետևյալ մենաշնորհատիրական խոշորագույն ընկերությունների միջոցով՝ Pacific Far East Line; United States Line, Inc.; U. S. Petroleum Carriers, Inc.; American Export Lines, Inc., American President Lines, Inc.; Isthmian Steamship Lines; Likes Brothers Shipping, Inc.; North American Shipping and Trading Company; Overseas Tankship Corporation.

[2] F. C. Mattison, A Survey of American Interests in the Middle East, Washington, D. C., 1953, pp. 27—28.

խոսելով Մեծ Բրիտանիայի և ԱՄՆ-ի փոխհարաբերությունների մասին Իրանում, թերթը նշում է, որ հակասությունները այս երկու իմպերիալիստական պետությունների միջև Իրանում նույնպես ստացել են չափազանց սուր բնույթ։ Այստեղ ԱՄՆ-ը փորձում է իր հեգեմոնիան տարածել ֆինանսական և ռազմական կեղծ օգնություն ցույց տալու պատրվակով։ Իսկ ինչ վերաբերում է Սիրիային և Լիբանանին, «Սոլհ էլ Օմահ» թերթը նշում է, որ այդ երկրներում ևս այս երկու իմպերիալիստական տերությունների միջև տեղի է ունենում կատաղի պայքար։ Ձգտելով ամրապնդել իր խարխլված դիրքերը, Մեծ Բրիտանիան առաջ էր քաշում Մեծ Սիրիայի ծրագիրը՝ իր վասալ Հորդանանի գլխավորությամբ։ Ձգտելով ձախողել Անգլիայի այս փորձերը, ԱՄՆ-ը, մյուս կողմից՝ ստիպում էր սիրիական կառավարությանը դաշինքի մեջ մտնել Թյուրքիայի հետ։ Վերջապես, վերլուծելով անգլո-ամերիկյան հակասությունների ողջ ընթացքը Եգիպտոսում, թերթը եզրակացնում է, որ այդ երկրում նույնպես անգլիական դիվանագիտությունը տեղի է տալիս ԱՄՆ-ի դիվանագիտությանը[1]։

Ինքնին հասկանալի է, որ ամերիկյան էքսպանսիայի այս տարածումն ուժեղացնում էր անգլո-ամերիկյան հակամարտությունը։ Իրադարձությունները ցույց են տալիս, որ Անգլիան իր դիրքերը զիջում է ոչ հեշտությամբ։ Պայքարը անգլիական և ամերիկյան խոշոր մենաշնորհների միջև շատ սուր բնույթ է ընդունել։ Այդ պայքարում իմպերիալիստական այս երկու պետությունների մենատերերը դիմում են ամեն միջոցի, անգամ կառավարական հեղաշրջումների և բարձրաստիճան պետական գործիչների սպանության։ Ակնհայտ փաստեր կան, որ Մերձավոր և Միջին Արևելքում ներկայումս քաղաքական իրադարձությունների վրա մեծապես ազդում է անգլո-ամերիկյան հակամարտությունը, որն այս շրջանում ծավալվում է հատկապես նավթային խոշոր մենաշնորհների միջև մղվող պայքարի ֆոնի վրա։

Մերձավոր և Միջին Արևելքում անգլո-ամերիկյան հակասությունները արտահայտվում են նաև միջպետական կռիվներում։ Սաուդի և Հաշիմի դինաստիաների միջև վաղուց ի վեր գոյություն ունեցող հակակրանքը շահարկվում է անգլո-ամերիկյան մրցակիցների կողմից։ Իրաքը և մինչև վերջին ժամանակներս Հորդանանը, որոնք ղեկավարվում են Հաշիմի դինաստիային պատկանող թագավորների միջոցով, Անգլիայի հետ կապված են եղել մի շարք պայմանա-

[1] Տե՛ս «Սոլհ էլ Օմահ», Կահիրե, 1949 թ., հուլիս։

ափ ստրկացուցիչ պայմանագրերով, որոնք փաստորեն այդ երկրները վերածում են անգլիական իմպերիալիզմի վասալների։ Սաուդյան Արաբիան, որի ամբողջ տնտեսությունը գտնվում է ամերիկյան մոնոպոլիստների ձեռքում, փաստորեն դարձել է Մերձավոր և Միջին Արևելքում յանկիների իմպերիալիզմի հենարանը։ Այնուհետև, եթե հաշվի առնենք Իսրայելի և արաբական երկրների միջև գոյություն ունեցող հակամարտությունը, որի հիմքում նույնպես ընկած են անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների հակասությունները, ապա կստանանք հետպատերազմյան Մերձավոր և Միջին Արևելքի ընդհանուր խառնաշփոթ պատկերը, որը լի է ներքին հակասությունների պոտենցիալով, որոնք առավել ևս հրահրվում են անգլիական և ամերիկյան մոնոպոլիստների միջև մղվող պայքարից բխող ինտրիգների հետևանքով։

Ի Ր Ա Ն

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ամերիկյան իմպերիալիստների ներթափանցումը Իրան հասնում է զգալի չափերի, մեծ անհանգստություն պատճառելով անգլիական շրջաններին։ Պատերազմի առաջին իսկ տարիներից սկսած՝ ամերիկյան ապրանքները ողողում էին իրանական շուկան։ 1940 թվականին ամերիկյան ապրանքների ներմուծումը Իրան, նախորդ տարվա հետ համեմատած, աճում է 150 տոկոսով։ Այժմ արդեն ԱՄՆ-ը կարևոր տեղ է գրավում Իրանի արտաքին առևտրի մեջ։

1942 թվականին ամերիկյան իմպերիալիզմին հաջողվում է Իրանին պարտադրել կառավարության կից ընդունելու 60 ամերիկացի խորհրդատուների մի խումբ՝ մեզ ծանոթ Միլսպոյի գլխավորությամբ, որը միաժամանակ նշանակվում է Իրանի ֆինանսների ընդհանուր վարիչ։ Դոկտոր Ա. Ս. Միլսպոն վայելում էր իր այս պաշտոնի հետ կապված ամենալայն լիազորություններ, որոնք փաստորեն նրան դարձնում էին երկրի ողջ էկոնոմիկայի տերն ու տնօրենը։

Այդպիսի կարևոր և պատասխանատու պոստում Միլսպոյի ներկայությունը մեծ նշանակություն ունեցավ անգլիական մոնոպոլիստների դեմ ամերիկյան մոնոպոլիստների մղած պայքարում, քանի որ նա փաստորեն հանդիսացավ ամերիկյան մոնոպոլիստական շահերի պաշտպանը Իրանում։

Շուստերը, թեև ազգությամբ ամերիկացի էր, բայց այդ ժամանակ Պարսկաստանում ամերիկյան մոնոպոլիստների դեռևս

թույլ գործունեության հետևանքով առավելապես ծառայում էր անգլիական մոնոպոլիստների շահերին։ Մինչդեռ հետագայում, Միլսպոյի ծառայության ժամանակ, երբ ամերիկյան մոնոպոլիստների գործունեությունը Մերձավոր Արևելքում արդեն ընդունել էր ավելի մեծ մասշտաբներ և ավելի հետևողական բնույթ, ֆինանսների վարիչը ոչ միայն չէր ծառայում անգլիական մոնոպոլիստական շահերին, այլև ընդհակառակը, վնասում էր և, ուժեղ պայքար ծավալելով նրանց դեմ, ձգտում էր ըստ հնարավորին չեզոքացնել բրիտանական ազդեցության նույնիսկ վերջին մնացորդները։

Այդ նույն ֆոնի վրա զարգացող անգլո-ամերիկյան հակասությունները Իրանում էլ ավելի սրվեցին 1947 թվականի աշնանը, երբ տեղական կառավարությունը հրապարակեց «Երկրի վերակառուցման յոթնամյա ծրագիրը»։ Այդ ծրագիրը ֆինանսավորելու ցանկությունը նոր առիթ ստեղծեց Ուոլ ստրիտի և Սիտիի տերերի միջև պայքարի համար։ Այս պայքարում անգլիական կապիտալիստները պարտվեցին, քանի որ երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո քաղաքականապես և ֆինանսապես թուլացած լինելով, նրանք անմիջապես տրամադրելի խոշոր գումարներ չունեին։ Մինչդեռ ԱՄՆ-ի կապիտալիստները իրանական կառավարությանն առաջարկեցին 250 միլիոն դոլլարի հասնող վարկեր բաց անել, որոնց հետ, սակայն, կապված էին ստրկացուցիչ պայմաններ, այդ թվում նաև այն, որ նշված այդ գումարները պետք է ծախսվեն ամերիկացիներից կազմված հատուկ հանձնաժողովի գիտակցությամբ և հսկողությամբ։

Պարզ է, որ ամենակաշառված կառավարությունն անգամ չէր կարող առանց որևէ դիմադրության ցուցաբերելու համաձայնել ամերիկացիների առաջարկած այսպիսի ստրկացուցիչ պայմաններին։ Հակառակ դրան, շատ չանցած, «Երկրի վերակառուցման յոթնամյա ծրագիրը» մշակելու գործը հանձնվեց Օվերսիզ Կոնսուլտանտս Ինկորպորեյտեդ ֆիրմային, որը Ստանդարդ Օյլ օֆ Նյու-Ջերսիի օժանդակ ընկերություններից մեկն է։

1949 թվականին Վաշինգտոնից Թեհրան ուղարկվեցին «Երկրի վերակառուցման յոթնամյա ծրագրի» մշակողների եզրակացություններն ու ցուցումները՝ ամփոփված հինգ ստվարածավալ հատորներում, ընդամենը 1250 էջ։ Ծրագիրը նախատեսում էր յոթ տարվա ընթացքում 650 միլիոն դոլլար ծախսումներ։ Այնուհետև ծրագրի իրագործման կապակցությամբ ամերիկացի մասնագետներ օգտագործելու հարցի շուրջը բանակցություններ սկսվեցին երկու կառավարությունների միջև։

Իրանում անգլիական ազդեցության թուլացման մի ուրիշ փաստը եղավ այն, որ 1947 թվականին իրանական կառավարությունը հանդգնեց, թեև երկչոտ կերպով, ցանկություն հայտնելու վերանայել 1933 թվականին Անգլո-Իրանական նավթային ընկերության հետ կնքված համաձայնությունը։

Իրանական կառավարության և Անգլո-Իրանական նավթային ընկերության միջև երկար բանակցություններից հետո, Ֆորեյն Օֆֆիսի ճնշման տակ, 1949 թ. հուլիսի 17-ին կայացավ նոր համաձայնություն։ Ըստ այս նոր համաձայնության, կոնցեսիոն վճարը աննշան կերպով բարձրացվեց, սակայն մյուս բոլոր ստրկացուցիչ պայմանները մնացին անփոփոխ։ Համաձայնությունն ստորագրող կողմերն էին՝ Իրանի ֆինանսների մինիստր Աբբաս Ղոլի Գոլշայան և Անգլո-Իրանական նավթային ընկերության ներկայացուցիչ Նեվիլ Գասը։

Ամրապնդելով Անգլո-Իրանական նավթային ընկերության դիրքերը, այս նոր համաձայնությունը, միաժամանակ խորտակում էր ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաների բոլոր հույսերը Իրանի նավթի նկատմամբ։ Ուստի Ուոլլ ստրիտի գործակալների միջամտության հետևանքով, այդ համաձայնագիրը 1949 թ. հուլիսի 26-ին մեջլիսում չվավերացվեց։

Սակայն, 1950 թ. հունիսին, երբ անգլիական օրիենտացիայի ջատագով գեներալ Ռազմարան իշխանության գլուխ է անցնում, նոր պրեմյեր-մինիստրը իսկույն ևեթ լուծում է Օվերսիզ Կոնսուլտանտս Կորպորեյշընի հետ կնքված համաձայնությունները և միաժամանակ կարգադրում է, որպեսզի Իրանում գործող բոլոր ամերիկացի «մասնագետները» երկրից հեռացվեն։ Ռազմարան հետ է կանչում իրանցի այն բոլոր սպաներին, որոնք ուղարկվել էին Ամերիկա՝ կատարելագործվելու և, վերջապես, Թեհրանում Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների դեսպան Գրեյդիին հայտնում է, թե Իրանը այլևս ամերիկյան օգնության կարիքը չի զգում։

Կողմնակից լինելով 1949 թ. հուլիսի 17-ի համաձայնությանը, Ռազմարան խոսք է տալիս Անգլո-Իրանական նավթային ընկերության ներկայացուցչին, որ ինքը ամեն ջանք կգործադրի, որպեսզի հիշյալ համաձայնությունը վավերացվի մեջլիսի կողմից։ 1951 թ. մարտի 2-ին մեջլիսում հանդես գալով ի պաշտպանություն Անգլո-Իրանական ընկերության, Ռազմարան կաշվից դուրս էր գալիս ապացուցելու, որ երկրի նավթային հարստություններն ազգայնացնելու դեպքում իրանական կառավարությունն ստիպված պիտի լինի այդ ընկերությանը որպես փոխհատուցում վճարել մի միլիարդ դու-

լար՝ 300—500 միլիոն ֆունտ ստեռլինգ և որ առհասարակ ցանկալի չէ անգլիական կառավարությանը թշնամացնել։

Այսպիսի իրադրության մեջ, որը մեծապես վնասում էր ամերիկյան հեղինակությանը Իրանում և, մանավանդ, ի չիք էր դարձնում Ուոլլ ստրիտի մոնոպոլիաների տածած բոլոր հույսերը, ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ Ռազմարայի կառավարության հակաամերիկյան նոր քաղաքականությունը դուր չեկավ ամերիկյան մոնոպոլիաներին։ Օգտագործելով ժողովրդական լայն մասսաների իրավացի պահանջները երկրի նավթային հարստություններն ազգայնացնելու կապակցությամբ, ԱՄՆ-ի մոնոպոլիաներն սկսեցին լայն պրոպագանդա ծավալել այդ ուղղությամբ։ Այս անելով, Ուոլլ ստրիտի մագնատները հետապնդում էին երկու նպատակ, առաջին՝ Անգլո-Իրանական նավթային ընկերության լիկվիդացումով չեզոքացնել անգլիական ազդեցությունը Իրանում, երկրորդ՝ Իրանի կառավարությանը պարտադրել անգլիական կապիտալի ու մասնագետների փոխարեն օգտագործել ամերիկյանը։

Նրանք բնավ չէին պատկերացնում, որ իրանական ժողովուրդը կարող է այս հարցի կապակցությամբ վճռականություն ցուցաբերել և որոշել այդ հարստությունների շահագործումը վերակազմակերպել ամբողջովին և բացառապես տեղական միջոցներով։

Ռազմարան, որ կողմնակից էր 1949 թվականի համաձայնությանը, ուժեղ դիմադրում է երկրի նավթային հարստություններն ազգայնացնելու ժողովրդի ցանկությանը։ Այս պայմաններում Ռազմարայի՝ իշխանության գլուխ լինելը արգելք էր հանդիսանում ամերիկյան ծրագրերի իրագործմանը։ 1951 թ. մարտի 7-ին Ռազմարան սպանվեց։ ԱՄՆ-ի դեմ ծավալվող անբարենպաստ քաղաքականությունն իսկույն ևեթ դադարեց։

Նյու-Յորքի «Դեյլի Ուորկըր»-ի թղթակիցը 1951 թ. մայիսի 18-ի համարում այս կապակցությամբ գրում է. «...Պետական դեպարտամենտի օգնական քարտուղար Մակգին Իրան և Մերձավոր Արևելք է ուղարկվել հատուկ հանձնարարություններով։ Նրա միսիան մեզ շատ է հիշեցնում Ջոն Ֆոստեր Դալլեսի միսիան Կորեայում։ Մակգիի այցելությունը Թեհրան՝ տարօրինակ կերպով զուգադիպում է Ռազմարայի սպանությանը և մեջլիսում Իրանի նավթը ազգայնացնելու որոշման հետ»։

Ռազմարային հաջորդող Հուսեյն Ալայի կառավարությունը չկարողանալով կողմնորոշել նավթի ազգայնացման կապակցությամբ անգլիական թե ամերիկյան օրիենտացիա վարելու հարցում, շատ կարճատև կյանք (ընդամենը 51 օր) է ունենում, ուստի Մո-

սադըղեկը, որ մեջլիսում օպոզիցիայի լիդեր և ազգային ճակատի անդամ էր, նավթի ազգայնացման հարցի շատագովներից ամենաուժեղը, ապրիլի 28-ին հրավիրվում է նոր կառավարություն կազմելու։

Մինչ այդ 1951 թ. մարտի 8-ին այս նպատակի համար մեջլիսի անդամներից կազմած հատուկ հանձնաժողովը առաջարկել էր ժողովին հաստատել երկրի նավթային հարստությունները ազգայնացնելու որոշումը։ Մի շաբաթ անց, մարտի 15-ին մեջլիսը ընդունում է Իրանի նավթային հարստությունները ազգայնացնելու կապակցությամբ որոշում, որը մարտի 20-ին ստանում է սենատի հավանությունը։ Ապրիլ ամսին ավելի մանրամասն որոշում է ընդունվում, որը թե՛ մեջլիսի և թե՛ սենատի կողմից իսկույն ևեթ հաստատվում է։

Հաշվի առնելով ժողովրդական լայն մասսաների ցանկությունը, նորընտիր պրեմյեր-մինիստրը մեջլիսի 1951 թ. մայիսի 2-ի նիստում պահանջում է ստուգել Անգլո-Իրանական նավթային ընկերության հաշիվները։ Այս կապակցությամբ դոկտոր Մոսադըղեկը հայտարարում է, թե Իրանին պետք է վերադարձվի այն ամբողջ գումարը, որ զեղչվել է Մեծ Բրիտանիայի նավատորմին նավթամթերք վաճառելու ժամանակ։ Ընկերությունն իրավունք չուներ բրիտանական նավատորմին նավթ վաճառել համաշխարհային շուկայում գոյություն ունեցող գներից ավելի ցածր։ Նույն առթիվ նա հայտնել է այն կարծիքը, որ Անգլո-Իրանական նավթային ընկերության հետ 1933 թվականի կնքված պայմանագիրն ստորագրված լինելով ճնշման տակ, չի կարող օրինական համարվել։

Երկրի նավթային հարստություններն ազգայնացնելու մասին իրանական կառավարության որոշումը, և այդ հարցի կապակցությամբ Մոսադըղեկի ելույթը մեծ հուզում առաջացրեց Լոնդոնի պաշտոնական շրջաններում։ Լոնդոնի ֆոնդային բորսայում Անգլո-Իրանական նավթային ընկերության ակցիաների գները խիստ ընկան։ Այս կապակցությամբ 1951 թ. մարտի 16-ին «Դեյլի Ուորկեր»-ի թղթակիցը գրում է. «...Վերջին իրադարձությունները Սիտիի վրա անդրադառնալու հետևանքով, սովորական ակցիաների գները 3 միլիոն ֆունտ ստեռլինգով ընկան, այդպիսով՝ Պարսկաստանի պրեմյեր-մինիստր գեներալ Ռազմարայի սպանությունից հետո ակցիաների գների անկումը հասավ 9 միլիոն ֆունտի։ Մինչդեռ Թեհրանում «...ազգայնացման մասին մեջլիսի միաձայն որոշումը իրանական ժողովրդի կողմից ընդունվեց մեծ խանդավառությամբ։ Պառլամենտի շենքի առջև մեծ բազմություն էր հավաքվել այն ժամանակ,

երբ «նավթի հանձնաժողովը» կատարում էր իր աշխատանքները։ Որոշումները բուռն ծափահարություններով ընդունվեցին ժողովրդի կողմից»։

Այդ որոշման դեմ անգլիական կառավարության միջոցառումների մասին նույն հոդվածում նշվում է. «...Այդ ազգայնացման որոշումը չեղյալ համարելու համար Բրիտանիան դիվանագիտական ճանապարհով և գաղտնի կերպով ազդեցություն է գործում պալատական շրջանների, ինչպես նաև պառլամենտի ազդեցիկ անդամների և, վերջապես, իրանական կառավարական այլ շրջանների վրա։ Այնուհետև ավելացնում է «Դեյլի Ուորկեր»-ի թղթակիցը. «...Իրանական ժողովուրդը չի հանդուրժում բրիտանական իմպերիալիստական կառավարության վարած քաղաքականությունը այս հարցում. նա, որ կողմնակից է ազգայնացման սկզբունքներին, ինչի՞ համար այդքան հաճախ է պայքարում և այդ պայքարի մեջ այնքան նենգ մեթոդների է դիմում՝ խանգարելու համար մի ուրիշ երկրում բնական հարստությունները ազգայնացնելու ծրագրերը»։

Այս իրադրության մեջ Անգլո-Իրանական նավթային ընկերությունը իրանական կառավարությանը խոստանում է փոքր ինչ ավելացնել կոնցեսիոն վճարը, ինչպես նաև վճարել 40 միլիոն ֆունտ ստեռլինգ որպես հատուցում՝ անցյալում իրանական կառավարության հասանելիք չվճարված գումարների փոխարեն։ Սակայն ընկերության այս առաջարկին Իրանի պետական և հասարակական բոլոր շրջանները միահամուռ պատասխանում են, թե իրանական ժողովուրդը դեմ է վաճառվելու գաղափարին։

Նույն թվականի մայիսի 19-ին Անգլիան նորից առաջարկում է իրանական կառավարությանը դելեգացիա ուղարկել Թեհրան՝ երկրի նավթային հարստությունների ազգայնացման որոշման կապակցությամբ ստեղծված անհամաձայնությունների շուրջը բանակցություններ վարելու համար։

Քննարկելով անգլիական կառավարության այս առաջարկությունը, Իրանի մինիստրների խորհուրդը ելավ այն եզրակացության, որ Իրանի կառավարությունն ամեն կերպ պետք է իրագործի Իրանի նավթարդյունաբերության ազգայնացման օրենքը։

Պատասխանելով անգլիական կառավարության մայիսի 19-ի նոտային, իրանական կառավարությունը հայտնում է, թե ինքը ոչ մի անհրաժեշտություն չի տեսնում բանակցելու Մեծ Բրիտանիայի կառավարության հետ, քանի որ այս հարցում միայն Անգլո-Իրանական նավթային ընկերությունն է շահագրգռված կողմը։

Իրանական կառավարության պատասխանը դայրույթ է պատճառում անգլիական կառավարական շրջաններին, որոնք զրպարտչական և մեղադրական լուրերի կամպանիա են ծավալում Մոսադդիկի կառավարության դեմ։ Իրանի պրեմյեր-մինիստրը, համայն աշխարհի առջև պարզելու համար իրանցիների տեսակետի արդարացիությունը, մայիսի 25-ին պրես-կոնֆերանսի է հրավիրում տեղական ու օտար մամուլի ներկայացուցիչներին և բոլորին հայտնում է երկրի նավթային հարստությունների ազգայնացման մասին որոշում ընդունելու պատճառները։

Իր հայտարարության մեջ Իրանի պրեմյեր-մինիստրը ի միջի այլոց նշում է իրանական ժողովրդի կյանքի ծայրահեղ աղքատիկ պայմանները, թեև այդ նույն ժողովուրդը միաժամանակ ունի հարստությունների հսկայական աղբյուրներ։ Այնուհետև նա ընդգծում է այն միտքը, որ Իրանը աղքատությունից փրկելու համար անհրաժեշտ են կապիտալներ, որոնք կարելի է ստանալ միայն երկու ճանապարհով՝ դիմելով արտաքին փոխառությունների, կամ օգտագործելով ներքին ռեսուրսները, որոնց հսկայական մասը կազմում են հարավային Իրանի նավթի վիթխարի եկամուտները։ Վերջին մի քանի տարիների ընթացքում օտարերկրյա փոխառությունների շուրջը վարած բանակցությունները դրական արդյունք չեն տվել, որովհետև այդ փոխառությունների հետ կապված են եղել ստրկացուցիչ պայմաններ, ուստի այժմ Իրանը կարող է իր ժողովրդի աղքատությանը վերջ տալ միայն նավթից ստացվող եկամուտներով։ Ազատվելով նախկին Անգլո-Իրանական նավթային ընկերությունից, Իրանը կվերացնի խարդավանքների ու կաշառակերության աղբյուրը, կդադարեցնի նախկին այդ ընկերության ոչ մի բանով չարդարացվող բոլոր միջամտությունները երկրի ներքին գործերին, և, այդպիսով, կամրապնդի և կապահովի երկրի էկոնոմիկան ու անկախությունը։

Շարունակելով, այնուհետև Մոսադդիկը մատնանշում է, որ անշուշտ, սա Իրանի ժողովրդի ներկա վատ դրությանը ամբողջովին վերջ չի տա, քանի որ այդ կապված է սոցիալ-քաղաքական սիստեմի վերափոխման հարցի հետ, բայց եթե Իրանի նավթի ազգայնացման հետևանքով ստացվող եկամուտները իրենց նպատակին, այսինքն ժողովրդի կարիքներին ծառայեն, ի՞նչ խոսք, որ դրանից երկրի տնտեսությունը մեծապես կշահի։

Պրես-կոնֆերանսի վերջում Մոսադդիկը հայտարարում է, որ եթե անգլիական կառավարությունը կամ որևէ այլ կառավարություն պնդի, որպեսզի նախկին Անգլո-Իրանական նավթային ընկերությու-

նը շարունակի գործել, ապա դա կհանգեցնի կործանարար հետևանքների ամբողջ ազատ աշխարհի համար, և ոչ մի ուժ ի վիճակի չի լինի կանխելու այն լուրջ իրադարձությունները, որոնց առաջացման համար ստեղծվում են բարենպաստ պայմաններ։

Ըստինքյան հատկանշական է, որ Իրանի այդ ժամանակվա պրեմյեր-մինիստրը նավթի ազգայնացման հարցում վայելում էր ժողովրդական լայն մասսաների հովանավորությունը, որը նրան քաջալերում էր այսպիսի ուժգնությամբ դիմադրելու իմպերիալիստների մեքենայություններին։ Ճիշտ է, որ ժողովրդական լայն մասսաների վճռականությունն այս հարցի կապակցությամբ մեծ կշիռ և թափ էր հաղորդում Մոսադդիկի վարած քաղաքականությանը, այնուամենայնիվ իրանական ժողովրդի դիմադրության մեջ հարկավոր է հաշվի առնել նաև Ուոլ ստրիտի գործակալների մեքենայությունները, որոնք ուղղված էին ամեն կերպ չեզոքացնելու անգլիական ազդեցությունը Իրանում։ Որպես փաստ նշենք Տեկսաս Օյլ Կոմպանիի ներկայացուցչի հայտարարությունը, թե իր ընկերությունը պատրաստ է զիջելու ընդհանուր շահերի 60 տոկոսը, եթե Իրանի կառավարությունը իրեն հանձնի նավթի շահագործման իրավունքը։ Այնուհետև, Սոկոնի-Վակուում Օյլ Կոմպանիի նույն տիպի առաջարկը՝ ընդհանուր շահերի 65 տոկոսի զիջումով, և վերջապես, Արամկոյի 72 տոկոսի առաջարկը։

Սակայն, երբ ամերիկյան նավթային խոշոր մոնոպոլիաների բոլոր առաջարկները մնում են ապարդյուն և երբ նրանք սկսում են այս կամ այն չափով ըմբռնել Իրանի ժողովրդի վճռականությունը տվյալ հարցի նկատմամբ, Ուոլ ստրիտի մագնատները պետական դեպարտամենտի մարդկանց սանկցիա են տալիս բացահայտ միջամտության դիմելու։

ԱՄՆ-ի կառավարական միջամտությունը տալով պրո-անգլիական գունավորում, Ուոլ ստրիտի մագնատները հետապնդում էին, առաջին՝ անգլիացիներին սիրաշահելու քաղաքականություն, որպեսզի Մերձավոր Արևելքում ԱՄՆ-ի վարած ագրեսիվ քաղաքականությունը պաշտպանություն գտնի Անգլիայի կողմից, երկրորդ՝ իրանցիներին երկյուղ ներշնչել, որպեսզի նրանք տեղի տան բազմակողմանի հարձակումների առջև և նախընտրեն համաձայնության գալ ամերիկացիների հետ։

Այս կրկնակի նկատառումներից ելնելով, Տրումենը անձնական նամակ է ուղարկում Իրանի պրեմյեր-մինիստր Մոսադդիկին, այնուհետև, շատ շտապած՝ Թեհրան է ժամանում ԱՄՆ-ի պրեզիդենտի

անձնական խորհրդատու Ավերել Հարրիմանը՝ Իրանի նավթի ազգայնացման հարցի շուրջ բանակցություններ վարելու։

Մեկնաբանելով պրեզիդենտ Տրումենի կողմից Իրանի պրեմյեր մինիստր Մոսադեղին ուղարկված նամակի բովանդակությունը և այդ առթիվ նրա անձնական ներկայացուցիչ Ավերել Հարրիմանի այցելությունը Թեհրան, տեղական մամուլը մեծ զայրույթով նշում էր, որ ԱՄՆ-ի պրեզիդենտի այդ փորձերը պառլամենտական ու քաղաքական շրջաններում, ինչպես նաև ժողովրդի բոլոր խավերում գնահատվում են որպես Իրանի ներքին գործերին ամերիկյան միջամտության նոր փորձեր։

Այնուհետև իրանական մամուլում արծարծվում է այն հարցը, որ ժողովրդական մասսաների և կառավարության վճռական դիրքը պետք է համոզի Ուոլլ ստրիտի և Սիտիի տերերին, որ իրանական ազգը վերջնականապես որոշել է վերացնել Անգլո-Իրանական նավթային ընկերությունը, երկրից արտաքսելով և հեռացնելով անգլիական գործակալներին ու լրտեսներին։

Չնայած այս բոլորին, անգլիացիները փորձում են նոր բանակցություններ վարել իրանական կառավարության հետ և, միաժամանակ, անցյալի փորձի վրա հենվելով, ծավալում են իրանական ժողովրդի դեմ «ներվերի պատերազմը»։ Փարսից ծոցը ուղարկելով ռազմանավեր[1], բրիտանական ուժերի թիվը ավելացնելով Իրանի սահմանակից վայրերում, Կիպրոս փոխադրելով պարաշյուտիստների գնդեր և այլն։ Բրիտանական ռազմական օդային ուժին (Ռոյլ էր Ֆորս) պատկանող «Մեթեոր» և «Վամպիր» տիպերի ռեակտիվ ինքնաթիռներ ցուցական թռիչքներ էին կատարում Աբադանի սահմանամերձ օդային տարածություններում, որոնք հաճախ էլ խախտում էին Իրանի օդային սահմանները, նպատակ ունենալով սարսափ ազդել տեղական բնակչությանը և իշխանություններին։ Սակայն ոչ մի սպառնալիք չի թուլացնում իրանական ժողովրդի կամքն ու վճռականությունը։ 1951 թ. հուլիսի 2-ին մեջլիսի նիստում անգլիական սպառնալիքների դեմ հանդես են գալիս շատ պատգամավորներ, հայտնելով իրենց բողոքը։

Անգլիական դելեգատների և իրանական կառավարության միջև հաջորդ բանակցությունները նույնպես ապարդյուն են անցնում։ Անգլիական կառավարությունը կոպիտ կերպով արհամարհելով իրանական կառավարության՝ իր երկրի հարստություններն ազգայնացնելու սուվերեն իրավունքը, դիմում է Հաագայի միջազգային դատարանին, պահանջելով ժամանակավոր միջոցառումներ ձեռնարկել պաշտպանելու, այսպես ասած, «Անգլիայի իրավունքները Իրանում»՝ մինչև նավթի հարցի վերաբերյալ որոշում ընդունվելը։

[1] Աբադանի և Բասրահի առաջ խարիսխ էին գցել Մորիթիուս, Ֆլամինգո, Էուրյալուս, Չերոն, Չեկերս, Չիֆթեյն և Չիվալրուս ռազմանավերը։

Իրանի ներքին գործը որպես միջազգային պրոբլեմ ներկայացնելու իր նոր փորձը լեյբորիստական կառավարությունը լրացնում է այս երկրի դեմ ուղղված հարձակումներով։ Արտաքին գործերի մինիստր Մորրիսոնը համայնքների պալատում սպառնալից տոնով հայտարարություններ է անում Իրանի կառավարության հասցեին։

Իրանի պատասխանը Հաագայի միջազգային դատարանի հրավերին լինում է վճռական։ Իրանի կառավարությունը, ասվում է պատասխանում, չի ճանաչում այդ դատարանի իրավասությունը քննարկելու նավթի հարցի կապակցությամբ անգլիական կառավարության «գանգատը» Իրանի կառավարության գործողությունների դեմ։

Այնուհետև, այդ պատասխանում նշվում է երկրի նավթարդյունաբերության ազգայնացում անցկացնելու Իրանի սուվերեն իրավունքի անվիճելիությունը և ընդգծվում է, որ հաշիվների և այլ պահանջների կարգավորման գծով իրանական կառավարությունը գործ ունի մասնավոր առևտրական ընկերության՝ նախկին Անգլո-Իրանական նավթային ընկերության և ոչ թե անգլիական կառավարության հետ, որը, այսպիսով, ոչ մի հիմք չունի «գանգատ» հարուցելու միջազգային դատարանում։

Բայց և այնպես, չնայած որ կողմերից մեկն այս հարցում չէր ընդունում դատարանի իրավասությունը, անգլիական իմպերիալիզմի կամակատար Հաագայի միջազգային դատարանը 1951 թ. հուլիսի 5-ին իր եզրափակիչ նիստում, իրանական կառավարության ներկայացուցիչների բացակայությամբ որոշում է ընդունում, խախտելով իրավական բոլոր կանոնները։

Դատարանի որոշումը հիմնականում հանգում է այն բանին, որ հանձնարարվում է հարցը կարգավորել «երկու կառավարությունների միջև»։ Հատկապես, որոշումը պահանջում է, որպեսզի ձեռք չառնվեն այնպիսի միջոցառումներ, որոնք կարող են խանգարել նավթահանքերի շահագործմանը այն ծավալով, որով այդ կատարվում էր մինչև 1951 թվականի մայիսի 1-ը։ Անգլո-Իրանական նավթային ընկերության աշխատանքները պետք է կատարվի այն նույն դիրեկցիան, որը դրանով զբաղվել է մինչև նշված թվականը։ Այլ կերպ ասած, առաջարկվում է վերադառնալ այն դրությանը, որ գոյություն ուներ մինչև նավթարդյունաբերության ազգայնացման

վերաբերյալ օրենքի կենսագործման միջոցների մասին օրենք ընդունելը և երբ Անգլո-իրանական նավթային ընկերության վարչությունը դեռևս ամբողջովին, առանց վերահսկողության, կառավարում էր բոլոր նավթային գործերն ու ձեռնարկությունները Իրանի հարավում։

Հաագայի միջազգային դատարանի ոչ մի բանով չարդարացված այս որոշումը, համենայն դեպս, ձայների բացարձակ մեծամասնությամբ չի ընդունված։ Դատարանի անդամներ Վինյարսկին (Լեհաստան) և Բադավին (Եգիպտոս) մտցնում են իրենց հատուկ կարծիքը, որ Միջազգային դատարանն իրավասու չէ քննարկելու Իրանի նավթարդյունաբերության ազգայնացման հարցը։

Իրանի ժողովուրդը, Հաագայի միջազգային դատարանի որոշման դեմ զայրացած, բողոքի նամակներ ու հեռագրեր է ուղարկում Մեջլիսի առանձին անդամներին, պահանջելով կառավարությունից տեղի չտալ և ամուր մնալ երկրի նավթային հարստությունների ազգայնացման հարցում։

Զգուշանալով ժողովրդի վճռականությունից, պրեմյեր-մինիստր Մոսադդիկը հենց նույն օրը հայտարարում էր, որ Իրանը չի ճանաչում Հաագայի Միջազգային դատարանի իրավասությունը, ուստի մտադիր չէ ընդունելու որևէ որոշում այն հարցի նկատմամբ, որ նրա իրավասությանը ենթակա չէ և չի էլ կարող ենթակա լինել։

Պաշտպանելով հանդերձ Իրանի նավթի ազգայնացման հարցում անգլիական տեսակետը, ամերիկյան մոնոպոլիաները ձեռք ու ոտք չեն խնայում Իրանի էկոնոմիկայում գերակշռող դիրք ապահովելու համար, անշուշտ, ի վնաս անգլիական ազդեցության։ Ավերել Հարրիմանը, որպես Տրումենի հատուկ էմիսար, հուլիսի 16-ին ժամանում է Թեհրան՝ իբրև անգլո-իրանական վեճի մեջ պաշտոնական արբիտր։ Ավերել Հարրիմանը՝ ԱՄՆ-ի կառավարության մեջ ամերիկյան մոնոպոլիաների հայտնի ներկայացուցիչը, իրականում մեկն է նրանցից, ովքեր ուղղություն են տալիս Սպիտակ տան արտաքին քաղաքականությանը։ Նա Մորգանների մոնոպոլիստական միավորման ամենաաչքի ընկնող ներկայացուցիչներից մեկն է։ Ուստի, մեզ բոլորովին էլ չպետք է զարմացնի Թեհրանի բրիտանական դեսպան Շեպհերդի այն հայտարարությունը, թե Հարրիմանի Թեհրան գալը ոչ մի օգուտ չի բերելու անգլո-իրանական վեճին։

Հարրիմանի Թեհրան այցելելու դրդապատճառների կապակցությամբ ժողովրդի մեջ այն կարծիքն էր տարածվել, թե իրանական նավթային ձեռնարկություններում ամերիկյան մասնագետներ

օգտագործելու հարց է ծագել։ Ըստ Ասոշիեյթեդ Պրես գործակալության թղթակցի հայտարարության, Լոս Անժելոսից ինչ-որ ամերիկյան տեխնիկական մի ֆիրմա առաջարկել էր ուղարկել ամերիկացի 2500 մասնագետներ՝ անգլիական անձնակազմին փոխարինելու և նավթաթորման գործարանները ղեկավարելու համար։

Չնայած Հարրիմանի զրույցների մանրամասնությունների մասին պաշտոնական հաղորդագրության բացակայությանը, անգլիական մամուլը պնդում էր, որ Հարրիմանը ձգտում էր այս կոնֆլիկտից առավելագույնս օգուտ ապահովել ամերիկյան նավթային ընկերությունների համար։

Հետագայում պարզվեց, որ նավթի հարցից բացի, Հարրիմանը բանակցություններ էր վարում նաև այլ տնտեսական հարցերի շուրջը, որոնք սերտակի առնչություն ունեն Իրանում ամերիկյան ազդեցության անսահմանափակ ուժեղացման հետ և, միաժամանակ, ուղղված են Անգլո-Իրանական նավթային ընկերության հետ միասին անգլիական ազդեցությունը վերջնականապես Իրանից դուրս մղելու նպատակին։

«Նյու-Յորք Հերալդ Տրիբյուն»-ի թղթակից Բիհարդի հաղորդումից պարզվում է, որ Իրանի կառավարությունը, չհամաձայնելով հանդերձ անգլիական ղեկավարների հետ, մյուս կողմից ոչ մի պատրաստակամություն չի ցուցաբերում համաձայնել Հարրիմանի հետ, որը բերում է անգլիականից ոչ նվազ ստրկացուցիչ։ Ուրիշ տարբերակ առաջարկները։ Այնուհետև, Բիհարդի տվյալներից պարզվում է, որ չկարողանալով ապահովել իրանական կառավարության համաձայնությունը հօգուտ ամերիկյան առաջարկների, Հարրիմանը 1951 թ. հուլիսի 19-ին սպառնալից տոնով հայտարարել է՝ «...իրանցիներին չի հաջողվի վաճառել ոչ մի գալլոն նավթ, եթե այդ հարցում նրանք անդրդվելի մնան իրենց դիրքերում»[1]։

1951 թ. սեպտեմբերի 29-ին անգլիական կառավարությունը այս հարցի կապակցությամբ դիմում է ՄԱԿ-ի Անվտանգության Խորհրդին։ Նա իր այդ դիմումը պատճառաբանում է նրանով, որ իրանական կառավարությունը չի կատարել Միջազգային դատարանի որոշումը, որը, ինչպես հայտնի է, Իրանը գնահատեց որպես կոպիտ ոտնձգություն իրանական ժողովրդի սուվերեն իրավունքների դեմ, ինչպես նաև նրանով, որ Իրանից հեռացվեցին նավթի անգլիական մասնագետները։

---

[1] New York Herald Tribune, July 23, 1951.

Մեկնաբանելով իրանական նավթի հարցը ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին հանձնելու մասին անգլիական կառավարության որոշումը, Լոնդոնի «Դեյլի Ուորկեր» թերթը իր 1951 թ. սեպտեմբերի 29-ի համարում գրում է. «...անգլիական կառավարությունն արդեն մի քանի օր շարունակ խնդրում է ամերիկացիներից, որպեսզի նրանք պաշտպանեն Իրանին Անվտանգության խորհուրդ կանչելու առաջարկը։ Ըստ երևույթին սեպտեմբերի 28-ի առավոտյան ստացվել է Միացյալ Նահանգների սանկցիան»։

Անգլիական կառավարության հիշյալ դիմումի առթիվ Իրանի պրեմյեր-մինիստրի տեղակալ Ֆաթեմին պրես-կոնֆերանսում մի անգամ ևս շեշտեց իրանական ժողովրդի ու կառավարության վճռականությունը, երկրի նավթային հարստությունների ազգայնացնելու հարցի նկատմամբ և հայտարարելով, որ Իրանի դելեգացիան Անվտանգության խորհրդին իրազեկ է դարձնում, որ նա խորհրդին իրավասու չի համարում քննարկելու տվյալ հարցը։

1951 թ. հոկտեմբերի 1-ին Նյու-Յորքում սկսվում է Անգլիայի խնդրանքով հրավիրված Անվտանգության խորհրդի նիստը՝ Իրանի դելեգատների բացակայությամբ։ Ժողովին նախագահում է Մունիզը (Բրազիլիա)։ Ինչպես հայտնի է, սեպտեմբերի 29-ին ներկայացված բանաձևի նախագծում Անգլիան գանգատվում է այն բանի դեմ, որ Իրանը չի կատարել Միջազգային դատարանի հուլիսի 5-ի որոշումը։ Անգլիայի կողմից մտցված բանաձևը Իրանին կոչ է անում ենթարկվել դատարանի որոշմանը, թույլ տալ անգլիական անձնակազմին շարունակելու մնալ Աբադանում, չնայած իրանական կառավարության հակառակ որոշմանը։

Այս նիստում Սովետական Միության ներկայացուցիչը ելնելով փոքր ազգերի սուվերեն իրավունքները պաշտպանելու սովետական արտաքին քաղաքականությունից, հայտարարեց, որ անգլիական կառավարության դիմումը Անվտանգության խորհրդին՝ Անգլո-Իրանական նավթային ընկերության գործի առթիվ Միջազգային դատարանի որոշմանը իրանական կառավարության ենթարկվելու հրաժարման դեմ, հանդիսանում է միջամտություն Իրանի ներքին գործերին։

Հակառակ իրանական տեսակետի բացահայտ իրավացիությանը ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդում, ըստ սովորականի գործի դնելով քվեարկության մեքենան, անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստները աշխատեցին անգլիական գանգատը օրակարգի մեջ մտցնելու որոշում։

Այսպիսի անիրավացի որոշման հանդեպ իրանական թերթերը և այդ թվում նույնիսկ այն թերթերը, որոնք մինչև վերջ Մոսադեղի կառավարության նկատմամբ օպոզիցիոն դիրքով էին արտահայտված, զայրույթով նշեցին, որ Անվտանգության խորհուրդը իրավասու չէ քննարկել այս հարցը, ընդգծելով միաժամանակ, որ ամբողջ իրանական ժողովուրդը միասնական է օտարերկրյա ճնշման և ագրեսիայի դեմ։

Այս որոշման դեմ բողոքի ցույցերով հանդես են գալիս նաև հարյուր հազարավոր իրանական ժողովրդական մասսաները։ Սեպտեմբերի 30-ին վաղ առավոտվանից փակվում են Թեհրանի բոլոր գործարաններն ու հիմնարկները, կանգ է առնում քաղաքի տրանսպորտը։ Նույն օրը ժողովրդական բազմահազար մասսաներ ուղղվում են դեպի Բահարիստանի հրապարակը՝ մեջլիսի դիմաց։ Զանազան քաղաքական պարտիաների և հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները ելույթներ ունենալով հայտնում են իրենց զայրույթը Անվտանգության խորհրդի որոշման դեմ և իրենց վճռականությունը երկրի նավթային հարստությունների ազգայնացման հարցում։

ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդում ԱՄՆ-ի մանյովրները հանգեցին այն բանին, որ որոշում ընդունվեց, որպեսզի Իրանի նավթի Ազգային ընկերության ակցիաները հանձնվեն Վերակառուցման և Զարգացման Միջազգային բանկին, որտեղ գերակշռում է ամերիկյան կապիտալը։ Թվում է, որ Ուոլլ ստրիտի ճնշման տակ Սիտիի տերերը մեծ դժկամությամբ ընդունել էին ամերիկյան այս նոր առաջարկը, որն ուղղված էր Իրանի էկոնոմիկայի ստրկացման գործում ղեկավարությունը Անգլիայից խլելու նպատակին։

1952 թ. փետրվարի 11-ին Թեհրան է ժամանում Վերակառուցման և Զարգացման Միջազգային բանկի վիցե-պրեզիդենտ Գարները։ Ուոլլ ստրիտի մոնոպոլիստների այս նոր ներկայացուցիչը ժամանելուց անմիջապես հետո ժուռնալիստներին գրավոր հայտարարություն է բաժանում, որի մեջ նշվում է, որ ինքը Թեհրանում բանակցություններ է վարելու այնպիսի բազայի վերաբերյալ, որը կարող էր ստեղծել իր ներկայացրած բանկը՝ իրանական նավթարդյունաբերության աշխատանքի վերականգնման համար։

Գարների ժամանման կապակցությամբ «Քեյհան» թերթը նշում է, որ «Իրանական կառավարությունը չի կարող անել ոչ մի բացառություն և դուրս գալ նավթարդյունաբերության ազգայնացման վերաբերյալ մեջլիսի ընդունած օրենքի սահմաններից»[1]։

[1] «Քեյհան», 11 փետրվարի, 1952 թ.։

Երբ ամերիկյան մենաշնորհատերի բոլոր առաջարկները այս ուղղությամբ մնում են ապարդյուն, և երբ մեկ ընդմիշտ համոզվում են, որ Իրանի ժողովուրդը անհողդողդ է այս հարցի նկատմամբ, Բայց ամերիկյան մենաշնորհատերը, միանալով անգլիական նավթային մենաշնորհատերերին, ուժեղ պայքար են ծավալում իրանական նավթի պետականացման օրենքի դեմ։ Նրանք մինչև անգամ հեղաշրջում են կազմակերպում, օգնում են գեներալ Զահեդիին, տապալում Մոսադեղի օրինական կառավարությունը, և, վերջապես, այս բոլոր մեքենայությունների որպես հետևանք 1954 թ. սեպտեմբերին Թեհրանում իրանական կառավարության և միջազգային կոնսորցիումի միջև ստորագրվում է երկրի նավթային հարստությունների շահագործման վերաբերյալ «համաձայնագիրը»։

Այս «համաձայնագրի» ստորագրումը իրանական ժողովրդական լայն մասսաների մեջ պայթուցիկ առաջացրեց։ Դեմոկրատական բոլոր կազմակերպությունները անխտիր, և այդ թվում «Ազգային դիմադրության շարժումը», «Իրանի ժողովրդական պարտիան», «Երրորդ ուժի պարտիան», «Իրան» պարտիան և ուրիշներ, բազմաթիվ հայտարարություններ հրատարակեցին «համաձայնագրի» կնքման դեմ։ Կառավարությունը, երկրում անընդհատ ծավալվող դժգոհությունը կանխելու նպատակով, դիմեց վարչական միջոցների, մինչև անգամ կեղծ «փաստաթղթերի» հիման վրա «կոմունիստական գործունեության» մեջ մեղադրեց այն անձանց, ովքեր հանդես էին գալիս նավթի վերաբերյալ «համաձայնագրի» դեմ։ Չնայած նրան, որ մեջլիսի շատ պատգամավորներ ու սենատորներ դեմ էին նավթային հիշյալ «համաձայնագրին», բայց և այնպես չհամարձակվեցին բացեիբաց արտահայտվել այդ մասին։ Եվ այսպիսով, տեռորի, վախի ու սարսափի պայմաններում էր, որ մեջլիսում և ապա սենատում «վավերացվեց» տխրահռչակ այդ «համաձայնագիրը»։

Մյուս կողմից՝ այս «համաձայնագրի» կողմնակիցների շրջանում ստորագրման լուրը բոլորովին այլ կերպ ընդունվեց։ ԱՄՆ-ի պրեզիդենտը, Իրանի շահը և Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստրը շնորհավորական հեռագրեր փոխանակեցին։ «Նյու-Յորք Թայմըս» թերթը այս «համաձայնագրի» ստորագրումը որակեց որպես արևմտյան դիվանագիտության խոշոր հաղթանակ։ Իսկ Իրանի կառավարական շրջաններում կաշվից դուրս էին գալիս ժողովրդին համոզելու համար, թե այս «համաձայնագրի» շնորհիվ իրանական նավթը համաշխարհային շուկաներում ձեռք կբերի իր նախկին դիրքը, ապա երկրի եկամուտները անհամեմատ կաճեն, հետևաբար և երկիրը «կփրկվի» այժմյան տնտեսական ծանր դրությունից։

Իրանական նոր կառավարության առաջ քաշած այս փաստարկումները, որոնք ամենևին չէին համապատասխանում իրականությանը, չեն կարող դիմանալ ոչ մի անկաշկանդ քննադատության։

Քննենք «համաձայնագրին» վերագրվող առավելությունները, հիմք ընդունելով հետևյալ չորս չափանիշները[1]։

Առաջին՝ պետական բյուջեի օգուտը նավթարդյունաբերությունից: Անգլո-իրանական նավթային ընկերության կողմից իրանական կառավարությանը վճարված ամենաբարձր կոնցեսիոն վճարը եղել է (1948—1949) 30 միլիոն դոլլար։ Այդ տարին պետական բյուջեն եղել է 300 միլիոն դոլլար, ուստի, օտարերկրյա կապիտալի կողմից շահագործվելու պայմաններում, նավթարդյունաբերությունից հասնող եկամուտը կազմել է տարեկան պետական բյուջեի միայն 10 տոկոսը, այն էլ ամենաբարեհաջող տարին։

Երկրորդ՝ նավթարդյունաբերության բաժինը ազգային եկամուտի մեջ: Իրանի ազգային եկամուտի մասին թեև վիճակագրական ճշգրիտ տվյալներ չկան, սակայն կան մոտավոր ենթադրական հաշվումներ։ ՄԱԿ-ի կողմից 1952 թվականին հրատարակված միամյա վիճակագրական տեղեկագրի տվյալների համաձայն, վերջին տարիների ընթացքում Իրանի ազգային միջին տարեկան եկամուտը եղել է 1800 միլիոն դոլլար։ Հարց է ծագում, թե նավթարդյունաբերությունն ի՞նչ համամասնությամբ է իր մասնակցությունը բերում ազգային եկամուտում։ Եթե նույնիսկ Անգլո-իրանական նավթային ընկերության բանվորների թիվը հաշվենք 100 հազար (թեև նորմալ տարիներին մաքսիմումը 60 հազարից չի անցել), և եթե յուրաքանչյուր բանվորի տարեկան եկամուտը հաշվենք, դարձյալ բարձր նորմաներով, 500 դոլլար, ապա կստացվի 50 միլիոն դոլլար, այսինքն այն գումարը, որ նավթարդյունաբերությունից հասնում է Իրանի բանվորությանը որպես աշխատավարձ։ Այնուհետև, նույնպես վերջին տվյալներից ելնելով, եթե նավթային ընկերության կողմից տեղական շուկայում կատարված ուղղակի և անուղղակի գնումների ընդհանուր արժեքը հաշվենք 20 միլիոն դոլլար և այս բոլորը գումարենք վերևում նշված կոնցեսիոն վճարին, ապա դուրս կգա, որ նավթարդյունաբերությունն ազգային ընդհանուր եկամուտին մասնակցում է 100 միլիոն դոլլարով, որը կազմում է ընդհանուրի 6 տոկոսը միայն։

Երրորդ՝ աշխատանքով ապահովելու հարցը: Իրանի վարձու աշխատողների թիվը հաշվվում է ավելի քան 5 միլիոն։ Նավթարդյունա-

[1] Այս մասին տվյալներ քաղել ենք՝ The Nation, New York, Sept. 11, 1954, pp. 209—211.

բերության մեջ, ինչպես նշել ենք, զբաղված է եղել առ-առավելն 100 հազար մարդ, որ նշանակում է երկրի աշխատավորների ընդհանուր թվի չնչին տոկոսը միայն։

Չորրորդ՝ նավթարդյունաբերության դերը երկրի ընդհանուր էկոնոմիկայում։ Իրանական ժողովրդի մեծամասնությունը, փաստորեն 85 տոկոսը, ապրում է պրիմիտիվ գյուղատնտեսության պայմաններում, հետևաբար նավթարդյունաբերությունից անմիջական ոչ մի օգուտ նրան չի հասնում, հատկապես երկրի սոցիալ-տնտեսական ներկա հարաբերությունների առկայությամբ։

Այս բոլորից հետևում է, որ Իրանի ներկա տնտեսական աղետալի դրությունը հետևանք չէ երկրի նավթային հարստությունների ազգայնացնելու կապակցությամբ ձեռնարկված գործողությունների, ինչպես միտումնավոր կերպով ուզում են վերագրել համաշխարհային նավթի մոնոպոլիստները և նրանց հնազանդ ծառա Իրանի նոր կառավարության ղեկավարները։ Ճիշտ է, որ երկրի էկոնոմիկան և պետական բյուջեն շատ աննախանձելի դրության մեջ են, սակայն այս հանգամանքն վերագրել իրանական նավթի ազգայնացմանը, այդ կնշանակի ամենակոպիտ կերպով խեղաթյուրել իրականությունը։ Իրանի տնտեսական վատ դրության պատճառներն ավելի խոր արմատներ ունեն։ Երկրի աղքատությունն հետևանք է գոյություն ունեցող սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների։

Իսկ ինչո՞ւ Մոսադեղի կառավարությունը Իրանի նավթի ազգայնացումից հետո չկարողացավ նավթարդյունաբերությունը վերակազմակերպել և իրանական նավթը դուրս բերել համաշխարհային շուկա։

«Նյու-Յորք Թայմս»-ի 1953 թ. օգոստոսի 26-ի համարում լույս տեսած մի հոդվածից պարզվում է, որ Իրանի նավթի ազգայնացման կապակցությամբ մոնոպոլիստներին անհանգստացնում էր ոչ թե Անգլո-Իրանական նավթային ընկերությանը հասանելիք կոմպենսացիայի հարցը, որքան համաշխարհային շուկաներում նավթի գների վրա հավանական անդրադարձումը այն դեպքում, երբ Մոսադեղի կառավարությանը հաջողվեր արտահանել իր երկրի նավթը[1]։ Այնուհետև, նույն թվականի օգոստոսի 30-ի համարում հրապարակված մի ուրիշ հոդվածում ասվում էր, որ եթե իրանական նավթը, կարտելներից անկախ, կարողանար մուտք գործել համաշխարհային շուկաները, ապա այդ ժամանակ նավթի համաշխարհա-

[1] New York Times, August 25, 1953.

յին գների վրա անդրադարձումը պիտի լիներ չափազանց աննպաստ[1]։ Ճիշտ իրոք, ելնելով այս կարգի մտավախություններից, նավթի միջազգային կարտելներն արգելեցին Իրանի նավթի մուտքը համաշխարհային շուկա։

Ոչ մի տարակույս, որ Զահեդիի կառավարական հեղաշրջումը կապված էր Իրանի նավթի հարցի հետ։ Փաստեր կան, որ հեղաշրջումը կատարվեց այն ժամանակ, երբ Մոսադեղին հաջողվել էր ճապոնիային վաճառել 3 միլիոն դոլլարի արժողությամբ նավթ, և որ նույն նպատակով իտալական և ուրիշ կառավարությունների հետ բանակցությունների մեջ էր մտել[2]։

Նո՞ր «համաձայնագրի» մասին հրապարակված տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ այդ «համաձայնագրի» հիմքը կազմել են համարյա նույն ստրկացուցիչ պայմանները, որոնք Անգլո-իրանական նավթային ընկերության կողմից առաջարկվում և իրանական ժողովրդի կողմից կտրականապես մերժվում էին[3]։ Այսպես, օրինակ՝ Անգլո-Իրանական նավթային ընկերության կոնցեսիայի ժամկետն էր մինչև 1993 թվականը. կոնսորցիումին շնորհելով 25 տարվա ժամկետ պլյուս 15 տարով (երեք անգամ հինգ տարով) ժամկետը երկարաձգելու իրավունք, ստացվում է նույն 1993 թվականը։ Այնուհետև, «համաձայնագրի» մյուս պայմանների քննարկումից պարզվում է, որ նավթահանման, մշակման, արտահանման և վաճառման բոլոր գործառնությունները ղեկավարելու է կոնսորցիումը և որ վարչության մեջ, բացառությամբ երկու իրանական ներկայացուցիչների, մյուս բոլոր ղեկավար անդամները լինելու են օտարերկրացիներ։ Վերջապես, կոնցեսիոն վճարի հիմք է ընդունվել 50 տոկոսը։ Բայց չէ՞ որ այս երկրի նավթային հարստությունները ազգայնացնելու ժամանակ Անգլո-Իրանական

[1] Idem, August 30, 1953.

[2] Իրանական նավթը գնելու ամենաշահավետ առաջարկն արեց ամերիկացի Ա. Ի. Դեյվիս անունով մի ֆինանսիստ «Տեկոնհոմա» ընկերության կողմից՝ Տեխաս նահանգի Դալլաս քաղաքից։ Դեյվիսը ցանկանում էր գնել մինչև 1,5 միլիոն տոննա անմշակ նավթ, արժեքը վճարել Իրանում ամերիկյան դոլլարով, փոխադրությունը գնորդի հաշվին։ Նույն ամսին ամերիկացի այս ֆինանսիստը առաջարկում էր Իրանի կառավարության ցանկության դեպքում, տրամադրել նավթային տեխնիկներ և մասնագետներ՝ անգլիացիներին փոխարինելու համար։ Սակայն Իրանի ժողովուրդը դեմ էր բոլոր տեսակի օտարերկրյա մասնակցությանը։

[3] Այսպես են խոստովանում մինչև անգամ իրենք՝ նավթային խոշոր մոնոպոլիստների ներկայացուցիչները. տե՛ս World Petroleum, Sept. 1954, pp. 50—57.

նավթային ընկերությունն առաջարկել էր այս նույն պայմանը, որը իրավացիորեն մերժվել էր։ Այստեղ ընթերցողի ուշադրությունը պետք է հրավիրել այն բանի վրա, որ 50 տոկոս կոնցեսիոն վճարի համաձայնությունը՝ դա կեղծ «զիջում» է, քանի որ դրա մեջ են մտնում նաև պետական հարկերը, մաքսային և բոլոր տեսակի այլ տուրքերը, ուստի կոնցեսիոն վարձի աճով չափը իմանալու համար, պետք է հանել նշված հոդվածները։

Բացի այդ, «համաձայնագրի» բացասական կողմերից պետք է համարել նաև այն, որ իրանական կառավարությունը պարտավորվում է Անգլո-Իրանական նավթային ընկերությանը վճարել (10 տարվա ընթացքում), որպես փոխհատուցում, 25 միլիոն ֆունտ ստերլինգ, այնուհետև այն, որ սարքավորումների ամորտիզացման դիմաց շահերից պիտի հանել տարեկան 6,7 միլիոն ֆունտ ստերլինգ։ Այս բոլորից հետո դժվար է հասկանալ, թե վերջիվերջո առաջին տասը տարիների ընթացքում ի՞նչ եկամուտ է ստանալու իրանական կառավարությունը երկրի նավթային հարստությունների շահագործումից։

Կոնսորցիումին մասնակցում են՝ Անգլո-Իրանիան Օյլ Կոմպանի (այժմ Բրիտիշ Պետրոլեում), որի բաժինը կազմում է 40 տոկոս, Ռոյըլ Դեչ Շել՝ 14 տոկոս, Կոմպանի Ֆրանսեզ դե պետրոլ՝ 6 տոկոս, իսկ մնացած 40 տոկոսը հավասար չափով պատկանում է հետևյալ հինգ ամերիկյան ընկերություններին՝ Ստանդարդ Օյլ Կոմպանի օֆ Նյու Ջերսի, Սոկոնի — Վակուում Օյլ Կոմպանի, Ստանդարդ Օյլ Կոմպանի օֆ Կալիֆորնիա, Գըլֆ Օյլ Կորպորեյշն և Տեկսաս Կոմպանի։ Կոնսորցիումը գործելու է երկու նոր ընկերությունների միջոցով, որոնք գրանցվել են Հոլլանդիայում[1]։

Այս բոլորի քննարկումից պարզվում է, որ Զահեդիի կառավարությունը երկրի նավթային հարստությունների շահագործումը հանձնեց օտարերկրացիներին և այն էլ այնպիսի պայմաններով, որոնց դեմ իրանական ժողովուրդը երեք տարի շարունակ համառ և պատվավոր պայքար մղեց։

Սակայն սա մի էտապ է օտարերկրյա ազդեցությունից ազատագրվելու համար իրանական ժողովրդի պայքարի պատմության մեջ։ Զահեդիներ և Հուսեյն Ալաներ կգան ու կգնան, բայց մի օր ժողովուրդն իր ճակատագիրը նորից իր ձեռքը կվերցնի ու Անգլո-

[1] Iraanse Aardolie Exploratie en Productie Maatschappij, N. V. (*Նավթահետախուզական և նավթահանման իրանական ընկերություն*), և Iraanse Aardolie Raffinage Maatschappij, N. V. (*Իրանական նավթավերամշակման ընկերություն*)։

Իրանական ընկերությանը լիկվիդացնելու և երկրի նավթային հարստությունները ազգայնացնելու Մոսադդըղի կառավարության փորձը դաս կծառայի նույն կարգի սխալները չկրկնելու համար։ Բայց չի կարելի ասել, որ իրանական ժողովրդի այդ պայքարը իզուր է անցել։ Այդ պայքարում ձեռք բերված ամեն մի հաջողություն միաժամանակ վկայում է այն մասին, որ այլևս ժողովուրդներին չի կարելի անցյալի նման ստրկության մեջ պահել։

ԿԱՐԵՎՈՐ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

ԻՐԱՔ

1939 թվականի սեպտեմբերին, անգլո-իրաքյան դաշնագրի համաձայն, Իրաքի կառավարությունը խզեց իր դիվանագիտական հարաբերությունները Գերմանիայի հետ։ Պատերազմի առաջին երկու տարիներին Իրաքում աչքի ընկնող իրադարձություններ տեղի չունեցան։ 1940 թվականի մարտին պրեմյեր-մինիստր Նուրի-էս-Սայիդին փոխարինեց ռադիկալների լիդեր Ռաշիդ Ալի էլ Գայլանին։

Նոր պրեմյեր-մինիստրը հայտնի էր իր հակաանգլիական տրամադրություններով։ Նա սկսեց պրո-գերմանական քաղաքականություն վարել, մինչև անգամ Իտալիան պատերազմի մեջ մտնելուց հետո դեմ եղավ այս վերջինի հետ դիվանագիտական հարաբերությունները խզելու գաղափարին։ Շատ չանցած, 1941 թվականի հունվարին, Անգլիայի ճնշման տակ Ռաշիդ Ալին տապալվեց, և նրա տեղը պրեմյեր-մինիստրի պաշտոնին նշանակվեց գեներալ Տահա-էլ Հաշիմին։

Նույն թվականի ապրիլի 4-ին, առանցքի պետությունների աջակցությամբ, Ռաշիդ Ալին և բանակի չորս գնդապետներ կառավարական հեղաշրջում կազմակերպելով, տապալեցին Տահայի կաբինետը։ Բրիտանական ռազմական իշխանություններն իսկույն ևեթ Իրաքի իրենց կայազորն ուժեղացրին, Հնդկաստանից Բասրահ փոխադրելով մեծ թվով բրիտանական զինվորներ։ Ռաշիդ Ալիի կողմնակիցների և բրիտանական ուժերի միջև ընդհարումներ սկսվեցին նույն տարվա մայիսին։ Ռաշիդ Ալին պաշտպանության մինիստր Սայիդ Նաջի Շավքաթին ուղարկեց Անկարա գերմանական դեսպան Ֆոն Պապենից օգնություն խնդրելու համար։ Առանցքի

պետությունները հարկ եղած օգնությունը չկարողացան ցույց տալ։ Շատ չանցած, անգլիական ուժերը կարողացան Ռաշիդ Ալիի ապստամբությունը խեղդել արյան մեջ։

1941 թվականի հոկտեմբերին նորից պրեմյեր-մինիստր նշանակվեց հայտնի անգլիասեր Նուրի-էս-Սայիդը։

1942 թվականին Իրաք հասավ ամերիկյան ռազմական միսիան։ Պատերազմի հաջորդ տարիներին կարևոր իրադարձություններ տեղի չունեցան, սակայն լուռ պայքար էր մղվում անգլիական և ամերիկյան իմպերիալիստների միջև թե՛ Միջ-Իստ Սըպլայց Սենտըր կազմակերպության ներսում և թե՛ առհասարակ Բաղդադի քաղաքական կյանքում։ Անգլիական իմպերիալիզմը հովանավորում էր Նուրի-էս-Սայիդի կողմից առաջ քաշված Արաբական Լիգա և «Մեծ Սիրիա» ստեղծելու կրկնակի գաղափարները, հույս ունենալով, որ Հաշիմի դինաստիայի գլխավորությամբ այդ գաղափարների իրագործումը պատերազմից հետո անգլիական իմպերիալիզմի համար լավագույն հենարան կդառնա Մերձավոր Արևելքի երկրներում գերիշխանությունը պահպանելու համար։ Պարզ է, որ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները հանդես էին գալիս այն ամենի դեմ, ինչը անգլիական իմպերիալիզմի դիրքերը Մերձավոր Արևելքում ամրապնդելու նպատակ էր հետապնդում։

Հետագայում, 1945 թվականի մայիսին, պրեզիդենտ Տրումենի անձնական հրավերով, Իրաքի ռեգենտը այցելում է Վաշինգտոն։ Այդ այցելության առաջին հետևանքը եղավ Իրաք-ամերիկյան հարաբերությունների ամրապնդումն ի հաշիվ անգլիականի, այնուհետև հետագա տարիներին ամերիկյան «4-րդ կետի» կիրառումը Իրաքում։ Այդ նույն տարին Իրաքի ամերիկյան դիվանագիտական միսիան վերակազմակերպվում է դեսպանության, նույնը կատարվում է Վաշինգտոնի Իրաքի դիվանագիտական ներկայացուցչությունում։

ՍԻՐԻԱ ԵՎ ԼԻԲԱՆԱՆ

Երբ ֆրանսիական պառլամենտը մերժեց հաստատել 1936 թվականի ֆրանս-սիրիական դաշնագիրը, Սիրիայի քաղաքական շրջաններում մեծ հուզում առաջացավ։ Այդ դաշնագրով նախատեսվում էր ճանաչել Սիրիայի անկախությունը։ Իրար հետևից կառավարական ճգնաժամեր տեղի ունեցան, մինչև որ 1939 թ. հուլիսի 7-ին Ֆրանսիայի ճնշման տակ Սիրիայի պրեզիդենտը իր պաշտոնից հրաժարվեց։ Նույն թվականի հուլիսի 10-ին Ֆրանսիայի գերագույն կոմիսար Գաբրիել Պյուոն, վերացրեց կոնստիտուցիան, ցրեց

պառլամենտը և նշանակեց քաղաքական խորհուրդ, որը կոչված էր երկիրը կառավարելու ֆրանսիական իշխանությունների հսկողությամբ։ Միաժամանակ Ջեբել Դրուզը, Լաթակիան և Ջեզիրայի հյուսիս-արևելյան շրջանը դեկրետով անջատեց և ենթարկեց այդ նպատակի համար կազմված ֆրանսիական վարչությանը։ Այնուհետև, նա սկսեց ուժեղ պայքար ծավալել տեղական բոլոր պրոգրեսիվ կազմակերպությունների, այդ թվում, հատկապես, կոմունիստական պարտիայի դեմ։

Ահա այսպես էր իրերի դրությունը Սիրիայում երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին։

Նույնպիսի միջոցառումների դիմեցին նաև Լիբանանում, թեև պրեզիդենտը, որպես ֆրանսիական իմպերիալիզմի հլու կամակատար, մնաց իր պաշտոնում։ Սակայն, կառավարական կաբինետը վերացվեց և նրա փոխարեն նշանակվեց միանձնյա քարտուղար, որը երկիրը կառավարում էր բյուրոկրատիայի օգնությամբ և ֆրանսիական իշխանությունների հովանավորությամբ։

Թեև ֆրանսիական օկուպացիոն ուժերի նկատմամբ տեղական ժողովուրդը բացահայտ դիմադրություն չէր ցուցաբերում և չէր էլ կարող ցուցաբերել, սակայն ժողովրդական լայն մասսաների ցասումն անսահման էր։ Ժողովրդի հիշողության մեջ դեռևս թարմ էին առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին արևմտյան իմպերիալիստների կողմից տրված խոստումները, որոնցից և ոչ մեկը չիրականացվեց։ Ֆրանկո-թուրքական նախաձեռնությամբ Սիրիայի տերիտորիայից դեռևս նոր էր անջատվել Ալեքսանդրետայի սանջակը։ Դեռևս շարունակվում էր արևմտյան իմպերիալիստների լուծը Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրներում։ Այս բոլորը վառ էին պահում արաբ ժողովրդի ատելությունը եվրոպական իմպերիալիստների նկատմամբ։

Այս տեսակետի օգտին է խոսում այն փաստը, որ Ֆրանսիայի անկումից (1940 թ. հունիսին) և Վիշիի կառավարության հաստատումից հետո, երբ Սիրիայում և Լիբանանում այդ կառավարության ներկայացուցիչ գեներալ Դենցը առանցքի տերությունների ներկայացուցիչներին բոլոր հնարավորությունները տալիս էր Մերձավոր Արևելքում իրենց քայքայիչ գործունեությունը կատարելու համար, արաբների ստվար մասսան և ոչ մի դեպքում չհամագործակցեց։ Արաբները հավասարապես հակակրում էին թե՛ առանցքի իմպերիալիստներին և թե՛ դաշնակից իմպերիալիստներին։

Վիշիի իշխանություններն բոլոր հնարավորություններն ընձեռել էին գերմանա-իտալական իմպերիալիստներին՝ Սիրիա-Լի-

բանակում իրենց պրոպագանդայի օջախ և հետագա հարձակումների հենարան սարքելու համար։ 1940 թ. օգոստոսին Բեյրութ հասավ զինադադարի գերմանա-իտալական հանձնաժողովը։ Դրան հետևեցին մի շարք այլ հանձնաժողովներ, պաշտոնական ու կիսապաշտոնական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, տեխնիկներ և տուրիստներ։ Գերմանական արտաքին գործերի մինիստրության՝ Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների բաժնի վարիչ Հեր Ֆոն Հենտիգը իր գործունեության կենտրոնը հաստատեց Բեյրութում։ Պարզ է, որ այս դրության առջև նույնպես դաշնակից պետությունները երկար ժամանակ անտարբեր չէին կարող մնալ։ Ուստի, 1941 թ. հունիսի 8-ին, բրիտանական և «ազատ Ֆրանսիայի» ուժերը միասին հարձակվեցին Սիրիայի ու Լիբանանի վրա՝ այս երկրները առանցքի տերությունների ազդեցությունից ազատելու համար։ Նույն թվականի հուլիսի 14-ին զինադադար կնքվեց։ Սիրիան և Լիբանանը, որոնք նույնպես մտան բրիտանական միջինարևելյան հրամանատարության գոտու մեջ, օկուպացիայի ենթարկվեցին բրիտանական 9-րդ բանակի կողմից։ Այս երկրները տնտեսապես ևս ներգրավելու համար, բրիտանացիները նրանց մտցրեցին ստեռլինգ բլոկի գոտու մեջ։

Կռվի ժամանակ Անգլիայի և «ազատ Ֆրանսիայի» ուժերի հրամանատարությունները արաբ ժողովրդին խոստացան վերահաստատել նրա անկախությունը, ուստի Վիշիի կառավարության և առանցքի պետությունների գերիշխանությունից ազատվելուց հետո Սիրիայի և Լիբանանի ժողովուրդների և այսպես ասած «ազատագրող» իշխանությունների միջև նոր փոխհարաբերություններ ստեղծվեցին։

Այդ նոր փոխհարաբերությունների հիմքում էին, մի կողմից՝ արաբ ժողովրդի պահանջը, որ «ազատագրող» իշխանությունները հարգեն անկախության մասին իրենց արած խոստումները, մյուս կողմից՝ «ազատ Ֆրանսիայի» ներկայացուցիչների դիմադրությունը, որոնք խուսափում էին կռվի պայմաններում արված այդ կեղծ խոստումները կատարելուց և, վերջապես, երրորդ կողմից՝ այն փորձերը, որ բրիտանական իշխանությունները, ելնելով Ֆրանսիայի դիրքերը Մերձավոր Արևելքում թուլացնելու և արաբների մոտ իրենց վարկը ուրիշի հաշվին բարձրացնելու կրկնակի ցանկություններից, պնդում էին հեռացնել ֆրանսիական զորքերը, սակայն, միևնույն ժամանակ, շարունակում էին իրենց ուժերը պահել այս երկրներում։

Այս դրության հանդեպ չէր կարող երկար ժամանակ անտարբեր մնալ տեղական ժողովուրդը, որը հանդես գալով ֆրանսիական և անգլիական օկուպացման դեմ, բարձրացրեց անկախության համար պայքարի դրոշը։

ՍԱՈՒԴՅԱՆ ԱՐԱԲԻԱ

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Սաուդական Արաբիան չեզոք մնաց։ Պատերազմի, հատկապես սկզբի տարիներին, ամերիկյան իմպերիալիզմը Սաուդական Արաբիայում այժմյան ազդեցությունը դեռևս ձեռք չէր բերել, իսկ անգլիական իմպերիալիզմի ազդեցությունն այնքան ուժեղ չէր, որքան ծովափնյա մյուս շրջաններում։ Այդուհանդերձ, Սաուդական Արաբիան, ի տարբերություն Թյուրքիայի, երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ իր չեզոքությամբ ավելի շատ հակվում էր դաշնակից պետությունների կողմը։

Լինելով չեզոք պետություն, Սաուդական Արաբիայում պատերազմի տարիներին մեծ հետաքրքրող իրադարձություններ տեղի չունեցան, եթե չհաշվենք այն, որ ամերիկյան իմպերիալիզմն սկսեց այս երկիրը ոտք դնել հենց այդ տարիներին։

Մինչև 1940 թվականը Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները Սաուդական Արաբիայի հետ նույնիսկ դիվանագիտական հարաբերություններ չէին հաստատել։ Ոչ Ջիդդայում (գլխավոր նավահանգիստ և Սաուդական Արաբիայի արտաքին գործերի մինիստրության կենտրոն) և ոչ էլ Էր-Ռիյադում (մայրաքաղաքը) չկային ԱՄՆ-ի դիվանագիտական ներկայացուցիչներ։ Սկսած 1933 թվականից, ամերիկյան նավթային մոնոպոլիստները Սաուդական Արաբիայում գործում էին առանց իրենց կառավարության պաշտոնական պաշտպանության։ Սակայն, այդ ժամանակ ամերիկյան նավթային մոնոպոլիստների գործունեությունը դեռևս սահմանափակվում էր հետախուզական աշխատանքներով, ուստի պետական դեպարտամենտի միջամտությունը, հենց իրենց՝ նավթայինների կողմից դիտվում էր ոչ անհրաժեշտ և նույնիսկ վնասակար, որովհետև այդ հանգամանքը կարող էր գրավել անգլիական նավթային խմբավորումների ուշադրությունը։

Պատերազմի տարիներին, Սաուդական Արաբիայում գործող ամերիկյան նավթային ընկերությունը՝ Արաբիան Ամերիկըն Օյլ Կոմպանին, իր դիրքերը ուժեղացնելու համար, օգտվելով այս երկրի ծանր ֆինանսական դրությունից, Իբն Սաուդին առաջարկում է

30 միլիոն դոլլարի վարկ բաց թողնել ընկերության օգտին արվելիք մի շարք առանձնաշնորհումների դիմաց։ Ու, որովհետև Արաբիան Ամերիկըն Օյլ Կոմպանին այդ ժամանակ համապատասխան դումարներ չուներ, ընկերությունն իսկույն եթ իր ներկայացուցչին ուղարկում է Վաշինգտոն, որտեղ նրան հաջողվում է 1941 թ. ապրիլին այդ փոխառությունը կատարել տալ պետական բյուջեից, որ, այլ խոսքով, նշանակում է՝ նավթային մոնոպոլիաների օգտին արտոնություններ ձեռք բերելու համար բեռը բարձել ամերիկյան հարկատուի վզին։ Հետագայում, նոր առանձնաշնորհումներ ձեռք բերելու համար Արամկոյի ղեկավարներին հաջողվում է պետական դեպարտամենտին համոզել Սաուդյան Արաբիային ևս լենդ-լիզ շնորհել, մի բան, որ օրինական չէր, քանի որ այս երկիրը պատերազմի մեջ չէր գտնվում, ուստի դրանից օգտվելու իրավունք չուներ։

ԱՄՆ-ից հաճախակի ֆինանսական օգնություն ստանալով, Իբն Սաուդը վերջիվերջո ընկավ ամերիկյան իմպերիալիզմի ճանկերի մեջ։ Ամերիկյան իմպերիալիզմի ներթափանցումը Սաուդյան Արաբիա սկսեց ավելի դյուրին դառնալ։ Շատ չանցած, 1943 թվականին, ամերիկյան հրամանատարությունը անհրաժեշտ գտավ Մերձավոր Արևելքում ստեղծել մի մնայուն հզոր ռազմա-օդային բազա։ Ճիշտ է, պատերազմի տարիներին ամերիկացիները Աբադանում իրենց համար կառուցել էին մի հսկա օդանավակայան, սակայն նրանք գիտեին, որ երկար ժամանակ այդ իրենց ձեռքում չեն կարող պահել, ուստի Պարսից ծոցի ափում՝ Դահրանում, որտեղ գտնվում է Արաբիան-Ամերիկըն Օյլ Կոմպանիի կենտրոնատեղին, կառուցեցին մի վիթխարի օդային բազա։

Դահրանի օդանավակայանը, որը արտասահմանում գտնվող ամերիկյան օդանավակայաններից ամենախոշորն ու կատարելագործվածն է, ամերիկյան ժողովրդի վրա նստեց 4 միլիոն դոլլար։

Ծավալելով ներթափանցումը Սաուդյան Արաբիա, ամերիկյան իմպերիալիզմն սկսեց միջամտել նաև երկրի տնտեսության այլ ասպարեզներում։ 1942 թվականից Սաուդյան Արաբիայում սկսեց գործել «ամերիկյան գյուղատնտեսության միսիան», որը առերևույթ խորհրդատու մարմին էր հանդիսանում, սակայն իրականում ձգտում էր վերահսկողի դիրք ձեռք բերել երկրի գյուղատնտեսության մեջ։ 1943 թվականին գեներալ Ռոյսի գլխավորությամբ էր-Ռիյադ է ժամանում ամերիկյան զինվորական միսիան, որին հաջողվում է Սաուդյան Արաբիայի բանակը մարզելու գործը իր վրա վերցնել։ Նույն տարին, ամերիկյան իշխանությունների

հատուկ հրավերով, Իբն Սաուդի որդիներից երկուսը՝ էմիր Ֆայսալը և էմիր Խալիդը այցելում են Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները։

Արդեն 1945 թվականի սկզբներին Սաուդյան Արաբիայի կախումը ամերիկյան իմպերիալիզմից այնպիսի աստիճանի էր հասել, որ Իբն Սաուդը, որը իշխանության գլուխ անցնելուց ի վեր երկրից չէր հեռացել, հարկադրված եղավ գնալ Եգիպտոս՝ Ալեքսանդրիայի ջրերում կանգնած ամերիկյան ռազմանավի վրա ԱՄՆ-ի պրեզիդենտի հետ հանդիպում ունենալու համար։ Այդ հանդիպումից քիչ հետո, 1945 թ. մարտի 1-ին, Սաուդյան Արաբիան պատերազմ հայտարարեց Գերմանիայի դեմ։ Դա ավելի շուտ ձևական բնույթ ուներ, քանի որ պատերազմն արդեն մոտենում էր իր վախճանին և, բացի դրանից, Սաուդյան Արաբիան չէր էլ կարող վճռական ազդեցություն գործել պատերազմի ընթացքի վրա։ Հետագա իրադարձությունները ցույց տվին, որ այդ արվեց նրա համար, որպեսզի ինչպես մի շարք այլ երկրներ, Սաուդյան Արաբիան նույնպես իրավունք ձեռք բերեր Միավորված Ազգերի Կազմակերպության մեջ մասնակցելու և, այդպիսով, այդ կազմակերպությունում ԱՄՆ-ի կողմնակիցների թիվն ավելացնելու համար։

ԵԳԻՊՏՈՍ

Երբ երկրորդ համաշխարհային պատերազմն սկսվեց, Եգիպտոսը ազգային անկախություն ձեռք բերելու համար պայքարի մեջ էր գտնվում անգլիական իմպերիալիզմի դեմ։ Բրիտանական դիվանագիտությունը, պալատական շրջանների հետ միասին ձգտում էր ջլատել այդ ժամանակ մեծ ժողովրդականություն վայելող Վաֆդ պարտիայի ուժն ու հեղինակությունը։ Հետապնդելով այդ նպատակը, նա քաջալերում էր հակառակ պարտիաների ստեղծումը և նրանց-ների ամբողջացումը ու հակառակությունը, թշնամանք և անձնական հակակրություն էր սերմանում քաղաքական, նացիոնալիստական շրջաններում և նույնիսկ Վաֆդի ներսում։

Այսպիսի իրադրության պայմաններում, Եգիպտոսի քաղաքական շրջաններում մի տեսակ խառնաշփոթություն էր առաջացել։ Ոմանք համոզված էին, որ պիտի հաղթանակեն առանցքի պետությունները, ոմանք էլ, ընդհակառակը, գտնում էին, որ վերջիվերջո հաղթանակելու են դաշնակից պետությունները։ Սակայն, ժողովրդական լայն մասսաների համակրանքը հակաֆաշիստական կոալիցիայի և Սովետական Միության կողմն էր։

14—143

Պատերազմի տարիներին, հանգամանքներից օգտվելով, անգլիական իմպերիալիզմը Եգիպտոսում ավելի սանձարձակ էր գործում։ 1939 թ. սեպտեմբերին անգլիական իշխանությունները երկրում հայտարարեցին պատերազմական դրություն, գրաքննություն մտցրին, եգիպտական կառավարությանը ստիպեցին դիվանագիտական հարաբերությունները խզել առանցքի պետությունների հետ և, վերջապես, իրենց ձեռքը վերցրին երկրի հաղորդակցության բոլոր միջոցները։ Եգիպտոսը դարձավ Մեծ Բրիտանիայի գլխավոր բազան Մերձավոր Արևելքում։ Հետագայում այդ բազայից օգտվեցին նաև Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները։ Եգիպտական տերիտորիայում օտարազգի զինվորների թիվը հասնում էր կես միլիոնի։ Այնտեղ կային՝ բրիտանական, հնդկական, ավստրալիական, նոր զելանդական, հարավ-աֆրիկական, լեհական, չեխական, հունական, հարավսլավիական, ամերիկյան և այլ ազգերի պատկանող զինվորներ։ Կահիրեն դարձել էր ռազմական և քաղաքական կարևորագույն կենտրոնը Մերձավոր Արևելքում։ Ինչպես հայտնի է, Միդլ-Իստ Սըփլայ Սենտրը անգլո-ամերիկյան համագործակցության կենտրոնը գտնվում էր Կահիրեում։ Պատերազմի տարիներին Եգիպտոսում տեղի ունեցան մի շարք շատ կարևոր քաղաքական կոնֆերենցիաներ։ Մերձավոր Արևելքում գործող լենդ-լիզի վարչությունը նույնպես իր կենտրոնը հաստատել էր Կահիրեում։

Երկրի ներքին կյանքում ուշադրության արժանի իրադարձություններից կարելի է նշել պալատականների ու քաղաքական գործիչների միջև տեղի ունեցած պայքարը իշխանություն ձեռք բերելու համար։ Այդ պայքարի մեջ անգլիական իմպերիալիզմը մեծ դեր էր խաղում, ձգտելով իշխանության գլուխ կանգնեցնել իր կամակատար մարդկանց։

Երբ պատերազմ սկսվեց, կառավարության գլուխ էր կանգնած Ալի Մահերը։ Սկզբնական շրջանում նա համագործակցում էր անգլիական իշխանությունների հետ, սակայն, երբ ռազմաճակատներում արձանագրվեցին մի շարք անգլիական անհաջողություններ, Ալի Մահերը, փոխելով իր քաղաքականությունը, սկսեց դիմադրություն ցույց տալ անգլիական իշխանություններին։

Ալի Մահերը երկար չմնաց իր պաշտոնում, անգլիական ճնշման հետևանքով թագավորը նրա փոխարեն պրեմիեր-մինիստր նշանակեց մեկ ուրիշի։ Թեև առանցքի պետությունների կողմնակիցները շարունակեցին գործել, սակայն նրանց չհաջողվեց խանգարել անգլիական գործողությունների ընթացքը, որովհետև անգլիացիների ձեռքում էին գտնվում երկրի ստրատեգիական բոլոր

կետերը, ներքին և արտաքին անվտանգության մարմինները։ Ներքին անվտանգության ղեկավարը անգլիացի էր։ Խառն դատարանի առաջին դատախազը նույնպես անգլիացի էր, ընդհանուրը գտնվում էր անգլիական հսկողության տակ։ Սահմանապահ ուժերի ղեկավարությունը նույնպես գտնվում էր անգլիացիների ձեռքում։

Շարունակելով ջլատել ներքին դիմադրության ուժերը, անգլիական դիվանագիտությունը փոքր ի շատե ժողովրդականություն վայելող Վաֆդի պարտիայի ղեկավարների հետ լեզու գտավ և պարտադրեց թագավորին պրեմիեր-մինիստր նշանակել Մուստաֆա էլ Նահասին։ Նահասը, անգլիական իմպերիալիզմի վաղեմի այդ թշնամին, զարմանալի կերպով հաշտվեց անգլիական իմպերիալիստների կամքին և անվերապահորեն համագործակցեց նրանց հետ։

Այդ տարիներին Վաֆդի շարքերում պատեհապաշտությունը և կաշառակերությունը մեծ չափերի էին հասել։ Վաֆդի ղեկավարության նեխված հատվածը կողմնակից էր անգլիական իմպերիալիզմի հետ գործակցելու, քանի որ, իշխանության գլուխ անցնելով, հնարավորություններ էին ստեղծվում սպեկուլյացիայի, կաշառակերության և հարստացման գործարքներ կատարելու համար։

Այս պայմաններում Վաֆդի պարտիայի կայուն հատվածը Մաքրամ Էբեյդի գլխավորությամբ հեռանալով պարտիայից, կազմում են նոր՝ պարտիա էլ Կուտլա (բլոկ) անունով։ Այս դեպքը բացասաբար է անդրադառնում Վաֆդի և, հատկապես, նրա լիդերի՝ Նահասի հեղինակության վրա։ Կուտլա պարտիան հրատարակում է մի սև գիրք, որտեղ Նահասին և նրա գործակիցներին մերկացնում է որպես կաշառակերների և անգլիական իմպերիալիզմին վաճառվածների։

Նահասի հեղինակության անկումը անգլիական դիվանագիտությանը ստիպում է վերանայել Եգիպտոսի ղեկավարության հարցը։ 1945 թ. հունվարին նոր ընտրություններ են տեղի ունենում և պառլամենտի մեծամասնությունն անցնում է սաադիստների և կոալյականների ձեռքը։

Պատերազմի վերջի տարիներին անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստները ձգտելով հետագայում կազմվելիք Միացյալ Ազգերի Կազմակերպության մեջ իրենց օգտին քվեների թիվն ավելացնել, ստիպում են Եգիպտոսին առանցքի պետությունների դեմ պաշտոնապես պատերազմ հայտարարել։ Մինչ այդ Եգիպտոսը խզել էր իր դիվանագիտական հարաբերությունները առանցքի պետությունների հետ, սակայն պատերազմի մեջ չէր գտնվում։

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրներում շրջադարձային նշանակություն ունեցող իրադարձություններից ուշադրության արժանի են մանդատների լիկվիդացումը, արաբա-հրեական ռազմական ընդհարումները, Իսրայելի պետության ստեղծումը, ֆրանսիական իմպերիալիզմի ազդեցության ընկնումը, անգլիական իմպերիալիզմի դիրքերի թուլացումը, ամերիկյան իմպերիալիզմի ներթափանցման ուժեղացումը և, վերջապես, պրոգրեսիվ տարրերի ղեկավարությամբ ազգային-ազատագրական շարժումների աշխուժացումը, ժողովրդական լայն մասսաների էմանսիպացիան և պայքարի ծավալումը ներքին ու արտաքին ճնշման դեմ։ Այս ընդհանուր փոփոխությունների ֆոնի վրա է, որ զարգացան և շարունակում են զարգանալ այն բոլոր իրադարձությունները, որոնք, շնորհիվ այս երկրների միջազգային աճող նշանակության, մեծ արձագանք են գտնում միջազգային քաղաքական հարաբերություններում։

Հետպատերազմյան տարիներին ստեղծված նոր պայմանների հետևանքով, որի առաջին արտահայտություններից մեկն եղավ Հնդկաստանի նախկին քաղաքական ստատուսի փոփոխությունը, անգլիական դիվանագիտությունը հարկադրված եղավ վերանայել իր ընդհանուր քաղաքականությունն Ասիայի, Մերձավոր և Միջին Արևելքի ու Աֆրիկայի երկրների նկատմամբ։ Հնդկաստանում իրենց դիրքերի զգալի թուլացումը հավասարակշռելու համար, անգլիական քաղաքական շրջանները հետզհետե ավելի ու ավելի համոզվեցին, որ անհրաժեշտ է ուժեղացնել Աֆրիկայի անգլիական գաղութները։ Ֆորեյն Օֆֆիսի քաղաքականության այս նոր կուրսը, համենայն դեպս, չէր նվազեցնում Սուեզի ջրանցքի և նրան շրջապատող ու հարևան արաբական երկրների նկատմամբ անգլիական իմպերիալիզմի շահագրգռվածությունը։ Ճիշտ է, Սուեզի ջրանցքից զրկվելու դեպքում անգլիական իմպերիալիզմի համար հնարավոր էր շրջանցել Աֆրիկայի կոնտինենտը և առանց մեծ ուշացումների պահպանել իր կապը այդ գաղութների հետ, սակայն, Մերձավոր Արևելքից հրաժարվելու դեպքում չէ՞ որ այդտեղ անմիջապես պիտի փոխարիներ մի ուրիշ իմպերիալիստական պետություն և, առաջին հերթին, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները։ Եվ այդ դեպքում ի՞նչ պիտի լիներ այդ շրջանում անգլիական նավթային շահերի վիճակը, որքա՞ն ապահով պիտի լինեին անգլիական ապրանքների համար տեղական շուկաները և Անգլիան Ասիայի հետ կապող ճանապարհների դրությունը։ Հենց սրանով էլ պետք է բացատրել Ֆորեյն Օֆ-

ֆիսի աշխույժ գործունեությունը Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրների հետ առանձին-առանձին դաշինքներ կնքելու և միջպետական կազմակերպություններն ու ծրագրերը հովանավորելու ուղղությամբ։ Այդ ձեռնարկումների թվում կարելի է նշել՝ «Միջին Արևելյան հրամանատարություն» ստեղծելու փորձերը, Մեծ Սիրիայի ծրագիրը, Արաբական Լիգան, անգլո-իրաքյան և անգլո-հորդանանյան դաշինքները և, վերջապես, այդ քաղաքականության ամենավերջին արտահայտությունը՝ Բաղդադի պակտը։ Մերձավոր Արևելքի երկրների նկատմամբ անգլիական շահագրգռվածությունը ընդգծելով, լեյբորիստական կառավարության արտաքին գործերի մինիստր Բեվինը 1948 թ. հունվարի 22-ին հանդես եկավ պառլամենտում, որտեղ ի միջի այլոց նշեց՝ որ Մեծ Բրիտանիայի հարաբերությունները Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրների հետ հիմնված են երկար տարիների տրադիցիայի վրա։ «Ես,— ասել է Բեվինը,— մի քանի անգամ հայտնել եմ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների և այլ պետությունների ներկայացուցիչներին, որ Մերձավոր Արևելքի անդորրությունը համաշխարհային խաղաղության համար շատ կարևոր է, և որ այս շրջանը անգլիական կայսրության ընդհանուր քաղաքականության մեջ ամենակենսական կետերից մեկն է համարվում»։ Նույնանման հայտարարություններով հետագայում հանդես են եկել նաև կոնսերվատիվ կառավարության ղեկավար անդամներ, որոնց թվում՝ Չերչիլը, Իդենը, Մակ Միլլանը, Սելվին Լլոյդը և ուրիշներ։ Հետևաբար, անգլիական իմպերիալիզմի դիրքերը խախտելու բնույթ ունեցող բոլոր իրադարձությունները՝ ինչպես, 1936 թ. անգլո-եգիպտական պայմանագրի վերանայումը, Պաղեստինից անգլիական ուժերի դուրս գալը, Սուեզի ջրանցքի գոտուց հեռանալը, Սուդանի անկախության հռչակումը, Կիպրոսի վերջին դեպքերը և այլն, տեղի են ունենում բրիտանական դիվանագիտության ամենաուժեղ դիմադրության պայմաններում։

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԼԻԳԱՅԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ

Արաբական լիգայի ստեղծմանը նպաստում էին երկու հանգամանք. առաջին՝ համագործակցելու աճող ցանկությունը արաբների մոտ, հատկապես արտաքին հարաբերությունների ասպարեզում, և երկրորդ՝ բրիտանական հովանավորությունը հօգուտ լիգայի ստեղծման։

Եթե նկատի ունենանք իմպերիալիստական պետությունների մոտ տրադիցիա դարձած «բաժանիր և տիրիր» սկզբունքը, ապա ինչո՞վ բացատրել այն փաստը, որ անգլիական իմպերիալիզմը

Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրներում ծավալած իր գործերն ամրապնդելու համար դիմում է արաբական միասնության օգտին գործող այս կողմնակցությունը հովանավորելու քաղաքականությանը:

Ինչպես նշեցինք, առաջին համաշխարհային պատերազմի հետևանքով ստեղծված նոր պայմանները Ֆորեյն Օֆիսին ստիպեցին վերանայել իր ավանդական քաղաքականությունը Արևելքի երկրների նկատմամբ: Հիրավի, այդ թվականներին Մեծ Բրիտանիան ստիպված հրաժարվեց Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունը պաշտպանելու իր ավանդական քաղաքականությունից, առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո որդեգրեց նոր քաղաքականություն, ձգտելով իր հովանավորության տակ ստեղծել արաբական պետությունների ֆեդերացիա: Վերջինս պիտի փոխարիներ նախկին Օսմանյան կայսրությանը, որը մինչ այդ մի տեսակ ապահովության դեր էր հանդիսանում անգլիական կայսրության ճանապարհների վրա Մերձավոր Արևելքի շրջաններում: Ելնելով այս հանգամանքներից, առաջին համաշխարհային պատերազմը դեռ չվերջացած, անգլիական դիվանագիտությունը բանակցությունների մեջ է մտնում Հեջազի Շերիֆ Հուսեյնի հետ, որը այդ թվականներին Հաշեմի դինաստիայի ամենաաչքի ընկնող դեմքն էր: Սակայն, հետպատերազմյան պայմանները թույլ չտվին լրիվ իրագործել արաբա-անգլիական այդ ծրագիրը: Բրիտանական դիվանագիտությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին արաբներին տված իր խոստումներին զուգընթաց խոստումներ էր տվել նաև ֆրանսիական իմպերիալիստներին, ինչպես նաև սիոնիստական կազմակերպությանը՝ Պաղեստինում հրեական ազգային օջախ ստեղծելու կապակցությամբ: Այս երկու հանգամանքները, ինչպես նաև նշված շրջաններում նավթի պաշարները գավթելու կապակցությամբ մղվող պայքարը, վերջապես, Իբն Սաուդի հաջողությունները այն գլխավոր խոչընդոտներն էին, որոնց պատճառով ձախողվեց արաբական Հաշեմի դինաստիայի գլխավորությամբ ֆեդերացիա ստեղծելու ծրագրի իրագործումը: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի առաջին տարիներին, երբ Ֆրանսիան պարտություն կրելու հետևանքով դուրս էր մղվել Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրներից, և դեռ ԱՄՆ-ը մուտք չէր գործել այդտեղ, անգլիական իմպերիալիզմն իր անբաժան տիրապետությունն էր հաստատել այդ երկրներում: Թվում էր, թե արդեն համապատասխան պայմաններ էին ստեղծվել Ֆորեյն Օֆիսի համար իրագործելու իր վաղեմի երազը՝ արաբական երկրների ֆեդերացիայի ծրագիրը: Այս նոր քաղա-

քականության հետ էր կապված նաև արաբական պետությունների 1939 թվականի կոնֆերենցիան, որը հովանավորություն գտավ Լոնդոնի կողմից:

Երբ 1941 թվականին բրիտանական ռազմական ուժերը Վիշիի իշխանություններից Սիրիան և Լիբանանը գրավեցին, փաստորեն Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրներից միայն Սաուդյան Արաբիան և Եմենն էին մնացել անգլիական ազդեցությունից դուրս: Անգլիական դիվանագիտությունն անմիջապես ուզեց օգտվել այս դրությունից ու ստեղծել անգլիական հովանավորության ներքո մի մեծ պետություն և կամ պետությունների ֆեդերացիա: Անգլիական իմպերիալիզմի նախաձեռնությամբ ստեղծվելիք՝ արաբական երկրների այս ֆեդերացիան պետք է լիներ բավական միասնական, որպեսզի կարողանար մերձավորարևելյան բրիտանական կայսերական ճանապարհների պահապանը հանդիսանալ և, միաժամանակ, ոչ այնքան ուժեղ, որպեսզի հետագայում մի օր այդ ֆեդերացիան նույն ճանապարհների համար վտանգ դառնար:

Անգլիական իմպերիալիզմի նենգ դիվանագիտության այս նոր կուրսի առաջին թարգմանը հանդիսացավ արաբների կողմից Իրաքի պրեմյեր-մինիստր Նուրի էս-Սայիդը, որն իր հակումներով հայտնի էր որպես անգլիական օրիենտացիայի ջատագով: 1942 թվականին Նուրի էս-Սայիդը հրատարակեց իր, այսպես կոչված, «Կապույտ գիրքը», որտեղ նրա կողմից մշակված էին արաբական երկրների միավորման ծրագրի ընդհանուր գծերը: Այդ գրքում նախատեսված էր Սիրիան, Լիբանանը, Պաղեստինը, Անդրհորդանանը և Իրաքը միացնել ֆեդերատիվ կապերով: Այսպիսով, պիտի ստեղծվեր «Բարեբեր մահիկ»-ի[1] սահմաններում արաբական երկրների մի բավական խոշոր միավոր:

Այս ծրագրի կողմնակիցները գտնում էին, որ իրար հարևան արաբական երկրների այս միավորումը լինելու է առաջին համեստ քայլը բոլոր արաբական երկրների վերջնական միավորման ճանապարհին[2]:

Բրիտանական կառավարությունն իր անվերապահ հավանությունը տվեց Նուրի էս-Սայիդի առաջարկած ծրագրին: Չէ՞ որ իրականության մեջ դա անգլիական իմպերիալիզմի նախաձեռնությունն էր, և Նուրին նրա ձեռքում՝ մի հասարակ գործիք (խամաճիկ):

---

[1] «Բարեբեր մահիկը» կամ «Կանաչ կիսալուսինը» Մերձավոր Արևելքում արաբական երկրների համեմատաբար ամենաբարեբեր տերիտորիան է:

[2] Այս ծրագիրը, որը 1943 թվականին Բաղդադում (Իրաք) առանձին բրոշյուրով հրատարակվեց, «Արաբների անկախությունը և միավորումը» վերտառությամբ, արաբական լայն մասսաներին մատչելի չդարձավ:

Փաստն այն է, որ Նուրի էս-Սայիդը դեռևս հանդես չեկած Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի մինիստր Անտոնի Իդենը 1941 թ. մայիսի 29-ին հայտարարել էր, որ արաբական երկրներում աճում է արաբական ժողովուրդների միավորման գաղափարի կողմնակիցների թիվը։ Այս միավորումն իրագործելու համար արաբները կարիք ունեն օգնության։ «Մենք,— ասել է Իդենը,— պատրաստ ենք այդ գործում նրանց օգնելու։ Մեզ թվում է, որ արաբների այդ ցանկությունը բնական երևույթ է, և նրանք իրավացի են իրենց այդ ձգտման մեջ։ Բրիտանական կառավարությունը պիտի պաշտպանի այդ ուղղությամբ մշակվող ամեն մի ծրագիր»[1]։

1943 թ. փետրվարի 24-ին անգլիական պառլամենտում հանդես գալով, արտաքին գործերի մինիստր Իդենը մի անգամ ևս ընդգծեց բրիտանական կառավարության դիրքը հօգուտ Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրների միավորման ծրագրերի։ Սակայն, իր հայտարարության մեջ զգուշությամբ նա շեշտեց այն հանգամանքը, որ այս ուղղությամբ նախաձեռնության իրավունքը պատկանում է արաբներին։ Իդենը տվյալ դեպքում, փորձում էր թաքցնել անգլիական միջամտության փաստը այս ծրագրի իրագործման կազմակերպությամբ։ Նա համոզված էր, որ եթե արաբական լայն շրջաններում հայտնի դառնար անգլիական հովանավորությունը նշված ծրագրի նկատմամբ, ապա ուրեմն այդ միավորումը առաջուց իսկ դատապարտված կլիներ ձախողման, քանի որ այդ պայմաններում ֆեդերացիան չպիտի կարողանար պաշտպանել արաբ մասսաների համակրանքը և վայելել նրանց վստահությունը։

Նուրի էս-Սայիդի ծրագիրը հենց արաբական իսկ շրջաններում սպասված համակրանքը չգտավ։ Այդ ծրագրին դեմ էր Եգիպտոսը, որովհետև արաբական ֆեդերացիայի ստեղծումով (որտեղ նա բացակայում էր) արաբական աշխարհում այս երկրի առաջատար դիրքը վտանգվում էր։ Դեմ էր նաև Սաուդյան Արաբիան, որը չէր կարող հանդուրժել մի այդպիսի նոր միավորում, որի գլուխ էր կանգնելու իր վաղեմի թշնամի հաշիմիդների դինաստիան։ Եվ, վերջապես, այս ծրագրին դեմ էին նաև Սիրիան ու Լիբանանը, որտեղ տիրող «քառասուն ընտանիքները» նախընտրում էին իրենց ռեսպուբլիկական օլիգարխիան, քան մի թագավորություն, որը կարող էր վտանգել այս երկրների քաղաքական և տնտեսական կյանքում այդ ընտանիքների սերնդից սերունդ ժառանգած տիրապետող դիրքերը։

[1] The Times, London, May 30, 1941.

Պարզ է, որ այս պայմաններում Նուրի էս-Սայիդի ծրագիրը դատապարտված էր ձախողման։ Բրիտանական դիվանագիտությունն իսկույն ևեթ եգիպտացիներին հանձնարարում է նախաձեռնությունը վերցնել իրենց ձեռքը։ Շատ չանցած, Եգիպտոսի պրեմյեր-մինիստր Մուստաֆա էլ-Նահհասը պառլամենտին ի հաստատություն է ներկայացնում արաբական լիգա ստեղծելու ծրագիրը։

Մուստաֆա Նահհասի ծրագիրը, որը փաստորեն արաբական երկրների միավորման ավելի թույլ ձևն էր և, հետևաբար, չէր վտանգում առանձին արաբական պետությունների սուվերենությունը, ավելի լայն հավանություն գտավ արաբական առանձին պետությունների իշխող տարրերի կողմից, քան Նուրի էս-Սայիդինը, որը հաշիմիդյան դինաստիայի ծրագիրն էր։ Այդուհանդերձ, այս ծրագիրը նույնպես անընդունելի էր Սաուդյան Արաբիայի և Լիբանանի կառավարությունների համար։ Միայն Լորդ Մոյնի (անգլիական կառավարության լիազորը Մերձավոր Արևելքում) ուժեղ միջամտությունն էր, որ այս երկու պետություններին ստիպեց համաձայնել մասնակցելու արաբական լիգային։

Արաբական Լիգայի ստեղծումը։ Մերձավոր Արևելքի յոթ արաբական երկրների[1] ներկայացուցիչները 1944 թ. հոկտեմբերի 7-ին Ալեքսանդրիայում ստորագրեցին մի արձանագրություն, որտեղ նշվում էին արաբական լիգայի հիմնական սկզբունքները։ Արձանագրության մեջ մերժվում էր միավորման ֆեդերատիվ տիպի ծրագիրը, դրա փոխարեն ընդհանուր հավանություն էր գտնում ավելի թույլ կապերով միացած արաբական սուվերեն պետությունների համագործակցության ծրագիրը։ Հատուկ հոդվածով պաշտպանվում էր Լիբանանի ազգային սուվերենությունը։ Արձանագրության մեջ կար նաև երկու կարևոր պայման։ Ըստ առաջին պայմանի, Լիգայի անդամները պարտավորվում էին, առանց նախորոք կազմակերպության անդամների հետ խորհրդակցելու, օտար պետությունների հետ ոչ մի համաձայնագիր չստորագրել։ Ըստ երկրորդ պայմանի, Լիգայի անդամներին արգելվում էր միջամտել միմյանց ներքին գործերին։

Այս երկու պայմաններից առաջինը հանդիսացավ անգլիական դիվանագիտության հաղթանակը, որովհետև այդ նշանակում էր, որ Լիգայի անդամ արաբական երկրները իրավունք չունեին առանց այս կազմակերպության համաձայնության օտար երկրների հետ

[1] Եգիպտոս, Սաուդյան Արաբիա, Իրաք, Սիրիա, Լիբանան, Եմեն և Անդրհորդանան (այժմ Հորդանան)։

նոր պայմանագրեր կնքելու (այսպիսով, անուղղակի կերպով ենթարկվում էին անգլիական իմպերիալիզմի հսկողությանը, որը այդ ժամանակ դեռևս հովանավորում էր Լիգային)։ Իսկ երկրորդ պայմանը հանդիսանում էր եգիպտական դիվանագիտության հաղթանակը, քանի որ հաշիմիդների դինաստիայի ներկայացուցիչները զրկվում էին Մեծ Սիրիա ստեղծելու ծրագրի օգտին իրենց հարևան երկրներում պրոպագանդա անելու իրավունքից։

Արձանագրության ստորագրումից վեց ամիս հետո, 1945 թ. մարտի 22-ին, արաբական Լիգան վերջնականապես հիմնվեց։ Կահիրեում հավաքված՝ Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրների ներկայացուցիչները ստորագրեցին համապատասխան փաստաթղթերը։ Վարչական ապարատը բաղկացած էր մի խորհրդից և վեց կոմիտեներից։ Խորհուրդը գումարվելու էր տարեկան երկու ժողով (մարտ և հոկտեմբեր ամիսներին), իսկ հարկ եղած դեպքում հնարավոր էր արտակարգ ժողովներ գումարել Լիգայի որևէ անդամի պահանջով։ Լիգան պիտի ունենար մի մնայուն ընդհանուր քարտուղար։ Առաջին քարտուղարը նշանակվեց Աբդուր-Ռահման Ազզամը (եգիպտացի)։

Լիգան ստեղծվեց Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրների միասնականությանը նպաստելու և համագործակցության կոնկրետ նպատակներով, սակայն կանոնադրության մեջ արձանագրված մի շարք սահմանափակումները, ինչպես նաև անդամ երկրների միմյանց նկատմամբ ունեցած անվստահությունը խանգարեցին այդ հիմնական նպատակների լրիվ իրագործմանը։ Բացի այդ, Մերձավոր Արևելքի քաղաքական կյանքում կային մի շարք հակասություններ՝ հակասություններ իմպերիալիստական պետությունների միջև այս երկրների տիրապետման համար ու հակասություններ գաղութարարների և ճնշվողների միջև, միջարաբական հակասություններ և, վերջապես, հակասություններ այս երկրների տարբեր դասակարգերի միջև։ Այս բոլորը, Լիգայի կազմակերպման առաջին իսկ օրից խանգարիչ գործոններ դարձան և պատճառ հանդիսացան ստեղծելու մի այնպիսի կազմակերպություն, որի միավորող ուժը այնքան թույլ էր, որ այս միությունը հազիվ էր ծառայում իր նպատակին։

Լիգայի գործունեությունը։ Լիգայի ոչ քաղաքական գործունեությունն ընդգրկում էր՝ կազմակերպության անդամ երկրների միջև կուլտուրական կապերի ընդլայնումը, արաբական ձեռագրերի և պատմական հին փաստաթղթերի հավաքումն ու պահպանումը, արաբ գիտնականների, ինժեներների, բժիշկների, հնագետների և սոցիոլոգների պարբերական խորհրդակցությունների և կոնֆերենցիաների կազմակերպումը։ Լիգան ստեղծեց նաև իր հատուկ ինֆոր-

մացիոն գործակալությունը, հովանավորեց անդամ երկրների միջև տնտեսական համագործակցությունը, կազմակերպեց հրեական ապրանքների բոյկոտը (որը, սակայն, այնքան էլ էֆեկտիվ չեղավ)։

Պետք է նշել, որ քաղաքական ասպարեզում Լիգայի անդամների միասնականությանը նպաստող գործոններ հանդիսացան, առաջին՝ Պաղեստինի կապակցությամբ արաբա-իսրայելական հակամարտությունը և երկրորդ՝ օտարերկրյա իմպերիալիզմի ճնշումից ազատագրվելու ընդհանուր և համատարած ցանկությունը։

Հետագայում Մերձավոր Արևելքում զարգացող ներքին ու արտաքին հակասությունների բերմամբ Լիգան դադարեց լրիվ չափով Ֆորեյն Օֆիսի գործիքը լինելուց և առանձին դեպքերում մինչև անգամ բախվեց անգլիական իմպերիալիզմի շահերի հետ։ Փաստորեն, այն ժամանակվանից, երբ Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրներում աշխուժացավ ազգային-ազատագրական շարժումը, Լիգան անգլիական կառավարության համար ավելի շուտ անհանգստության աղբյուր դարձավ, քան հնազանդ գործակալ։ Եգիպտոսը Լիգայի մեջ հանդիսացավ հակաանգլիական շարժման ղեկավարը, ուստի չպետք է զարմանալ, որ վերջերս, Անգլիայի դրդմամբ, այս կազմակերպության մեջ ձգտումներ առաջացան Լիգան դարձնելու միայն Առաջավոր Ասիայի արաբական երկրների միավորում, դուրս մղելով այնտեղից Աֆրիկայի ներկայացուցչությունը և, հետևաբար, Եգիպտոսը։

ՄԵԴՕ-Ի[1] ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՆԱԽԱԳԻԾԵՐԸ

Երբ արևմտյան իմպերիալիստները մի անգամ ընդմիշտ համոզվեցին, որ ներկա իրադրության պայմաններում հնարավոր չէ այլևս Մերձավոր և Միջին Արևելքի ժողովուրդներին պարտադրել կնքելու իրենց համար ստրկացուցիչ պայմանագրեր և նրանց ներգրավել իրենց նախաձեռնությամբ ստեղծված քաղաքական և ռազմական բլոկների մեջ, հրաժարվեցին «Միջին-արևելյան հրամանատարություն» ստեղծելու ծրագրից ու դիմեցին նույն նպատակին ծառայող, սակայն տեղական նախաձեռնության տեսք ունեցող, «Մերձավոր Արևելքի պաշտպանության կազմակերպության» ստեղծմանը։ Անհրաժեշտ էր, որ Մերձավոր և Միջին Արևելքի ժողովուրդների մոտ այնպիսի տպավորություն ստեղծվեր, թե իրենց պաշտպանության

[1] ՄԵԴՕ կամ MEDO ներկայացնում է Middle East Defense Organisation-ի առաջին տառերը, որ նշանակում է Մերձավոր Արևելքի պաշտպանության կազմակերպություն, ու հայտնի է որպես Բաղդադի պակտ։

գործը անգլիական նախաձեռնության պտուղ է, որ այդ կազմակերպության ղեկավար պատերը գտնվում են անգլիացիների ձեռքում։

Անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների այս նոր մտահղացման առաջին պտուղը եղավ թյուրք-պակիստանյան համաձայնագիրը, որին հաջորդեց թյուրք-իրաքյան պակտը 1955 թվականի փետրվարի 24-ին։ Այս պակտի ստորագրումը մեծ հուզում առաջացրեց բոլոր արաբական երկրներում։ Նույն տարվա մարտի 1-ին Եգիպտոսը և Սիրիան ի հակակշիռ նշված պակտի, արաբական երկրների համագործակցության դաշինք կնքեցին, որին, շատ չանցած, միացավ նաև Սաուդյան Արաբիան։ Հորդանանի քաղաքականությունն այս հարցի նկատմամբ երկար ժամանակ մնաց անորոշ։ Այս երկրի իշխանության գլուխ կանգնած դինաստիայի կապերը Իրաքի Հաշիմյան դինաստիայի հետ, այնուհետև անգլո-հորդանանյան դաշինքը, որը մինչև վերջին ժամանակներս ուժի մեջ էր, Հուսեյն թագավորին հնարավորություն ընձեռեցին որոշ ժամանակ իր ժողովրդի կամքին հակառակ քաղաքականություն վարել։ Հուսեյն թագավորի այցելությունը Պակիստան մի փորձ էր մերձենալու Անկարա-Կարաչի առանցքին։ Նույնպիսի փորձով հանդես եկավ Լիբանանի պրեմյեր-մինիստր Սամի էս Սոլհը, որը Անկարայում բանակցություններ վարելուց հետո հայտարարեց, թե Մերձավոր Արևելքում խաղաղությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ է զարգացնել բարեկամական և բարի դրացիական հարաբերություններ, Լիբանանի, արաբական մյուս երկրների և Թյուրքիայի միջև։ Սակայն, արաբական ժողովրդական լայն մասսաների հակակրանքը այդ կարգի պակտերի նկատմամբ այնքան ուժեղ էր, որ ոչ Լիբանանի և ոչ էլ Հորդանանի կառավարությունները չհամարձակվեցին այդ բլոկի մեջ մտնել, և Իրաքը արաբական երկրներից եղավ միակը, որը մասնակցեց Բաղդադի պակտին։

1955 թվականի մարտի 30-ին, երբ Անգլիան միացավ թյուրք-իրաքյան պակտին, այս պայմանագրի բնույթը բացահայտվեց, և բոլորին պարզ դարձավ, թե այդ կազմակերպությունն իրականության մեջ ինչ է հետապնդում։ Շատ չանցած Ֆրանսիան նույնպես հրավիրվեց մասնակցելու այդ պակտին, սակայն Հյուսիսային Աֆրիկայում նրա համար ստեղծված դժվարությունները թույլ չտվեցին մտնելու այս կարգի նոր պարտավորությունների մեջ։ ԱՄՆ-ը նույնպես քաղաքական նկատառումներով դեռևս չի մասնակցում նշված պակտին, թեև անվերապահորեն հովանավորում է այն։

1955 թվականի հուլիսի 1-ին Պակիստանի կառավարությունը հայտարարեց, որ ինքը որոշել է թյուրք-պակիստանյան պակտին

զուգընթաց մասնակցել նաև թյուրք-իրաքյան պակտին։ Իրաքի և Պակիստանի միջև այս ուղղությամբ համաձայնագիր կնքվեց նույն թվականի սեպտեմբերի 23-ին։ 1955 թվականի հոկտեմբերին, Թյուրքիայի պրեզիդենտի Թեհրան այցելելուց հազիվ մի ամիս հետո, Իրանի պրեմյեր-մինիստր Հյուսեյն Ալան նույնպես հայտարարեց Բաղդադի պակտին մասնակցելու վերաբերյալ իր կառավարության որոշումը։

Բաղդադի պակտի մասնակիցների առաջին կոնֆերանսը բացվեց Իրաքի մայրաքաղաքում 1955 թվականի նոյեմբերի 21-ին։ Այս կոնֆերանսում Թյուրքիան, Իրաքը, Իրանը և Պակիստանը ներկայացված էին իրենց պրեմյեր-մինիստրներով, իսկ Մեծ Բրիտանիան հանձին Ֆորեյն Օֆիսի մինիստր Մակ Միլլանի։ ԱՄՆ-ը, այս պակտի մասնակից չինելով հանդերձ, կոնֆերանսում ներկայացված էր դելեգատների մի մեծ խմբով։

Բաղդադի պակտի դեմ ուղղված շարժումը արաբական երկրներում այժմ գլխավորում է Եգիպտոսը, որը, ինչպես հայտնի է, վարում է անկախ քաղաքականություն և հանդես է գալիս օտարերկրյա բոլոր տեսակի միջամտությունների դեմ։ 1955 թվականի սեպտեմբերի 27-ին Եգիպտոսի պրեմյեր-մինիստր Գամալ Աբդել Նասերը պատասխանելով անգլո-ամերիկյան բողոքներին Չեխոսլովակիայից զենքի մատակարարումների առթիվ, ի միջի այլոց նշեց, որ Եգիպտոսը ուզում է շարունակել այն ուղին, որը գծված է եգիպտական ռևոլյուցիայի կողմից, մեկ ընդ միշտ ուզում է թոթափել իմպերիալիզմի լուծը Եգիպտոսում, վերջ տալ օտարերկրյա ազդեցությանը, ինչպես նաև դուրս եկող բոլոր տեսակի ճնշումներին։ Այնուհետև պրեմյեր-մինիստրը հայտարարեց, «որ ուժեղ բանակ ստեղծելու համար անհրաժեշտ է զինամթերք։ Արևմտյան տերությունները զենքի մատակարարումների հետ կապում են Եգիպտոսի համար անընդունելի պայմաններ, որը վճռականապես մերժում ենք։ Վերջում Գամալ Աբդել Նասերը եզրափակում է, որ իր ինքնուրույն ու անկախ քաղաքականությամբ Եգիպտոսը դեմ է բոլոր տեսակի օտարերկրյա միջամտություններին և դրանցից բխող պակտերին ու բլոկներ կազմելու առաջարկներին։

* * *

Նշված բոլոր հանգամանքները, որոնք փաստորեն բխում են իմպերիալիզմի էությունից, պարզ է, որ մեծ չափով դժվարացնում են անգլո-ամերիկյան միասնական ռազմական ագրեսիվ ծրագրերի

իրագործմանը Մերձավոր և Միջին Արևելքում։ Մերձավոր Արևելքի երկրները անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների կազմակերպած ագրեսիվ բլոկի մեջ ներքաշելու փորձը չափազանց մեծ արգելքների է հանդիպում շնորհիվ այն հանգամանքի, որ այս շրջաններում գնալով ուժեղանում է մասսաների ազգային-ազատագրական պայքարը և աճում է խաղաղության կողմնակիցների թիվը։

Եփրայիմ Սպայզերը[1] «ԱՄՆ-ը և Մերձավոր Արևելքը» իր գրքում, խոսելով արևմտյան իմպերիալիստական տերությունների՝ Մերձավոր Արևելքի երկրները ներթափանցելու կապակցությամբ տեղական ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումների խանգարիչ դերի մասին, հետևյալ հետաքրքիր միտքն է հայտնում։ «Առաջին իմպերիալիստական պատերազմի ժամանակ Մերձավոր Արևելքի երկրներում ազգային-ազատագրական շարժումների ակտիվացումը պաշտակից տերությունների կողմից մեծապես քաջալերվում էր։ Այս առթիվ, գրքի հեղինակը, ըստ էության, աչքի առաջ է ունեցել այն հանգամանքը, որ նշված շարժումներն այդ ժամանակ նպաստում էին Գերմանիայի դաշնակից Օսմանյան կայսրության թուլացմանը։ Սակայն, պատերազմից հետո, երբ նախկին Օսմանյան կայսրության մաս կազմող՝ Մերձավոր Արևելքի երկրները մանդատով հանձնվեցին Անտանտայի երկրներին, այլ կերպ ասած, մի գաղութատիրոջից փոխանցվեցին մի ուրիշ գաղութատիրոջ, «...այն ժամանակ այս նույն շարժումը (ազգային-ազատագրական —Հ. Թ.) դիտվեց որպես անհանգստության աղբյուր»[2]։

Չնայած օտարերկրացիների դրդումով տեղական իշխանությունների կողմից ծավալվող հալածանքներին ու հետապնդումներին, Մերձավոր Արևելքում գործող պրոգրեսիվ կազմակերպությունների համախոհների թիվը գնալով աճում է։

Մերձավոր Արևելքի երկրների ժողովուրդներն անդուլ պայքար են մղում գաղութային ստրկության դեմ, ազգային անկախություն ձեռք բերելու համար։ Այդ պայքարի ավանգարդում կանգնած է բանվոր դասակարգը, որը պրոգրեսիվ պարտիաների ղեկավարությամբ իր շուրջն է համախմբում ավելի ու ավելի մեծ թվով համախոհներ և տեղական ամենամարտունակ ազգային ուժերը։

---

[1] Ամերիկացի արևելագետ, պատերազմի ժամանակ ԱՄՆ-ի հետախուզության կից գործող «Պետական ստրատեգիական վարչության» արևելյան բաժնի պետ։

[2] E. A. Speiser. The United States and the Near East. Cambridge, Mass., 1950, pp. 92—93.

Գերմանական ֆաշիզմի և ճապոնական իմպերիալիզմի դեմ Սովետական Բանակի տարած պատմական մեծ հաղթանակները, ինչպես նաև գաղութատեր պետությունների զգալի թուլացումը, նպաստավոր պայմաններ ստեղծեցին Մերձավոր և Միջին Արևելքի ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի համար։

Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարն այժմ ուղղված է անգլիական, ամերիկյան և ֆրանսիական իմպերիալիզմի, ներքին ռեակցիայի և իշխանության գլուխ անցած իմպերիալիստական վարձկանների դեմ, որոնք հիտլերյան Գերմանիայի ջախջախումից հետո, սկսել են ծառայել Ուոլլ սթրիթի և Սիթիի կապիտալին։

Սակայն վերջին քաղաքական իրադարձությունները ցույց են տալիս, որ Մերձավոր և Միջին Արևելքի ժողովուրդներն այլևս չեն ուզում ապրել հին ձևով, և որ օտարերկրյա իմպերիալիստները, ինչպես նաև նրանց թելադրանքով շարժվող տեղական իշխող դասակարգերը, չեն կարող ըստ առաջնույն կառավարել նրանց։

Հաջող պայքար մղելու համար Մերձավոր և Միջին Արևելքի ժողովուրդները, պրոգրեսիվ պարտիաների ղեկավարությամբ, ստեղծել և իրենց շուրջն են համախմբել պրոֆմիութենական, գյուղացիական, երիտասարդական, կանանց, խաղաղության պաշտպանողների և նման այլ դեմոկրատական-մասսայական կազմակերպություններ։

Դեմոկրատական և հակաիմպերիալիստական հիշյալ կազմակերպությունների անխոնջ պայքարը և նրանց շուրջը խմբված համախոհ ուժերի հարաճուն ակտիվությունը վիժեցնում են անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների ռազմական ու տնտեսական պլանները, որոնք ուղղված են Մերձավոր Արևելքը հակասովետական հակադեմոկրատական ռազմական պլացդարմի և ստրատեգիական բազայի վերածելու նպատակին, մի բան, որի հաջողության կամ ձախողման հետ է կապված ազգային-ազատագրական պայքարի հետագա ճակատագիրը։

Ժողովրդական այս լայն շարժման բուռն վերելքի մեջ վտանգ տեսնելով իրենց պլանների համար, անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստները բոլոր ջանքերը գործադրում են, որպեսզի իշխանության գլուխ կանգնած կալվածատիրական-ֆեոդալական նեոֆաշիստների կլիկի օգնությամբ ճնշեն ժողովրդին և վիժեցնեն նրա ազգային-ազատագրական պայքարը։ Իրանի կառավարության գլուխ կանգնած ներքին ռեակցիան, անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների ուղղակի պաշտպանությամբ, 1946 թ. դեկտեմբերին Իրանական Ադրբեջա-

նում և երկրի մի շարք այլ նահանգներում մասսայական դատաստան տեսավ դեմոկրատական կազմակերպությունների հետ։

Դեմոկրատական կազմակերպությունների հետ դատաստան տեսնելուց հետո, անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստները, օգտագործելով իրանական ռեակցիան, ուժեղացրին Իրանի ստրկացման իրենց միջոցառումները։

Չնայած կառավարության ռեպրեսիաներին, Իրանի ժողովրդական պարտիան՝ Թուդեհը, և մյուս դեմոկրատական կազմակերպությունները, բնավ չդադարեցրին իրենց պայքարը երկիրն ստրկացնելու բոլոր փորձերի դեմ։ Ինչպես հայտնի է, 1948 թվականին, ապա 1952 թվականին պայքար ծավալեցին անգլո-իրանական նավթային ընկերության դեմ, «յոթնամյա պլանի» դեմ և, վերջապես, Իրանը ամերիկյան և անգլիական մոնոպոլիաների ագրա-հումքային կցորդ դարձնելու և երկրի ժողովուրդը ստրկացնելու բոլոր ձգտումների դեմ։ Քաջալերվելով մասսաների ազատագրական ինքնաբուխ ելույթներից, Իրանի ժողովրդի ազգային իրավունքների պաշտպանությամբ հանդես եկան նաև պետական ծառայողների առավել մասը, համալսարանի պրոֆեսորներն ու ուսանողները և ինտելիգենցիայի ամենաառաջավոր ու անկաշառ տարրերը։

Իրանի կառավարության ղեկավարները՝ անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների կամակատարները, ձգտելով հաճելի դառնալ իրենց տերերին, ուժեղացրին հալածանքը երկրի անկախության համար պայքարող դեմոկրատական ուժերի դեմ, արգելելով կազմակերպությունները հայտարարեցին օրենքից դուրս։ Այնուհետև, ժողովրդական պարտիան, արհմիությունների միացյալ խորհուրդը, որը մտնում է Արհմիությունների համաշխարհային ֆեդերացիայի մեջ, Իրանի դեմոկրատական երիտասարդության կազմակերպությունը, որը մտնում է Դեմոկրատական երիտասարդության համաշխարհային ֆեդերացիայի մեջ, Իրանի կանանց դեմոկրատական կազմակերպությունը, որը մտնում է Կանանց միջազգային դեմոկրատական ֆեդերացիայի մեջ, ինչպես նաև գյուղացիական դեմոկրատական կազմակերպությունը, հարկադրված եղան դադարեցնել իրենց լեգալ գործունեությունը։

Անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների թելադրանքով գործող իրանական ռեակցիոն կառավարության ագրեսիվ քաղաքականությունը առաջացրեց երկրի ժողովրդի և համաշխարհային պրոգրեսիվ շրջանների արդարացի դայրույթն ու վրդովմունքը։ Սակայն, չնայած ամեն տեսակ ռեպրեսիաներին, Իրանի ժողովուրդը շարու-

նակում է հավանավորել և քաջալերել ժողովրդական պարտիայի ղեկավարությամբ ընդհատակում գործող բոլոր դեմոկրատական կազմակերպությունների պայքարը երկրի անկախության, խաղաղության և դեմոկրատիայի համար։

Այնուհետև, 1949 թվականի հոկտեմբեր և նոյեմբեր ամիսների ընթացքում Թավրիզում, Մարաղայում, Թասում, Թեհրանում և մյուս քաղաքներում միտինգներ ու ցույցեր կազմակերպվեցին կեղծ ընտրությունների դեմ, կառավարության և նրա օտարերկրյա խորհրդականների կողմից մեջլիսի դեպուտատության թեկնածուներ պարտադրելու դեմ։ Նույն տարում ժողովրդական պարտիան ընդհատակից բաց թողած թռուցիկներում արտահայտելով իրանական ժողովրդի կամքը, հայտարարում էր, որ «...Իրանի ժողովուրդը չի պատերազմի Սովետական Միության դեմ» և միաժամանակ երկրի աշխատավորներին ու բոլոր ազնիվ դեմոկրատներին կոչ էր անում միանալ ու պայքարել «...հանուն կայուն խաղաղության, ազգային անկախության ու լավագույն ապագայի»։

1952—1954 թվականներին Իրանի նավթային հարստությունների ազգայնացման համար մղվող պայքարում, ամենահետևողական դերը խաղաց ժողովրդական պարտիան, երկրի մասսաներին պայքարի մղելով այդ նպատակը անշեղորեն իրագործելու համար։

Հայրենասիրական թերթերը հետևողականորեն մերկացնում էին ամերիկյան և անգլիական իմպերիալիստների ոտնձգությունները Իրանում, որոնց ամենավերջին նմուշներից են եղել երկրի նավթային հարստությունների ազգայնացման արդարացի որոշման դեմ Ֆորեյն Օֆիսի և պետական դեպարտամենտի միջամտությունները, Միջազգային բանկի (որտեղ տիրապետում է ամերիկյան կապիտալը) ներկայացուցիչների խարդավանքները՝ ուղղված Իրանի էլ ավելի ստրկացմանը, և Բաղդադի պակտի մեջ Իրանի ներքաշվումը։

Սիրիայի և Լիբանանի ժողովուրդը դեռևս երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին, Վիշիի ֆաշիստական կառավարության լծից հազիվ ազատված, ընկավ նախորդներից ոչնչով չտարբերվող գաղութակալների տիրապետության տակ։

Գեներալ Կատրուն (գաղութականների կառավարության ներկայացուցիչը Սիրիայում և Լիբանանում) 1941 թվականի մայիսի 27-ին հայտարարեց ֆրանսիական իշխանությունների «բարի» մտադրությունները մանդատները վերացնելու և այդ երկրներին անկախու-

15—443

թյուն շնորհելու մասին։ Հետագայում այս հայտարարությանը պաշտոնական բնույթ տրվեց և նոյեմբերի 26-ին Սիրիան ու Լիբանանը հռչակվեցին անկախ։ Չնայած այս բոլորին, դեգոլականները գործնականում չհարգեցին իրենց խոստումները և շարունակեցին Սիրիան ու Լիբանանը պահել իրենց լծի տակ և կառավարել ըստ իրենց քմահաճույքի։

Դեգոլական իշխանությունների ոչ մի բանով չարդարացվող այս կամայական վերաբերմունքը Սիրիայում և Լիբանանում առաջացրեց քաղաքական ճգնաժամ, որը 1943 թվականի սեպտեմբեր, հոկտեմբեր և նոյեմբեր ամիսներին հասավ իր գագաթնակետին։

Հիրավի, Լիբանանի պրեզիդենտ Շեյխ Բիշարա էլ Խուրին 1942 թվականի սեպտեմբերի 21-ին պրեմյեր-մինիստր է նշանակում ազգային պարտիայի պարագլուխ Ռիադ էլ-Սոլհին։ Նոր պրեմյերը, պաշտոնի նշանակվելուց անմիջապես հետո, ծրագիր է ներկայացնում Լիբանանի կոնստիտուցիան փոխելու մասին։ Նոր կոնստիտուցիայի նախագծի համաձայն, ջնջվում էին նախկինում եղած այն բոլոր հոդվածները, որոնցով բացառիկ իրավունքներ էին տրվել ֆրանսիական իշխանություններին, որպես մանդատայիններին։ Այս նախագիծը, որի նպատակն էր պաշտոնական բնույթ տալ Լիբանանի նոր դրությանը, կոչվեց «Երկրի անկախության խարտիա»։

«Երկրի անկախության խարտիա»-ի նախագիծը դեգոլական իշխանություններին դուր չեկավ։ Նրանք անվանական անկախություն շնորհելով ձգտում էին այն պահել թղթի վրա ու շարունակել իրենց նախկին կամայական իշխանությունը և իրենց (այսինքն՝ ֆրանսիական նոր գաղութարարների) ճնշման տակ պահել Սիրիայի ու Լիբանանի ժողովուրդներին։ Ուստի, 1943 թվականի նոյեմբերի 5-ին, դեգոլական իշխանությունների գերագույն կոմիսարը (այդ ժամանակ պրն. Հելլու) այս կապակցությամբ կոմյունիկե է հրապարակում, որի մեջ հայտնում է, թե «...հին կոնստիտուցիայի տեքստում կան հոդվածներ, որոնց համաձայն միջազգային օրենքները Ֆրանսիայի վրա պարտականություններ են դրել Սիրիայի ու Լիբանանի նկատմամբ։ Այդ հոդվածները չի կարելի միակողմանի կարգով ջնջել, առանց փոխադարձ համաձայնության. ըստ որում Լիբանանի կառավարության որոշումը կոնստիտուցիայի փոփոխման մասին հայտարարում եմ անվավեր»։

Պրն. Հելլուի կոմյունիկեն, որը ոչ մի բանով Լիբանանի, որպես անկախ երկրի, նոր ստատուսին և նրա սուվերենիտետին չէր համապատասխանում, փաստորեն բացահայտ միջամտություն էր մի

անկախ երկրի ներքին գործերին։ Ուստի, անտեսելով այդ կոմյունիկեի բովանդակությունը, մինիստրների խորհուրդը նոյեմբերի 8-ին պառլամենտի վավերացմանն է ներկայացնում «Երկրի անկախության խարտիա»-ի նախագիծը, որն ընդունվում է ձայների մեծամասնությամբ և մեծ ոգևորությամբ։

Դեգոլական իշխանությունները, կատաղած, ձերբակալել են տալիս Լիբանանի պրեզիդենտ Բիշարա էլ Խուրիին, պրեմյեր-մինիստր Ռիադ էլ-Սոլհին, մինիստրներին և Ազգային պարտիային պատկանող դեպուտատներին ու նրանց բանտարկում են Ռաշայի բերդում։ Դեգոլական իշխանությունների ներկայացուցիչ՝ գերագույն կոմիսար Հելլուն, շարունակելով իր դաժան քաղաքականությունը ժողովրդի և երկրի ղեկավարների նկատմամբ, ցրում է պառլամենտը, գրաքննություն է հաստատում և արտակարգ դրություն հայտարարում։ Այնուհետև, փորձում է կամակատար մարդկանցից կառավարություն կազմել, պրեզիդենտ նշանակելով ֆրանսիացիների հայտնի գործակալ Էմիլ Էդդեին։ Մարիոնետային այս կառավարությունը տեղական ժողովրդի կողմից բոյկոտի է ենթարկվում։ Կառավարական պաշտոնյաները հրաժարվում են աշխատել։ Ժողովուրդը դիմադրություն է կազմակերպում դեգոլական իշխանությունների և նրանց կազմած կառավարության նկատմամբ։ Տեղի են ունենում մասսայական ցույցեր, որոնք վերածվում են փողոցային ուժեղ մարտերի։ Ֆրանսիական իշխանություններին ծառայող ուժերը կրակում են ժողովրդի վրա։ Երկու կողմից էլ լինում են մեծ թվով վիրավորներ և սպանվածներ։

Հին կառավարության այն անդամները, որոնք խույս էին տվել ձերբակալությունից, քաշվում են Լիբանանի լեռները, Բշամուն գյուղը, զինված դիմադրություն են ցույց տալիս և կազմում են ժամանակավոր կառավարություն։ Այս կառավարության պրեզիդենտ է նշանակվում Հաբիբ Աբի Շահլան, իսկ պրեմյեր-մինիստր՝ էմիր Մաջիդ Արսլանը։

Երկրի ներքին գործերում ֆրանսիական իմպերիալիստների այս միջամտությունը առաջ է բերում Լիբանանի ժողովրդի բոլոր խավերի, արաբական երկրների ժողովուրդների ազատասեր հատվածի, ինչպես նաև ամբողջ աշխարհի առաջադեմ մարդկանց զայրույթն ու վրդովմունքը։

Կառավարական ճգնաժամը տևում է 10 օր՝ 1943 թվականի նոյեմբերի 11-ից մինչև 22-ը։ Երկիրն ստրկացնելու ֆրանսիական իմպերիալիստների այս փորձը ձախողվելով, վերածվում է քաղաքական սկանդալի։ Համաշխարհային հասարակական կարծիքի

ճնշման տակ դեգոլականները տեղի են տալիս և նոյեմբերի 22-ին լեգալ կառավարությունը նորից իշխանության գլուխ է անցնում։ Ներկայումս այս թվականը Լիբանանում նշվում է որպես ազգային տոն։

Դեգոլական իշխանությունների և սիրիական կառավարության միջև տարաձայնությունները բախումների են վերածվում այն ժամանակ, երբ ֆրանսիացիները փորձում են հանդես գալ ազգային բանակ կազմելու մասին սիրիական կառավարության որոշման դեմ։ Այս երկու իշխանությունների միջև հարաբերություններն էլ ավելի սրվում են 1944 թվականի փետրվարին, երբ ֆրանսիական ուժերի ընդհանուր հրամանատար գեներալ Բեյնեն նշանակվում է գերագույն կոմիսար։

Այս անձնավորությունը իր անցյալ գործունեությամբ արժանացել էր սիրիական ժողովրդի խիստ հակակրանքին։ Այնուհետև, երբ գեներալ Բեյնեն 1945 թ. մայիսի 18-ին Սիրիայի և Լիբանանի կառավարություններին ներկայացրեց ֆրանսիական կառավարության կողմից առաջադրվող պայմանագրի նախագիծը, ըստ որի այս երկու երկրների անկախությունը սահմանափակվում էր միայն կուլտուրական և տնտեսական բնագավառներով, իսկ Ֆրանսիան շարունակում էր իրեն վերապահել երկրի ստրատեգիական կետերում օդային, ծովային և ցամաքային ուժերի համար բազաներ պահպանելու իրավունքներ, ահա այդ ժամանակ ժողովրդի բոլոր խավերի մոտ առաջացած զայրույթը վերածվեց բողոքի մասսայական ցույցերի։

Նախատեսելով, որ իրենց առաջարկն անպայման պետք է առաջ բերի ժողովրդի դժգոհությունը, ֆրանսիական իշխանությունները երեք օր առաջ, այսինքն մայիսի 15-ին, արդեն թարմ զինված ուժեր էին ցամաք հանել ժողովրդի հնարավոր պոռթկումները ճնշելու համար։

Սիրիայի և Լիբանանի կառավարությունների ներկայացուցիչները Շթաուրայում հանդիպում են քննելու համար երկու երկրների վերաբերյալ՝ ֆրանսիական կառավարության առաջարկը և մայիսի 19-ին համաձայնության են գալիս միասին դիմադրելու ֆրանսիական իմպերիալիստների այս նոր ոտնձգություններին։

Ժողովրդի բողոքի մասսայական ցույցերը հետզհետե վերածվում են բախումների։ Մայիսի 19-ից մինչև 28-ը Սիրիայում դրությունը չափազանց լարված էր։ Ֆրանսիական տանկերը և զրահապատ մեքենաները շրջում էին քաղաքների ու գյուղերի փողոցնե-

րում։ Մայիսի 29-ին դեգոլական ուժերը տանկերով, զրահապատ մեքենաներով և ամեն տեսակի զենքերով հարձակման անցան ժողովրդի դեմ։ Դամասկոսի պառլամենտի շենքը ռմբակոծեցին։ Դիմադրողներից նրանք, ովքեր գերի ընկան, ֆրանսիական սենեգալցի զինվորների կողմից դաժանաբար գլխատվեցին։ Նույնպիսի հարձակումներ եղան նաև Հոմսի, Համայի, Հալեպի, Դեր Զորի, Հուրանի և Ջեբել Դրուզի ժողովուրդների դեմ։ Այս վերջին երեք շրջաններում ժողովուրդը զենքով դիմադրեց և ֆրանսիական ուժերի դեմ ձեռք բերեց որոշ հաջողություններ։ Մեծ թվով ֆրանսիական զինվորներ գերի բռնվեցին, ռազմական ինքնաթիռներ ոչնչացվեցին և մի քանի կարևոր ռազմականացված կետեր գրավվեցին։

Անգլիական իշխանությունները, որոնք այդ թվականներին Սիրիայում և Լիբանանում նույնպես զինված ուժեր ունեին, ելնելով ֆրանսիական ազդեցությունը Մերձավոր Արևելքում նվազեցնելու և անգլիականը մեծացնելու, այնուհետև տեղում ազգային-ազատագրական շարժումը ճնշելու եսակի քաղաքականությունից, ֆրանսիական ուժերին արտոնեցին մի որոշ ժամանակ խժդժություններ անել, բայց հետո, երբ համայն աշխարհը վրդովված բողոքում էր, նրանք սկսեցին միջամտել և հանդես գալ որպես «ազատարարներ»։ Այսպիսով, վերջ տրվեց արյունալի կռիվներին։

Սակայն, Սիրիայի և Լիբանանի ժողովուրդների կողմից այսքան մեծ զոհողություններով ձեռք բերված անկախությունը ձևական էր և գործնական որևէ դրական արդյունք չտվեց։ Ֆրանսիական իմպերիալիստներին փոխարինելուց հետո, ամերիկյան ու անգլիական իմպերիալիստներին հաջողվեց այս երկրներում կառավարության գլուխ կանգնեցնել իրենց կամակատարներին և կամ արդեն իշխանության գլուխ կանգնածներին կաշառել։

Ամերիկյան ու անգլիական իմպերիալիստների վարձկան՝ Սիրիայի և Լիբանանի այն ժամանակվա կառավարական շրջանները՝ ձգտելով ամեն կերպ օգնել իրենց տերերի ռազմական պլանների իրագործմանը, ուժեղացրել էին հալածանքը երկրի անկախության համար պայքարող ուժերի դեմ։ Լիբանանում կոմունիստական պարտիան և առաջադիմական այլ կազմակերպություններ հայտարարվել են օրենքից դուրս։ Պետական ծառայողներին արգելել են զբաղվել քաղաքական գործունեությամբ և լինել որևէ այլ քաղաքական պարտիայի անդամ։ Ժողովրդի կամքն արտահայտող թերթերից շատերն արդեն փակվել են։ Այսպես, օրինակ, Սիրիայում լույս տեսնող «Ալ Մանար» թերթը փակվել էր այն բանի համար, որ հրապարակել էր ռազմական հեղաշրջման հետևանքով տապալ-

գլո-եգիպտական ստրկացուցիչ պայմանագիրը չեղյալ հայտարարելու մասին եգիպտական կառավարության պատմական որոշումը, շարունակեցին առաջվա նման մեծ թվով զինված ուժեր պահել Եգիպտոսի տերիտորիայում, մի բան, որը հակասում էր Եգիպտոսի սուվերենությանը։

Այնուհետև, շարունակելով ճնշում գործել եգիպտական կառավարության վրա, անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստները փորձեցին Եգիպտոսը ներքաշել «Միջին արևելյան հրամանատարության» ագրեսիվ բլոկի մեջ։

1936 թվականի անգլո-եգիպտական պայմանագիրը և Սուդանի վերաբերյալ 1899 թվականի կոնվենցիան չեղյալ հայտարարելու մասին օրենքներն ընդունվելուց հետո, ներքին գործերի մինիստր Սիրագ էդ-Դին փաշան հանդես գալով Եգիպտոսի դեպուտատների պալատում, հայտարարեց, որ Եգիպտոսի կառավարությունը որոշել է մերժել չորս տերությունների առաջարկները, այսպես կոչված, «Միջին արևելյան հրամանատարություն» ստեղծելու վերաբերյալ։ Նա հայտարարեց, թե կառավարությունը կշարունակի այն քաղաքականությունը, որ ձեռնարկել է պրեմյեր-մինիստր Նահաս փաշան և արժանացել է պառլամենտի հավանությանը։

Սիրագ էդ-Դին փաշայի հայտարարությունն ընդունվեց բուռն ծափահարություններով։

Չգտնելով դուրս գալ անգլո-եգիպտական լարված հարաբերությունների հետևանքով ստեղծված դժվարին վիճակից, որը խանգարում էր իմպերիալիստների կողմից Մերձավոր Արևելքում ագրեսիվ բլոկ կազմելու գործին, անգլո-ամերիկյան զավթողները դիմում են հետևյալ մանյովրին։ Անգլիացիների ու ամերիկացիների գրդումով, ամերիկյան, անգլիական, ֆրանսիական և թուրքական դեսպանները, յուրաքանչյուրն առանձին, 1951 թվականի հոկտեմբերի 13-ին Եգիպտոսի արտաքին գործերի մինիստրին հանձնում են նոտաներ, որոնցով եգիպտական կառավարությանն առաջարկվում էր մասնակցել, այսպես կոչված, «Միջին արևելյան հրամանատարության» սիստեմին, որից հետո, իբր թե, հնարավոր պիտի լինի բանակցել անգլիական ուժերը Եգիպտոսից դուրս հանելու հարցի մասին։

Այդ առաջարկները հանգում էին հետևյալին. 1936 թվականի անգլո-եգիպտական պայմանագիրը պետք է փոխարինվեր «Միջին արևելյան հրամանատարություն» ստեղծելու վերաբերյալ նոր միջազգային համաձայնագրով. հրամանատարության շտաբի կենտրոնատեղին պետք է գտնվեր Եգիպտոսի տերիտորիայում՝ Սուեզի

ջրանցքի «պաշտպանությունը» իրագործելու համար. ԱՄՆ-ը պիտի մտներ «Միջին արևելյան հրամանատարության» մեջ և մասնակցեր այդ ամբողջ շրջանի, ներառյալ Եգիպտոսի «պաշտպանությանը»։ Առաջարկների տեքստում ասված էր, թե իբր ԱՄՆ-ը չի գրավի Անգլիայի տեղը որպես Միջին Արևելքում «անվտանգության» մասին հոգ տանող գլխավոր տերություն։

Չորս տերությունների առաջարկում նշվում էր, որ եթե Եգիպտոսը միանա ստեղծվող նոր «հրամանատարությանը», Անգլիան կհամաձայնվի չեղյալ հայտարարելու 1936 թվականի անգլո-եգիպտական պայմանագիրը և դուրս բերելու անգլիական այն զինված ուժերը, որոնք չեն դրվի «Միջին արևելյան հրամանատարության» տնօրինության տակ։ Այսպիսով, երեք Արևմտյան տերությունների և մարիոնետային Թուրքիայի առաջարկները հանգում էին այն բանին, որպեսզի ամեն կերպ Եգիպտոսը պահպանեն որպես ամերիկաանգլիական ագրեսիվ բլոկի ռազմական բազա։

«Ալ-Մըսրի» թերթը, մեկնաբանելով չորս տերությունների առաջարկները, 1951 թվականի հոկտեմբերի 14-ի համարում, գրում էր. «Չորս տերությունների առաջարկների էությունն այն է, որպեսզի ամրացվեն իմպերիալիզմի դիրքերը Եգիպտոսում և Սուդանում...։ Ընթերցողները, ծանոթանալով այդ առաջարկներին, կհասկանան, որ դրանք իրականում հանդիսանում են ծանր շղթաներ, որոնցով իմպերիալիզմը կաշկանդում է Եգիպտոսը՝ երկրում իր ազդեցությունն ուժեղացնելու նպատակով։ Այդ առաջարկներն էլ ավելի մեծ վիրավորանք են հասցնում Եգիպտոսին, քան 1936 թվականի խայտառակ պայմանագիրը, որ ժողովուրդը պատռել է։ ...Եգիպտոսը պայքար է սկսել իմպերիալիզմի դեմ, և աշխարհում ոչ մի բան նրան չի կարող ետ դարձնել պայքարի այդ ուղուց։ Չորս տերությունները,— ընդգծում է թերթը,— սխալ են կարծում, եթե նրանք առանց հաշվի առնելու իրերի իսկական դրությունը, մտցնում են առաջարկներ, որոնք չեն համապատասխանում Եգիպտոսի ազգային ձգտումներին։ Եգիպտոսը ցանկանում է իր ազատ քաղաքականությունը որոշել իր սեփական հայեցողությամբ և լիակատար անկախության պայմաններում»։

Հետագայում, հասարակական կարծիքի ուժեղ ճնշման տակ Եգիպտոսի մինիստրների խորհուրդը կատեգորիկ կերպով մերժեց չորս տերությունների առաջարկները, հայտնելով, որ դրանք չեն համապատասխանում եգիպտական ժողովրդի ազգային իղձերին։

Եգիպտական հասարակայնությունը զայրույթով դիմավորեց չորս տերությունների առաջարկները, դրանք գնահատելով որպես

Եգիպտոսը ստրկացնելու փորձ՝ իմպերիալիստների նոր ագրեսիվ պլաններին նրան «կամավոր» մասնակից դարձնելու պատրվակով, և դիմեց բողոքի մասսայական ցույցերի, անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստներին դուրս վտարելու նշանաբանով։ Բողոքի ցույցերը տարածվեցին երկրի գլխավոր քաղաքներում։ Սուեզի ջրանցքի գոտում անգլիական ուժերը միջամտեցին և կրակ բաց արին խաղաղ ցուցարարների վրա։ Սպանվեցին և վիրավորվեցին մեծ թվով խաղաղ բնակիչներ, որոնց թվում շատ կանայք և երեխաներ։ Սուեզի ջրանցքի շրջանը անգլիական հրամանատարության կողմից հայտարարվեց արգելված գոտի։

Եգիպտոսի ներքին գործերի մինիստրության կոմյունիկեի համաձայն, անգլիական զորքերը շրջապատել էին Աբու Սուվեյրը և Իսմայիլիայի ջրանցքի արևմտյան ափին գտնվող երկու գյուղեր և այնտեղ խուզարկություններ կատարել։ Ինչպես հաղորդվում է կոմյունիկեում, բնակիչներին դուրս էին արել իրենց տներից և տղամարդկանց տեղավորել փշալարից պատրաստված ցանկապատի ներս՝ կանանցից ու երեխաներից առանձին։ «Ալ-Միսրի» թերթը 1952 թվականի հունվարի 11-ի իր համարում հաղորդել էր, որ այդ օպերացիային մասնակցել է 1500 անգլիական զինվոր։ Ձերբակալվել են մեծ թվով եգիպտացի գյուղացիներ։

Այս իրադարձությունների հանդեպ ժողովրդի ցասումը մեծ է լինում։ Կահիրեի ուսանողներից կազմվում են պարտիզանական ջոկատներ, որոնք մեկնում են դեպի Սուեզի ջրանցքի գոտին՝ ազատելու իրենց բանտարկված եղբայրներին։

Ժողովրդի դիմադրությունը մեծ չափերի է հասնում և 1952 թ. հունվարի 25—26-ին Կահիրեում տեղի են ունենում փողոցային մարտեր։

Տեսնելով, որ երկրի անկախության համար մղվող պայքարում վերջին հաշվով կարող է տուժել անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների վարձկան իշխող խումբը, թագավորը դեկրետով պաշտոնից ազատում է պրեմյեր-մինիստր Նահաս փաշային և հայտնի ռեակցիոներ, նախկինում ֆաշիստների հետ համագործակցող Մահեր փաշային հանձնարարում է կաբինետ կազմել։ Մահեր փաշայի՝ նոր կառավարություն կազմելու փորձերը անհաջողության մատնվելու հետևանքով, այս անգամ հրավիրվում է նույնքան ռեակցիոներ, Վաֆդ պարտիայից վտարված Ալ Հիլալի փաշան։ Այնուհետև դեկրետով ցրում են պառլամենտը, որտեղ մեծամասնություն էին կազմում վաֆդիստները և որոշում է ընդունվում նույն թվականի մարտին նոր ընտրություններ անցկացնել։

1952 թվականի հուլիսին Եգիպտոսում տեղի ունեցած պետական հեղաշրջումը և գահից Ֆարուկ թագավորի հարկադրաբար հրաժարումը, հետևանք էին մի շարք դեպքերի, որոնց մեջ հիմնականը եգիպտական ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքարի ուժեղացումն է։ Այն պայքարի, որ ուղղված է թե՛ օտարերկրյա իմպերիալիստների և թե՛ նրանց վարձկան կառավարության դեմ։ Ինչպես հետագայում իրադարձությունների ամբողջ ընթացքը ցույց տվեց, Եգիպտոսի աշխատավորության դեպի ազատությունն ու անկախությունն ունեցած ձգտումը անմիջական ազդեցություն է գործել ռևոլյուցիոն շարժման հետ կապված դեպքերի զարգացման վրա։

Նրանք, ովքեր կազմակերպեցին և հաջող ընթացքի մեջ դրեցին կառավարական հեղաշրջումը, բոլորովին անծանոթ և համեստ ծագում ունեցող մարդիկ էին։ Գյուղի ճնշված ֆելահների և քաղաքի ինքնագիտակցություն ձեռք բերած մասսաների կողմից հեղաշրջումը կազմակերպողները դիտվեցին որպես երկրին բարիք բերող մարդիկ, որպես ազատության առաքյալներ։ Գյուղերի աշխատավորությունը և համալսարանների ուսանողությունը ողջունեցին նրանց որպես երկրի ազատարարների։

Արտաքին քաղաքականության կապակցությամբ, նոր կառավարությունը պետք է առաջին հերթին լուծեր Կահիրեի և Լոնդոնի փոխհարաբերությունների հարցը, երկրի ներքին գործերի կապակցությամբ պետք է անհապաղ լուծեր մի շարք սոցիալ — տնտեսական հարցեր, և անցկացներ ռեֆորմներ։

Լոնդոնի հետ բանակցությունները անգլիական իմպերիալիզմի ուժեղ դիմադրության հետևանքով երկար ձգձգվեցին։ Երկար ու ձիգ բանակցություններից հետո, եգիպտական կառավարության հետևողական ճիգերը երկրի ամբողջական անկախությունը ձեռք բերելու ուղղությամբ հանգեցրին երկրից անգլիական ռազմական ուժերը հեռացնելու կապակցությամբ 1954 թվականի հոկտեմբերի 19-ի անգլո-եգիպտական նոր պայմանագրի ստորագրմանը։ Ի կատարումն այս պայմանագրի, 1956 թ. հունիսին երկրից հեռացվեց բրիտանական վերջին զինվորը։ Նույն ամսի 20-ին բովանդակ երկրում մեծ շքեղությամբ տոնվեց Եգիպտոսի անկախության տարեդարձը։

Եգիպտոսի կառավարության հրավերով երկրի ազգային տոնի առթիվ կայացած հանդեսներին ներկա գտնվեց նաև ՍՍՀՄ կառավարության դելեգացիան՝ արտաքին գործերի մինիստր Շեպիլովի գլխավորությամբ։ Նա Սովետական կառավարության և Սովետական Միության ժողովուրդների անունից ամենասրտագին շնորհավո-

բանքներ հաղորդեց և բարեկեցության ու բարգավաճման բարեկամական ցանկություններ հայտնեց Եգիպտոսի աշխատավորներ ու քաղաքի ժողովրդին՝ արաբական մեծ կուլտուրայի կրողին ու ջատագովին, և լավագույն հաջողություններ մաղթեց Եգիպտոսի կառավարությանն ու նրա ականավոր ղեկավարներին։

Եգիպտոսի ազգային տոնի՝ անկախության և ռեսպուբլիկայի օրվա առթիվ 1956 թվականի հունիսի 19-ի երեկոյան Կահիրեի «Ռեսպուբլիկա» հրապարակում տեղի ունեցած բազմամարդ ժողովրդական միտինգում պրեմյեր-մինիստր Գամալ Աբդել Նասերը քաղաքական ծրագրային ճառով հանդես գալով նշեց, որ Եգիպտոսի ժողովուրդը մեծ հաղթանակ է տարել։ Վերջ է տրված բազմամյա օկուպացիային, երկրի ամբողջ տերիտորիայում ծածանվում է միմիայն եգիպտական դրոշակը, որ եգիպտացիները իրենց սրտում զգում են այն ազատությունը, որի համար պայքարել էին նրանց հայրերն ու պապերը։ Այսուհետև Եգիպտոսը պատկանում է ձեզ,— դիմելով ժողովրդին հայտարարեց պրեմյեր-մինիստրը,— այլ ոչ թե մի բուռ շահագործողների։ Այժմ Եգիպտոսի տերը դուք եք՝ ժողովուրդը, և ոչ թե օկուպանտները, ոչ թե շահագործողները։ Հասնելով օտարերկրյա զորքերի էվակուացմանը, մենք իրականացրինք այն նպատակներից միայն մեկը, հանուն որոնց կատարվեց ռևոլյուցիան։ Այնուհետև պրեմյեր-մինիստրը ժողովրդին կոչ արեց բազմապատկել երկրի վերածնման նպատակին ուղղված իր ջանքերը։ Այժմ, ասաց նա, երբ մենք մեզ ազատ ենք զգում, մենք բոլորս պետք է համատեղ հասնենք սոցիալական արդարության։ Մենք լի ենք վճռականությամբ մեր երկրում ապահովելու իսկական սոցիալական արդարություն։ Մենք ձգտում ենք հասնել առողջ դեմոկրատական կյանքի։

Կանգ առնելով արտաքին քաղաքականության հարցերի վրա, Գամալ Աբդել Նասերը ընդգծեց, որ Եգիպտոսը իր անկախությունը կպաշտպանի բոլոր միջոցներով և, եթե պահանջվի, մինչև անգամ արյան գնով։ Մենք ամեն հնարավոր բան կանենք օտարերկրյա ագրեսիայից մեզ պաշտպանելու համար և կամրապնդենք մեր բանակը։ Մենք պատրաստ ենք համագործակցելու բոլոր նրանց հետ, ովքեր ուզում են մեզ օգնել։ Մենք իմպերիալիստական ձգտումներ չունենք, մենք ուզում ենք պահպանել մեր անկախությունը և ցանկանում ենք ազատագրել արաբական բոլոր երկրները։

Այս բոլոր իրադարձությունները ցույց են տալիս, որ գաղութների ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները երբեք չեն ունեցել այնպիսի թափ, ինչպես մեր օրերում։

Այդ երկրների ժողովուրդները գնալով ավելի վճռականությամբ են հանդես գալիս իմպերիալիստական ճնշման դեմ, հանուն խաղաղության, հանուն իրենց երկրների հարստությունները և իրենց բախտը անձամբ տնօրինելու իրավունքի։

Իմպերիալիստական ճնշումն առաջ է բերում ժողովրդական մասսաների աճող դիմադրություն, որն իր արտահայտությունն է գտնում ազգային-ազատագրական և խաղաղության համար մղվող պայքարում։

Չնայած իմպերիալիստների միջև գոյություն ունեցող հակասություններին և Մերձավոր ու Միջին Արևելքի ժողովուրդների աճող դիմադրությանը, անգլո-ամերիկյան գաղութարարները հանդես են գալիս միացյալ ճակատով խաղաղության պատվար՝ Սովետական Միության ու ժողովրդական դեմոկրատիայի երկրների դեմ։ Նրանք Միջին Արևելքում բլոկներ ստեղծելու պլաններ են մշակում այդ երկրները ներքաշելու իրենց ագրեսիվ ռազմական խմբավորումների մեջ և նրանց տերիտորիաները վերածելու Ատլանտյան բլոկի կողմից ղեկավարվող պետությունների զինված ուժերի պլացդարմի։

Այդ պլանների իրագործումը, որոնք արտահայտում են ԱՄՆ-ի և մյուս իմպերիալիստական պետությունների համաշխարհային տիրապետության ձգտումները, նշանակում է Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների ներքաշումը նոր համաշխարհային պատերազմի նախապատրաստման մեջ։ Այդ բանը հենց այդպես էլ ընդունվում է Մերձավոր և Միջին Արևելքի ժողովրդական մասսաների կողմից, որոնք հետզհետե ավելի ուժեղ պայքար են ծավալում օտարերկրյա իմպերիալիզմի դեմ և չեն ցանկանում երբեք համաշխարհային պատերազմ նախապատրաստողների նենգ մեքենայությունների գործիքը դառնալ։

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Աշխատությունը տպագրության հանձնելուց հետո Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում տեղի ունեցան քաղաքական խոշոր նշանակություն ունեցող իրադարձություններ, որոնք իրենց հետ բերելով մի շարք նորություններ, շարունակեցին զարգանալ այն հիմնական դրույթների համաձայն, ինչ մենք հանգել էինք աշխատության ընթացքում։

Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում վերջերս զարգացող և միջազգային խոշոր նշանակություն ունեցող իրադարձություններից ուշադրության են արժանի՝ ա) եգիպտական կառավարության կողմից Սուեզի ջրանցքի ազգայնացումը, բ) անգլո-ֆրանսիական գաղութարարների և Իսրայելի հարձակումը Եգիպտոսի վրա, գ) եգիպտական ժողովրդի քաջարի դիմադրությունը և այդ ագրեսիայի ձախողումը, որտեղ մեծ նշանակություն ունեցավ նաև արաբական մյուս երկրների, ինչպես և սոցիալիզմի լագերի ու բոլոր խաղաղասեր պետությունների և ժողովուրդների պաշտպանությամբ հանդես գալու փաստը, դ) վերջապես, ԱՄՆ-ի վարած երկերեսանի քաղաքականությունը, որը սկզբում հանդես եկավ որպես անգլո-ֆրանկո-իսրայելական ագրեսիվ գործողությունների «դատապարտող», ապա այդ ագրեսիայի վիժումից հետո առաջ քաշեց Մերձավոր և Միջին Արևելքը միայնակ տիրապետելու համար նոր պլան։ Արդարև, «Էյզենհաուերի դոկտրինան», որը իրավացիորեն շատերի կողմից որակվում է որպես «ԱՄՆ-ի նավթային դոկտրինա», հանդիսանում է այս բոլոր իրադարձությունների «ապոթեոզը», որը իր մեջ պարփակում է այն հիմնականը, ինչ մենք փորձել ենք մեր գրքում ապացուցել։

«Էյզենհաուերի դոկտրինան» փաստորեն Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում տնտեսական և քաղաքական ներթափանցման ամերիկյան նախկին ծրագրերի շարունակությունն է, որը այս անգամ հիմնվում է զինված ուժի վրա, և որպես այդպիսին ավելի բաց

ագրեսիվ է։ ԱՄՆ-ը այդ պլանով փորձում է շահագործել արաբական պետությունների տնտեսական ժամանակավոր դժվարությունները և նրանց առաջարկում է իր «օգնությունը»։ Այդ մեզ հիշեցնում է «Տրումենի դոկտրինան», որը նույնպես իր ժամանակին Արևելքի ժողովրդական լայն զանգվածների դիմադրության արժանացավ։ Հանրահայտ է, որ տնտեսական և ռազմական կեղծ օգնության քողի տակ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները նախ և առաջ ձգտում են պաշտպանել իրենց նավթային մոնոպոլիաների շահերը, որոնք արդեն վերահսկում են Մերձավոր և Միջին Արևելքի նավթային հարստությունների մեծագույն մասը (տես այս կապակցությամբ մեր աշխատության երկրորդ գլուխը), միևնույն ժամանակ ասպարեզից դուրս վանելով իրենց մրցակիցներին՝ անգլիական և ֆրանսիական իմպերիալիստներին, միայնակ տնօրինելու համար այս շրջանի բնական հարստությունները, շուկաները, ստրատեգիական դիրքերը և միջազգային ճանապարհների կարևորագույն հանգույցները։

Հետապնդելով այս նպատակը ԱՄՆ-ի գաղութարարները իրենց ոտնձգությունները արդարացնելու նպատակով առաջ են քաշում այդ երկրներում ստեղծված «վակուումի» (դատարկության) տեսությունը, որը մեծ վիրավորանք և իրավացի զայրույթ է առաջացրել տեղական ազգայնական շրջաններում։

Այս դոկտրինայի նկատմամբ ժողովրդական լայն մասսաների մոտ առաջացած զայրույթն ու ցասումը իր արժանի արձագանքը գտնելով արևելյան մի շարք երկրների պետական ղեկավար շրջաններում, արաբական կառավարությունները, ու Ասիայի և Աֆրիկայի երկրների Բանդունգի կոնֆերանսին մասնակցած շատ պետություններ արդեն այդ պլանի դեմ են արտահայտվել։

Կահիրեում, 1957 թ. հունվարի 18-ին տեղի ունեցած արաբական մի քանի երկրների ղեկավարների հանդիպման ժամանակ, որտեղ և քննարկվեցին այս երկրների համար փոխադարձ հետաքրքրություն ներկայացնող հարցեր, «Էյզենհաուերի դոկտրինայի» նկատմամբ արաբական երկրների վերաբերմունքի հարցը օրակարգի մեջ առաջնահերթ տեղ էր գրավում, ու ձեռք էր բերվել փոխադարձ համաձայնություն։ Սակայն, ինչպես միշտ, ԱՄՆ-ի մոնոպոլիստական շրջանները դիմել են բոլոր տեսակի միջոցների արաբական միասնությունը քայքայելու համար։ Այսպես, 1957 թ. հունվարի 31-ին Վաշինգտոնում տեղի ունեցած բանակցությունները ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ՝ Էյզենհաուերի և Սաուդյան Արաբիայի թագավոր՝ Իբն Սաուդի միջև հանգեց այս երկու երկրների միջև նոր պայմա-

նագրի ստորագրմանը, որտեղ և այս վերջինի կողմից հավանություն տրվեց տխրահռչակ դոկտրինային։ Ուշագրավ է այն փաստը, որ այս բանակցությունների ժամանակ կարևոր դեր խաղացին Մերձավոր և Միջին Արևելքում գործող ամերիկյան նավթային խոշոր ընկերությունները։ Մամուլի հաղորդումների համաձայն Սպիտակ տանը այն ճաշկերույթին, որը պրեզիդենտ Էյզենհաուերը տվել է Իբն Սաուդ թագավորի պատվին, ներկա են եղել խոշորագույն մոնոպոլիաների ներկայացուցիչները, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի կերպով կապեր ունեն Մերձավոր և Միջին Արևելքի նավթարդյունաբերության հետ։

Այնուհետև, ավելի ուշ, 1957 թ. փետրվար ամսի 25—27-ին տեղի ունեցած արաբական չորս պետությունների կոնֆերանսում, Սաուդյան Արաբիայի թագավորը ԱՄՆ-ի պրեզիդենտի հետ իր բանակցությունների մասին տվեց մանրամասն տեղեկություններ։ Կոնֆերանսի վերջում հրապարակվեց համատեղ կոմյունիկե։ ՏԱՍՍ-ի, 1957 թ. 28 փետրվարի, հաղորդման համաձայն կոմյունիկեում նշված է, թե «...խորհրդակցության մասնակիցները հավաստում են իրենց ձգտումը՝ համագործակցություն հաստատելու այն պետությունների հետ, որոնք իրենց հերթին ձգտում են բարեկամության արաբական երկրների հետ՝ սուվերենությունը, շահերը և այն քաղաքականությունը հարգելու հիման վրա, որն արաբական երկրներն անհրաժեշտ են գտնում վարել։ Արաբական երկրները վերստին հաստատում են իրենց վճռականությունը՝ հեռու կանգնել զանազան տեսակի կոնֆլիկտներից և հավատարիմ մնալ դրական չեզոքության քաղաքականությանը»։

«Նրանք նաև ընդգծում են այն փաստը, նշում է ՏԱՍՍ-ը, որ արաբական աշխարհի պաշտպանությունը պետք է լինի արաբական երկրների գործը նրանց իրական անվտանգության լույսի տակ և պետք է գտնվի օտարերկրյա պակտերի շրջանակներից դուրս»[1]։

ԱՄՆ-ի գաղութարարական նոր ծրագրերի իմաստը բոլորի համար պարզ է։ Եգիպտոսի դեմ ագրեսիվ պատերազմի ձախողումից հետո, ամերիկյան իմպերիալիզմը ձգտում է Մերձավոր և Միջին Արևելքում բռնել անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիստների տեղը, նպատակադրելով ճնշելու այդ երկրների ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները։ Բոլոր երկրների խաղաղասեր հասարակայնությունը և հատկապես այն երկրների, որոնք իրենց

[1] Սովետական Հայաստան, 1957 թ. 29 փետրվարի։ Ընդգծումը մերն է (Հ. Թ.)։

վրա կրել են ու դեռևս կրում են գաղութային լուծը «Էյզենհաուերի դոկտրինային» արդեն տվել են իր արժանի գնահատականը, որակելով այդ որպես զավթողական մի պլան, որը տնտեսական ճնշման և շանտաժի մեթոդներով հետապնդում է Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրները գաղութացնելու և իր համար հումքային բազա դարձնելու քաղաքականություն։

Հետապնդելով այսպիսի նպատակ, «Էյզենհաուերի դոկտրինայի» հռչակումից քիչ ժամանակ հետո, ամերիկյան իմպերիալիզմը միացավ Բաղդադի պակտի ռազմական հանձնաժողովին այդ կազմակերպության մեջ նույնպես ղեկավարություն ձեռք բերելու և միևնույն ժամանակ այդ պակտը, որը դատապարտված է արաբական լայն խավերի կողմից, նորից կյանքի կոչելու համար։

Սակայն մեր ժամանակի անուրանալի երևույթներից է այն հանգամանքը, որ նախկինում ճնշված բոլոր երկրների ժողովրդական լայն խավերը պայքարի են ելել խաղաղության, ազատության ու դեմոկրատական կարգերի հաստատման համար։ Իմպերիալիստական շրջանները, որոնք չեն ուզում հաշտվել իրերի այս դրության հետ ճիգ ու ջանք չեն խնայում մարդկության կյանքում զարգացման այս նորմալ ընթացքը խանգարելու համար։ Իմպերիալիստների այս նոր դավերը դալիս են միայն և միայն միջազգային լարվածությունը սրելու, լուրջ սպառնալիքի տակ դնելով աշխարհի խաղաղության գործը։ Սակայն, իմպերիալիստները ի վիճակի չեն կասեցնելու Արևելքի ժողովուրդների ազգային ազատագրական հզոր զարթոնքի վերելքը, ետ դարձնելու նրա պատմական զարգացման անիվը։

Կողմնակից լինելով մեծ և փոքր ժողովուրդների անկախ ու անկաշկանդ զարգացմանը, իրավունքները ճանաչելու և հարգելու սկզբունքներին, Սովետական Միության, Չինական Ժողովրդական Ռեսպուբլիկայի, ինչպես և ժողովրդա-դեմոկրատական երկրների կառավարությունների միջև փոխադարձ համաձայնություններ են կայացել ամեն կերպ պաշտպանելու Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների արդարացի ձգտումը, դիմագրավելու գաղութարարների բոլոր տեսակի պլաններին, ու զորավիգ կանգնելու ժողովրդական լայն խավերի այն արդարացի պահանջին, որը հետապնդում է ապրելու ազատ ու անկախ կյանքով, իրենց ճակատագիրը իրենք իսկ տնօրինելու անկաշկանդ իրավունքով։

Այս բոլորով հանդերձ, ինչպես միշտ, ելնելով համաշխարհային խաղաղությունը ու ժողովուրդների անվտանգությունը պահպանելու և խաղաղ գոյակցության լենինյան սկզբունքներից, Սովե-

16—443

տական կառավարությունը իր բարերար ազդեցությունը գործելու համար 1957 թ. փետրվարի 11-ին համանման նոտաներ հղեց ամերիկյան, անգլիական և ֆրանսիական կառավարություններին առաջ է քաշում առաջարկներ՝ Մերձավոր և Միջին Արևելքի խաղաղության ու անվտանգության և այդ շրջանի երկրների ներքին գործերին չմիջամտելու հարցի վերաբերյալ։

Ինչպես հայտնի է, նշված նոտաներում Սովետական կառավարության ծրագիրը ձևակերպված է հիմնականում ներքոհիշյալ վեց սկզբունքներում։

«1. Մերձավոր և Միջին Արևելքում խաղաղության պահպանել վիճելի հարցերը բացառապես խաղաղ միջոցներով, բանակցությունների մեթոդի հիման վրա կարգավորելու ուղիով։

2. Չմիջամտել Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների ներքին գործերին. հարգել այդ երկրների սուվերենությունն ու անկախությունը։

3. Հրաժարվել մեծ տերությունների մասնակցությամբ ստեղծվող ռազմական բլոկների մեջ այդ երկրները ներքաշելու ամեն մի փորձից։

4. Վերացնել օտարերկրյա բազաները և օտարերկրյա զորքերը դուրս հանել Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների տերիտորիայից։

5. Փոխադարձաբար հրաժարվել Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներին զենք մատակարարելուց։

6. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների տնտեսական զարգացմանը նպաստել՝ ընդսմին այդ երկրների արժանապատվության ու սուվերենության հետ անհամատեղելի առանց որևէ քաղաքական, ռազմական կամ ուրիշ պայման ներկայացնելու»։

Սովետական կառավարության այս վեց սկզբունքները, որոնք հակադրվում են «էյզենհաուերի դոկտրինային» հանգում են այն բանին, որին ձգտում են Մերձավոր և Միջին Արևելքի ժողովրդական լայն զանգվածները, ինչպես և խաղաղության, ժողովուրդների իրավահավասարության, անկախության, բարի-դրացիական հարաբերությունների և խաղաղ գոյակցության կողմնակից մեծ և փոքր երկրների բոլոր պետությունները։

Երևան, 12 մարտի, 1957 թ.։

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՆԱՎԹԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Պատմական ակնարկ: *Հին ժամանակների ճանապարհորդը՝ դեռևս մեր թվարկությունից առաջ՝ Կասպից ծովի ափերը եզերելիս, սարսափի և զմայլանքի զգացմունքներով համակված, հեռվից դիտում էր Ապշերոնի թերակղզուց բարձրացող «անմար» բոցերը, այն թերակղզուց, որտեղ հետագայում կառուցվելու էր համաշխարհային նշանակություն ունեցող նավթարդյունաբերական քաղաքներից մեկը, Սովետական Միության նավթարդյունաբերության կենտրոններից կարևորագույնը և հնագույնը՝ Բաքու քաղաքը։*

Երկրից ելնող բարձրացող ահավոր բոցերը անտիկ մարդկության համար անըմբռնելի, խորհրդավոր երևույթ էր, որից մարդը կամ խույս էր տալիս սոսկումով և կամ, իր տգիտության շնորհիվ ահաբեկված, խոնարհվում էր նրա առջև ու դարձնում իր պաշտամունքի առարկան։ Անտիկ աշխարհից մինչև այժմ մնացած բազմաթիվ մեհյաններն ու պաշտամունքի վայրերը, որոնք հաճախ հանդիպում են Արևելքի երկրների նավթաշատ շրջաններում, վկայում են այդ և միաժամանակ օգտակար ուղեցույցներ են հանդիսացել մի շարք նավթահորերի հայտնաբերման գործում։ Այդպիսիներից են եղել Բաքվից 20 կմ հեռու Սուրախանիից հարավ-արևմուտքում և Մասջիդ-ի-Սուլեյմանում (այժմյան Իրանում) գտնվող հին տաճարները, որոնք հատուկ անցքերի միջոցով կապված լինելով հողի ընդերքի այն շերտերի հետ, որտեղից բնական գազեր էին բխում, իրենց խորաններն ու զոհասեղանները անշեջ էին «անմար» բոցերով։ Այդ «ահեղ» նյութը, որը խրախուսել է անտիկ սնոտիապաշտության ֆանատիզմը, իրականում ուներ այնպիսի հատկություններ, որոնք ավելի ուշ, և մինչև XIX դարը, մարդկության համար դարձան օգտակար, իսկ XX դարի մարդկության համար՝ անհրաժեշտ։

Այն նյութը, որ մենք այսօր բիտում ենք կոչում, քաղդեացիներն իրենց ժամանակ շինարարության մեջ օգտագործել են աղյուսը աղյուսին կպցնելու և ջրամբարների պատերն ու ջրմուղային սիստեմները անջրանցիկ դարձնելու համար։ Հին եգիպտացիները, իրենց դիակները զմռսելու համար, մինչ այդ օգտագործված նարոսի փոխարեն սկսեցին գործածել բիտումից այն բաղադրությունը, որի մեջ մտնում էր քաղդեացիներից վերցրած բիտումը և որը կոչեցին «մում» ու հենց այդտեղից էլ առաջացավ «մումիա» բառը։

Փյունիկեցիները, որոնք առևտրական ժողովուրդ էին և մեծ ճանապարհորդողներ, այս ու նյութից փոխադրեցին Հռոմ։ Հռոմեացիներին այս նյութը հայտնի դարձավ իր բուժիչ հատկություններով և օգտագործվեց նաև տները լուսավորելու համար։

Անտիկ աշխարհը այս նյութն օգտագործեց նաև պատերազմների մեջ։ Ալյոտիա, օրինակ, երբ Ալեքսանդր Մեծի զորքերը պաշարել էին քաղաքացիներին, վերջիններս նրանց դեմ օգտագործեցին նավթի մեջ թաթախված հրկիզող գնդեր։ Նույնանման միջոցների դիմեցին սիրիացիները Հուլիոս Կեսարի լեգեոնների դեմ իրենց պաշտպանողական կռիվներում, և հույները Լուկուլլոսի զորավար Սեկստիլիոսի դեմ՝ մեր թվականությունից առաջ 69 թվականի ամռանը Տիգրանակերտը պաշտպանելիս։

Չինաստանում, մարդկային քաղաքակրթության այդ հնագույն օրրանում, որտեղ շատ վաղուց օգտագործել են նավթով վառվող պրիմիտիվ ճրագներ։ «Վառվող ջուրը», ինչպես անվանում էին հնագույնները, օգտագործվում էր դեռևս մեր թվարկությունից առաջ 615 թվականին[1]։

Բաքվի շրջանում՝ Բալախանիում, ըստ Գուբկինի[2], 1735 թվականին արդեն գործում էր 52 նավթահոր 200 հազար փութ տարեկան արդյունահանմամբ։ Տեղական խանը մեծ հարստություն էր դիզում այս գարշահոտ նյութի առևտրով, որը տիկերի մեջ կարավաններով Պարսկաստանի[3] վրայով փոխադրվում էր դեպի ծովափը և այստեղ՝ Եվրոպա։ Սակայն, այս շրջանի նավթարդյունաբերության սկիզբը պետք է համարել XIX դարի առաջին տասնամյակները՝ ռուսների կողմից Կովկասի և այդ թվում Բաքվի խանության գրավումից հետո։ Այդ թվականներին Ալեքսանդր Առաջին թագավորը հետաքրքրվելով նավթի պրոբլեմով, Պետերբուրգի Գիտությունների կայսերական ակադեմիային հանձնարարեց ուսումնասիրել այդ նյութի գործնական հատկությունները։

1823 թվականին ռուս գյուղացի Դուբինինը Հյուսիսային Կովկասում կառուցում է նավթաթորման գործարան, որը, թեև պրիմիտիվ, սակայն իր տեսակի մեջ առաջինն է լինում։ Յոթը տարի հետո, 1830 թվականին, ռուս ինժեներ Վոսկոբոյնիկովը Բաքվի մոտ կառուցում է մի քիչ ավելի կատարելագործված նավթաթորման գործարան։ Այս երկուսին հաջողվում էր անմիջական նավթից լուսավորության համար յուղ ստանալ, սակայն աշխատանքի մեթոդները և սարքավորումները այնքան պրիմիտիվ էին, որ ստացված նյութն անորակ էր։

1859 թվականին Բաքվի շրջանում Վիտը՝ Սվյատոյ կղզում, իսկ Կոկորևը՝ Սուրախանիում մեկական նավթաթորման գործարան են կառուցում։

Տեխնիկական անհաջողությունների հանդիպելով, Կոկորևը դիմում է հայտնի քիմիկոս պրոֆ. Մենդելեևին, որն իր առաջարկած նոր մեթոդներով հիմք դրեց ռուսական նավթարդյունաբերական տեխնիկային, որից հետագայում մեծապես օգտվեցին նաև օտար երկրների նավթի մասնագետները։

Ինչպես Բաքվի խաների տիրապետության, այնպես էլ ցարական իշխանության առաջին օրերին, նավթահորերը հանդիսանում էին պետական սեփականություն և շահագործման համար մասնավորների կողմից վարձակալվում էին չորս տարի ժամանակով։ Պարզ է, որ այդ պայմաններում վարձակալները շահագրգռված չէին խոշոր կապիտալ ներդրումներ անելու և հիմնական սարքավորում-

---

[1] Petroleum Times, Sept. 16, 1955, p. 143.

[2] И. М. Губкин, Учение о нефти, М.—Л., 1932, стр. 4.

[3] Ինչպես հայտնի է, Պարսկաստանի անունը պաշտոնապես փոխվեց Իրանի միայն 1935 թվականին, այս թվականից առաջ տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին խոսելիս մենք այս երկիրը պետք է հիշենք Պարսկաստան անունով։

ներ անցկացնելու։ Ահա թե ինչու նավթարդյունաբերության զարգացումը այդ ժամանակաշրջանում որոշ չափով կասեցվեց։

1872 թ. փետրվարին, պրոֆ. Մենդելեևը, որը միաժամանակ վարում էր Կովկասի հանքային վարչության դիրեկտորի պաշտոնը, կառավարությանը ներկայացրեց «Նավթային հարստությունների շահագործման» իր նոր ծրագիրը, որի հետևանքով վարձակալման հին ձևին վերջ տրվեց։

Այդ թվականից սկսած, Բաքվի շրջանի նավթային հարստությունները շահագործվում էին կոնցեսիոն հիմունքներով։ Առաջին գլխավոր կոնցեսիոներները եղան նախկին վարձակալներ Կոկորևը, Միրզոևը, Վերմիշևը և ուրիշներ։ Կոնցեսիաների սիստեմը, վարձակալման սիստեմի համեմատությամբ, անշուշտ, ավելի պրոգրեսիվ էր և պահանջում էր խոշոր կապիտալ ներդրումներ կատարել ու ավելի հիմնական սարքավորումներ կիրառել, թեև այս սիստեմը, նավթարդյունաբերության ազգայնացման սիստեմի համեմատությամբ, ավելի հետադիմական էր։ Կոնցեսիաներ շնորհվելուց անմիջապես հետո նավթի արդյունահանումն սկսեց մեծ վերելք ապրել այս շրջանում։ 1873 թվականին նավթահանումն անցավ 3,9 միլիոն փութը, նախորդ տարիների 1,4 միլիոն փութի դիմաց, այնուհետև, 1876 թվականին այն հասավ 11 միլիոն փթի, 1882 թվականին՝ 50 միլիոն, 1901 թվականին՝ 706 միլիոն փթի, այսպես գերազանցելով ԱՄՆ-ի նույն թվականի արդյունահանմանը։

Եվրոպական Ռուսաստանում Ուխտի հնկերը անմիջական նավթի թորումով ստացել են պատրաստողական լամպ վառելու յուղը, որը հետագայում կոչվեց կերոսին։ 1815 թվականից սկսած, Ռուսաստանի Դրոգոբիչ քաղաքի փողոցները լուսավորելու համար օգտագործում էին այս նյութը։ Ճիշտ չանցած, Գրագան հետևեց նույն օրինակին։ Դեղագործ Իգնատ Լուկասևիչը 1853 թվականին ավելի հաջող թորելով, ստացավ ավելի մաքուր վառելանյութ։ Նույն տարին Լվովի հիվանդանոցը լուսավորվեց այս վառելանյութով։

Եվրոպայում, 1745 թվականից սկսած, նավթի հումքից ելնելով, բացի դեղագործից, սկսեցին պատրաստել նաև տանիքների և շինող մասերի համար քսուքներ և նավերի համար ջրի ներծծումից պաշտպանելու համար՝ նյութ։ Եվրոպայում մինչև այժմ հայտնաբերված ամենակարևոր նավթային պաշարները գտնվում են Ռուսաստանում, Ռումինիայում, Լեհաստանում, Ավստրիայում, ավելի փոքր քանակությամբ՝ Ալբանիայում, Հունգարիայում, Գերմանիայում, Իտալիայում, Ֆրանսիայում, Հոլանդիայում և Անգլիայում։

Ամերիկայում բնիկներին նավթը ծանոթ էր իր բուժիչ[1] հատկություններով։ 1840 թվականին Սամուել Կիերը, տեսնելով, որ Իրոկուազի ցեղերները գործա-

---

[1] Մի ժամանակ, մինչև անգամ գիտական և բժշկական շրջաններում, մեծ հավատ կար նավթի բուժիչ հատկությունների նկատմամբ։ Սրանից հիսուն տարի առաջ լույս տեսած՝ նավթի տեխնիկային վերաբերող մի ժուռնալում հանդիպում ենք, այս կապակցությամբ, հետևյալ հետաքրքիր հաղորդմանը. «...Մեզ վաղուց ծանոթ է նավթը իր բուժիչ հատկություններով, սակայն նորություն է այն, որ հիմա արդեն այս հարցով սկսել են զբաղվել նաև այնպիսի հռչակավոր բժիշկներ, ինչպիսիք են՝ դոկտոր Վիլյամ Էվարտը և դոկտոր Վ. Դաֆինց Թորինտոնը, որոնք գտել են, որ նավթի միջոցով հնարավոր է բուժել ժանտախտը, թոքախտը, լուծը, փորհարությունը և այլ վարակիչ հիվանդությունների տարբեր տեսակները»։ (Տե՛ս The Petroleum Review, January 6, 1906).

հատ նյութը վառելով մեծ չափություններ են ապահովում, որոնցից այդ նյութի վաճառքը կազմակերպել առևտրական մասշտաբներով:

1854 թվականին նավթի հետքեր երևացին Բրուվեր, Ուատսոն և ընկերության սղոցարանին կից հողամասում: Այդ նույն ընկերությունը, բժիշկ Ջորջ Բիսելի ղեկավարությամբ, առնելով Ռոկ Օյլ Կոմպանին, որը հետագայում իր հետախուզական աշխատանքները տարածեց նաև ընկերության սեփական հողամասերից դուրս: 1857 թվականին հետախուզական աշխատանքների ղեկավարությունը հանձնվեց Էդուին Լորենտայն Դրեյկին, որն իր աշխատանքներն սկսեց ամենապրիմիտիվ միջոցներով: Դրեյկի հետախուզությունները երկար ժամանակ դրական որևէ արդյունք չտվեցին: Նա արդեն հուսալքության ու սնանկության եզրին էր հասել, երբ 1859 թ. օգոստոսի 27-ին 32 մետր խորության վրա հայտնաբերվեց այդ ժամանակվա համար առատ նավթ, օրական 1,5 տոննա արտադրողականությամբ:

Դրեյկի հայտնագործումը ամերիկացի նավթայինները համարում են ԱՄՆ-ում արդի նավթարդյունաբերության հիմնաքարը, որովհետև նրա օրինակին հետևեցին բազմաթիվ ուրիշներ և երկրի տնտեսության մեջ նավթարդյունաբերության տեսակարար կշիռն այդ թվականից հետո սկսեց անընդհատ աճել:

1880 թվականին թշվառության և մոռացության մեջ մահացավ Էդուին Լորենտայն Դրեյկը:

Այդ թվականներից հետո սկսվեց նավթային աղբյուրներին և ներքին ու արտաքին շուկաներին տիրանալու համար նենգ և անողորմ պայքարի մի շրջան: Նավթարդյունաբերության պատմության այդ հատվածը նկարագրել ենք մեր աշխատության առաջին գլխում:

Նավթի քիմիական հատկությունները: *Տարբեր շրջաններից և հաճախ նույն շրջանի տարբեր հորերից ստացված նավթերը միմյանցից տարբերվում են մի շարք հատկություններով*[1]:

Նավթաբանությունը այս տարբերությունների բոլոր պատճառների մասին դեռևս մինչև այժմ իր վերջին խոսքը չի ասել: Այնուամենայնիվ, նշվում են, գիտականորեն բացատրելի հետևյալ երկու պատճառները. առաջին՝ նավթը, որպես ածխածնի (86 տոկոս) և ջրածնի (13 տոկոս) միացում, պարունակում է նաև փոքր քանակությամբ ածխաջրածինների համար օտար նյութեր, ինչպիսիք են՝ ծծումբը, թթվածինը և այլն, ու որովհետև այս օտար նյութերը զանազան նավթերի մեջ գտնվում են տարբեր հարաբերություններով (տես աղյուսակ 21), այս-

[1] Այսպես, օրինակ, Ապշերոնի թերակղզու նավթը, ամերիկյան նավթի համեմատությամբ, տարբեր հատկություններ ունի: Ապշերոնի նավթի մեջ թեթև տարրերը կազմում են 5 տոկոս, միջինները, որոնցից ստացվում է լուսավորող յուղը կամ կերոսինը՝ 30 տոկոս, իսկ մնացածները ծանր տարրեր են, մինչդեռ ամերիկյան նավթի մեջ թեթև տարրերը կազմում են 20 տոկոս: Բաքվի և ամերիկյան նավթերի տարբեր հատկությունների հետևանքով, և շնորհիվ նրան, որ քսուքները ծանր տարրերից են ստացվում, այս տարբերությամբ ռուսական տեխնիկան հենց սկզբից շատ ավելի է զարգացել, քան ամերիկյանը, և պատահական չէ, որ միջազգային շուկաներում ռուսական քսուքները շատ ավելի են գնահատվել: 1878 թվականին Փարիզի ունիվերսալ ցուցահանդեսում ռուսական քսուքներին շատ բարձր գնահատական տվեցին և հռչակեցին որպես լավագույնները:

Նավթավայրերը	Տեսակարար կշիռը	Տոկոսներով					
		C	H	S	O	N	մոխիր
Բալախանի	0,882	87,40	12,50	—	0,10	—	—
Բինագադի	0,913	85,49	12,01	0,41	2,40	—	—
Գրոզնի	0,906	86,41	13,00	0,01	0,40	0,07	0,12
Չելեկեն	0,8736	86,40	12,40	—	0,37	—	0,50
Ֆերգանա	0,872	85,79	13,64	0,03	—	—	0,02
Սախալին	0,944	87,74	12,04	—	0,22	—	—
Նեֆտեդաղ	0,873	86,64	12,44	—	0,37	0,14	0,05
Պենսիլվանիա	0,801	86,10	13,89	0,06	—	0,09	—
Կալիֆորնիա (Միդվեյ)	0,958	86,58	11,61	0,22	0,25	0,74	—
Տեխաս (Սպինդըլ)	0,913	85,05	12,30	1,75	—	0,92	—
» (Բոմոնտ)	0,912	85,03	12,30	1,75	—	0,92	—
Հանովեր	0,892	80,40	12,70	—	6,90	—	—
Պեչելբրոն	0,968	85,60	9,60	—	4,50	—	—
Զանտե	0,952	82,60	11,80	—	5,60	—	—
Յավա	0,923	87,10	12,00	—	0,90	—	—
Բիրմա	—	83,80	12,70	—	3,50	—	—
Գալիցիա (արևելյան)	0,870	82,20	12,60	—	5,70	—	—
Գալիցիա (արևմտյան)	0,885	85,30	12,50	—	2,10	—	—
Ռումինիա (Բուշտենարի)	0,862	82,60	13,50	—	4,90	—	—
Ռումինիա (Կամպինա)	0,845	86,03	13,26	0,13	—	—	—
Իրան	0,837	85,40	12,80	0,06	0,75	0,75	—
Իրաք (Կիրկուկ)	0,820—0,860	—	—	2,00	—	—	—
(Կայյարահ)	0,950—0,980	—	—	6,00	—	—	—
(Կատար)	—	—	—		—	—	—
(Ֆաուսան)	—	—	—		—	—	—
(Նամմահ)	—	—	—		—	—	—
Կուվեյտ	—	—	—		—	—	—
Սաուդյան Արաբիա	—	—	—	—	—	—	—
Բահրեյն	—	—	—	—	—	—	—

* Աղբյուրներ. И. М. Губкин. Учение о нефти, М.—Л., 1932, стр. 35. A. Beeby-Thompson, Oil Field Exploration and Development, London, 1950, pp. 135, 510, 517, 523.

ակից էլ առաջանում են տարբեր աղբյուրներից ստացվող նավթերի տարբեր հատկությունները։ Երկրորդ՝ նավթը առաջանում է երկար դարերի ընթացքում երկրի ընդերքում կուտակված նյութերի սինթեզման պրոցեսի հետևանքով։ Բնության կողմից կատարվող սինթեզում ջրածինն ու ածխածինը միանում են չափազանց բարդ ձևերի տակ և միաժամանակ շղթայի մեջ են մտնում հանքային, բուսական և կենդանական մնացորդների հետ, որոնք տարբեր վայրերում ունենալով տարբեր առանձնահատկություններ, տարբեր ձևերով են անդրադառնում պրոցեսի մեջ գտնվող նավթի վրա, որի հետևանքով ստացվում են տարբեր հատկություններ ունեցող նավթեր։ Այս պայմաններում կատարվող սինթեզը զուգամիացության պրոցես է, որի համաձայն, նույն բանաձևի նյութերը հաճախ արտահայտվում են միմյանցից տարբեր հատկություններով։ Նավթի տարբեր տեսակները միմյանցից տարբերվում են իրենց գույնով, հոտով, թանձրությամբ և մի շարք այլ հատկություններով, ինչպես նաև նավթաթորումից ստացվող ֆրակցիաների ելքային տարբեր հարաբերություններով։ Այսպես, օրինակ, եթե նավթերի որոշ տեսակներ թորելով հնարավոր է հասցնել ջրի թափանցիկության, ապա ուրիշ տիպի նավթեր, որոնց թվում Պենսիլվանիայի նավթը, թորելիս ստացվում է մուգ դեղին հեղուկ, իսկ Մեքսիկայինը՝ սև, Ինդոնեզիայինը՝ ձիթապտղի կանաչ, Կովկասյանը՝ մուգ և այլն։ Բացի այդ, եթե Վենեսուելայի նավթը թորելիս ստացվում է բարձր ֆրակցիայից մեծ տոկոս, ընդհակառակը, Մեքսիկայի նավթից ստացվում է ցածր ֆրակցիայի մեծ տոկոս։

Նորմալ ջերմաստիճանում անմշակ նավթը լինում է երեք տարբեր վիճակներում՝ գազային, հեղուկ և թանձր։ Գազային վիճակը, համեմատած հեղուկ վիճակի հետ, ներկայացնում է խտացման ավելի թեթև աստիճան, ընդ որում տեսակարար կշիռն ավելի ցածր է։ Թանձր նավթը, համեմատած հեղուկ վիճակի հետ, ներկայացնում է խտացման ավելի ուժեղ աստիճան, ընդ որում տեսակարար կշիռն ավելի բարձր է։ Նավթը թանձր վիճակ է ընդունում, երբ որոշ պատճառներով օքսիդացման է ենթարկվում և նրա միջից թեթև տարրերը ցնդում են։

Նավթի հոտը սովորաբար անհաճ է։ Անմշակ նավթից երբեմն առաջանում են ծծմբաջրածնային գազեր, որոնք մարդու օրգանիզմին վնաս են հասցնում և հաճախ թեթևակի հարբեցնում են։

Անմշակ նավթի ջերմաստեղծ հատկությունը, լավագույն քարածխի համեմատությամբ մինչև 1,4 անգամ բարձր է։ Մշակված նավթի ջերմաստեղծ հատկությունը բարձրանում է տարբեր ֆրակցիաների համեմատությամբ։ Քանի որ նավթի ջերմաստեղծ հատկությունը մյուս տեսակի բոլոր վառելանյութերից բարձր է, ուստի միևնույն թվով ջերմային միավորներ ստանալու համար անհրաժեշտ են տարբեր վառելանյութերի հետևյալ քանակները (տե՛ս աղյուսակ 22)։

Առհասարակ նավթի բռնկման ջերմությունը 30° Ց-ից չի անցնում, բայց թեթև որակի և բարձր ֆրակցիայի նավթերը կարող են բռնկվել 0° Ց-ում։

Որոնք են, ամփոփ, թեկուզ և տարբեր աղբյուրներից ստացվող նավթի ընդհանուր բնական հատկությունները։ Իսկ այն հարցին, թե այս նյութը իր բազմազանություններով ինչպե՞ս է առաջացել, պատասխանում է, թեև առայժմ ոչ այնքան սպառիչ կերպով, նավթի երկրաբանությունը։

Նավթի երկրաբանությունը։ Անցյալում նավթահետախուզական աշխատանքները կատարվել են ոչ գիտական հիմունքների համաձայն։ Դիպվածը մեծ դեր է խաղացել նավթի առաջին աղբյուրների հայտնաբերման գործում։ Բնական ժայթքումները, շատրվանները, երկրի ընդերքից գազերի արտաթափանցումը և, վեր-

Տարբեր վառելանյութերի ջերմաստեղծ հատկությունը

Վառելանյութը	Միավորը	Վառելանյութը	Միավորը
Նավթ	1	Մեքենայական տորֆ	2,09
Կոքս (ածուխ)	1,37	Սոճու փայտ	2,24
Անտրացիտ	1,44	Կեչու փայտ	2,29
Գինու սպիրտ 95°	1,51	Ծղոտ	2,59
		Աթար	3,04

ջապես, երկրի մակերեսին բիտումի և նման այլ հետքերը հանդիսացել են նավթային հարստությունների միակ արտաքին նշանները։

Այժմ գնալով նավթային հետախուզության գործը արդեն դարձել է ինքնուրույն գիտություն։ Այս գիտության մեջ առաջին դերը խաղում է երկրաբանությունն իր տարբեր ճյուղերով և, հատկապես, պալեոնտոլոգիայով և պետրոգրաֆիայով։ Բնական է, որ նավթի տեսակների բազմազանությունն այս գիտության մեջ որոշ դժվարություններ է առաջացնում։ Այդ բազմազանություններից ելնելով, նավթի կազմավորման ու ծագման հարցի շուրջը առաջացել են մի քանի տեսություններ, որոնք, եթե ամփոփելու լինենք, պետք հանգեն հիմնական երկու տեսության։

Առաջին տեսությունը, որն ունի ավելի մեծ թվով հետևորդներ, դա՝ օրգանական տեսությունն է։ Ըստ այս տեսության, նավթի առաջացումը հետևանք է երկրի ընդերքում բուսական ու կենդանական նստվածքների և բնական այլ պայմանների փոխազդեցության։ Այսպես, օրինակ, երբ Երկրագունդը ենթարկվել է ներքին փոփոխությունների և երբ հին ովկիանոսները, հին բուսական ծածկույթն ու կենդանիները սուզվել են երկրի խորքերը, մինչև ներկա ձևն ընդունելը, հիշյալ նստվածքները հազարամյակներ շարունակ մնալով երկրի խորքերում, զանազան ներքին գործոնների (ներքին ջերմության, բարձր ճնշումների, կատալիզատորների դեր խաղացող մի շարք այլ նյութերի) ազդեցության տակ, բնության այդ վիթխարի լաբորատորիայում առաջացրել են նավթը։

Բազմաթիվ փաստեր գալիս են այս տեսությունը հաստատելու։ Այսպես, օրինակ, աղի շերտերը համարյա միշտ ուղեկցում են նավթային հարստություններին։ Համարյա բոլոր նավթային շերտերը պարունակում են ձկների, խեցեմորթների, մոլյուսկների և հին շրջանի ծովային այլ կենդանիների բրածոներ։ Եվ եթե նավթաբեր շերտերի երկրաբանական պայմանները համեմատելու լինենք հնագույն ցամաքաշրջանի ովկիանոսների ու ծովերի ավազանների հետ, ապա կնկատենք բազմաթիվ նմանություններ։

Երկրորդ տեսությունը ունի ավելի փոքր թվով հետևորդներ։ Ըստ այս տեսության, նավթն առաջացել է երկրի ընդերքում տեղի ունեցած ֆիզիկական և քի-

* И. М. Губкин, Учение о нефти, М.—Л., 1932, стр. 7; A. Beeby — Thompson, Oil Filed Exploration and Development, London, 1950, vol. I, p. 517.

միական պրոցեսների հետևանքով։ Ծովերի ու գետերի ջրերը ներծծվելով դեպի երկրի ընդերքը, հանդիպել են ալկալային մետաղների ու մետաղային ածխածինների, որի հետևանքով առաջ են եկել քիմիական նոր միացություններ, որոնք տարբեր բնական կատալիզատորների ներկայությամբ վերածվել են նավթի։

Նավթահանում։ Նավթի հանույթը մեծ մասամբ կատարվում է հորերի միջոցով, չափազանց հազվադյուտ դեպքերում՝ նաև ստորերկրյա անցքեր բաց անելով։ Այս վերջին սիստեմը օգտագործում են Գերմանիայում ու Ֆրանսիայում և, հատկապես, նավթահորերի սպառման այն ստադիայում, երբ ոչ ինքնաբուխ կերպով և ոչ էլ պոմպերի միջոցով հնարավոր չի լինում ստանալ տրապների (նավթային շերտերի) մեջ մնացած նավթը։

Երկրաբանների ուսումնասիրություններից ելնելով, հետախույզները որոշում են այն կետերը, որտեղ հնարավոր է հորատել։ Այնուհետև, անմիջապես սկսում են հորատման աշխատանքները, բայց միշտ չէ, որ դրական արդյունքներ են ստացվում։ Ներկայումս, որքան էլ զարգացած է երկրաբանական գիտությունը, այնուամենայնիվ նավթահետազոտության ասպարեզում գիտությունը որոշ դեպքերում դեռևս չի կարողանում ասել իր կտրուկ խոսքը։ Երկրաշերտը ծակելու աշխատանքները, որոնք կապված են մեծ ծախսերի հետ, հաճախ բացասական արդյունքներ են տալիս նույնիսկ ամենամեծ խորություններում։ 1955 թվականի վերջերին ԱՄՆ-ում կային հորեր, որտեղ նույնիսկ 4500—5000 մետր խորության վրա նավթ չի հայտնաբերվել։

Նավթահորերը ունենում են տարբեր խորություն, նայած երկրի ընդերքում նավթաբեր շերտերի դրված դիրքերին։ 36 մետր խորության վրա առաջին անգամ նավթի հայտնաբերումը Դրեյկի կողմից ի հարկե բացառիկ դեպք էր։ Այժմ ԱՄՆ-ում նավթահորերի միջին խորությունը տատանվում է 250 մետրից մինչև 2700 մետրի միջև։ Շահագործվող հորերից ամենախորը (4769 մ) գտնվում է Ուայոմինգում։ Ավելի խոր հորեր՝ մեկը Օկլահոմայի շրջանում (5943 մ), իսկ մյուսը Կալիֆորնիայի շրջանում (5898 մետր) մնացել են ամուլ։ Վերջին տվյալների համաձայն, ԱՄՆ-ում մինչև այժմ փորված հորերի 81,4 տոկոսը ամուլ էր։ Միացյալ Նահանգների նավթահորերը, ընդհանրապես, ներկայացնում են բոլորովին այլ պատկեր։ Այս մասին հանգամանորեն խոսում ենք համապատասխան գլխում։

Երբ հորերի խորությունը հաճախ կիլոմետրերով է հաշվվում, պարզ է, որ հորատման աշխատանքները կապված են լինում մեծ դժվարությունների հետ։ Հորատման Դրեյկի մեթոդը, ապա նաև այն մեթոդը, որ XIX դարի վերջերին Եվրոպայում օգտագործում էին բահի և բրիչի օգնությամբ, արդեն մասն են հորատման տեխնիկայի հնությունների թանգարանի։ Ներկայումս նավթի հորեր բաց անելու համար հիմնականում երկու մեթոդ են օգտագործում։ Առաջին մեթոդը կիրառվում է գետնին ուղիղ և անընդհատ կրկնվող հարվածներ հասցնելով, երկրորդը՝ փորիչ ռոտորի, իսկ երրորդը փորիչ տուրբինի միջոցով։ Հետաքրքիր է նշել, որ չինացիներն արդեն դարեր առաջ օգտագործել են հորատման թեև պրիմիտիվ, բայց շատ ռացիոնալ մեթոդ, որը հիմնականում նման է ներկայումս օգտագործվող՝ հարվածների մեթոդին։

Այսօր օգտագործվող երկու մեթոդներն էլ կիրառվում են գիտության բոլոր տվյալների համաձայն և այդ գործի կատարման համար անհրաժեշտ են մեծ թվով փորձառու հորատող մասնագետներ և ավելի մեծ թվով հորատող բանվորներ։ Աշխատանքներն սկսում են առաջին հերթին 6—7 մետր խորությամբ և 3—4 քառակուսի մետր մակերեսով փոսեր բաց անելով։ Այդպիսի փոսի պատերը ցե-

մենտով պատում են և այդ հանդիսանում է այսպես կոչված նախահորը, որը նավթաբերների անմիջականությամբ ընդհատվում է ներքնահորի։ Այս ներքնահորի վրա է, որ փայտից կամ տավերսայնպես մետաղից կառուցում են նավթահան աշտարակը։

Նավթահան աշտարակները հանդիսանում են, այսպես ասած, հորատման դազգահներ, որոնց վրա ամրացվում են հորատման գործիքները։ Հորատման առաջին մեթոդի համաձայն, նավթահան աշտարակներից կախված մի ծանր մարտաքին միայնակ հարվածներ է տալիս գետնին, որը այդ հարվածների տակ փորվում է։ Անցքի տրամագիծը, նայած նախատեսված հորի խորությանը, լինում է 50—90 սանտիմետր։ Հարվածող ծանրությունը կշռում է 250 կիլոգրամից մինչև մեկ ու կես տոննա, նայած գետնաշերտի տեսակին։ Այդ ծանր մարմինն ունի կարծր սուր ծայր և փշրելու հատկություն։ Անցյալում հարվածների թիվը մի րոպեում 30—60-ից չէր անցնում, իսկ այժմ արդեն տեխնիկան այնքան է զարգացել, որ հարվածների թիվը մի րոպեում անցնում է 200-ից։ Հորատման գործողությունները մեկ-մեկ ընդհատվում են, որպեսզի ամբարիչները փշրված հողը կամ ժայռերը դուրս հանեն։ Այնուհետև, խողովակներ են իջեցնում հորերի պատերը հնարավոր փլուզումներից պաշտպանելու համար։ Այս մեթոդը թեև դեռ շատ է օգտագործվում, բայց ռոտորների և տուրբինների միջոցով հորատումն ավելի ռացիոնալ մեթոդ է։

Հորատման այս երկրորդ մեթոդի համաձայն, օգտագործում են պողպատյա հատուկ ռոտորներ, որոնց ծայրերը չափազանց սուր և պինդ են։ Ռոտորը ուղղահայաց պտտվելով, ծակում է հողաշերտը։ Ներկայումս փորիչ ռոտորի պտույտների թիվը հասնում է րոպեում 600-ի։ Հորատման այս կատարելագործված մեթոդների միջոցով, երբ շատ կարծր ժայռեր են ծակում, ժամում փորում են մինչև 2 սանտիմետր, իսկ փափուկ երկրաշերտի դեպքում, նույն ժամանակամիջոցում հնարավոր է լինում փորել մինչև 30 մետր։

Կա նաև տուրբինային հորատման մեթոդ։ Սովետական տեխնիկան տուրբինային հորատման ասպարեզում աշխարհում ամենակատարելագործվածն է։

1955 թվականի մայիս և հունիս ամիսներին Հռոմում տեղի ունեցած նավթի համաշխարհային չորրորդ կոնգրեսում սովետական դելեգացիայի անդամ Ց. Ա. Տեքբիևի հաղորդումը տուրբինային հորատման սովետական մեթոդի մասին, մեծ հետաքրքրություն առաջացրեց ներկաների մոտ։

Այս հաղորդման համաձայն տուրբինային հորատման մեթոդը առաջին անգամ կիրառվել է Սովետական Միությունում՝ 1925 թվականին։ Այս մեթոդի առաջին հեղինակներից մեկն էր ՍՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի թղթակից-անդամ Մ. Ա. Կապելյուշնիկովը։ Սովետական ինժեներներ՝ Պ. Պ. Շումիլովի, Ռ. Ա. Իոաննեսյանի, Ե. Ի. Տաղիևի և Մ. Տ. Գուսմանի ղեկավարությամբ, 1935 թվականին տուրբինային հորատման այս մեթոդը կատարելագործվելով լայն գործածության մեջ մտավ Սովետական Միության գրեթե բոլոր նավթավայրերում ու դարձավ ռոտորային հորատման մեթոդի լուրջ մրցակիցը։

Այս մեթոդի ամենակատարելագործված կոմպլեքսի տուրբինների արագությունն արդեն հասել է րոպեում 500—900 պտույտի, մինչև 30—35 տոննա դիմադրության պայմաններում։ 1954 թվականին Բաքվի Բուզովնայի շրջանում տուրբինային մեթոդով հորատված մի շարք հորերի փորման միջին արագությունը ժամում 25—40 մետրի հասավ։ Բուզովնիի փորձը ցույց տվեց, որ տուրբինա-փորիչը ներկա կատարելագործված վիճակում հնարավոր է մեծ հաջողությամբ կիրառել փորելու համար բոլոր տեսակի ապարները։

1956 թվականի փետրվար և մարտ ամիսներին Վաշինգտոնում բանակցություններ տեղի ունեցան ամերիկյան Դրեսեր Ինդուստրիզ ընկերության փոխ-պրեզիդենտ Օ'Կոնորի և Մաշինոէքսպորտ համամիութենական միավորման միջև՝ ԱՄՆ-ում նավթահորեր փորելու համար սովետական կոնստրուկցիայի տուրբինային հորատիչներ արտադրելու իրավունքի լիցենզիա ՍՍՀՄ-ից ձեռք բերելու նպատակով։

Կայացած համաձայնությամբ նախատեսվում է Դրեսեր Ինդուստրիզ ընկերությանը հանձնել այնպիսի տեխնիկական փաստաթղթեր, որոնք անհրաժեշտ են սովետական կոնստրուկցիայի տուրբինային հորատիչներ արտադրելու համար, որոնք օգտագործվում են տարբեր ամրության ապարներում նավթահորեր և գազահորեր փորելիս, ինչպես նաև ԱՄՆ գործուղել մի խումբ սովետական ինժեներների՝ փորձնական փորմանը մասնակցելու համար։

Սովետական տուրբինային հորատման այս ամենակատարելագործված մեթոդի մասին Ուորլդ Պետրոլեում ժուռնալի 1955 թվականի մարտի և ապրիլի համարներում և Պետրոլեում Թայմս ժուռնալի 1955 թվականի հոկտեմբերի ամսի համարում[1] հոդվածներ են լույս տեսել, որոնց բավական մանրամասն նկարագրվում են այս ասպարեզում սովետական առաջավոր մեթոդները և հիշվում են սովետական մի շարք ականավոր մասնագետների անունները ու աշխատությունները։

Զարգացած հորատման ներկա բարձր տեխնիկային, աշխատանքների ընթացքում վթարները դեռևս անխուսափելի չեն. լինում են դեպքեր, երբ նավթահորը գործարկելուց հետո մի քանի օրում քայքայվում է։ Հաճախ հորատման գործիքները փչացվում և թաղվում են հորերի մեջ։ Այնուհետև լինում են այլ տեսակի զանազան վթարներ, որոնց հաճախ ուղեկցում են հրդեհներ։ Այս բոլորի հետևանքով հորատման աշխատանքների ընթացքը խիստ դանդաղում է։

Հորատման պրոցեսում նավթային շերտի հասնելու նշանները բազմազան են։ Կամ սկսում են գազեր դուրս գալ և կամ փչված հողերն ու ժայռերը հորերից հանելու ժամանակ նկատվում են նավթի հետքեր։ Պատահում է, որ նավթը ինքնաբուխ կերպով հանկարծ դուրս է ժայթքում ներքին գազերի ճնշման տակ։ Ժայթքումը զսպելու գործն ինքնին լուրջ պրոբլեմ է։ Այսպիսի ժայթքումներից ամենաուժեղը, որ եղել է Մեքսիկայում, ունեցել է մինչև 400 մետր բարձրություն, իսկ հոսած նավթի քանակը հասել է օրական 70 հազար տոննայի։ Այդպիսի դեպքերում ոչ մի ճիգ չի խնայվում ժայթքումը զսպելու, որովհետև այդ երևույթը, բացի նյութական մեծ վնասներ պատճառելուց, նաև հրդեհի մեծ վտանգ է ստեղծում։ Ժայթքումները զսպելու համար օգտագործում են զանազան մեթոդներ։ Օգտագործվող միջոցները պետք է ի վիճակի լինեն դիմանալ յուրաքանչյուր քառակուսի սանտիմետրի վրա 150 կիլոգրամ ճնշման։ Այդպիսի հորերը, ժայթքումը դադարելուց հետո, դառնում են հեշտ շահագործելի, քանի որ նավթը այդ պայմաններում հորերի խորքից դուրս է հոսում ինքնաբուխ կերպով։

Ընդհանրապես նավթահորերում գտնվող նավթի մի որոշ մասը, հաճախ 25-ից մինչև 40 տոկոսը, հորերի մեջ մնում է անօգտագործելի։ Նավթի այդ մասի շահագործումը կապված է մեծ ծախսերի հետ։ Հաճախ փորձում են հորերի մեջ ջուր, օդ և այլ գազեր մղելու միջոցով արհեստականորեն ճնշումներ առաջացնելով մնացած նավթի արտամղման կարողությունը բարձրացնելու համար։ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, երբ նավթի կարիքն էլ ավելի էր զգացվում, ԱՄՆ-ում դիմեցին վերը մատնանշված միջոցներին։ Համենայն դեպս, ինչպիսի միջոցներ էլ որ ձեռնարկվեն, հորերի պաշարներն անսահման չեն։ Ըստ վիճակագրական տվյալների, 1859 թվականից մինչև 1953 թվականը ԱՄՆ-ում փորված 1,25 միլիոն նավթահորերից ներկայումս շահագործվում է մոտ 850 հազարը։ Բայց պետք է նկատել, որ հորատման տեխնիկայի հետագա զարգացման շնորհիվ, նավթահորերի շահագործումը ներկայումս տևում է մինչև քսան տարի՝ նախկին երկու տարվա դիմաց։

Ինչ վերաբերվում է հետախուզական և հորատման ծախսերին, ապա պետք ասել, որ, ձեռքի տակ եղած տվյալներից ելնելով, մի խումբ հետախույզների միջին ծախսերը կազմում են տարեկան 10—20 հազար դոլլար, մի հոր փորելու ծախսերը հասնում են 100—250 հազար դոլլարի։ Քանի որ երկրաբանական հետախուզման ու հորատման աշխատանքները կապված են չափազանց մեծ ծախսերի հետ, ուստի կապիտալիստական հասարակարգում ինքնըստինքյան պայմաններ են ստեղծվում, որպեսզի նավթարդյունաբերությունը հենց սկզբից կենտրոնացվի մոնոպոլիստական խոշոր ընկերությունների ձեռքում։

Նավթի մշակումը։ Նավթը իր անմշակ վիճակում ածխաջրածինների և զանազան այլ նյութերի բաղադրություն է։ Նավթը, նախքան արդյունաբերության և տրանսպորտի մեջ օգտագործելը, ենթարկում են զտման ու թորման հատուկ պրոցեսների։ Նավթամշակումը ներկայումս համաշխարհային արդյունաբերության կարևորագույն ճյուղերից մեկն է։ Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը նավթամշակման տեխնիկան Եվրոպայում ավելի շատ էր զարգացած, քան ԱՄՆ-ում։ Դա պատահական չէր, որովհետև այդ ժամանակներում գիտության ու տեխնիկայի, ինչպես նաև արդյունաբերության մակարդակը Եվրոպայում ավելի բարձր էր, քան ԱՄՆ-ում։ 1920 թվականից հետո էր, որ ԱՄՆ-ը առաջին համաշխարհային պատերազմից տնտեսապես ուժեղացած դուրս գալով, արդյունաբերության մեջ սկսեց առաջնակարգ գերազանցել Եվրոպային։ Օգտվելով Եվրոպայի տեխնիկայից ու փորձից և հենվելով տեղական նպաստավոր պայմանների վրա, ի դեմս տեղական նավթային մեծ հարստությունների և ներքին մեծ շուկայի, ԱՄՆ-ի կապիտալիստներն ստեղծեցին նավթամշակման խոշոր գործարաններ։

Նավթամշակումը հիմնականում զտման և թորման պրոցես է։ Այդ պրոցեսում հենվում են ածխաջրածինների այն հատկությունների վրա, երբ ջերմության որոշ աստիճաններում նրանք կամ գոլորշիանում են և կամ խտանում, այսինքն թանձրանում են։ Ըստ որում, ելնելով նավթի մեջ գտնվող զանազան կոմպոնենտներից, յուրաքանչյուրին հատուկ եռման աստիճաններից, հետևաբար ենթարկելով տարբեր ջերմաստիճանների և այս կերպ անջատելով նյութի բաղկացուցիչ մասերը, ստանում են տարբեր ֆրակցիաներ։ Այս պրոցեսն ընդհանրապես կոչվում է ֆրակցիոնալ թորում։ Նավթաթորման մի այլ ձևը՝ «կրեկինգ» պրոցեսը մոլեկուլների անջատման պրոցես է։ Նավթամշակման յուրաքանչյուր էտապում ստացվում են մեծ թվով տարբեր տեսակի նյութեր, որոնց մի մասն օգտագործվում է որպես էներգիայի աղբյուր, իսկ մյուս մասն արդյունաբերության այլ և այլ ճյուղերում՝ որպես հումույթ։ Որքան նավթաթորման տեխնիկան զարգանում է, այնքան ավելի է հնարավոր դառնում մեծացնել բարձր ֆրակցիաների ստացման տոկոսը և ավելացնել ստացվող տեսակների թիվը։ Այսպես, օրինակ, 1909 թվականին նավ-

[1] World Petroleum, March 1955, p. 85; Idem, April 1955, p. 85; The Petroleum Times, October 28, 1955, pp 1085, 1088—1092.

թամշակումից ստացվում էր 11 տոկոս բենզին, 1930 թվականին այդ տոկոսն արդեն բարձրացել էր 47-ի: Բացի այդ, վերջին տարիներս հատուկ պրոցեսի միջոցով սկսեցին պատրաստել հեպտան, իզո-օկտան, 70-օկտան ավիացիոն բենզինի տեսակներ: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին ինքնաթիռների մեջ սկսեցին օգտագործել 100-օկտան բենզին՝ 87-օկտան բենզինի փոխարեն: Այս 100-օկտանի գործածության շնորհիվ 16 տոկոսով մեծացավ գործողության շառավիղը, 27 տոկոսով՝ բարձրության սահմանը, 40 տոկոսով՝ բարձրանալու արագությունը և այլն: Պարզ է, թե այս նյութը ինչպիսի մեծ նշանակություն ունեցավ պատերազմի ընթացքի համար: Նավթաթորումից ստացվող բազմազան մյուս ֆրակցիաները, որոնց թվում բութանը և իզոբութանը օգտագործվում են սինթետիկ կաուչուկի արտադրության մեջ, իսկ յուղերը, քսուքները և այլն՝ ռազմական նպատակների համար:

Աղյուսակ 23*

Տարեթվեր	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938
Օկտանի թվերը . .	82,3	87,3	50,2	91,0	93,0	96,0	98—100

Նավթամշակումը ներկայումս հանդիսանում է արդյունաբերության ամենախոշոր ճյուղերից մեկը: ԱՄՆ-ում առ 1955 թվականը նավթամշակման արդյունաբերության մեջ կապիտալ ներդրումները կազմում էին 5,5 միլիարդ դոլլար, հսկայական մի գումար:

1955 թվականին կապիտալիստական երկրների նավթաթորման արդյունաբերությունը ներկայացնում էր հետևյալ պատկերը. ԱՄՆ-ը, որը գրավում էր առաջին տեղը, ուներ 326 նավթաթորման գործարան, օրական 1,16 միլիոն տոննա մշակման կարողությամբ: Ամերիկյան երկու կոնտինենտների մյուս երկրները միասին վերցրած՝ ունեին նավթաթորման 114 գործարան, օրական 265,4 հազար տոննա մշակման կարողությամբ: Արևմտյան Եվրոպայում կար 137 նավթաթորման գործարան, օրական 327,6 հազար տոննա մշակման կարողությամբ: Մերձավոր և Միջին Արևելքում թեև նավթաթորման գործարանների թիվը փոքր էր՝ ընդամենը 14, բայց մշակման կարողությունը բարձր էր և օրական թորվում էր 186 հազար տոննա: Աշխարհի ամենախոշոր նավթաթորման գործարանը հանդիսանում է Աբադանինը (Իրան)՝ տարեկան 20—25 միլիոն տոննա մշակման կարողությամբ, ապա գալիս են՝ Արուբայինը (Հոլլանդական Անտիլներ), Բատոն Ռուժինը (Լուիզիանա, ԱՄՆ), Պորտ Արթուրինը (Տեխաս, ԱՄՆ), և այլն: Այս մասին տե՛ս աղյուսակ 24:

Հաջորդ աղյուսակը ցույց է տալիս կապիտալիստական երկրների նավթաթորման կարողությունը տոկոսային հարաբերություններով: Բայց այս հարաբերությունները, իհարկե, փոփոխվում են և կապված նոր գործարանների հետագա կառուցումների ընթացքի հետ: Վերջին տվյալների համաձայն, 1954 թվականին կապիտալիստական երկրների նավթաթորման գործարաններում մշակվել է ընդամենը 747 միլիոն տոննա նավթ:

1 Աղբյուր. Я. Т. Эйдус, Житкое топливо и война, М.—Л., 1943, стр. 40.

Աղյուսակ 24*

Կապիտալիստական երկրների նավթաթորման խոշորագույն գործարանները

Վայրը	Երկիրը	Տարեկան մշակման կարողությունը միլիոն տոննաներով
Աբադան	Իրան	25
Արուբա	Հոլլանդական Անտիլներ	22
Կուրասաո	» »	15
Բատոն Ռուժ . . .	ԱՄՆ (Լուիզիանա)	10
Պորտ Արթուր . . .	ԱՄՆ (Տեխաս)	10
Բեյթաուն	» »	10
Ռաս Տանուրա . .	Սաուդյան Արաբիա	9,5
Բահրեյն	Բահրեյն կղզիները	9

Աղյուսակ 25**

Կապիտալիստական երկրների նավթաթորման գործարանների մշակման կարողությունը ըստ երկրների 1955 թ.

(տոկոսային հարաբերություններով)

ԱՄՆ	53,17
Մեծ Բրիտանիա	3,88
Կանադա	3,78
Վենեսուելա	3,21
Հոլլանդական Արևմտյան Հնդկաստան	4,04
Իրան	3,93
Իտալիա	2,81
Ֆրանսիա	3,48
Սաուդյան Արաբիա	1,19
Հոլլանդիա	1,60
Ճապոնիա	1,35
Գերմանիա (Արևմտյան) . . .	1,77
Բահրեյն	1,11
Արգենտինա	1,26
Ադեն	0,76
Ինդոնեզիա	1,41
Մյուս երկրները	11,25

* Հաշվումները կատարել ենք ըստ հետևյալ աղբյուրների՝ World Petroleum, Annual Refinery Review, 1955, (July 15);

** Հաշվումները կատարել ենք ըստ հետևյալ աղբյուրների՝ World Petroleum, July 15, Annual Refinery Review, p 136; The Petroleum Times, May 27, 1955, p. 562; Ibid, June 24, 1955, p. 659; Ibid, Sept. 16, 1955, p. 941.

Աղյուսակ 26*

Կապիտալիստական երկրների նավթամշակման գործարանները ըստ պատկանելիության առ 1955 թ. (հազար տոննաներով)

Երկրներ	Անգլո-հոլլանդական կապիտալի մոնոպոլիաներ	ԱՄՆ-ի կապիտալի մոնոպոլիաներ	Այլ կապիտալիստական երկրների մոնոպոլիաներ	Ընդամենը
1	2	3	4	5
Արևմտյան Եվրոպա				
Անգլիա	21.220	8.000	—	29.220
Ֆրանսիա	7.435	6.220	13.265	26.920
Իտալիա	2.431	5.347	13.862	21.640
Հոլլանդիա	10.000	1.550	—	11.550
Արևմտյան Գերմանիա	2.160	2.550	6.390	11.100
Բելգիա	900	1.250	2.600	4.750
Մյուսները	—	487	5.123	5.610
Ընդամենը	44.146	25.404	41.240	110,790
Տոկոսներով	39,9	22,9	37,2	100
Լատինական Ամերիկա				
Հոլլանդական Արևմտյան Հնդկաստան	10.000	22.000	—	32.000
Վենեսուելա	10.865	16.135	—	27.000
Մեքսիկա	—	—	12.800	12.800
Արգենտինա	1.050	1.610	6.985	9,645
Տրինիդադ	5.750	250	—	6.000
Մյուսները	250	2.960	7.070	10.280
Ընդամենը	27.915	42.955	26.855	97.725
Տոկոսներով	28,4	43,9	27,7	100
Հյուսիսային Ամերիկա				
ԱՄՆ	25.200	393.685	—	418.885
Կանադա	3.325	12.370	13.675	29.370
Ընդամենը	28.525	406.055	13,675	448.255
Տոկոսներով	6,4	90,6	3,0	100
Մերձավոր և Միջին Արևելք				
Իրան	10.000	10.000	5.000	25.000
Բահրեյն	—	10.250	—	10.250
Սաուդյան Արաբիա	—	9.500	—	9.500
Ադեն	5.000	—	—	5.000
Քուվեյթ	4.280	—	—	4.280
Եգիպտոս	2.200	—	1.300	3.500
Մյուսները	1.239	995	936	3.170
Ընդամենը	22.719	30.745	7.236	60,700
Տոկոսներով	37,43	50,66	11,91	100
Հեռավոր Արևելք				
Ինդոնեզիա	7.415	3.250	—	10,665
Ճապոնիա	625	2.518	4.357	7,500
Ավստրալիա	2.460	220	195	2.875
Բրիտանական Բորնեո	2.370	—	—	2.370
Մյուսները	850	1.900	920	3.670
Ընդամենը	13.720	7.888	5.472	27.080
Տոկոսներով	50,7	29.1	20,2	100
Կանարյան կղզիներ	—	—	1.600	1.600
Հարավային Աֆրիկա	—	750	—	750
Ֆրանսիական Մարոկկո	—	—	150	150
Ընդամենը	—	750	1.750	2.500
Տոկոսներով	—	30,0	70,0	100
Կապիտալիստական երկրներ				
Ընդամենը	127.025	503.797	116.228	747.050
Տոկոսներով	17,0	67,47	15,53	100

* Հաշվումները կատարել ենք ըստ հետևյալ աղբյուրների՝ The Petroleum Times, May 27, 1955, p. 562; Ibid, June 24, 1955, p. 659; Ibid, Sept. 16, 1955, p. 941; World Petroleum, July 15, 1955, Annual Refinery Review, p. 136.

Նավթաթորման արդյունաբերությունը պահանջում է խոշոր կապիտալների մոբիլիզացում, ուստի համաշխարհային տնտեսության այս ճյուղում առաջացել է կապիտալի մեծ կենտրոնացում: Աշխարհի նավթամշակման գործարանների մեծագույն մասը գտնվում է մի քանի մենաշնորհների ձեռքում, որոնք միաժամանակ տիրապետելով փոխադրական միջոցներին, հանդես են գալիս որպես նավթի համաշխարհային շուկաների տերն ու տնօրենը: Աղյուսակ 26-ը ցույց է տալիս կապիտալիստական երկրների նավթամշակման արդյունաբերության ընդհանուր պատկերը ըստ մենաշնորհատական խմբավորումների:

Տրանսպորտ: Նավթահորերից մինչև սպառողին հասնելը նավթը ենթարկվում է մշակման և փոխադրական բազմաթիվ ու բազմատեսակ գործողությունների: Նավթի առանձնահատկությունները առաջացրել են փոխադրման յուրահատուկ միջոցներ: Հիմնականում նավթը փոխադրվում է նավթատար նավերի, նավթամուղի, երկաթուղու (ցիստեռն վագոններով) և ավտոմեքենաների միջոցով:

Անցյալում նավթը փոխադրել են տիկերի մեջ՝ կարավաններով, և կամ տակառների մեջ՝ ձիերով ու սայլերով: 1878 թվականից սկսած պատրաստել են հատուկ տիպի գնացքին բարժաներ և ցիստեռն նավակներ ու նավեր, որոնք նավթատար նավերի նախատիպերը հանդիսացան: Ռուսաստանում այդ տիպի առաջին նավերը սկսեցին աշխատել Կասպից ծովում և ապա՝ Վոլգա գետում: Վ. Գ. Շուխովի նախաձեռնությամբ կառուցված առաջին նավթատար նավը կոչվեց Աշխատեսը: Հետագայում Կասպից ծովում սկսեցին գործել նաև Բուդդա, Նեվա, Վոլգա, Կամա, Զորոաստր նավթատար նավերը:

Երկաթուղային տրանսպորտի մեջ, մինչև այդ օգտագործվող տակառները հետզհետե փոխարինվեցին ցիստեռն վագոններով: Առաջին ցիստեռն վագոններից յուրաքանչյուրի տարողությունը եղել է 16 խոր. մետր: Այժմ արդեն այդ վագոնների կրկնակի ցիստեռնները պարունակում են 50 խոր. մետր, այլ խոսքով՝ 40 տոննա: Փոքրաքանակ փոխադրումները կատարվում են թիթեղյա բիդոնների մեջ:

Նավթի ծովային փոխադրումները կատարվում են նավթատար նավերի միջոցով, որոնք, ոչ այլ ինչ են, բայց եթե ոչ կատարելագործված բարժաներ, միայն ավելի մեծ մասշտաբի:

Մինչև համաշխարհային երկրորդ պատերազմը նավթատար նավերի միջին արագությունը ժամում 10—12 ծովային մղոնից չէր անցնում, իսկ տարողությունը 10—12 հազար տոննա էր: Բայց պատերազմի փորձը ցույց տվեց, որ այս տիպի նավթատար նավերը ենթակա են թշնամու սուզանավերի հարձակմանը, ուստի սկսեցին կառուցել ժամում մինչև 14 ծովային մղոն արագություն ունեցող նավթատար նավեր, որոնց համար ավելի հեշտ էր խուսափել թշնամու սուզանավերից:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ նավթատար նավերի կորուստը անհավասար չափեր ընդունեց: Ու 1941 թ. ապրիլ ամիսը կորուստները հասան 182 նավթատար նավեր, որից 123-ը պատկանում էին ԱՄՆ-ին: Այս պայմաններում, պատերազմական գործողությունների պահանջը բավարարելու համար, սկսեցին կառուցել մեծ թվով նոր նավթատար նավեր: 1939 թվականի 1700 նավթատար նավի (17 միլիոն տոննա տարողությամբ) դիմաց 1947 թվականին նավթատար նավերի թիվը հասավ 1900-ի (24 միլիոն տոննա տարողությամբ): Այդ տարիներին Մեծ Բրիտանիան առաջին տեղից իջավ երկրորդ տեղը և, այդպիսով, ԱՄՆ-ի նավթատար նավատորմը դարձավ կապիտալիստական աշխարհում ամենախոշորը:

Աղյուսակ 27*

Նավթատար նավատորմի աճումը կապիտալիստական երկրներում

Տարեթիվ	Նավթատար նավ	Տարողությունը միլիոն տոննաներով
1939	1700	17
1947	1900	24
1955	2693	39

Այժմ կապիտալիստական երկրների նավթատար նավատորմը ըստ երկրների, ներկայացնում է հետևյալ պատկերը. (տե՛ս աղյուսակ 28):

Նավթը, շնորհիվ իր հեղուկ և գազային վիճակի, հնարավոր եղավ հենց սկըզբից փոխադրել խողովակների միջոցով: Առաջին նավթամուղային սիստեմը, ինքնին, պրիմիտիվ էր: 1860-ական թվականներին Օյլ Կրիկից (ԱՄՆ) մինչև երկաթուղային ամենամոտիկ կայարանը, 5 կիլոմետր երկարությամբ, կառուցվեց առաջին նավթամուղներից մեկը, որի խողովակների տրամագիծը 50 միլիմետր էր միայն: Հետագայում փորձը ցույց տվեց, որ իրոք, նավթի փոխադրության ամենաձեռնտու միջոցը նավթամուղն է: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին ԱՄՆ-ում երկու հսկա նավթամուղային սիստեմներ կառուցվեցին՝ «Բիգ Ինչ», 2360 կիլոմետր երկարությամբ, խողովակների 610 մմ տրամագծով և «Լիտըլ Բիգ Ինչ», 2740 կիլոմետր երկարությամբ, խողովակների 508 մմ տրամագծով: Այս երկու նավթամուղների կառուցման վրա ծախսվեց 138,5 միլիոն դոլլար, անշուշտ, հարկատուների հաշվին:

ԱՄՆ-ի տերիտորիայում 1955 թվականին նավթամուղների ընդհանուր երկարությունը կազմում էր 211.200 կիլոմետր՝ նախապատերազմյան 202.240 կիլոմետրի դիմաց: Կապիտալիստական մյուս երկրների նավթամուղային ցանցն անհամեմատ ավելի փոքր է: Կանադայի նավթամուղի երկարությունը 6400 կիլոմետր է, Մեքսիկայինը՝ 2539, Իրանինը՝ 2500, Իրաքինը, վերջին հավելումների շնորհիվ, ավելի քան 6000, Արաբիայինը՝ մոտ 2700 կիլոմետր և այլն:

Նավթամուղի կառուցումը պահանջում է խողովակագործական և ինժեներական բարձր տեխնիկա: Նավթամուղի կառուցումը կախված է տվյալ շրջանի առանձնահատկություններից: Նավթամուղը կառուցելուց հետո, նրա հետ կապված սպասարկման աշխատանքը թեթև է: Բացի հերթական ստուգումներից և հերթական հսկողությունից, ուրիշ աշխատանք չի պահանջվում: Նավթամուղային տնտեսության մեջ մտնում են վերամղման պոմպային կայանները, որոնք գտնվում են յուրաքանչյուր 100—200 կիլոմետր հեռավորության վրա, ինչպես նաև պարբերական մաքրման սարքավորումներ և վթարների հատուկ ազդանշիչներ: Նավթամուղը հավասարապես ծառայում է անմշակ նավթի, մշակված նավթի և բնական գազերի փոխադրումների համար:

Սակայն ինչպես տեսնում ենք ընդհանրապես նավթային խոշոր մենաշնորհատերերը իրենց գործունեությամբ չեն սահմանափակվում նավթահորերի շահագործմամբ,

* Աղբյուրներ՝ R. Jouan, Le Petrole Roi du Monde, Paris, 1949, p. 69; World Petroleum, July 1955, pp. 32—37; The Petroleum Times, Sept. 16. 1955, pp. 957—958.

Աղյուսակ 28*

Կապիտալիստական երկրների նավթատար նավատորմը առ 1955 թ.

Երկրներ	Նավթատար նավերի թիվը	Ընդհանուր տարողությունը դեդվեյտ տոննա	Տոկոսը ընդհանուրի համեմատությամբ
ԱՄՆ	546	8.469.289	21,71
Անգլիա	537	7.280.785	18,66
Նորվեգիա	376	5.746.390	14,73
Պանամա	202	3.401.054	8,72
Լիբերիա	156	3.327.512	8,53
Ֆրանսիա	108	1.585.421	4,06
Իտալիա	122	1.747.919	4,48
Շվեդիա	78	1.207.580	3,03
Հոլանդիա	100	997.035	2,56
Ճապոնիա	61	969.384	2,48
Դանիա	42	669.975	1,72
Արգենտինա	48	456.237	1,17
Կանադա	50	339.996	0,85
Գերմանիա	27	391.925	0,81
Իսպանիա	29	248.559	0,64
Բրազիլիա	15	225.988	0,58
Հոնդուրաս	12	239.134	0,61
Հունաստան	19	258.447	0,66
Մեքսիկա	21	201.179	0,52
Վենեսուելա	32	194.888	0,49
Ֆինլանդիա	13	171.581	0,44
Պորտուգալիա	8	96.954	0,25
Թյուրքիա	9	86.829	0,22
Բելգիա	8	120.062	0,31
Կոստա-Րիկա	2	22.521	0,06
Ուրուգվայ	2	33,230	0,08
Չիլի	3	26.447	0,07
Շվեյցարիա	1	7.850	0,02
Մարոկկո	3	31.397	0,08
Կորեա (Հարավային)	4	16.788	0,04
Պակիստան	1	9.760	0,02
Կոլումբիա	2	7.065	0,02
Պերու	4	17.786	0,05
Դոմինիկյան ռեսպուբլիկա	1	3.156	0,01
Նոր Զելանդիա	1	3.050	0,01
Իրան	1	2.000	0,01
Սաուդյան Արաբիա	1	47.000	0,12
Եգիպտոս	2	25.400	0,06
Հարավային Աֆրիկա	1	24.600	0,06
Իսրայել	1	10.889	0,03
Իռլանդիա	1	3.350	0,01

* Ծանոթություն.— Եթե նկատի ունենանք, որ Պանամայի և Լիբերիայի նավթատար նավատորմը փաստորեն հանդիսանում է ամերիկյան սեփականություն, ապա ԱՄՆ-ի նավթատար նավերի թիվը պետք է հաշվել 892, իսկ տարողությունը՝ 15.197.855 դեդվեյտ տոննա, այլ կերպ ասած ընդհանուրի 38,96 տոկոսը:

Աղբյուր՝ World Petroleum, July 1955, pp. 32–37 (թեև ուրիշ տվյալների համաձայն (տես The Petroleum Times, Sept. 16, 1955, pp. 957—958) ԱՄՆ-ի

այլ նրանք ընդգրկում են նաև նավթամշակման ու տրանսպորտի բնագավառները: Ըստ էության, նավթի արդյունաբերության մեջ տիրապետող դիրք գրավելու համար հարկավոր է միաժամանակ հսկել նավթի արդյունահանման հետ կապված այդ երեք ճյուղերին:

* *

Աղյուսակ 29

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին ԱՄՆ-ում կառուցված երկու գլխավոր նավթամուղային սիստեմները

	«Բիգ Ինչ»	«Լիտըլ Բիգ Ինչ»
Ընդհանուր երկարությունը կմ-ով	2360	2740
Տրամագիծը մմ-ով	610	508
Խողովակների սիստեմի և նավթամբարների ընդհանուր կշիռը, տոննայով	366.437	293,615
Մղիչ պոմպերի թիվը	101	100
Նավթի օրական թողարկումը ըստ նախատեսվածի, տոննայով	43.000	33.000
Նավթի օրական թողարկումը (մինչ այժմ մաքսիմում կատարվածը), տոննայով	47.900	34.300
Ընդհանուր սիստեմի արժեքը մլն. դոլլարով	78,5	60

նավթատար նավերի տարողությունը հաշվվում է 6.668.262, իսկ Անգլիայինը՝ 8.005.151 դեդվեյտ տոննա: Բայց սա պետք է բացատրել նրանով, որ այս երկրորդ աղբյուրի մեջ հաշվի չի առնված ԱՄՆ-ի պետությանը պատկանող նավթատար նավատորմը, ինչպես նաև նրանով, որ առաջին աղբյուրը հաշվի չի առել 2000 տոննա դեդվեյտ տարողությունից պակաս տարողություն ունեցող նավերը, մինչդեռ երկրորդ աղբյուրը հաշվի է առել մինչև 500 տոննա դեդվեյտ տարողություն ունեցող նավթատարները, իսկ հայտնի է, որ փոքր տարողությամբ նավթատար նավերով Անգլիան հարուստ է (Հ. Թ.):

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ (ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ-ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ)

Մեր աշխատության մեջ ընդգրկված երկրները (Իրանը, Իրաքը, Արաբական թերակղզին, Սիրիան, Լիբանանը, Հորդանանը՝ Պաղեստինի տերիտորիայի նրան ավելացրած մի մասով և, վերջապես, Եգիպտոսը) թեև գտնվում են քաղաքակրթության տարբեր աստիճաններում և կազմում են իրարից անջատ պետական միավորներ, սակայն աշխարհագրական դիրքի, սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական վիճակի, կուլտուրայի, բարքերի ու կենցաղի, և եթե բացառենք Իրանը, նաև լեզվի տեսակետից ընդհանուր շատ բաներ ունեն։

Այս երկրները միասին վերցրած, գրավում են 6,5 միլիոն քառ. կիլոմետր տարածություն, իսկ բնակչության թիվը, մոտավոր տվյալներով, կազմում է 65—70 միլիոն (տե՛ս աղյուսակ 30)։

Աղյուսակ 30

Երկրներ	Տարածությունը քառ. կիլոմետր	Բնակչություն	Բնակչության խտությունը քառ. կմ-ին
Սաուդյան Արաբիա	2.380.800	7.000.000	3
Ադեն	192	130.000	677
Հադրամաութ	286.720	650.000	2
Եմեն	189.440	4.500.000	24
Մուսկաթ-Օման	209.920	550.000	3
Պայմանագրային Օման	15.360	80.000	5
Կատար	20.480	25.000	1
Կուվեյտ	15.360	250.000	16
Բահրեյն	545	120.000	220
Եգիպտոս	928.667	24.000.000	23
Իրաք	448.000	5.000.000	11
Հորդանան	96.000	1.600.000	16
Լիբանան	10.182	1.329.000	132
Իրան	1.607.608	19.140.000	12
Սիրիա	184.320	3.329.000	18
Ընդամենը	6.453.594	68.644.000	10

Աշխարհագրական դիրքի տեսակետից այս երկրները գտնվում են ծովային, ցամաքային և օդային այն հանգուցային ճանապարհների վրա, որոնք Եվրոպան միացնում են Հնդկական ու Խաղաղ օվկիանոսների և Ասիայի երկրների հետ։

Իրաքը, Սիրիան, Լիբանանը և Հորդանանը կարևոր են որպես ցամաքային «կամուրջ» Արևմտյան Եվրոպայից դեպի Իրան և Հնդկաստան տանող ճանապարհների վրա, այնուհետև, որպես «միջանցք», որը Մերձավոր Արևելքի հարուստ նավթավայրերը նավթամուղների խողովակ ցանցով կապում է Միջերկրական ծովի ափի հետ։ Եգիպտոսը այս տեսակետից կարևոր է շնորհիվ Սուեզի ջրանցքի, որը անցնում է նրա տերիտորիայով, Միջերկրական ծովը կապելով Կարմիր ծովի հետ։ Եվ, վերջապես, այս բոլոր երկրները և Արաբական թերակղզին հավասարապես կարևոր են որպես Արևմտյան երկրները Արևելյան երկրների հետ կապող օդային մագիստրալ ուղիների վրա անհրաժեշտ կայաններ։

Բացի դրանից, որ Մերձավոր Արևելքի երկրներից մի քանիսը կարևոր նշանակություն ունեն գյուղատնտեսական մի շարք անհրաժեշտ պրոդուկտներ արտադրելու իրենց հնարավորությունների շնորհիվ, դրանք նոր և շատ կարևոր նշանակություն ստացան նաև այն բանից հետո, երբ 20-րդ դարի առաջին տասնամյակներից սկսած այնտեղ հայտնաբերվեցին նավթային հարուստ պաշարներ։ Այնուհետև, արդյունաբերությամբ չափազանց թույլ այս երկրները, մոտ 65 միլիոն բնակչությամբ, արևմտյան կապիտալը որպես կարևոր շուկաներ է համարում իր ապրանքների համար։ Իսկ ռազմա-ստրատեգիական տեսակետից այդ երկրները, ՍՍՀՄ-ի հարավային սահմաններում իրենց գրաված դիրքի բերմամբ արևմտյան իմպերիալիզմի կողմից դիտվում են որպես հարձակողական պլացդարմ։

* *
*

Ռելիեֆը։ Մերձավոր Արևելքի երկրների մակերևույթը բազմազան է։ Իրանը հանդիսանում է լեռնաշղթաներով շրջապատված մի ընդարձակ սարահարթ, որը կազմում է երկրի կենտրոնական մասը։ Ցածրադիր վայրերը գտնվում են միայն Կասպից ծովի ու Պարսից ծոցի ափերին և Կարուն գետի հովտում։ Հյուսիսում, Կասպից ծովի ափերի երկարությամբ տարածվում է Էլբրուս լեռնաշղթան։ Հյուսիս-արևմուտքում բարձրանում է Հայկական լեռնաշխարհը, որի մի մասը տարածվում է Իրանի ներկա տերիտորիայում։ Հարավ-արևմուտքում և հարավ-արևելքում ընկած են մի շարք իրար զուգահեռ լեռնաշղթաներ, որոնք պատկանում են Զագրոսյան լեռնասիստեմին։

Բացառությամբ Հյուսիսի և Հյուսիս-արևելքի բարձրադիր շրջանների, որոնք գտնվում են Հայկական Տավրոսյան և Զագրոսյան լեռների ճյուղավորումները, Իրաքի մակերևույթի մեծ մասը կազմում է երկու գետերի՝ Եփրատի ու Տիգրիսի միջև ընկած լայնատարած հարթավայրը, որը դեպի հարավ գնալով ավելի է ցածրանում և կազմում դեպի Պարսից ծոցն ուղղված Իրաք-էլ-Արաբի՝ ճահիճներով հարուստ ցածրավայրը։ Այս լայնատարած հարթավայրի վերին մասը՝ Էլ-Ջեզիրան (կղզի), բացառությամբ գետերի ու առուների մոտ գտնվող բարեբեր շրջանների, չոր տափաստան և հարթ անապատ է, թեև տեղ-տեղ այդ հարթությունը հյուսիս-արևմուտքից խախտվում է Ջեբել Սինջարով և հյուսիս-արևելքից՝ Ջեբել Համրինով, որը Զագրոսյան լեռնասիստեմի ճյուղավորումներից մեկն է։

Արաբական թերակղզին փաստորեն Հյուսիսային Աֆրիկայի անապատների և կիսաանապատների շարունակությունն է, որից բաժանված է Կարմիր ծովով։

Թերակղզին մեծ մասամբ ներկայացնում է ոչ այնքան մեծ բարձրություններով շրջապատված մի հսկայական սարահարթ։ Թերակղզու ամենաբարձր և ամենից ավելի լավ ոռոգվող մասում գտնվում է Եմենը, որտեղ գյուղատնտեսության և առհասարակ նստակյաց կյանք վարելու համար համեմատաբար ավելի բարենպաստ պայմաններ գոյություն ունեն։

Սիրիայի մակերևույթը մեծ մասամբ բարձրավանդակային է, իսկ Լիբանանը իրենից ներկայացնում է լեռնաշխարհ, բացառությամբ Բեկաա դաշտի։ Ձգված Սիրիայի հարավային սահմանից մինչև Նահր-էլ-Քեբիր գետի հովիտը, ծովի ափին համարյա զուգահեռ ձգվում են Ջեբել Լիբանանի լեռնաշղթաները։ Ավելի հյուսիս, մինչև Լաթակիայի շրջանը, անցնում են Ջեբել Անսարիա և Ջեբել Ակրա լեռները։ Դեպի արևելք, այս լեռներին համարյա զուգահեռ, ձգվում է բարձրությունների երկրորդ շարքը՝ էն-Նուսրան, Ջեբել Շեյխը և Ջեբել Շարքին (Անտի-Լիբանանը), այնուհետև Ջեբել Զավիան, Ջեբել Ալաև և այլն։ Լեռնաշարքերի միջև կան տարածություններ, որոնց թվում ամենախոշորներն են՝ Նահր-էլ-Ասի (Օրոնտես) գետի հովիտը և Բեկաա դաշտը։ Այդ լեռներից դեպի արևելք տարածվում է մի սարահարթ, որը աստիճանաբար ցածրանում է դեպի Եփրատ հովիտը։

Հորդանանը և Իսրայելը միասին ներկայացնում են Սիրիայի ու Լիբանանի ռելյեֆի շարունակությունը, որը դեպի հարավ ձգվելիս մեղմանում և նմանվում է Արաբական թերակղզու ռելյեֆին։ Այստեղ, Լիբանանի և Անտի-Լիբանանի բավական բարձրադիր լեռների փոխարեն կան ավելի ցածր բարձրություններ, որոնք, Հորդանանի դաշտավայրը հատելով, հանկարծակիորեն վերջանում են։ Ավելի հարավ՝ Կարմելը, Յուդեն և Աջլունը հանդիսանում են հիշատակության արժանի միջին լեռները։ Այս բարձրություններին հակադրվում են Մեռյալ ծովը և Ղոր գոգհավայրը, որտեղ մակերևույթը որոշ տեղերում այնքան է իջնում, որ հասնում է ծովի մակարդակից մինչև 394 մետր ավելի ցածր։

Եգիպտոսը իրենից ներկայացնում է մի հսկա ցածրավայր՝ ռելյեֆի խիստ միօրինակությամբ, մի քանի բացառություններով։ Կարմիր ծովի ափին կան նրան զուգահեռ ձգվող ոչ բարձր, քարքարոտ, չոր ու ցամաք լեռներ։ Եգիպտոսի տերիտորիայի մեծագույն մասը (96 տոկոս) պատկանում է Հյուսիսային Աֆրիկայի անապատների և կիսաանապատների սիստեմին, բացառությամբ Նեղոսի հովտի, որտեղ և չափազանց խիտ վիճակում ապրում է երկրի համարյա ամբողջ բնակչությունը։

Կլիման։ Ռելյեֆի այսպիսի բազմազանության և ծովերի նկատմամբ տարբեր դիրքերի շնորհիվ, հիշատակված երկրների կլիման նույնպես բազմազան է։

Իրանում կլիման մերձարևադարձային է, տեղումների անհամաչափ և ոչ բավարար քանակով։ Ծայրամասերի լեռները փակում են խոնավ քամիների մուտքը դեպի ներքին շրջանները, որի հետևանքով Իրանի կենտրոնական շրջանների համար բնորոշ են խիստ ցամաքային, անապատային կլիման, տաք ամառ և ցուրտ ձմեռ։

Մերձկասպյան ցածրավայրի համար բնորոշ է տեղումների մեծ քանակ, մինչդեռ Պարսկական ծոցի չորային ափերը ենթարկվում են Արաբական անապատների ազդեցությանը։

Իրաքի կլիման մերձարևադարձային է։ Թեպետ և Իրաքը Միջերկրական ծովին չի հարում, սակայն, այդուհանդերձ, վերջինի ազդեցությունն զգալի է։ Իրաքի կլիման խիստ փոփոխվում է մակերևույթը հարավ-արևելքից դեպի հյուսիս-արևմուտք բարձրանալու և Պարսից ծոցի ազդեցությունից հեռանալու հետ միասին։ Հյուսիս-

արևելյան մասում ամառը չոր է, ձմեռը բարեխառն, սակայն այստեղ բարձրադիր շրջաններում լինում են բավական զգալի սառնամանիքներ։ Իրաքում մթնոլորտային տեղումները քիչ են և լինում են գլխավորապես ձմեռը։ Դեպի հարավ, Պարսից ծոցի մերձակա շրջաններում կլիման ավելի խոնավ է և մթնոլորտային տեղումները ավելի առատ։ Առհասարակ այս երկրի կլիմայի համար բնորոշ է շոգ ու չոր ամառ և մեղմ ու համեմատաբար խոնավ ձմեռ։

Արաբական թերակղզին, բացառությամբ Եմենի և հարավ-արևելյան ծովափնյա մի քանի շրջանների, չափազանց չորային և մթնոլորտային տեղումներով աղքատ է։

Սիրիան և Լիբանանը կրում են Միջերկրականի ազդեցությունը։ Այդ երկրում լինում է չոր ամառ և անձրևոտ ձմեռ։ Սառնամանիք և ձյուն լինում է լեռների բարձրադիր շրջաններում։ Առհասարակ ծովափնյա շրջանները համեմատաբար ավելի խոնավ են, մինչդեռ ներքին շրջանները, որտեղ լեռնաշարքերը արգելք են հանդիսանում ծովի բարենպաստ հոսանքներին, ավելի չոր են և ցամաքային։

Հորդանանը Իսրայելի հետ միասին ունեն նույն կլիմայական պայմանները, ինչ որ Սիրիան ու Լիբանանը՝ չոր ամառ և անձրևոտ ձմեռ, իսկ ներքին շրջաններում (մասնավոր դեպքում Հորդանանի արևելյան շրջաններում) կլիման համեմատաբար ավելի ցամաքային է։

Եգիպտոսի կլիման չոր է և շոգ, մթնոլորտային տեղումներով չափազանց աղքատ, որի հետևանքով մշակելի տարածությունը սահմանափակվում է Նեղոսի հովտում, որտեղ գոյություն ունեն ոռոգման հնարավորություններ։

Գետերը։ Իրանի գետերը, բացառությամբ Կարունի, նավարկելի չեն։ Անձրևների և ձյունահալման դեպքում գետերը արագահոս են, չորային ժամանակ ծանծաղանում և որոշ դեպքերում ցամաքում են։ Լճերից ամենախոշորը Ուրմիան է։ Խիստ աղիության հետևանքով լճում ձկներ չկան։ Կենտրոնական սարահարթում կան նաև ուրիշ աղի լճեր։

Իրաքի ամբողջ տերիտորիան հատվում է երկու հզոր գետերով՝ Տիգրիսով (Շատտ-էդ-Դիջլա) և Եփրատով (Շատտ-էլ-Ֆուրատ), որոնք իրենց ստորին հոսանքներում միանալով, կազմում են Շատտ-էլ-Արաբը։ Տիգրիսը ավելի ջրառատ է, քան Եփրատը, և իր մեջ է ընդունում մի քանի վտակներ, որոնց թվում Մեծ Զաբը, Փոքր Զաբը և Դիյալը։ Եփրատը Իրաքի տերիտորիայում ոչ մի վտակ չի ընդունում։

Արաբական թերակղզին գետերի տեսակետից չափազանց աղքատ է։ Կան սազիններ և ուադիներ[1]։

Սիրիայի, Լիբանանի գետերը պատկանում են Միջերկրական ծովի և Պարսից ծոցի ավազաններին։ Միջերկրական ծովը թափվող գետերից ամենագլխավորներն են՝ Նահր-էլ-Ասի (Օրոնտես), Նահր-էլ-Լիտանի, Նահր-Իբրահիմ և Նահր-էլ-Քելբ, բոլորն էլ ոչ նավարկելի։ Սիրիայի տերիտորիայի արևելյան շրջանում հոսում է Եփրատը, որն ընդունում է երկու կարևոր վտակներ՝ Նահր-էլ-Բելիխը և Խաբուրը։ Այստեղ Եփրատը որոշ տեղերում նավարկելի է։ Սիրիայի տերիտորիայով անցնող տարածության վրա հոսում է Տիգրիսը, որը միևնույն ժամանակ Իրաքի հետ սահման է կազմում։

---

[1] Ուադիները անձրևներից գոյացած ժամանակավոր գետակներ են, որոնք մի ժամանակ ցամաքում են։

Հորդանանը և Իսրայելը ավելի քիչ գետեր ունեն, քան Սիրիան և Լիբանանը։ Մովափնյա շրջանում հիշատակության արժանի միակ գետը Նահր Աուջանն է։ Հորդանանը, որ այս երկրների կարևորագույն գետն է, անցնում է երկուսի միջով։ Լճերից ամենախորը Մեռյալ ծովն է, որը ծովի մակերևույթից 394 մետր ցածր է, ջուրը չափազանց աղի է և կենդանիներից զուրկ։ Հորդանանի հիշատակության արժանի մյուս գետերից են Յարմուկը և Յաբբոկը։

Եգիպտոսի միակ գետը Նեղոսն է, որը աշխարհի խոշորագույն գետերից է, ջրառատ և նավարկելի։ Նեղոսի ջրերը ոռոգման աղբյուր են, որի շնորհիվ Եգիպտոսը դարձել է «բնակելի»։ Կան նաև օազիսներ և ուադիներ։

Բուսականությունը։ Բուսական աշխարհը տարբեր շրջաններում տարբեր է, նայած կլիմայական պայմաններին և ռելիեֆի տարբերություններին, ինչպես նաև անձրևների և գետերի խաղացած դերերին։ Ահա թե ինչու Մերձավոր և Միջին Արևելքի մի շարք երկրներում նկատվում է բուսականության բազմազանություն։

Իրանում, Էլբրուսի հյուսիսային լանջում, Կասպյան ծովամերձ շրջանը անտառներով և բուսականությամբ չափազանց հարուստ է։ Այս շրջանի մերձարևադարձային խոնավ պայմանները թույլ են տալիս մշակելու մի շարք կարևոր կուլտուրաներ, որոնց թվում ցիտրուս, արմավենի, բամբակ, բրինձ և այլն։

Բուսականության համար պայմանները բարենպաստ են նաև Պարսից ծոցի առափնյա մի քանի շրջաններում և Կարուն գետի հովտում, որտեղ տարածված են արմավենին, կոկոսենին և այլ արժեքավոր կուլտուրաներ։

Իրանի հյուսիս-արևելյան մասի նախալեռների հարթություններում գտնվում է մի չոր, բարեբեր տափաստան, որը ծածկված է պտղատու վայրի, էֆեդրայի և այլ նոսր թփիկներով։ Լեռների լանջերին կան պիստակի թփուտներ։ Իրանի միջին մասը բռնելով ներկայացնում է կավա-աղուտային տափաստան և անապատ նոսր թփիկներով։ Գետերի և գետակների հովիտներում կա համեմատաբար ավելի հարուստ բուսականություն։

Իրաքի այն մասերում, որտեղ տիրապետում են չոր տափաստանները, ամառվա շոգ և չոր ժամանակ բուսականությունը խանձվում է։ Գետերի հովիտներում, որտեղ բուսականությունն ավելի հարուստ է ու մշտադալար, աճում են արմավենու և ուռենու անտառներ։ Այդ շրջանների հողա-կլիմայական պայմանները բարենպաստ են հացահատիկի, բամբակի, բրնձի, ցիտրուսների և այլ արժեքավոր կուլտուրաների համար։ Արմավի ծառի տնկարանների տարածության տեսակետից Իրաքը գրավում է աշխարհում առաջին տեղը (30 միլիոն ծառ)։

Սիրիայի և Լիբանանի առափնյա շրջաններում բուսականությունն ունի միջերկրածովյան բնույթ։ Այստեղ հանդիպում են ցիտրուսների գրեթե բոլոր տեսակները, այնուհետև՝ ձիթենի, կաղնի, դափնի, արմավենի, թզենի և այլն։ Սիրիայի արևելյան մասում, որտեղ տիրում են անապատային չոր պայմաններ, ձմեռային անձրևների ժամանակ աճում են՝ օշինդր, ընդեղեն բույսեր, փշավոր խոտեր, բուսավետ խոտեր և այլն։

Հորդանանում և Իսրայելում բուսականությունը հիմնականում նման է Սիրիայի և Լիբանանի բուսականությանը։ Ծովամերձ շրջաններում գտնվող ցիտրուսային պտուղների պլանտացիաները մեծ նշանակություն ունեն երկրի տնտեսության համար։

Արաբական թերակղզին, բացառությամբ Եմենի և Ասիրի, բուսականությամբ չափազանց աղքատ է։ Այստեղ աճում է արմավենին և չորային պայմաններին հատուկ այլ բուսականություն։

Եգիպտոսի տերիտորիայի մշակելի մասը — Նեղոսի հովիտը — երկրի ընդհանուր տերիտորիայի 4 տոկոսն է կազմում։ Այստեղ աճում են մերձարևադարձային և առանձին դեպքերում արևադարձային կլիմաներին հատուկ տարբեր տեսակի բույսեր։ Եգիպտոսում, անձրևների բացակայության պայմաններում, ոռոգումը հիմնական դեր է խաղում գյուղատնտեսության մեջ։

Ֆաունան։ Կենդանական աշխարհը նույնպես, նայած ռելիեֆի և կլիմայական պայմաններին, տարբեր տեղերում տարբեր է։ Վայրի կենդանիների նկատմամբ այս տարբերությունները զգալի են, սակայն ընտանի կենդանիների տեսակները Մերձավոր և Միջին Արևելքի գրեթե բոլոր երկրներում նույնն են։ Անապատային շրջաններում ուղտը, այծը և ոչխարը ամենատարածված տեսակներն են, մշակված շրջաններում, բացի նշված տեսակներից, կա նաև գոմեշ, կով և այլն։

ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ընդհանուր բնութագիր։ Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում գյուղատնտեսությունը գերակշռում է արդյունաբերությանը, որը որոշ չափով, և այն էլ մի քանի շրջաններում միայն, սկսել զարգանալ վերջին տասնամյակներում։

Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների տնտեսական հետամնացությունն արդյունք է նրա անցյալից ժառանգած և մինչև այժմ շարունակվող տնտեսական հին հարաբերությունների առկայության և արտաքին քաղաքական անբարենպաստ ազդեցության։ Ընդսմին Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում դեռևս շարունակվում են գոյություն ունենալ կիսաֆեոդալական շահագործման պայմանները, որոնց վրա ավելանում է օտարերկրյա իմպերիալիստների հարկադրանքի ծանր լուծը և այս բոլորը, պարզ է, որ արգելակում են այս երկրների նորմալ զարգացմանը։ Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների զարգացման յուրահատկությունը նրանց հարաճուն տնտեսական կախվածությունն է օտարերկրյա կապիտալից, որպիսի հանգամանքը այդ երկրները վեր է ածում գաղութների կամ, լավագույն դեպքում, կիսագաղութների։

Չնայած արտաքին փոփոխությունների գծով այս երկրների մեծ պարտաբանդվածությանը, այստեղ դեռևս շարունակվում է օտարերկրյա կապիտալի ներխուժումը։ Մինչև վերջին ժամանակներս ամեն ինչ էր կապիտալիստների ձեռքում, որի հիման վրա օտարերկրյա կապիտալիստները ավելի նպատակահարմար դրության մեջ էին, քան տեղի ձեռնարկատերերը։

Օտարերկրացիների օգտին շնորհված կոնցեսիաների հետևանքով Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների տնտեսության կարևորագույն ճյուղերը՝ երկաթուղիները, նավահանգստային տնտեսությունը, մեծ քաղաքների կոմունալ ձեռնարկությունները, հանքերը և հատկապես նավթարդյունաբերությունը շարունակում են մնալ օտար-երկրացիների ձեռքում։

Առաջին և մանավանդ երկրորդ համաշխարհային պատերազմների հետևանքով արդյունաբերությունը, տեղական կապիտալի հիման վրա, որոշ չափով զարգացավ։ Սակայն, չնայած Մերձավոր և Միջին Արևելքի մի քանի երկրներում արդյունաբերության որոշ ճյուղերի զգալի զարգացմանը, այս երկրները, ամբողջովին

վերցրած, դեռևս հիմնականում պահպանում են իրենց ագրարային տեսքը, և գյուղատնտեսությունը շարունակում է պահպանել հին ժամանակներից ժառանգած իր հետամնացությունը։

Թեև Մերձավոր և Միջին Արևելքի մի շարք երկրներում գյուղատնտեսությունը որոշ չափով ներգրավվել է համաշխարհային առևտրաշրջանառության մեջ (այսպես, օրինակ, Եգիպտոսը՝ իր բամբակով, Իրաքը՝ իր արմավով, Սիրիան և Լիբանանը՝ իրենց ձիթով և մետաքսով, նախկին Պաղեստինյան տերիտորիան՝ իր ցիտրուսային պտուղներով, Իրանը՝ իր չոր մրգերով և այլն), հետևաբար և, հենց այս պատճառով, մի քանի ճյուղերում զարգացել է ապրանքային հողագործությունը, սակայն Մերձավոր և Միջին Արևելքի գյուղերում դեռևս, հիմնականում, պահպանվում են փակ տնտեսության կիսաֆեոդալական մնացուկները, իսկ Արաբական թերակղզում՝ քոչվորական տնտեսությունը։ Այդ մնացուկները, ինչպես այս երկրների ագրարային մյուս ընդհանուր պայմանները — հողազրկությունը, ռենտավարձակալությունը, և այլն, ու մյուս կողմից վաշխառուների տիրապետությունը — դեռ մինչև օրս արգելակում են այդ երկրների տնտեսության ազատ զարգացումը։

Համաշխարհային երկրորդ պատերազմից հետո այստեղ ուժեղացավ ԱՄՆ-ի տնտեսական էքսպանսիան, որը հակասության մեջ մտավ արդեն մինչև այդ գոյություն ունեցող անգլիական ազդեցության հետ։

ԱՄՆ-ի կապիտալիստները վերջին մի քանի տարիներում արդեն իրենց ձեռքն են վերցրել այս երկրների արտաքին առևտրի մեծագույն մասը։ Ընդսմին, օգտվելով գյուղատնտեսության արտադրանքի վաճառահանման գործում այս երկրների ունեցած դժվարություններից, ամերիկացի թալանչիները ներկայումս այդ արտադրանքը գնում են չափազանց իջեցրած գներով։ Ամերիկյան ֆիրմաները կնքում են նաև մի շարք պայմանագրեր՝ երկաթուղիներ՝ խճուղիներ, արդյունաբերական ձեռնարկություններ կառուցելու և նավթային ու այլ կոնցեսիաներ ձեռք բերելու համար։

Գյուղատնտեսությունը: Չնայած գյուղատնտեսության համար պիտանի, սակայն դեռևս չյուրացված հողերի հսկայական տարածությունների առկայությանը, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում ցայտուն կերպով արտահայտված է հողազրկության և հողասակավության երևույթը։ Լավագույն հողերի մեծ մասը կենտրոնացված է խոշոր հողատերերի և որոշ երկրներում մասամբ էլ օտարերկրյա հողագործական ընկերությունների ձեռքում, իսկ ավելի քիչ բարեբեր հողերի յուրացումը կապված է խոշոր կապիտալ ներդրումների (ոռոգման, պարարտացման, ճանապարհների անցկացման, փոխադրական միջոցների ստեղծման և այլն) հետ, որը հասարակ գյուղացիության ճնշող մեծամասնության ուժերից վեր է։

Իրանում և Իրաքում մշակված տարածությունները այդ երկրների տերիտորիաների 10-ական տոկոսն են կազմում, Սիրիայում՝ 6,8 տոկոսը, Եգիպտոսում՝ 4 տոկոսը, Արաբական թերակղզում՝ նույնիսկ այս վերջինից էլ պակաս։ Մշակված հողերը գլխավորապես գտնվում են գետահովիտներում և ծովափնյա շրջաններում, որոնք մթնոլորտային տեղումներով համեմատաբար ավելի հարուստ են։ Եփրատի և Տիգրիսի հովիտները, Սիրիայի և Լիբանանի ծովափնյա բուսականությամբ շատ հարուստ գոտին և, վերջապես, Նեղոսի հովիտը միասին վերցրած՝ կազմում են մի կամարաձև կանաչ միջանցք, որը այնպիսի ուժեղ կոնտրաստ է ներկայացնում շրջակա

չոր ու անապատային շրջանների հետ համեմատած, որ արաբներն այդ ամբողջությունն անվանում են «բարեբեր մահիկ»[1]։

Մերձավոր և Միջին Արևելքի գյուղատնտեսության մեջ հողագործությունը և անասնապահությունը ունեն առավել կամ նվազ չափով համահավասար նշանակություն։ Այս կապակցությամբ բացառություն են կազմում Եգիպտոսն ու Լիբանանը, որտեղ գերիշխող դրությունը հողագործությանն է, և Արաբական թերակղզին, որտեղ բնակչության հիմնական զբաղմունքը անասնապահությունն է։

Գյուղատնտեսության մեջ, որը այս երկրների տնտեսության հիմքն է հանդիսանում, զբաղված է աշխատավոր բնակչության մոտ 75—80 տոկոսը։ Գյուղատնտեսության տեխնիկան ծայր աստիճան ցածր է։ Պրիմիտիվ գութանը դեռ մինչև այսօր հանդիսանում է հողամշակման տիրապետող գործիքը։ Քիմիական պարարտանյութերի կիրառումը մինչև վերջին ժամանակներս անհայտ էր Մերձավոր Արևելքի գյուղացիական լայն մասսաներին։ Տրակտորները և գյուղատնտեսական մյուս քիչ թե շատ բարդ մեքենաները կիրառվում են չափազանց սահմանափակ չափով և այն էլ միայն մի քանի կալվածատիրական խոշոր տնտեսություններում։ Գյուղատնտեսության ցածր մակարդակի ցուցանիշներից մեկն էլ արհեստական ոռոգման խիստ սահմանափակ չափերն են, չնայած որ այս երկրների շատ շրջաններում, մթնոլորտային տեղումների պակասի հետևանքով, դրա շատ մեծ կարիք է զգացվում։ Այս տեսակետից Եգիպտոսը և մասամբ Իրաքը բացառություն են կազմում։ Հատկապես Եգիպտոսում ոռոգման սիստեմը համեմատաբար շատ է զարգացած, բայց այդուհանդերձ, կան հսկայական տարածություններ, որոնք մթնոլորտային տեղումների ու ոռոգման սիստեմի բացակայության պատճառով չեն օգտագործվում և այդ տարածությունները պիտանի դարձնելու ուղղությամբ դեռ ոչինչ չի կատարվում։

Տեղական և օտարերկրյա շահագործման հանդեպ հետզհետե աճող դժգոհությունից վախենալով, տեղական կառավարությունները, ԱՄՆ-ի թելադրանքով, Մերձավոր և Միջին Արևելքի մի շարք երկրներում վերջերս հողային «ռեֆորմ» անցկացնելու փորձեր են կատարում և կամ այդ ուղղությամբ ծրագրեր են մշակում։

Իրանում վերջին ժամանակներս հրապարակված օրենքի համաձայն, գյուղացու բաժինը բերքից 20 տոկոսով պիտի ավելանա ի հաշիվ կալվածատիրոջ բաժնի։ Եգիպտոսում «հողային ռեֆորմի» համաձայն կառավարությանն իրավունք է վերապահված 80 հեկտարից ավելի հող ունեցող կալվածատերերից, հատուկ ֆոնդի միջոցով, գնել ավելորդ հողամասը և վաճառել գյուղացիներին[2]։

---

[1] Մեր գրականության մեջ հիշվում է որպես «Հյուսիսային կիսալուսին»։

[2] Եգիպտոսում «հողային ռեֆորմի» օրենքն ընդունվեց 1952 թ. սեպտեմբերի 9-ին։ Այս օրենքը գործողության մեջ մտավ 1953 թ. հուլիսի 23-ին։ «Հողային ռեֆորմի» օրենքն ընդունելու պահին, այսինքն 1952 թվականին, Եգիպտոսի մշակված հողերի տարածությունը կազմում էր 5 962 060 ֆեդդան (մեկ ֆեդդանը հավասար է մոտավորապես մեկ ակրի), որը գտնվում էր 2 760 661 մանր և խոշոր կալվածատերերի ձեռքում։ Այդ նույն թվականին երկրի բնակչությունը հաշվվում էր 21 միլիոն, մինչդեռ XX դարի սկզբին, երբ բնակչությունը հաշվվում էր 11 միլիոն միայն, մշակվող հողերի տարածությունը 5 097 000 ֆեդդան էր։ Այլ խոսքով ասած՝ 50 տարվա ընթացքում (անգլիական իմպերիալիզմի, տիրող դասակարգերի հակաժողովրդական քաղաքականության շնորհիվ) բնակչության կրկնակի աճի դիմաց մշակված հողերի տարածությունն աճել է ընդամենը 1,19 տոկոսով, որի հետևանքով բնակչու-

Արդյունաբերությունը։ Չնայած հանքային խոշոր ռեսուրսներին և տեխնիկական կուլտուրաների աճեցման մեծ հնարավորություններին, այնուամենայնիվ, արդյունաբերությունը (բացառությամբ նավթարդյունաբերության) Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում ծայր աստիճան թույլ է զարգացած։

Իրանում, Իրաքում և Արաբական թերակղզում նավթարդյունաբերությունը այդ երկրների ընդհանուր արդյունաբերության մեջ գրավում է առաջին տեղը։ Սակայն, այդտեղ շահագործումը կատարվում է բացարձակապես օտարերկրյա կապիտալի կողմից և արտադրանքը հիմնականում արտահանվում է, ուստի նավթարդյունաբերությունը, երկրի ընդհանուր տնտեսությունից կտրված լինելով, յուրահատուկ դրություն և անհամապատասխանություն է ստեղծում այդ երկրների արդյունաբերության ամբողջ սիստեմում։

Իրանի ընդերքը, բացի նավթային ռեսուրսներից, հարուստ է նաև մի շարք այլ հանածոներով՝ քարածուխով, կապարով, նիկելով, արծաթով, ոսկով, գրաֆիտով, պղնձով, ծծումբով, մարգանեցով և այլն։ Սակայն այդ բոլորը շատ քիչ են ուսումնասիրված և համարյա չեն օգտագործվում։ Իրանում արդյունաբերության մեջ տնայնագործական և ֆաբրիկա-գործարանային սիստեմները գործում են կողք կողքի։ Գորգագործությունը, գեղարվեստական իրերի արհեստը և կաշվեգործության որոշ տեսակներ դեռևս, հիմնականում, գտնվում են տնայնագործական վիճակում։ Բամբակազտման, տեքստիլ գործվածքների մի շարք ճյուղերը, ձեթ-օճառի, ցեմենտի, լուցկու, սննդի ու համի, մետաղամշակման ու ռազմական և մի շարք այլ ճյուղեր մտնում են ֆաբրիկա-գործարանային սիստեմի մեջ։

Իրաքում նույնպես, արդյունաբերությունն, աննշան բացառությամբ, ունի տնայնագործական-արհեստագործական բնույթ։ Մետաքսյա և մի շարք այլ գործվածքների արտադրությունը գտնվում է տնայնագործների ձեռքում։ Ֆաբրիկա-գործարանային տիպի ձեռնարկների շարքում կան բրդի, մահուդի, ցեմենտի, լուցկու, ծխախոտ-սիգարետի, կաշվի, ձեթ-օճառի գործարաններ և թեթև արդյունաբերության պատկանող մի շարք այլ ձեռնարկություններ։

Սիրիայում, Լիբանանում և Հորդանանում նույնպես նման դրություն է տիրում։ Այդ երկրներում նույնպես արդյունաբերության մեջ գերակշռում է տնայնագործական-արհեստագործական սիստեմը, թեև կան ֆաբրիկա-գործարանային տիպի մի շարք ձեռնարկություններ, որոնց թվում նշենք՝ ցեմենտի արտադրությունը, տեքստիլի մի քանի ճյուղերը, սննդա-համի նույնպես միայն մի քանի ճյուղերը, լուցկու, ծխախոտ-սիգարետի, մետաքսի և բրդի, քիմիական նյութերի, նավթաթորման գործարանները և ալրաղացները։

թյան և հասարակ գյուղացիության ապրուստային մինիմումի չափերի համար։

Այս օրենքին ենթակա են 2113 խոշոր կալվածատերեր, որ նշանակում է յուրաքանչյուր 10000 կալվածատիրոջից միայն 8-ը։ Այս խոշոր կալվածատերերի ձեռքում է գտնվում երկրի մշակված հողային տարածությունների 19 տոկոսը, այսինքն 1 208 491 ֆեդան, որից 600 000 ֆեդանն է ենթակա ռեֆորմի օրենքին, այդ նշանակում է՝ երկրի մշակված ընդհանուր հողային տարածության համարյա 10 տոկոսը։ Մինչև այժմ բաժանման համար գրանցված է 254 532 ֆեդան, որից բաժանված է 49 163 ֆեդանը։ Այս բաժանումը արդեն տարածվել է 13 442 գյուղական ընտանիքի կամ 79 180 մարդու վրա։ (Մանրամասնությունները տե՛ս Asian Review, January 1955, pp. 79—81)։

Արաբական թերակղզում, ինչպես ասացինք, բացառությամբ վերջին ժամանակներս զարգացած նավթարդյունաբերության, որը ամբողջովին գտնվում է օտարերկրյա կապիտալի ձեռքում, այլ արդյունաբերություն համարյա գոյություն չունի, իսկ աննշան չափով եղածը, հիմնականում, տնայնագործական-արհեստագործական բնույթ ունի։

Մերձավոր Արևելքի երկրների սիստեմում Եգիպտոսը արդյունաբերության տեսակետից ամենազարգացածն է, չնայած դրան, երկրի տնտեսության մեջ դեռևս շարունակվում է գերակշռել գյուղատնտեսությունը։

Եգիպտոսում կան ֆաբրիկա-գործարանային տիպի մի շարք ձեռնարկություններ, որոնցից մի քանիսը խոշոր կոմբինատներ են։ Տեքստիլ արդյունաբերության մեջ, հատկապես բամբակյա էժանագին գործվածքների ճյուղում, Եգիպտոսը գտնվում է ինքն իրեն բավարարելու ճանապարհին, սակայն, տեքստիլ արդյունաբերության մյուս ճյուղերում, զարգացման ներկա պայմաններում, դեռևս երկար ժամանակ կախված կմնա Եվրոպայի, Ճապոնիայի և ԱՄՆ-ի արդյունաբերությունից։ Բացի տեքստիլ գործարաններից, կան նաև ցեմենտի, շաքարի, սպիրտի և այլ խոշոր գործարաններ։ Այս ճյուղերում և բամբակազտման ասպարեզում Եգիպտոսը ինքն իրեն համարյա բավարարում է։ Կան նաև սննդի-համի, լուցկու, ձեթ-օճառի, ծխախոտ-սիգարետի, ապակու, ջրի, մետաղաձուլման (տեղական ջարդ-երկաթի հումքով) և այլն գործարաններ։ Այս բոլոր ձեռնարկություններում տեղական կապիտալն սկսել է որոշ դեր խաղալ, թեև օտարերկրյա կապիտալը երկրի տնտեսության մեջ շարունակում է գերիշխել։

Արտաքին առևտուր։ Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների էկոնոմիկայում արտաքին առևտուրը բավական մեծ դեր է խաղում։ Պատճառները բազմազան են։ Այս երկրները արդյունաբերության տեսակետից հետամնաց լինելով, արդյունաբերական ապրանքների խիստ կարիք են զգում։ Մյուս կողմից՝ լինելով հիմնականում գյուղատնտեսական երկրներ, ներմուծվող արդյունաբերական ապրանքների դիմաց նրանք հարկադրված են արտահանել գյուղատնտեսական մթերքներ։ Արտահանումների մեջ մեծ տեղ են գրավում հանքային արդյունքները, որոնց թվում անմշակ նավթը և զտված նավթի որոշ ֆրակցիաներ, ինչպես նաև տեխնիկական կուլտուրաների մի ամբողջ սերիա։ Եվ վերջապես, այս երկրներում, որոնք գտնվում են Եվրոպայի ու Ասիայի տարբեր երկրների միացման կետում, մեծ չափով զարգացել է նաև տարանցիկ առևտուրը։ Այսպես, օրինակ, Սիրիայի-Լիբանանի վրայով տարանցիկ մեծ առևտուր է ծավալվում մի կողմից՝ Արևմտյան Եվրոպայի, Անգլիայի ու ԱՄՆ-ի և մյուս կողմից՝ Ասիայի մի շարք երկրների և, հատկապես, Իրաքի, Իրանի ու դրանց հարևան այլ երկրների միջև։

Սուեզի ջրանցքի շնորհիվ Եգիպտոսը նույնպես տարանցման կարևոր կենտրոն է, իսկ Ալեքսանդրիան, որպես տարանցման նավահանգիստ, սպասարկում է նաև Սուդանին ու Աֆրիկայի այլ մերձավորագույն շրջաններին։

Բնակչությունը։ Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում տարբեր տեսակետից բնակչությունը շատ անհամաչափ է բաշխված։ Ամենից ավելի խիտ են բնակեցված ծովափնյա շրջաններն ու գետահովիտները, որոշ չափով նաև օազիսները։

Թեև այս երկրների գերակշռող բնակչությունը՝ արաբ, թյուրք և իրանցի մուսուլմաններ են, սակայն կան նաև զգալի քանակությամբ այլ ազգի փոքրամասնություններ։ Փոքրամասնությունները կազմում են այս երկրների ընդհանուր բնակ-

չափման 15—20 տոկոսը։ Փոքրամասնությունների մեջ կան քրիստոնյաներ իրենց տարբեր և բազմազան աղանդներով, ինչպես նաև այլ ազգի ժողովուրդներ, ինչպիսիք են թուրքերը, եզդիները և այլն։ Մուսուլմաններն էլ իրենց հերթին բաժանվում են սուննիների, շիաների, իսմայիլիների և բազմաթիվ այլ աղանդների։

* * *

Աղյուսակ 31*

Կապիտալիստական երկրների նավթարդյունահանումը 1955 թվականին

Երկրներ	Միլիոն տոննաներով	Երկրներ	Միլիոն տոննաներով
Հյուսիսային Ամերիկա		**Մերձավոր և Միջին Արևելք**	
ԱՄՆ	357,0	Քուվեյթ	54,8
Կանադա	16,5	Սաուդյան Արաբիա	47,6
Մեքսիկա	13,0	Իրաք	33,7
Ընդամենը	386,5	Իրան	16,0
Հարավային Ամերիկա		Կատար	5,4
Վենեսուելա	111,7	Եգիպտոս	1,8
Կոլումբիա	5,7	Բահրեյն	1,5
Արգենտինա	4,5	Չեզոք գոտի	1,3
Տրինիդադ	3,4	Ընդամենը	162,1
Պերու	2,3	**Հեռավոր Արևելք**	
Մյուս երկրները	1,9	Ինդոնեզիա և Նոր Գվինեա	12,2
Ընդամենը	129,5	Բրիտանական Բորնեո	5,5
Արևմտյան Եվրոպա		Մյուս երկրները	1,8
Ավստրիա	3,8	Ընդամենը	19,5
Գերմանիա	3,0		
Մյուս երկրները	2,1		
Ընդամենը	8,6		

* The Petroleum Times, January 6, 1956, p. 14; Ibid, March 30, 1956, p. 210; World Petroleum, February 1956, p. 82; Ibid, March 1956, p. 114.

Աղյուսակ 32*

Նավթային պաշարներով հարուստ կապիտալիստական երկրների արդյունահանումը տոկոսային հարաբերություններով

Գլխավոր նավթարդյունահանող երկրներ	1939 թ. տոկոս	1952 թ. տոկոս	1953 թ. տոկոս	1954 թ. տոկոս	1955 թ. տոկոս
ԱՄՆ	60,0	51,0	49,5	47,7	44,1
Վենեսուելա	9,8	14,6	13,5	13,9	14,3
Իրան	3,7	—	0,2	0,4	2,3
Սաուդյան Արաբիա	0,2	6,7	6,5	6,9	6,3
Քուվեյթ	—	6,1	6,5	7,0	7,0
Իրաք	1,5	3,0	4,4	4,6	4,6
Կանադա	0,32		1,7	1,9	2,5
Մեքսիկա	1,96		1,5	1,7	1,7
Ինդոնեզիա	2,64		1,6	1,6	1,5

* The Petroleum Times, June 10, 1955, p. 618; Ibid, January 6, 1956, p. 1; World Petroleum, July, 1954, p. 33; Ibid, November 1955, 85.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ

Աբդուլ Համիդ II — 135
Աբդուլլա Սուլեյման — 146
Ազզամ Աբդուլ-Ռահման — 218
Ալեն Ջորջ — 114
Ալեքսանդր I — 246
Ալեքսանդր Մեծ — 246
Ալ Հիլալի — 234
Ալի-Մահեր — 210, 234
Անդրյուզ — 22
Անտոնիուս Ջորջիս — 30
Ավգուստ Կեսար — 27
դ'Արսի — 51, 105—108, 112
Արսլան էմիր Սաիդ — 227

Բաղդադի — 194
Բալֆուր — 138
Բեյնե — 228
Բևին — 213
Բիհարդ — 195
Բիշարա Խուրի — 226, 227
Բիսել Ջորջ — 248
Բլինիկեր — 118
Բրուկեր — 248
Բեհրիջ Ալբերտ — 131

Գամել Աբդել Նասեր — 221, 231—236
Գաբրիել Գուտ — 204
Գարներ — 197
Գարֆիլդ — 152
Գլագզո Բ. Մ. — 133
Գյուլբենկյան Գ. — 89, 136, 137, 140
Գամեզ — 33
Գոլշոյան Աբբաս Հուլի — 186
Գորդոն Ջ. Է. — 122, 126, 132

Գրեյդի — 186
Գրինվել — 107
Գուրկին — 246
Գուսման Մ. Տ. — 253

Դալլես Ջոն-Ֆոստեր — 187
Դաշտի — 111
Դաֆրին Վ. — 247
Դեռներդինգ Ավգուստ Վիլհելմ Հենրի — 26—29, 36, 136, 151
Դիազ — 29, 30
Դիվան Բաշի — 106
Դոհենի Էդուարդ — 29
Դրեյկ — 21, 248, 252
Դուբրինին — 246

Ջահեդի — 198, 201, 202

Էդդե Էմիլ — 227
Էլ Հաշիմի Տահա — 203
Էյգուս — 32
Էյզենհաուեր — 238, 239, 241, 242
Էվարտ Վ. — 247

Թվիչել Կարլ — 145

Ժոզե Բախ — 35
Ժուան Ռ. — 43

Իբն Սաուդ — 143, 147, 205, 209, 214, 239, 240
Իդեն — 213, 216
Իզմայիլ — 118
Իոաննեսյան Ռ. — 253

Լանդիս — 175
Լենին Վ. Ի. — 5, 20, 21, 23—27, 30, 37, 97, 98, 136
Լովրինգ Թ. Ս. — 8
Լոուրենս — 138
Լուկասևիչ Ի. — 247
Լուկուլլոս — 246
Լոֆտուս Վ. Կ. — 51, 105

Խալիդ էմիր — 209

Կապելյուշնիկով Մ. Ա. — 253
Կապնիստ Վլադիմիր — 119
Կալլիո — 30
Կարդենաս — 15, 32
Կարանզա — 30
Կատրու — 225
Կիեր Ս. — 247
Կլարկ — 22
Կլեյտոն Ուիլյամ — 163, 164
Կլեմանսո Ժորժ — 151
Կնեա — 14
Կոլբի Մ. Չեստեր — 132
Կլոզ Հ. — 177
Կոկորև — 247, 248
ո'Կոննոր — 254
Կրեյն Չ. Ռ. — 145

Հարիր Աբի Շահլա — 227
Համիլտոն — 146
Հաշիմ — 183, 204, 214, 220
Հարիման Ավերել — 191, 192, 194, 195
Հելու — 226, 227
Հեկկեր Ի. — 247
Հյուզ — 123
Հենարից Լեր Ջոն — 206
Հըշիսըն — 161, 163—167
Հերման Լեի — 29
Հոգ — 51
Հուվերտա — 30
Հուսեյն Ալա — 188, 221—223

Մադերո — 29
Մակգի — 188
Մակ Դոնալդ — 138
Մակ Միլան — 213, 221
Մարեյ-Ուեր Է. — 31

Մահեր — 234
Մայկլ Բրուկս — 135
Մարիոտ Ա. Լ. — 106
Մարշալ — 160
Մարուֆ էլ-Դավալիբի — 230
Մարքամ Էրեյդ — 211
Մենդելեև — 246, 247
Միլսպո Ա. Ս. — 104, 184, 185
Միրզոև — 247
Մոզաֆֆեր-էդ-Դին — 106
Մոյն լորդ — 217
Մուհիդ — 196
Մոսադդիկ — 187, 188, 190—191, 194, 197, 198, 201, 202, 204
Մորգան Ժ. — 51, 194
Մորիսոն — 193
Մորկար — 103

Նահաս — 232, 234
Նաֆուզի — 60
Նևիլ Գոս — 186
Նիկըլի — 126
Նոբել — 28
Նորատունկյան Գ. — 127, 128
Նորման Կեմալ — 107
Նորտոն Թոմաս Հ. — 125
Նուրի-էս Սաիդ — 203, 204, 216, 217

Շավքաթ Սաիդ Նաժի — 203
Շեյխ Խազալ — 110
Շեպիլով — 235
Շեպհերդի — 194
Շերման — 24
Շերիֆ Հուսեյն — 144, 214
Շպիրա — 153
Շուխով Վ. Գ. — 260
Շումիլով Փ. Փ. — 250
Շուստեր Մորգան — 103, 106, 113, 184

Չեսթեր — 119, 132, 133, 135
Չերչիլ Ուինստոն — 52, 109, 213

Պապեն ֆոն — 203*
Պարսոնս Լևի — 122
Պերսի Կոքս — 138

Պիեր Յանսեն — 35, 106
Պիլգրիմ — 67
Պինտո Մարտինեզ — 35
Պլինի Ցիսկ — 123
Պորտեր — 128

Ջուլյուս Հիրշ — 163

Ռադմարա — 186, 187
Ռաշիդ Ալի էլ Գայլան — 203, 204
Ռեյտեր Յուլիուս — 51, 99, 105, 106
Ռեննել Լորդ — 173, 174
Ռիադ էս Սոլհ — 226, 227
Ռիզա Խան — 110, 112
Ռիտտեր — 152
Ռոկֆելլեր — 21—29, 36, 151, 152
Ռոյս — 208
Ռոտշիլդ — 28, 29
Ռուզվելտ Թեոդոր — 25, 132
Ռուզվելտ Կերմիտ — 9

Սայիդ Ալ Ղազալ — 131, 132
Սայիդ — 118
Սայիդ Հալիմ — 137
Սամի էս Սոլհ — 220
Սելվին Լլոյդ — 213
Սիրաջ էդ-Դին — 232
Սեկստիլյոս — 246
Սպայզըր — 105, 222
Սպինսեր Ջ. Լ. — 123
Սարտուս — 134
Սուլիվան Ջոն — 119

Վանդերբիլտ — 23
Վենյարսկի — 194
Վերմիշև — 247
Վիլսոն Հընտինգտոն — 134
Վիլսոն Վուդրո — 151, 152
Վիլսոն Ռիփըր — 118
Վիա — 246
Վոսկոբոյնիկով — 245

Տամին Ե. Ի. — 254
Տարբել Այդա — 24
Տաֆտ — 132
Տրումեն — 179, 191, 192, 194, 204

Ուալլաս Է. Պրատտ — 8, 9, 38, 39
Ուաստարն — 248
Ուեստալլ — 152
Ուորրինս Ռաֆայել — 33

Օրբեգան — 30

Ֆաթիմի — 196
Ֆայսալ — 138, 144, 209
Ֆարուկ — 235
Ֆիշեր Լորդ — 28
Ֆրանկ Հոլմզ — 69, 142, 145
Ֆրանսուա Ջեզեել — 119

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ

Աբադան — 45, 52—55, 192, 196, 208, 256, 257
Աբկայիկ — 50, 70—75
Աբու-Դհաբի — 82
Աբու Դուբբա — 83, 84
Աբու Հադրիա — 70, 71
Աբու-Սուվեյր — 234
Ագահիկարայ — 87
Ադեն — 14, 53, 88, 92, 95, 143, 171, 257, 259, 264
Ադանա — 87
Ադրբեջան — 100, 110
Ազազ — 86
Ազնո — 56
Ալադու — 35
Ալյան — 63
Ալբանիա — 153, 154, 247
Ալեքսանդրիա — 209, 217, 273
Ալեքսանդրետտա — 119, 128, 205
Ալժիր — 18, 95, 116
Ալ Խարայիբ — 82
Ալ-Հասա — 69, 146
Ահմադի — 78, 80
Ահվազ — 56, 99
Աֆղանստան — 88, 97, 98
Ամերիկա — 30, 31, 36, 40, 160—165, 167—170, 174, 175
Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ — 5, 6, 23, 24, 31, 32, 34, 36, 38, 42, 44, 57, 77, 95, 101, 102, 113—115, 121, 122, 124, 126—131, 134, 139, 140, 145, 147—149, 151, 154—159, 192, 194, 196, 207—210, 212—214, 220—222, 230, 232, 233, 236, 238—240, 247, 248, 252, 254—258, 260—263, 270, 271, 273—275
Այն Դար — 70, 75
Այն Զալահ — 63, 64
Անատոլիա — 116
Անգլիա — 5, 14, 16, 18, 30, 36, 57, 97, 98, 100, 101, 104, 109, 110, 138, 143, 144, 152, 156, 159, 160—162, 165—170, 174, 178, 180, 181, 189, 196—198, 206, 212, 215, 219, 220, 230—233, 247, 258, 262, 263, 273
Անդրհորդանան — 138, 149, 171, 215
Անկարա — 203, 220
Աղա-Ջարի — 42, 48, 53—55, 58
Անտի-Լիբանան — 266
Ապշերոն — 245, 248
Աջլուն — 266
Աուլ — 83, 84
Ասիա — 19, 44, 97, 98, 155, 160, 168, 212, 219, 239, 265, 273
Ասիր — 135, 147
Ասմարի — 47, 48
Ավստրալիա — 14, 95, 161, 262
Ավստրիա — 18, 153, 154, 247, 275
Աուշան — 63
Արաբիա — 13, 38, 43, 50, 53, 67, 69, 77, 135, 141—144, 147, 261
Արաբական անապատ — 266
Արաբական երկրներ — 240, 242
Արաբական Ֆեդերացիա — 265—267, 269—273
Արգենտինա — 17, 35, 95, 154, 167, 168, 257, 258, 262, 275
Արուբա — 158, 256, 257

Արևմտյան Անատոլիա — 123
Արևմտյան Եվրոպա — 14, 44, 73, 256, 267, 273
Արևմտյան Զագրոս — 46
Արենիյան Տերասս — 43
Աֆրիկա — 18, 19, 44, 56, 168, 212, 219, 239, 273

Բաբա Գուրգուր — 60
Բադանաճ — 74
Բալախանի — 246, 249
Բալկաններ — 116
Բախտիար — 109
Բահրա — 77
Բահրեյնյան կղզիներ — 11, 13, 53, 66—69, 77, 145, 148, 249, 257, 259, 264, 275
Բանդունգ — 239
Բանիաս — 86
Բատոն Ռուժ — 53, 253—257
Բաղդադ — 46, 52, 60, 65, 88, 92, 95, 96, 119, 135—138, 204, 213, 221, 225
Բայ-Հասան — 63
Բասրահ — 52, 62, 63, 65, 203
Բաքու — 37, 246, 248, 253
Բեյալիմ — 83
Բելգիա — 95, 160, 258, 262
Բանիաս — 62
Բեկաա — 86, 267
Բեյրութ — 74, 86, 125, 126, 128, 206
Բենդեր Աբբաս — 100
Բենդեր Մաշուր — 53
Բենդեր Շուվայխ — 80
Բեյտաուն — 53, 293
Բերրի — 85
Բելուջիստան — 51, 114
Բինագադի — 249
Բիրմա — 11, 19, 95, 154, 249
Բիթլիս — 133
Բոլիվիա — 34
Բոլու — 117
Բորնեո — 11, 20, 153, 259, 275
Բրազիլիա — 18, 35, 36, 196, 262
Բրուսա — 128
Բուգուլմա — 252
Բուկա — 70
Բուշիր — 46, 51, 100—101
Բուրգան — 42, 78
Բուրգ-էլ-Արաբ — 84
Բուտմահ — 63, 64

Գալիցիա — 249
Գան Յավնե — 86
Գաչ-Սարան — 47, 48, 52, 53, 58
Գարզան — 87
Գեմսա — 83, 84
Գերատ — 88
Գերմանիա արևմտյան — 18, 82, 257, 258
Գերմանիա — 11, 95, 101, 102, 120, 137, 151, 153, 154, 159, 160 203, 209, 222, 223, 247, 252, 262, 275
Գհաուար — 70—72
Գհաուար-Այն Դար — 71
Գրան-Շակո — 34
Գրոզնի — 249
Գուսայր — 63

Դայաք — 51
Դայիկ — 105
Դահանա — 146
Դահրան — 75, 208
Դամամ — 69, 70, 71, 73, 75
Դամասկոս — 86, 128, 229
Դանիա — 262
Դեշտե-Կավիր — 51
Դեշտե-Մարգո — 88
Դեր Զոր — 229
Դիյալ — 267
Դհոֆար — 82, 88
Դհոֆար-Օման — 82
Դհիլահ — 86
Դոմինիկյան ռեսպուբլիկա — 262
Դրոգոբիչ (քաղաք) — 247
Դուբայ — 82
Դուխան — 81, 82

Եգիպտոս — 11, 31, 38, 50, 83, 84, 92, 95, 96, 116—118, 135, 147, 149, 154, 160, 167, 168, 171, 172, 176, 183, 194, 209—211, 217—221, 234—236, 238, 249, 262, 264, 266—271, 273, 275
Եմեն — 81, 82, 91, 142, 215, 264, 265, 267
Եվրոպա — 18, 28, 44, 65, 73, 117, 119, 151—153, 165, 171, 246, 247, 252, 255, 265, 273
Եվրոպական Ռուսաստան — 247
Երուսաղեմ — 227
Եփրատ — 265—267, 270

Զագրոս — 45, 48, 52, 267
Զանտե — 249
Զուբայր — 61—63

Էլ Այաթ — 70, 71
Էլ Բեդա — 80
Էլբրուս — 265, 268
Էլ Ժաուֆ — 69—70
Էկվադոր — 17, 154
Էն-Նաքրա — 267
Էլ-Ջեզիրա — 265
Էգեյան — 267
Էր-Ռիյադ — 207, 209
Էրիտրեա — 171

Թառ — 225
Թավրիզ — 225
Թել-Սաֆիդ — 85
Թեհրան — 56, 99, 102, 110, 192, 194, 197, 198, 221, 225
Թյուրքիա — 38, 92, 94, 104, 116—118, 120, 122, 123, 125, 126, 129, 132, 136, 138, 154, 171, 178, 182, 183, 185, 188, 189, 191, 198, 207, 220, 221, 231, 239, 262
Թուրայիֆ — 73

Ժաուան — 63

Իզմիր — 124, 125, 128, 129
Ինդոնեզիա — 5, 11, 19, 44, 154, 188, 251, 257, 259, 274, 275
Իսպանիա — 95, 99, 102, 252
Իռլանդիա — 262
Իսրայել — 38, 67, 85, 86, 90, 92, 95, 141, 184, 212, 231, 238, 262, 266—268
Իտալիա — 18, 95, 152, 153, 160, 161, 203, 247, 257, 258, 262
Իրան — 11, 38, 39, 41, 49—51, 53, 56—59, 65, 67, 79, 90, 92, 96—100 113, 114, 123, 141, 154, 172, 176, 184—192, 201, 221, 223, 225, 249, 257, 259, 261, 264, 268, 270—275
Իրանական Ադրբեջան — 50, 223
Իրաք — 11, 38, 39, 41, 47, 49, 50, 52, 59, 61—65, 85, 89, 92, 96, 138—141, 144, 146, 147, 149, 154, 171, 173, 183, 203, 204, 215, 220, 221, 249, 261, 264—268, 270—275
Իրաք-էլ-Արաբ — 265
Իրուկաու — 247

Լալի — 58
Լատակիա — 205, 268
Լեհաստան — 11, 153, 154, 194, 247
Լիբանան — 38, 62, 67, 72, 77, 86, 87, 92, 95, 141, 170, 180, 182, 205, 206, 215—217, 220, 225—231, 264—268, 270—273
Լիբերիա — 263
Լինգահ — 100
Լյուտ — 51
Լոզան — 117
Լոնդոն — 99, 108, 119, 134, 174, 235
Լվով — 248
Լոս-Անժելոս — 195
Լուրիստան — 100

Խաբուր — 268
Խաղաղ օվկիանոս — 265
Խանակին — 59
Խարբերդ — 124
Խորասան — 50, 59, 100
Խուզիստան — 46—49

Կազրուն — 56
Կահիրե — 84, 128, 210, 218, 234—236, 239
Կայյառահ — 63

Կանադա — 11, 15, 95, 147, 148, 154, 257, 258, 261, 262, 264, 275
Կանարյան կղզ. — 259
Կասար — 63
Կալիֆորնիա — 249, 252
Կասպից ծով — 114, 245, 260, 264
Կարաիբյան — 5, 10, 16, 44, 65, 157
Կարաչի — 99, 220
Կարմել — 85, 257
Կարմիր ծով — 83, 180, 265, 266
Կարուն — 99, 265, 275
Կաստամոն — 117
Կատար — 50, 66, 67, 81, 82, 91, 141, 142, 264, 275
Կայսումահ — 73—75
Կատիֆ — 50, 70, 71, 75
Կերբելահ — 119
Կիրկուկ — 42, 48, 59, 60, 62—64
Կիրենայկա — 171, 173—175
Կիշմ — 51
Կիպրոս — 171, 192, 213
Կոլոմբիա — 17, 153, 262, 275
Կովկաս — 246, 247
Կոստա-Ռիկա — 262
Կորեա — 181, 187, 262
Կոր-Մոր — 63
Կոստանդնուպոլիս — 127, 128, 130, 132, 134, 137
Կարաշ — 56
Կուբա — 18
Կուհ-ի Սեհ-Կալեյսուն — 47
Կուվեյթ — 11, 39, 41, 76, 78, 80, 81, 89, 92, 96, 119, 142, 148, 149, 249, 264, 274, 275
Կուրասաո — 53, 257
Կուրձուր — 85

Հաագա — 192—194
Հադիթա — 60, 62
Հադրամաութ — 67, 89, 141, 264
Հալեպ — 229
Համա — 229
Հայաստան — 121, 122
Հայկական լեռ — 265
Հասա — 142
Հանովեր — 249
Հարավային Ամերիկա — 12, 15, 17, 26, 31, 33, 39, 40, 65, 164, 259, 262
Հարավսլավիա — 95
Հարավային Աֆրիկա — 95
Հարավային Իրաք — 62
Հարադհ — 70, 71
Հայֆա — 60, 62, 65, 86
Հաֆտ Կել — 43, 48, 52, 53, 58
Հեջազ — 135, 138, 144, 147
Հեռավոր Արևելք — 39, 44, 170, 191
Հոլանդիա — 14, 95, 154, 160, 161, 202, 257, 258, 262
Հոլանդական Հնդկաստան — 27, 31, 257, 258
Հոշայի — 87
Հորդանան — 67, 72, 74, 85, 89, 141, 183, 220, 231
Հնդկաստան — 11, 19, 31, 97, 105, 108, 109, 119, 154, 203, 212
Հնդկական Օվկիանոս — 180, 265
Հյուսիսային Ամերիկա 39, 44, 65
Հյուսիսային Աֆրիկա — 220, 266, 267
Հոնդուրաս — 262, 264, 268
Հոմս — 245, 253
Հուրան — 229
Հովքն Միխաալ — 114
Հուրղադա — 83, 84
Հուիյահ — 70, 71
Հունաստան — 263
Հունգարիա — 153, 154, 247

Ղոր — 267

Ճապոնիա — 95, 154, 160, 161, 170, 201, 257, 259, 262, 273

Մաադգայա — 70, 71
Մագուա — 78
Մագալ — 85
Մալայա — 31—35, 154
Մալթա — 95, 171
Մախուլ — 63
Մահմարա — 110
Մամատայն — 51
Մայդան-ի Նաֆթուն — 108, 109
Մայմեն — 88
Մարադա — 225
Մարաշ — 124
Մասջիդ-ի Սուլեյման — 48, 51—53, 55, 56, 245
Մարոկկո — 18, 263
Մեծ Բրիտանիա — 95, 127, 170, 172, 183, 188, 189, 210, 213, 214, 216, 221, 257
Մեծ Զարբ — 267
Մեկկա — 143, 144
Մինա Աբդուլլա — 81
Մինա Սաուդ — 81
Մեշհեդ — 88, 100
Մեռյալ ծով — 85, 266, 268
Մերձավոր Արևելք — 8, 10, 14, 44, 45, 53, 62, 72, 83, 86, 87, 98, 105, 110, 115, 119, 125, 128, 130, 138, 140, 142, 172, 173, 175, 205, 206, 208, 210, 212—220, 222, 223, 229, 230, 232, 233, 252, 265, 271, 273
Մերձավոր և Միջին Արևելք — 5, 7, 9, 10, 12, 13, 19, 34—46, 50, 56, 77, 78, 81, 88, 97, 101, 102, 104, 121, 122, 124, 126, 129, 131, 132, 134, 142, 147, 149, 151, 155, 156, 168, 173, 175—180, 182, 185, 187, 206, 212, 219, 222 223, 236, 238—242, 256, 268—273
Մերձկասպյան ցածրավայր — 266
Մեքսիկա — 11, 14, 15, 28—31, 33, 34, 154, 250, 254, 258, 261, 262, 274, 275
Մեքսիկյան ծոց — 158
Մինա էլ Ահմադի — 80
Մինաքիր — 56
Միջին Արևելք — 9
Միջերկրական ծով — 55, 60, 62, 72, 74, 77, 85, 86, 116, 119, 180, 265—267
Մոսկվա — 254
Միջագետք — 47, 59, 116, 119, 135
Մուհամմարա — 99, 100
Մուհարաք — 67
Մասկատ — 67, 90, 141, 143, 264
Մոսուլ — 31, 59, 60, 63, 89, 135—138, 140, 142, 151, 152
Մուֆարիհ — 65
Յաբբոկ — 269
Յաֆա — 249
Յարմուկ — 268
Յուդա — 266

Նաբի Մուսա — 85
Նամման — 63
Նահր Աուժան — 268
Նահր-էլ-Ասի — 266, 267
Նահր-էլ-Քելբ — 267
Նահր-էլ-Քեբիր — 266
Նահր-էլ-Քեյր — 267
Նահր-Իբրահիմ — 267
Նահր-Ումր — 64
Նարիյահ — 74
Նաֆտան Դաղ — 249
Նաֆտ Խանե — 59, 64
Նաֆտ-Սաֆիդ — 48, 52, 58
Նաֆտ-ի Շահ — 52, 55, 58
Նյու-Յորք — 25, 121, 130, 132, 196, 220
Նոր-Դելհի — 19
Նեգև — 266, 268, 270
Նևա — 260
Նոր Զելանդիա — 262
Նորվեգիա — 158, 262
Նոր Գվինեա — 274

Շահրուդ Մեշեդի — 56
Շատ-էլ Արաբ — 52, 267
Շիա-Սուրխ — 51
Շեդգում — 70—72, 75
Շթաուրա — 228
Շիլի — 262
Շվեդիա — 95, 159, 262
Շվեյցարիա — 262
Շուշտար — 99

Չարի Կապույ — 88
Չեղոր Դաուի — 96, 149, 275
Չելեկեն — 249
Չինաստան — 26, 31, 170, 246
Չժմ — 241
Չեխոսլովակիա — 221
Չիլի — 95

Պաղանուն — 53, 58
Պակիստան — 95, 97, 121, 122, 263
Պալմիր — 86
Պանամա — 159
Պարագվայ — 34
Պաղեստին — 86, 116, 122, 134, 135, 149, 154, 171, 213, 215, 219, 271
Պայմանագրային Օման — 91, 141, 142, 143, 264
Պարսկաստան — 101—106, 108—110, 164, 246
Պանամա — 263
Պարսից ծոց — 46, 49, 51, 52, 67, 70, 73, 74, 77, 80, 81, 82, 100, 109, 112, 119, 144, 180, 208, 265—268
Պենսիլվանիա — 240, 250
Պեշելբրոն — 249
Պետախ-Թիկվա — 86
Պերու — 17, 55, 263, 275
Պուշտ-ի Կուհ — 46, 47
Պորտ-Արթուր — 53, 256, 257
Պորտուգալիա — 95, 157, 262
Պրագա — 247

Ջեբել Ալան — 266
Ջեբել Ակրա — 266
Ջեբել Անսարիա — 256
Ջեբել Դրուզ — 205, 229
Ջեբել Դուխան — 50, 68
Ջեբել Զավիա — 267
Ջեբել Լիբնան — 266
Ջեբել Շարքի — 266
Ջեբել Շեյխ — 266
Ջեբել Սինջար — 265
Ջեբել Ուզգում — 85
Ջիդդա — 146, 147
Ջեզիրե — 86, 205

Ռամանդաղ — 87
Ռաս Հորմուզ — 51
Ռաշա — 227
Ռաս Ալ Զոր — 81
Ռաս Ալ Միշաաբ — 70, 74
Ռաս Ղարիբ — 83, 84
Ռաս Մատարմա — 83, 84
Ռաս Տանուրա — 73, 75, 77, 257
Ռաուդաթայն — 64, 78
Ռաֆհան — 74
Ռեխմե — 85
Ռեսան — 87
Ռումայլա — 62—64
Ռումինիա — 11, 18, 31, 139, 153, 154, 247, 249,
Ռուսաստան — 10—12, 28, 97, 99, 101, 109, 119, 129, 247, 260

Սայդոն — 62, 72—74, 86
Սախալին — 154, 249
Սայքս Պիկո — 139, 151
Սան-Ռեմո — 31, 139
Սաուդյան Արաբիա — 11, 39, 46, 49, 50, 53, 66, 67, 69, 70, 72, 73, 77, 80, 86, 91, 92, 96, 114, 140, 142, 144—149, 154, 171, 178, 180, 182, 184, 207—209, 215—217, 220, 239, 240, 249, 257, 259, 262, 265, 274, 275
Սաուդյան Արաբիայի Չեզոք գոտի — 91
Սաֆանիյահ — 70, 71
Սերայ-Հոզայ — 88
Սիամ — 31, 264
Սինգապուր — 31, 95
Սինայի թերակղզի — 85
Սիտրա — 67, 77
Սիրիա — 38, 67, 72, 86, 95, 116, 119, 122, 134, 135, 138, 139, 141, 149, 154, 171, 172, 176, 181, 183, 204—206, 213, 215, 216, 218, 220, 225, 226, 228, 229, 231, 264—268, 270, 272, 273
ՍՍՀՄ — 6, 10, 14, 50, 111, 114, 154, 209, 225, 235, 241, 245, 253, 254, 265
Սոմալի — 171
Սուդան — 171, 213, 232, 233
Սուդր — 83, 84
Սուեզ — 50, 84
Սուեզի ծոց — 50, 83
Սուեզի ջրանցք — 55, 72, 73, 119, 212, 213, 232, 234, 238, 265, 273
Սուրախանի — 245

Սումատրա — 19, 26
Սև ծով — 116
Վան — 133
Վաշինգտոն — 31, 125, 168, 174, 175, 185, 204, 207, 209, 239
Վաֆրա — 91
Վենեսուելա — 10, 11, 14, 16, 28, 31—34, 41, 43, 154, 155, 251, 257, 258, 262, 274, 275
Վիշի — 206
Վոլգա — 260
Վրաստան — 123

Տավրոս — 56, 266
Տաջիկական ՍՍՌ — 88
Տեխաս — 250
Տիգրանակերտ — 247
Տիգրիս — 50, 63, 265, 267, 270
Տրապիզոն — 117
Տրինիդադ — 154, 258, 275
Տրիպոլի — 60, 62, 65, 86, 97, 98, 116, 119, 171

Ցեյլոն — 31, 95

Ուադի Ֆեյրան — 83, 84
Ում-Գուդայր — 78
Ուրմիա — 267
Ուրուգվայ — 95, 262
Ուսմանիյա — 70—72
Ումմ Նասան — 67
Ում Սայիդ — 52

Փարիզ — 249
Փոքր Ասիա — 119
Փոքր Զաբ — 267

Քիրման — 100
Քուրա — Կուլակ — 86

Օման — 67, 91, 142, 143
Օմանի ծոց — 114
Օկլահոմա — 252
Օյլ Կրիկ — 21

Ֆադիլ — 70, 71
Ֆաո — 109
Ֆարսան — 135
Ֆերգանա — 250
Ֆիլադելֆիա — 175
Ֆիլիպիններ — 31, 95
Ֆորմոզա — 95
Ֆինլանդիա — 262
Ֆրանսիա — 11, 14, 16, 18, 95, 138, 139, 151—153, 160, 161, 181, 204, 206, 214, 220, 227, 231, 247, 252, 257, 258, 262

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ

Ադեն Պետրոլեում Ռիֆայների — 92
Ազգային դիմադրության շարժում — 199
Ազգային պլանավորման ասոցիացիա — 169—170
Ազգերի լիգա — 112, 138, 139
Ամերիկյան առևտրական պալատ — 132
Ամերիկյան ավտոարտադրական ընկերություն — 121
Ամերիկըն Բորդ օֆ Ֆորին Միշընզ — 121, 123, 125, 126
Ամերիկյան գյուղատնտեսական Միսիա — 209
Ամերիկըն Էքսպորտ Լայնզ — 131
Ամերիկըն Ինդիպենդընտ Օյլ Կոմպանի — 58, 90
Ամերիկյան Ռազմական Միսիա — 205
Ամերիկյան Տնտեսական Միսիա — 179
Ամերիկըն Օվրսիզ — 87
Ամիրանիան Օյլ Կոմպանի — 114
ԱՄՆ-ի Պետական դեպարտամենտ — 124—126, 134, 140, 146, 149, 156, 165, 166, 192, 208
Անատոլիշե Ալգեմայնե Գեզելշաֆտ — 135
Անգլո Իջիպշըն Օյլֆիլդ Կոմպանի — 92, 149
Անգլո Իրանիան Օյլ Կոմպանի — 52, 54, 57, 65, 89, 90, 91, 107, 114, 115, 149, 187, 188, 191, 193, 194, 197, 200—204
Անգլո Պերսըն Օյլ Կոմպանի — 52, 57, 60, 69, 107, 111, 112, 113, 136, 137, 140, 152
Անգլո Սաքսոն Պետրոլեում Կոմպանի — 89, 91, 140
Անգլո-Էկվադորյան Օյլֆիլդս — 17
Անգլո-Օսմանյան Օյլֆիլդ Լիմիթեդ — 135
Ասոշիեյթըդ Պրես — 196
Ատլանտիկ Օյլ Կոմպանի — 58, 90
Արաբական լիգա — 205, 214, 218, 219, 220
Արաբիան Ամերիկըն Օյլ Կոմպանի — 73, 77, 91, 93, 208, 209
Արամկո — 73, 77, 192, 209
Աֆրիկան Իստերն Կոնսեշընզ — 136

Բախտիարի Օյլ Կոմպանի — 108
Բահրեյն Պետրոլեում Կոմպանի — 65, 88, 92, 148
Բաղդադ-Բասրահ Կոնսեշըն Լիմիթեդ — 135
Բաղդադի պակտ — 214, 222, 241
Բանկինգ Կորպորեյշըն — 51
Բանկ-ե Մելլի-ե Իրան — 100
Բասրահ Պետրոլեում Կոմպանի Լիմիթեդ — 89, 92
Բատաաֆսչե Պետրոլեում Մաատշապպիժ — 57
Բատաաֆսչե Պետրոլեում Ծերբեար — 57
Բարբեր նավային ընկերությունը — 130
Բեռլին-Բաղդադ-երկաթգծային ընկերությունը — 133, 135
Բեր-Սաերըդ Էնդ Կոմպանի — 86
Բիրմա Օյլ Կոմպանի — 57, 107
Բոլսա Չիկա Օյլ Կորպորեյշըն — 87
Բրիտանական ռազմա-ծովային մինիստրությունը — 52
Բրիտիշ Կոնտրոլլդ Օյլֆիլդս — 16
Բրիտիշ Պետրոլեում Կոմպանի — 16, 34, 52, 54, 65, 90, 149, 203
Բրիտիշ Տանկերզ Կոմպանի — 54, 57
Բրիտիշ Օսմանյան Օյլ Սինդիկեյտ — 135
Բրիտիշ Օվերսիզ Էրվեյզ — 183
Բրուկեր, Ուասսոըն և ընկերություն — 249

Գըլֆ Օյլ Կորպորեյշըն — 13, 17, 58, 69, 89, 90, 146, 149, 203
Գեների Հսկողության վարչություն — 169

Դալմին Միլանո ընկերություն — 84
դ'Արսի էքսպլորեյշըն Կոմպանի (Անգլո-Իրանիան) — 89, 91
Դեյտոնար Օյլ Կոմպանի — 114
Դիլման, Բերգրասսի և Բեհնհայմ ընկերություն — 82, 91
Դիլման Մոնտան ընկերություն — 87
Դհը Կոնսոլիդեյթըդ Օյլֆիլդս օֆ Միսիա կոմպանի — 134
Դհը Հելլենիկ Տրանսատլանտիկ Սթիմ Նավիգեյշըն Կոմպանի — 130
Դհոֆար-Սիտիզ Սերվիս Կոմպանի — 82, 88
Դյուպրուրդ ընկերություն, — 102
Դոհենի Ստոն Դիբլ Կոմպանի — 29
Դրեսսեր Ինդուստրիզ ընկերություն — 255

Եմեն Դեվելոպմենտ Կորպորեյշըն — 83, 91
Երրորդ ուժի պարտիան — 199

Էսսո-Ստանդարդ Ինկորպորեյթըդ — 87
Էքսպորտ-իմպորտ Բանկ — 181

Թյուրքիշ Պետրոլիըմ — 87, 93

Ինգլիշ Լևանտ Կոմպանի — 129
Ինգլիշ-Տերկիշ Լևանտային Կոմպանի — 119
Ինդիա Բորդ օֆ Կոնտրոլ — 119
Ինտերնեշընըլ Իջիպշըն Օյլ Կոմպանի — 83
Ինտերնեշընըլ Պետրոլեում Կոմպանի — 17
Իստ Ինդիա Կոմպանի — 119
Իստերն Պետրոլեում Կոմպանի — 134
Իստամբուլ Թարքի Գազ Լիմիթեդ Շիրկետի — 87
Իստերն Գըլֆ Օյլ Կոմպանի — 149
Իստերն Ջեներալ Սինդիկեյտ — 142, 148
Իտալիա-Ամերիկըն Օյլ Կորպորեյշըն — 35, 56
Իրանսե Աարդոլիե Ռաֆինաժ Մաատշապպիժ — 90
Իրանսե Աարդոլիե Էքսպլորատիե էն Պրոդուկտիե Մաատշապպիժ — 90
Իրանի ժողովրդական պարտիա — 199
Իրանի Նավթի Ազգային ընկերություն — 198
Իրանիան Գալֆ Լայն Կոմպանի — 114
Իրան պարտիա — 199
Իրանիան Օյլ Ռիֆայնինգ — 92
Իրաք Պետրոլեում Կոմպանի — 61, 67, 85, 89, 90—93, 135, 140, 141, 146, 149

Լագո Օյլ Էնդ Տրանսպորտ Կոմպանի — 16
Լապիդոթ-Իսրայել Պետրոլեում Կոմպանի — 85
Լինչ ընկերություն — 99

Խանակին Օյլ Կոմպանի Լիմիթեդ — 60, 89, 92

Ծովային Տրանսպորտի Դեպարտամենտ (ԱՄՆ-ի) — 7

Կալիֆորնիա-Արաբիան-Ստանդարդ Օյլ Կոմպանի — 147
Կարաիբյան Պետրոլեում Կոմպանի — 16
Կել դ'Օրսեյը — 139
Կոլոնիալ Օֆիս — 149
Կոմպանի դե Պետրոլ դը լա Թյունիզի — 19
Կոմպանի ֆրանսեզ դե Պետրոլ — 57, 89—91, 140, 203
Կոմպանհյա Պետրոլեո Նացիոնալ — 85
Կոնորադո Պետրոլեում Կոմպանի — 84

Կոնտինենտալ Ռիֆայներիզ Լիմիթեդ — 93
Կոնտինենտալ Օյլ Կոմպանի — 13
Կոնսորցիում — 53, 55, 56, 90, 92, 115, 199, 202, 203
Կուվեյտ Օյլ Կոմպանի — 80, 93, 149
Կրեոլ Սինդիկատ — 16, 34
Կրուպ (տրեստ) — 57, 102

Հաագայի Միջազգային Դատարան — 193, 196
Համբուրգ Ամերիկըն Էնդ Լեվըրա Սաբմ-շիփ Կոմպանի — 130
Համբըլ Օյլ Կոմպանի — 58, 90
Հրաքի Օյլ Կոմպանի — 86, 87
Հնդ-Եվրոպական Հեռագրական ընկերություն — 99, 110, 111
Հոյ և ընկերությունը — 105

Մաշինո էկսպորտ — 253
Մեդիտերանեան Ռիֆայնինգ Կոմպանի — 93
ՄԵԴՕ (Բաղդադի պակտ) — 5, 220
Մենզիս Դրանզս Օյլ Կոմպանի — 34
Մերանդես Օյլ Կոմպանի — 34
Մերձավոր Արևելքի Պաշտպանության Կազմակերպություն — 220
Մեքսիկըն Իգլ Կոմպանի — 30—32
Մեքսիկըն Պետրոլեում օֆ Կալիֆորնիա — 29
Միավորված Ազգերի Կազմակերպություն (ՄԱԿ) — 196—198, 200
Միդլ Իստ Պայպ Լայն Կոմպանի — 55
Միդլ Իստ Սըփլայ Սենտր — 171—175, 205, 211
Մինետրարիա ընկերություն — 84
Միջին Արևելյան հրամանատարություններ — 214, 220, 233, 234
Մոբիլ Օյլ Թյուրք Անոնիմ Օրթաքլըղը (Սոկոնի) — 87
Մորախոսս Սաբմշիփ Կոմպանի — 130
Մոսուլ Պետրոլեում Կոմպանի Լիմիթեդ — 20

Յասիմենտոս Պետրոլիֆերոս Ֆիսկալես — 17

Նաշընըլ Բանկ Օֆ Տերկի — 137
Նաշընըլ Իրան Օյլ Կոմպանի — 92
ՆԱՏՕ (Ատլանտյան Պակտ) — 5
Նեդերլանդիշը Հանդելս Մաատշապպիժ — 27
Նիր Իստ Դեվելոպմենտ Կորպորեյշըն — 89
Նիր Իստ Կորպորեյշըն — 149
Նյու-Յորքի առևտրական պալատ — 132
Նյու-Յորք Բորդ օֆ Տրեյդ — 132

Շել Յունիըն Օյլ Կորպորեյշըն — 13
Շել Տրանսպորտ Էնդ Տրեյդինգ — 27

Ոսայա Էնդ Կոմպանի — 138

Չեստըրի խումբը — 133, 134
Չերչ Միշընըրի Սոսայիտի — 102

Պան Ամերիկըն էր Վեյզ (ընկերություն) — 35
Պան Ամերիկըն Պետրոլեում Կոմպանի — 29
Պան Ամերիկըն Ուորլդ էրվեյզ (ընկերություն) — 183
Պանտեպեկ Օյլ Կոմպանի — 34
Պասիֆիկ Վեստերն Օյլ Կորպորեյշըն — 58, 90, 91
Պատերազմական ժամանակաշրջանի նավթային վարչություն — 156, 158
Պարսկաստանի Դիսկոնտ բանկ — 100
Պարսկաստանի Շահնշահի բանկ — 99, 100
Պետական Երկրաբանական վարչություն (ԱՄՆ) — 7
Պետրոլեում Դևելոպմենտ Կոմպանի Լիմիթեդ — 90, 91
Պետրոլեում Դևելոպմենտ (Տրանսիորդան) Լիմիթեդ — 149
Պետրոլեում Դևելոպմենտ (Կատար) Լիմիթեդ — 91, 148
Պետրոլեում Դևելոպմենտ (Պաղեստին) Լիմիթեդ — 90, 149
Պետրոլեում Դևելոպմենտ (Տրուշըլ Օման) Լիմիթեդ — 91, 148
Պետրոլեում Կոնսեշընս Լիմիթեդ — 88, 89
Պետրոլեում Սեկյուրիթիզ Կոմպանի — 29
Պետրոլեոս Մեքսիկանոս — 15
Պետրոլ դը Կարակաս — 16
Պետրոֆինա — 84
Պերսյըն Բանկ Մայնինգ Ռայթս Կորպորեյշըն — 51, 106

Ջաֆֆա Օյլֆիլդս ընկերություն — 134
Ջեներալ Սինդիկեյտ — 69
Ջիփլանդ Օյլ Կորպորեյշըն — 87
Ջոն Մոլեմ Լիմիթեդ — 56

Ռայխ Բանկ — 102
Ռաֆիդայն Օյլ Կոմպանի — 60
Ռաֆինըրի դը Պետրոլ — 99
Ռիշարդ-Կոստեյն-Ջոն-Բրաուն ընկերություն — 56
Ռիչմոնդ Պետրոլեում Կոմպանի — 34
Ռիչֆիլդ Կոմպանի — 58, 82, 90
Ռոկ Օյլ Կոմպանի — 249
Ռոյըլ Դեչ Շել — 15—17, 19, 25—28, 30, 31, 33, 34, 36, 90, 137, 140, 149, 152, 153, 203

Սահարա Պետրոլեում Կոմպանի — 84
Սայպրըս Օյլ Տրեստ — 135
Սան Ջասինտո Օյլ Կոմպանի — 58, 90
Սաութ Ամերիկըն Գալֆ — 17
ՍԵԱՏՕ — 5
Սենտրըլ Ասոսիեյշըն — 23
Սիգնալ Օյլ էնդ Գազ Կոմպանի — 58, 90
Սինկլեր Պետրոլեում Կոմպանի — 34
Սինկլեր Օյլ Կոմպանի — 113, 114
Սիտիզ Սերվիս Կոմպանի — 13, 82, 84, 88
Սիրիա էկսպլորեյշըն Կոմպանի — 134
Սիրիա Պետրոլեում Կոմպանի Լիմիթեդ — 149
Սոդհերն Կալիֆորնիա Պետրոլեում Կորպորեյշըն — 84
Սոսիետե Անտրեպրիզ (ընկերություն) — 56
Սոսիետե դ' Էտյուդ Ֆերովիեր — 56
Սոսիետե Ժեներալ դը Կոնստրուկսիոն Էլեկտրիկ է Մեքանիք — 56
Սոսիետե դ' Էտյուդ դը Ռեշերշ է դ' Էքսպլուատասիոն — 18
Սոսիետե Նոր Աֆրիկեն դը Պետրոլ — 19
Սոկոնի-Մոբիլ Օյլ Կոմպանի — 58
Սոկոնի-Վակուում Օյլ Կոմպանի — 13, 34, 89, 90, 94, 114, 192, 203
Ստանդարդ Օյլ Կոմպանի օֆ Նյու-Յորք — 134
Ստանդարդ Օյլ օֆ Կալիֆորնիա — 13, 25, 58, 68, 88, 90, 91, 145—148, 203
Ստանդարդ Օյլ Կոմպանի օֆ Նյու-Ջերսի — 9, 13, 17, 23, 25, 38, 57, 89 90, 91, 119, 186, 203
Ստանդարդ Օյլ օֆ Ինդիանա — 13, 25
Ստանդարդ Օյլ Կոմպանի օֆ Բոլիվիա — 34, 35
Ստանդարդ Օյլ օֆ Օհայո — 58, 90
Ստանդարդ Օյլ խումբը — 15, 17, 21, 24—31, 34, 36, 113, 114, 115, 152
Ստյուարտ էնդ Լոյդ ընկերություն — 56
Ստյուարտ Մեմորիալ Կոլեջ — 102

Վերակառուցման և Զարգացման Միջազգային բանկ — 198
Վենեսուելա Պետրոլեում (ընկերություն) — 16
Վենեսուելա Օյլ Կոնսեշըն — 16
Վուդման և Օֆֆլեյ ընկերություն — 129

Տայդ Վատեր Ասոսիեյթեդ Օյլ Կոմպանի — 58, 87, 90
Տապլայն (ընկերություն) — 72, 73, 77, 80, 86
Տեխաս Կորպորեյշըն — 13, 34, 58, 192
Տեխաս Օյլ Կոմպանի — 68, 85, 90, 91, 114, 146, 148, 203
Տերկիշ Պետրոլեում Կոմպանի — 135, 137, 140
Տիֆֆրաու Բերգեր (ընկերություն) — 102
Տրանս-Ուորլդ Էրլայնզ (ընկերություն) — 183
Տրանսիորդան Պետրոլեում Կոմպանի — 89

Տրանս-Արաբիան Պայպ Լայն Կոմպանի — 72, 73, 77
Տրապիկըլ Օյլ Կոմպանի — 17

Փոխատու բանկ — 100

Օսմանյան Կայսերական Բանկ — 113
Ֆրանսիան-Ամերիկյան Դեվելոպմենտ Կոմպանի — 133, 135
Օվերսիզ Կոնսուլտանտ Ինկորպորեյտեդ 186, 187
Ֆարրան Ալլենձ Օյլ Կոմպանի — 133
Ֆեյդման Օյլ էնդ Գազ կոմպանի — 87
Ֆերոստալ (ընկերություն) — 102
Ֆերստ էքսպլորեյշն Կոմպանի — 107, 108
Ֆիլիպս Պետրոլեում Կոմպանի — 13, 34
Ֆլորիդա Թուրքատրեն Լայնզ — 130
Ֆորեյն Օֆֆիս — 103, 105, 109, 137, 138, 141, 143—146, 187, 213, 215, 220, 222, 226

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑՈՒՑԱԿ

Муравьев И. М. и Крылов А. П. Эксплуатация нефтяных месторождений, часть I, Баку, 1950.
Тихонов Н. Ю. Нефт. Изд. III, М.—Л., 1949.
Требин Ф. А. Нефтепроницаемость песчаных коллекторов. М.—Л., 1949.
Щелкачев В. Н. и Лапук Б. Б. Подземная гидравлика. М.—Л. 1949.
Андреев Г. Экспансия нефтяных монополий США и ее империалистический характер. „Международная жизнь“, № 6, 1955.
Жуков Е. В. Конференция стран Азии и Африки в Бандунге и ее историческое значение. „Международная жизнь“, № 5, 1955.
Кузминов И. Углубление общего кризиса капитализма после второй мировой войны. „Международная жизнь“, № 1, 1955.
Леонтьев И. Ленинская теория империализма и современность. „Международная жизнь“, № 4, 1955.
Редакционная. Заговор против мира в Азии. „Международная жизнь“, № 3, 1955.
Авсенов М. Англо-американская борьба за нефть после второй мировой войны. М., 1954.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք 3

Գլուխ առաջին

Կապիտալիստական երկրների նավթարդյունաբերության վիճակը: Պայքար նավթի աղբյուրների և շուկաների համար 7

Գլուխ երկրորդ

Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների նավթային հարստությունների ընդհանուր բնութագիրը 38

Գլուխ երրորդ

Օտարերկրյա իմպերիալիզմի ներթափանցումը Մերձավոր ու Միջին Արևելք և պայքարը նրանց միջև նախքան երկրորդ համաշխարհային պատերազմը 97

Գլուխ չորրորդ

Օտարերկրյա իմպերիալիստների հակասությունները Մերձավոր և Միջին Արևելքում երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին և այդ հակասությունների սրումը պատերազմից հետո 150

Վերջաբանի փոխարեն 238
Հավելված 243
Անձնանունների ցուցակ 276
Տեղանունների ցուցակ 279
Կազմակերպությունների և ընկերությունների ցուցակ 286
Օգտագործված ռուսերեն գրականության ցուցակ 290

ՀԱԿՈԲ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԹՈՐՅԱՆ

Նավթարդյունաբերության տեղաբաշխումը
և անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների հակասությունները
Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում

Պատ. խմբագիր Ա. Մ. Եղիազարյան
Հրատ. խմբագիր Ա. Ս. Խաչատրյան
Տեխ. խմբագիր Լ. Ա. Ազիզբեկյան
Վերստուգող սրբագրիչ Ա. Հ. Ալանյան

ՎՖ 06353 Հրատ. № 1364 ԻՀԽ 375 Պատվեր 443 Տիրաժ 1000

Հանձնված է արտադրության 24/XI 1956 թ., ստորագրված է տպագրության 10/V 1957 թ., տպ. $18^{1}/_{4}$ մամուլ+2 ներդիր: Հրատ. 16,8 մամուլ, Թուղթ $60\times92^{1}/_{16}$

Գինը կազմով 10 ռ. 60 կ.

Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Հրատարակչության տպարան, Երևան, Աբովյան 124:

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Տպված է	Պետք է լինի
43	տողատ. վ. 2	1949	1946
51	վ. 12	Նոկոս Դ'Արսիի	Նոքս Դ'Արսիի
107	վ. 16	միջնուրդությամբ	միջնորդությամբ
121	ն. 19	առ: 1819 թվականին	առ, 1819 թվականին
173	ն. 2	Սիրենայկայի	Կիրենայկայի